

Nagy Péter Tibor

JÁRSZALAG ÉS ARÉNA

**Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében
a 19. és 20. századi Magyarországon**

Az Új Mandátum Könyvkiadónál (Budapest, 2000)
megjelent kötet szerzői változata

Tartalom

Egyháztörténet, egyházzociológia, egyházpolitika	5
A felekezeti egyenlőtlenségek a társadalom alján: az analfabetizmus csökkenése	7
Óvodaiügy és felekezetiiség a századfordulón	7
Az iskoláztatási kötelezettség teljesítése, az alfabetizáció és a felekezetek	8
A magyarországi felekezeti egyenlőtlenségek sajátos aspektusa a nemzetiségi egyenlőtlenség	10
A felekezeti csoportok és a középiskolázottság	20
A gimnazisták felekezeti összetétele	21
A gimnazisták nemzetiségi összetétele	22
Az alsó-középfokú iskolázottság a felekezeti csoportokban	23
Az alsó-középfokú iskolázottság a nemzetiségi csoportokban	25
A nyolc középiskolát végzett népesség a felekezeti és nemzetiségi csoportokban	25
A társadalmi háttérváltozók szerepe az egyenlőtlenségek magyarázatában	28
Néhány iskolázott csoport elhelyezkedése a foglalkozási hierarchiában	29
Állam és egyház a népiskola-politikában	31
A katolikus egyház helyébe lépő állam	31
A szekularitás kísérlete	32
Antiliberalizmus és rekatolicizáció	32
Liberális kompromisszum az egyházakkal	33
A tankötelezettség és a felekezetiiség	35
Tanszabadság és vallásszabadság	39
A felekezeti iskolafenntartók	40
A felekezetek szerepe a községi–állami népiskola helyi irányításában	44
A felekezeti tulajdonú iskolák helyi irányítása	47
A felekezeti iskolák aránya	47
A megyei és a bírói kontroll szerepe az állam–egyház-viszonyban	48
Egyensúlybomlás az állam–egyház-viszonyban	48
Állam és egyház a középiskola-politikában	50
Tagolt tanügyigazgatás	50
A felekezeti gimnáziumok tananyagát befolyásoló tantervpolitikai lépések	53
Az állami tanterv befolyása a felekezeti iskolában	53
A felekezetfüggetlen magyar irodalom	53
A felekezetfüggetlen történelem	54
A latin konfesszionális és világi kötődései	54
A „világias” rendkívüli tárgyak	55
A „módszeresség” szekularizáló hatása	56
A klasszikus középiskola kettészakítása	56
A nem felekezeti iskolák arányának növelése	58
A nem felekezeti alközépiskola-hálózat többségre jutása	58
Az alreáliskolai és polgári iskolai tanterv felzárkóztatása	58
A felekezeti felső-középiskolázás arányának csökkentése	58
Kereskedelmi iskolai tanterv	59
A tantervpolitika szociológiai következményei	60

A nemzetiségi kérdés és az egyházpolitika összefüggése Magyarországon	63
A magyart tanító iskolától a magyar tannyelvű iskoláig	63
A középiskolai oktatás nyelve és a magyar nemzetállam	66
Egyéni és kollektív jogok	67
A nemzetiségi iskolafenntartás és az állam	68
Az állam–egyház–oktatás-kapcsolat megváltozása Trianon után	71
A valláserkölcsi és az állampolgári nevelés viszonyának átalakulása	71
Az állam–egyház-kapcsolat és az egyházak belső világának összefüggései	75
Az egyház intézményes jelenléte az iskolai nevelésben	77
Az egyházak, mint iskolafenntartók	78
A fenntartói hozzájárulás	78
Iskolahasználati támogatás a felekezeti népiskolában	79
A felekezeti elemi iskola és az államsegély	80
A középfook finanszírozása	81
Az egyházak és a változás a középiskola-politikában	82
Az egyházak és az igazgatási változások	86
Szekularizáció és vallásos nevelés a harmincas és negyvenes években	89
Vegyes házasságban felnövő s vegyes házasságokat kötő gyerekek	89
Az egyházi szolgáltatások jelenléte a családi élet fordulópontjain	91
A felekezeti normák követése illetve sértése: a gyerekszám és a válás	92
A család szervezeti kapcsolódása az egyházközségekhez	94
Az istentisztelet-járók aránya a szülők körében	95
A szülők istentisztelet-járása Budapesten	97
A budapesti szülők istentisztelet-járásának társadalmi összefüggései	98
A gyermekek vallásos nevelésének tudatos mozzanatai a Horthy-korszakban	99
A koalíciós korszak állam–egyház–oktatás-viszonyának értékeléséhez	102
Az oktatáspolitikai és egyházpolitika újraformálódásának néhány általános kérdése	102
Az egyházak, mint iskolafenntartók és az állam	104
A parlamenti vita és az államosítást követő helyzet	108
A történeti érvelés	108
A közoktatás-politikai érvelés	108
Az ideológiai vita	109
A politikai érvek	110
A döntés és az utána következő hónapok	111
A fakultatív hitoktatás első és második kísérlete	112
Hitoktatás az ötvenes években	115
Az 1950-es párthatározat	116
Az 1950-es rendelet	118
A „hittanhelyzet” alakulása	120
A hittanra járás közvélemény-kutatási adatai	123
1956–57: új kompromisszum	125
A Kádár korszak hittanhelyzetének lehetséges magyarázatai	131
Az egyházpolitikai magyarázat	131
A „materialista ideológia szerepe” mint magyarázat	132
Az oktatáspolitikai magyarázat	134
Az értelmiségpolitika mint magyarázat	136
A szekularizáció mint magyarázat	136
Az egyházak reakciója: a templom felfedezése	139
Az iskolai hittanra járók összetétele a Kádár-korszakban	142

Vallásosság a kilencvenes évek három nemzedékében.....	151
A vallásosság mutatói.....	151
A felekezetiiség jelentése.....	152
A generációsság jelentése.....	154
A fiatalokra vonatkozó kutatások.....	154
A fiatalság munkadefiníciója.....	156
A felekezeti hovatartozás a fiataloknál és a nem fiataloknál.....	156
A vallásosság és a templomjárás – „szülői nemzedék” kialakítása.....	157
Vallásosak és nem vallásosak különválasztása.....	159
A vallásos és nem vallásos „szülői nemzedék” és „fiatal nemzedék” jellemzői.....	159
Felekezetenkívüliség.....	159
Iskolázottság.....	160
Főváros és vidék.....	161
Nők és férfiak.....	161
Jómódúak és szegények.....	161
Családosak és egyedülállók.....	161
Házastársak.....	162
Barátok.....	163
Politikai fontosság.....	163
Erkölc, szocialitás, kultúra, politika.....	163
Egyház dolga.....	164
Társadalmi szerep, hasznosság.....	164
Iskolareprivatizáció.....	165
Szociális intézmények.....	165
Szocialitás kontra iskola.....	165
Hittanra járók és nem járók.....	166
Egyházfinanszírozás magánpénzből és intézményesen.....	166
Katolikusok és protestánsok, a 30 alatti és a középnemzedékben.....	167
Az aktív nemzedékek összefoglaló sajátosságai és különbözőségei.....	169
A katolikusok és protestánsok az egyházasan szocializált nemzedékben.....	170
A rendszerváltás évei és a hittan.....	173
Az 1990-es kompromisszumhoz vezető út.....	173
Az iskolai hitoktatás első évei.....	175
A világnézeti semlegesség kérdése.....	175
Az 1993-as törvényhez vezető út.....	177
Az 1993-as oktatási törvény és a hittan.....	180
Egyházi iskolaindítás és az állam az 1990–1994-es parlamenti ciklus idején.....	183
Az államosítás megkérdőjeleződése.....	183
Az elszalasztott pillanat.....	184
Az 1991-es egyházi ingatlantörvény és a politikai erők.....	185
Az egyházak reagálása.....	186
Az ingatlanigények hatása az oktatáspolitikai fordulatára.....	187
Az alkotmánybíróság döntése.....	189
Az oktatási törvény.....	189
Közoktatási megállapodások az 1993-as törvény után.....	191
Az intézményátadás lehetősége.....	192
Egyházi alkalmazottakból – közalkalmazottak.....	193
Rendszerváltás.....	193
Irodalom- és rövidítésjegyzék.....	194

Egyháztörténet, egyházszociológia, egyházpolitika

A szerző – ahogy korábbi munkáiból következik – az oktatástörténeti jelenségek leírásánál mindenképpen „a konfliktusos paradigma” híve – legyen szó akár versengésben, akár kizsorításban vagy tilalomban, esetleg kontrollban és (a különbözőségek megőrzésében érdekelték akarata ellenére történő) integrációban megjelenő konfliktusról. A társadalom oldaláról pedig a felekezeti csoportok közötti verseny feltételei meghatározásának kutatása jelenti a konfliktusos oktatáspolitikai paradigma használatát. (Azaz: soha nem egyszerűen az a kérdésünk, hogy hogyan növekszik az egyes felekezetekhez tartozók aránya az egyes iskolatípusokban, hanem az, hogy az oktatási szféra egyes aktorai – köztük maguk a felekezetek ill. felekezeti elköteleződésű társadalmi csoportok – hogyan reagáltak erre a kihívásra.)

Ha kutatásunk címében szereplő másik fogalmat, tudniillik az „egyházat” nézzük, hasonlóképpen a konfliktusos paradigma hívének kell vallanunk magunkat.

Először is mindenképpen le kell szögeznünk, hogy *a munka egyáltalán nem foglalkozik a vallással*. Tisztában vagyunk azzal, hogy az egyházzal, egyházakkal írni, anélkül, hogy – az öndefiníciójuk szerint legalábbis – legbelsőbb lényegükről, a vallásról íránk, az önmagában választást jelent az egyes egyháztörténeti értelmezések között.

A tétel ugyan fordítva nem áll – magyaráz az egyházzal szóló nézetek nem árulkodnak a szerző vallásról szóló nézeteiről, de e kérdésben sem szeretnénk az olvasót bizonytalanságban tartani. *Eliade* a vallási jelenségek „közös ősi, eredendő lényegét” megragadókat fenomenológusoknak nevezi, azokat pedig, „akik szerint a vallás kizárólag történeti jelenség”, historikusoknak. A francia–amerikai fenomenológus, *Ricoeur* egyértelműen kétféle interpretáló magatartást különböztet meg, a hermeneutikus megértőt, és a „gyanakvás iskoláját”, akik kritikusok, redukcionista és demisztifikálásra törekvők. (*Eliade*: 317) A szerző nem tagadja, hogy mindkét csoportosítás szerint inkább a második csoporthoz érzi magát közelebb, különösen, ha a „gyanakvók” eredeti listáját, melyen *Marx* és *Freud* egyaránt rajta van, a vallásszociológia-történet tanúsága szerint még *Weberrel*, *Mannheimmel* és más tudásszociológusokkal is kiegészíthetjük.

Ráadásul úgy véljük, hogy *aki a vallástörténet efféle – Mannheim kifejezésével – relacionista értelmezését elutasítaná, az is elfogadhatja az egyháztörténet ilyen értelmezését*.

Elfogadhatja, mégpedig több okból:

Először is az egyház története szereplőit tekintve több ponton nyilvánvalóan egybeesik a politikatörténettel. Az a nyilvánvaló tény, hogy a püspökök-érsekek a középkorban világi nagyurak is voltak (sőt voltak olyan püspökök, akik nem is voltak papok...), hogy a modern korban főrendiházi, felsőházi tagként működtek, magától értetődővé teszi, hogy ebbéli tevékenységüket nem lehet függetleníteni a világi közegtől, amelyben működtek – az pedig egyszerűen rendszerelméleti kérdés, hogy ha egy szervezet bármely vonatkozásban függ szervezeten kívüli dolgoktól, akkor annak belső erőviszonyai és belső működése sem lehet független...

Másfelől, ha valaki a funkcionista megközelítést kedvelné az érdek- és konfliktusközpontú megközelítéssel szemben, annak mindenképpen fel kell hívni a figyelmét arra, hogy a funkciók egymással összefüggenek (hiszen az egyházaknak valamiképpen meg kell osztaniuk személyi és anyagi forrásaikat a szociális, oktatási, hitéleti stb. funkciók között). Ha pedig a hitéleti-spirituális funkció függ az oktatási-funkció ellátásának körülményeitől, akkor közvetve az állami oktatáspolitikától is függ.

Harmadrészt valamennyi egyháztörténeti munka megkülönböztet különböző korszakokat pl. a katolikus egyház életében – s a katolikus megújulások időszakait éppen ahhoz képest tekinti megújulásnak, hogy korábban elvilágiasodott volt az egyház, vagy annak egy része, tehát maga a katolikus történetírás is úgy ítéli meg, hogy legitim az egyház egyes részeinek világi érdekeiről beszélni.

Ráadásul munkánk tárgya – és különösen időhatárai – szempontjából az egyházak „éppolyan” iskolafenntartók, mint az állam, a közösségek és a magánosok, „éppolyan” befolyásolói az oktatáspolitikának, az iskolai nevelésnek, mint a társadalom más csoportjai.

Az egyházak és egyes belső csoportjaik munkánkban elsősorban mint érdekeiket megjelenítő, s nem mint sajátos küldetést hordozó szervezetek jelennek meg.

A kötet – a látszat ellenére – nem monográfia, hanem tanulmánygyűjtemény. A tanulmányok elkészülését – eredeti, s nem a jelen kötethez átírt alakjukban – az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért, az Oktatókutató Intézet, a Soros Alapítvány, az OTKA, a Magyary Zoltán Ösztöndíj, a Széchenyi Professzori Ösztöndíj és a Közép-Európai Egyetem tette lehetővé.

A felekezeti egyenlőtlenségek a társadalom alján: az analfabetizmus csökkenése

E kérdés megítéléséhez a modern társadalomtörténeti módszerekkel dolgozó történész számára kimeríthetetlen kincsesbányát biztosítanak az 1867 és 1945 közötti Magyarországon publikált fővárosi és országos statisztikai felvételek. A Monarchiában kialakult iskolastatisztika adattömege Európában egyedülálló módon képes tükrözni az egyes iskolákba ill. iskolatípusokba járók és szüleik felekezeti, nemzetiségi és térszerkezeti foglalkozási megoszlását. Hozzátehetjük, hogy ez még a népszámlálásokra is igazi, 1869, de különösen 1880 óta a magyar népszámlálások adatfelvételei általában gazdagabbak, mint a nyugat-európaiak – Magyarország az elsők között vezette be pl. az egyéni adatfelvételi lapot a népszámláláskor. Az 1930-as népszámlálásnak – mely a megkérdezettek apjának foglalkozására is rákérdezett – tudomásunk szerint nincsen „nyugati” megfelelője.

Ez a roppant adattömeg – különösen, ha a kéziratos statisztikai adatokat is hozzászámítjuk – elemzése külön kötetet, pontosabban köteteket igényelne.

Az állam-egyház-oktatás-viszonyról szóló kötetből mégsem maradhat ki legalább néhány példa elemzése, illetve a meglévő eredmények vázlatos bemutatása. (A felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségeket leíró tanulmány véglegessítésekor *Karády Viktor* tanácsaira támaszkodtam, amit ezúton is köszönök.)

Óvodaügy és felekezetiiség a századfordulón

Az óvodaügyet a felekezetiiség több szempontból is érintette.

A katolikusok és a reformátusok tarthattak fenn olyan óvodát, amely kapott államsegélyt. A katolikus óvodák egy százaléka és a református óvodák nyolc százaléka kapott államsegélyt. Kivétel nélkül ún. rendes kiseddóvók voltak.

A református egyház, melynek hívei a tan- illetve óvókötelesek 14%-át jelentették, meglehetősen alulreprezentált volt az óvodafenntartásban. A felekezeti óvodáknak mindössze 4,1 százalékát tartotta ugyanis fenn. Ráadásul ez az intézményfenntartás nem számított minőséginek, hiszen a rendes kiseddóvókat tekintve a reformátusok még gyengébben álltak: óvodáik 2,1 százalékát tették ki a rendes kiseddóvóknak.

Az evangélikusok helyzete ettől teljesen eltérő. Minthogy mindössze a tankötelesek 7,4 százaléka volt evangélikus, intézményszám tekintetében erősen felülreprezentáltak voltak. A reformátusok 0,3-es alulreprezentáltsággal szemben az evangélikusok 2,9-szeresen felülreprezentáltak az óvodafenntartók sorában. Még a minőségi, azaz rendes óvodáztatásban is 1,3-szorosan felülreprezentáltak.

A reformátusok nagy hátránya azért meglepő mert óvodafenntartás tekintetében a reformátussággal általában párhuzamos arányszámokat mutató katolikusság 1,3-szorosan felülreprezentált, sőt a rendes kiseddóvók tekintetében a felülreprezentáció még nagyobb, 1,56-szoros. Ennek magyarázata nyilván abban keresendő, hogy az óvoda – ha spontán módon szervezett – mindenképpen nyugatias, „polgári” dolog, ekképpen Budapest és a Dunántúl jobban ellátott, ha viszont államilag szervezett, ill. támogatott, akkor a nemzetiségieket veszi célba – református nemzetiségiek pedig nincsenek.

A reformátusok – minthogy óvóköteleseik szinte kizárólag magyar nyelvűek voltak – csak magyar nyelvű óvodát tartottak fenn, az izraelita népesség, minthogy polgárosodottabb része szintén teljesen magyar anyanyelvű volt, hasonlóképpen járt el. (Ugyanakkor az izraelita alkalmazottaknak csak nyolcvan százaléka tudott jól magyarul. Ebből nyugodtan következtethetünk arra, hogy a fenntartó tudatos asszimilációt segítő döntéséről van szó.) Feltűnő ugyanakkor, hogy a nagy nemzetiségi – pl. szlovák – tömegekkel rendelkező római katolikus egyház 95%-ban magyar nyelvű óvodákat tartott fenn, s gyakorlatilag minden óvónője jól beszélt magyarul. Az evangélikus népességből csak a száz polgárság van ellátva óvodákkal – ezt mutatja, hogy mindössze egyetlen egy magyar foglalkozási nyelvű evangélikus óvoda működik, s az óvónőknek mindössze 63%-a tud jól magyarul.

A katolikus intézményekben dolgozó óvónők száma 1,4-szeresen, az evangélikusoké 2,4-szeresen múlja felül a népességi arányszámot. Az izraeliták alulreprezentációja csak 0,33-as, a reformátusoké azonban már 0,16-os. A görög katolikusok és görögkeletiek adatai általában együttmozognak, most azonban nem, hiszen a görögkatolikus népesség helyzete (0,14) még a reformátusnál is rosszabb, a görögkeletie viszont (0,5) jobb, mint az izraelitáké. Kolozsvárott kifejezetten magas a román anyanyelvű óvónők lakossági arányszáma.

Ha a minőségi mutatókat, azaz az okleveles óvónőket vizsgáljuk, a helyzet változik. Az evangélikusok felülreprezentációja némileg nő – 2,42-szeres helyett 2,69-szeres a felülreprezentáció mértéke, a katolikusoké szinten marad (1,42 ill. 1,39). Feltűnően rossz a görögkatolikusok helyzete (0,03-szorosa az alulreprezentációjuk mértéke.) A többi felekezet óvónőszámával körülbelül arányosan biztosítja a minőségi óvodáztatást.

A római katolikusok szokatlanul jó ellátottsága az apácák magas arányával függ össze. A 210 katolikus óvónőből ugyanis 137 apáca.

Az egy óvónőre eső gyerekek száma szempontjából a legjobban az izraelita intézmények állnak 44,6-os gyerekszámmal, lényegesen rosszabbul – de meglepő módon egymáshoz közel a két nagy protestáns óvodafenntartó (61,2-es ill. 64,3-as gyerekszámmal) még rosszabbul a görögkeletiek, de még náluk is rosszabbul, 104-es gyerekszámmal a katolikusok. E számsort nyilván csak részletes területi bontásban lehetne magyarázni.

A költségek mindenek függvényében elég sajátosan alakultak. Az egy gyerekre vetített költség az evangélikusoknál volt a legalacsonyabb, átlagos volt a katolikusoknál, a többiek 1,3–1,4-szeres arány körül mozogtak.

A katolikus intézményrendszer tehát szokatlanul nagy volt, ez a nagyság azonban összekapcsolódott egyrészt az apácák magas arányával, másrészt pedig az egy főre eső rendkívül magas gyerekszámmal.

Mind az óvónők, mind a gyerekek számának kb. egytizede tartozott felekezeti intézményhez, a felekezeti források a kisdédóvási költségek 4,2%-át fedezték. A közpénzek és kisdédóvási díjak együttesen tehát meghaladták a fenntartói hozzájárulást.

Az országban ekkoriban működő óvónőképző intézetek fele a katolikus egyház tulajdonában volt. Így, míg az összes óvónőképző az összes működő óvónőnek mindössze egyötödét tette ki, addig a római katolikus intézményekbe járók száma meghaladta a katolikus intézményekben működő óvónők arányszámát. A leendő óvónők közel 40%-át katolikus képzőkben képezték. A másik felekezet, amely képzőt tartott fenn, az evangélikus volt, ott azonban a diákok száma csak a ténylegesen működő óvónők harmadát tette ki.

A katolikusok erőteljes felülreprezentációja ez esetben minőséggel is együtt járt, hiszen míg az országos átlagban 9 tanulóra jutott egy tanár, a katolikus intézményekben már hatra. Megjegyzendő, hogy itt az állam ennél lényegesen rosszabbul áll: 16-os létszámmal, az evangélikus egyház viszont döbbenetesen jól, minden második tanulóra jut egy tanár.

Az óvónőképzők összetétele felekezeti és nemzetiségi tekintetben egyaránt tanulságos. Az óvónőképzésben a katolikus és evangélikus diákok népességbeli arányuknak nagyjából megfelelnek. A reformátusok 0,7-es alulreprezentációja, illetve az izraeliták 1,9-szeres felülreprezentációja figyelemre méltó. A katolikus képzőkben a katolikusok túltreprezentációja 1,4-szeres, a többi felekezet viszont egységesen alulreprezentált. Ennek ellenére a görög katolikusok kétszer kevésbé alulreprezentáltak a katolikus képzőkben, mint az államiakban, sőt még a görögkeletiek is jobban kedvelik azokat.

Az evangélikusok inkább az állami képzőben felülreprezentáltak, a katolikusokban ellenkezőleg. Az evangélikus képzőkben pedig egyáltalán nincsenek reformátusok. Utóbbi annak a jele, hogy a vallások látszólagos közelsége nem kellő biztonsággal magyarázza az összefüggéseket, valószínű ugyanis, hogy térszerkezeti magyarázata van a reformátusokkal szemben megnyilvánuló evangélikus numerus nullusnak – illetve az, hogy az óvodai ág az evangélikusságon belül elsősorban a szászok ügye.

Az iskoláztatási kötelezettség teljesítése, az alfabetizáció és a felekezetek

Iskoláztatási kötelezettség teljesítése szempontjából megállapíthatjuk, hogy a század utolsó évtizedében legrosszabb helyzetben a görög katolikus és görögkeleti népesség van: a tanköteleseknek több, mint egyharmada nem jár iskolába. Az évtizeden belül a görögkeletieknek kissé javul, a görög katolikusoknak viszont szinten marad az iskolázási mutatója.

Az államilag el nem ismert zugiskolák nagy számával, s a keleti ortodox tömbbel magyarázható, hogy a statisztika szerint minden ötödik izraelita gyerek nem járt iskolába. Mindenesetre öt év alatt az eredeti szint 91%-ára esett vissza az iskolába nem járó zsidók aránya – ez az evangélikusok mellett a legjobb javulási mutató.

A reformátusok és az unitáriusok meglepő módon párhuzamos adattal szerepelnek – mindkét népesség hatodára jellemző, hogy nem teljesíti a tankötelezettséget, s mindkét csoportban enyhe javulás mutatkozik. (Azaz a középiskolát végzett unitáriusok rendkívül magas aránya nem vonja magával az alsó csoportokat...)

A lakosság számát tekintve az egyértelműen legerősebb felekezetenél, a katolikusoknál már csak minden hetedik-nyolcadik gyerek nem jár iskolába: de náluk a helyzet romló tendenciát mutat.

Egyértelműen a legjobb a helyzet az evangélikus népességnél, ott ugyanis eleve a legalacsonyabb – a korcsoport egy-kilencede – az iskoláztatási kötelezettséget nem teljesítők aránya – s ez egyetlen évtized alatt egytizenegyedre esik vissza.

A kérdés, amit az oktatáspolitikai megítélésekor feltehetünk, hogy mennyiben, milyen tempóban csökkent a különbség az analfabetizmus mértékét tekintve az egyes felekezeti csoportok között. Az alfabetizmus növekedésének nemzetközileg megfigyelhető összefüggése, hogy az egész társadalomban az alacsonyabban iskolázott csoport iskolázottsági szintjének növekedése gyorsabb, mint az eleve magasabban iskolázott csoporté (tehát pl. 40-ről 45%-ra gyorsabban lehet jutni, mint 80-ról 85%-ra). Logikailag ebből az is következik, hogy minden csoport növekedési üteme lassul. Az oktatáspolitikai-iskolaszervezés hatása tehát abban diagnosztizálható, ha valami *nem így* történik.

Az írni-olvasni tudás változása ugyanakkor az az adat, amelyből akár önálló monográfia is készíthető lenne, hiszen ezek az adatok állnak rendelkezésre több népszámláláson keresztül, korcsoportosan és településsorosan, nemzetiségi és felekezeti bontásban.

Ebbe az adattömegbe most nincs módunk elmerülni, a helyzetet a következő táblázat érzékelteti.

1. táblázat

Az írni-olvasni tudás az egyes népszámlálások idején, ezrelékekben

	1890	1900	1910
Római katolikus	492	570	638
Görög katolikus	135	199	277
Református	584	642	686
Evangélikus	648	698	735
Görögkeleti	189	269	355
Unitárius	482	557	632
Izraelita	482	557	632

Jól látható, hogy e két évtized alatt a leggyorsabban az eredetileg legrosszabb helyzetben lévő görögkeleti és görög katolikus népesség helyzete javult 1,9-, illetve 2-szeresre.

A katolikusok és az izraeliták látszólag hasonló pontról indulnak, s hasonló pontra érkeznek, de itt tudni kell, hogy a népszámlálások a csak héber betűkkel író idősebb izraelitákat analfabétaként rögzítették. Ha korcsoportos adatot vizsgálunk, 1910-re már erősen elválnak a katolikus és izraelita népesség: a 20–29 éves katolikusoknak mindössze 891 ezreléke, a hasonló korú zsidó fiataloknak viszont 953 ezreléke volt alfabéta. Ez a különbség szignifikáns. (M. stat. közl.: 64. k., 178.)

A két nagy protestáns felekezet közötti különbség ugyanakkor megőrződik, sőt ezt az adatot a korcsoportos vizsgálat sem mozdítja meg: a huszoneves evangélikusok iskolázottsága a zsidókhoz, a reformátusoké a katolikusokhoz kezd hasonlítani.

Az egyes életkori adatok végigelemzése helyett vizsgáljuk meg a „szülők” nemzedéke és gyermekek alfabetizációja közötti eltéréseket.

2. táblázat

A korcsoportok iskolázottságának eltérései

Életkor,	fiúk	„apák”	lányok	„anyák”	fiú/	lány/	fiú/	„férj”/	fiú/
1910-ben	12–14	40–49	12–14	40–49	„apa”	„anya”	lányok	„feleség”	„anya”
Iskolakezdés	1907	1871	1907	1871					
	körül	körül	körül	körül					
Római katolikus	913	784	910	631	1,16	1,44	1	1,24	1,45
Görög katolikus	568	302	490	120	1,88	4,08	1,16	2,52	4,73
Református	926	831	911	724	1,11	1,26	1,02	1,15	1,28
Evangélikus	964	912	967	826	1,06	1,17	1	1,1	1,17
Görögkeleti	657	440	555	175	1,49	3,17	1,18	2,51	3,75
Unitárius	922	788	890	584	1,17	1,52	1,04	1,35	1,58
Izraelita	945	915	941	803	1,03	1,17	1	1,14	1,18
Egyéb	835	835	901	672	1	1,34	0,93	1,24	1,24
Összesen	849	708	826	552	1,2	1,5	1,03	1,28	1,54
Legnagyobb különbség	1,7	3,03	1,92	6,88					

A szülők nemzedéke 1871 körül kezdte iskolai pályafutását, a gyermekeké 1907 körül. Az apák nemzedékében a legiskolázottabb és legkevésbé iskolázott felekezetek alfabetizmusa közötti különbség háromszoros, a nőknél a görög katolikusok döbbenetesen alacsony adatai következtében majd hétszeres. A szülők nemzedékében bizonyos, hogy tucatnyi házasságból kettő-háromban az írástudó férj írástudatlan feleséggel él, s vannak felekezetek, ahol akár több mint kétszer ekkora a nemek közötti különbség. A századfordulón született nemzedék nagy részének ezzel már nem kell szembenéznie, s a nemi egyenjogúság a görögkeletiekénél és görög katolikusoknál is eljut odáig, ahol a többiekénél harminc évvel korábban állt. A legdöbbenetesebb számot mégiscsak a gyermekek és anyák alfabetizmusa közötti hányados adja: ez mutatja, milyen messzire jutott a magyarországi társadalom egyetlen nemzedék alatt.

Nyilván nem lenne érdektelen az alfabetizmus mértékét területi bontásban is vizsgálni: a katolikusok adatai ugyanis 1910-ben 50 és 82% között, az evangélikusoké 62 és 85% között szóródik, megyei bontásban. A „nyers” felekezeti számok is jeleznek azonban alapvető arányokat, hiszen a római katolikusok adatai az északnyugati, délnyugati és középső országrészek, a görög katolikusok adatai az északkeleti és erdélyi területek, a reformátusok adatai a középső, észak-keleti és erdélyi területek, a görögkeletiek adatai a délkeleti és erdélyi területek adatai által domináltak. Az evangélikusok és izraeliták elhelyezkedése sokkal erősebben szórt, az előbbieket legmeghatározóbb csoportja a felvidék középső részén helyezkedik el, az izraeliták magas iskolázottságáról azonban nem az izraeliták által legsűrűbben lakott északkeleti rész, hanem az ország városi társadalmi tehetneke. Unitáriusok mindenütt elenyésző kisebbségben vannak, de a legfontosabb területük Erdély.

A magyarországi felekezeti egyenlőtlenségek sajátos aspektusa a nemzetiségi egyenlőtlenség

A felekezeti egyenlőtlenségeket elemző kutató kritikusan gyakran vetik fel, hogy a felekezeti aggregátumok olyan népességeket takarnak, amelyekhez való oktatáspolitikai és iskolai viszony nyilvánvalóan nem lehet egységes, hiszen egy-egy felekezeten belül különböző nemzetiségű tömegekről van szó. Elsősorban az unitárius, református és izraelita népességről jelenthetjük ki, hogy az államnemzethez kötődnek nyelvileg is. A katolikus és az evangélikus népesség megoszlik a tekintetben, hogy az államnemzet elitjének jelentős részét tudhatja hívői között – ugyanakkor a szlovák, sváb, szász, horvát népesség vallása is. A másik végpontot – az állam szempontjából „negatív egyértelműséget” – a görögkeleti népesség jelenti, román és szerb etnikummal a hívők sorában.

Az ideális megoldás nyilván az lenne, ha részletes kombinált adatokat elemeznénk, s külön-külön kijelentéseket tehetnénk a német katolikusok, a szlovák katolikusok, a horvát katolikusok, a magyar katolikusok, a német evangélikusok stb. iskolázottsági helyzetének időbeni változásáról, egy-egy csoportot akár tovább is bontva, aszerint, hogy városi vagy falusi népességről, Dunántúlról vagy Tiszántúlról van-e szó.

E munka hatalmas adatrögzítést igényelne, s ráadásul az adatok – ilyen részletes bontásban – korcsoportosan nem állnak rendelkezésre. Ezért átmenetileg meg kell elégednünk azzal, hogy az iskolázottsági helyzetet nemzetiségek szerint gondoljuk át.

A dualizmus korában a német és magyar népesség kiemelkedő iskolázottságát egyenletes tempóban tudta tovább növelni, a magyar népességen belül másfélszeresre, a német népességben ötnegyedszeresre nőtt az írni-olvasni tudók aránya. (Ez esetben nem a generációkat, hanem a teljes népességet hasonlítjuk össze, hiszen éppen a németek esetében nem hanyagolható el a bevándorlás.)

A magyar és a német nemzetiséget követte a horvát és a szlovák népesség, a századfordulón e két nemzetiségi csoport alfabetizmusa is túllépte a bűvös 50%-os határt, s az első világháború előestéjén már minden második szerb is írástudóvá vált.

A liberális oktatáspolitikai hatására kezdetben a magyaroknál és a németeknél jóval alacsonyabb műveltség-írástudással bíró nemzetiségek körében a növekedés nagyságrendje jóval meghaladta az Osztrák–Magyar Monarchia két uralkodó nemzetére jellemző trendet. A három legalacsonyabbról induló populáció: a román, a rutén és talán a szerb. E népek körében az időszak végéig megháromszorozódott az alfabeták aránya.

3. táblázat

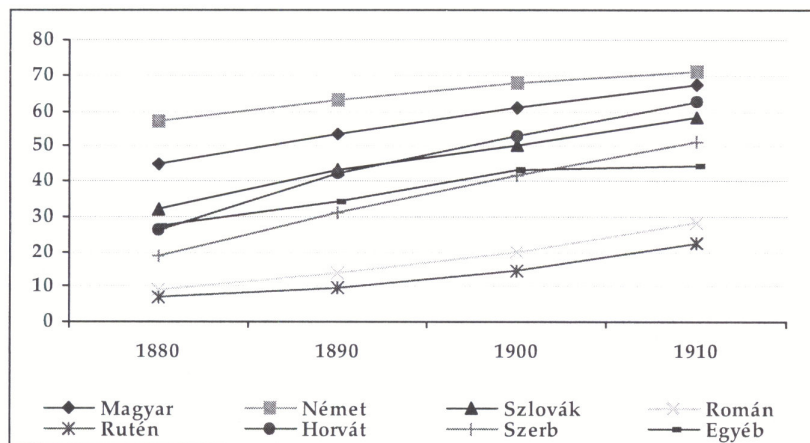
Az írni-olvasni tudók aránya az egyes nemzetiségeknél 1880 és 1910 között (%)

	1880	1890	1900	1910
Magyar	44,7	53,6	61,0	67,1
Német	57,0	63,0	67,9	70,7
Szlovák	32,0	43,2	50,1	58,1

Román	9,2	14,1	20,0	28,2
Rutén	7,2	9,7	14,5	22,2
Horvát	26,0	42,4	52,8	62,5
Szerb	18,9	30,9	41,5	51,3
Egyéb	27,0	33,9	43,2	44,5

(A szerb és horvát adat 1880-ban csak közösen áll rendelkezésre, így az adat becsült.)

1. grafikon

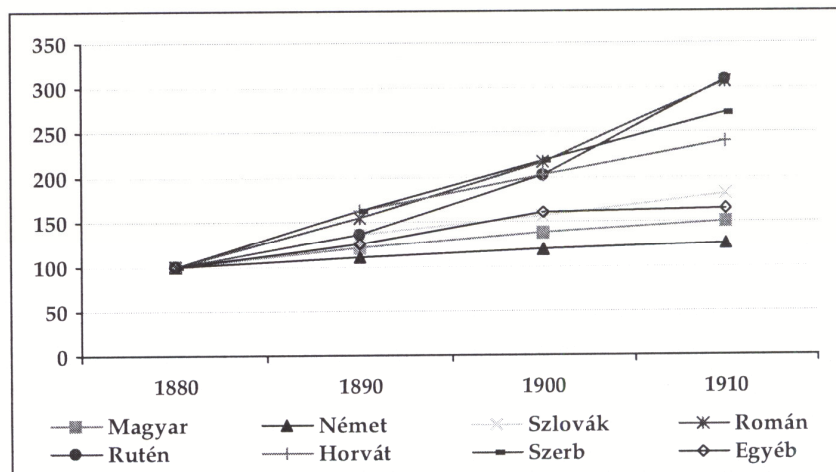
A növekedési ütem szempontjából érdemes megvizsgálnunk az egyes évtizedeket is. A magyar és a német népességben egy lassan „laposodó” növekedési görbét tapasztalunk. Ez többé-kevésbé a két népcsoport magas iskolázottságával magyarázható. Ugyanakkor mutatja az alfabetizmus növelésének belső korlátait is. Az a tény, hogy a német írástudók arányának növekedése is lelassult, megkérdőjelezi azt a húszas-harmincas évek publicisztikájában elterjedt, és a neveléstörténet-írásba is átkerült állítást, hogy a századforduló kormányzata a kormánypárti nemzetiségi vidékek javára elhanyagolta a „színmagyar Alföldet”, s emiatt nem növekedhetett tovább a magyarok iskolázottsága (Kornis).

A szlovákok, a horvátok és a szerbek esetében az 1880-as évek hozták a legjelentősebb növekedést, utána némileg lassabban, de töretlenül fejlődött a két délszláv nemzetiség iskolázottsága. A szlovákok esetében még a századforduló után is megfigyelhetünk némi gyorsulást. (A horvátoknál – hiszen az 1900-as 52,8%-os szint körükben 1910-re már az igen magas 62,5%-ra nőtt – a növekedés „nem lassulása” ugyanilyen iskolázási expanzió jele volt.) A románoknál, a ruténekkel nem egyszerűen gyors növekedést tapasztalunk, hanem a növekedés *üteme* is fokozódott, azaz a növekedéssel együtt járó természetes lassulást bőven ellensúlyozni tudja az e területeken kiépülő iskolahálózat, illetve a fejlődés a munkaerőpiacon még a legelhanyagoltabb területeken is díjazta az írástudást. (A románok lakta területeken az iparosítás ez a munkaerőpiaci erő; a mérhetetlen szegénységben élő rutén nép körében pedig a századforduló előtt indultak meg a kormányzati forrásokra és az FM szakapparátusára támaszkodó mezőgazdaság-korszerűsítési törekvések.)

4. táblázat

Az írni-olvasni tudók arányának növekedése a nemzetiségek körében, ha az 1880-as állapotot 100-nak tekintjük

	1880	1890	1900	1910
Magyar	100,0	119,9	136,5	150,1
Német	100,0	110,5	119,1	124,0
Szlovák	100,0	135,0	156,6	181,6
Román	100,0	153,3	217,4	306,5
Rutén	100,0	134,7	201,4	308,3
Horvát	100,0	163,1	203,1	240,4
Szerb	100,0	163,5	219,6	271,4
Egyéb	100,0	125,6	160,0	164,8

Magyarország legelmaradottabb területei és legiskolázatlanabb népei számára a Monarchia tehát még utolsó évtizedeiben is növekvő ütemben nyújtott az iskolázottság növekedésére lehetőségeket. Az *egyén, az állampolgár oldaláról vizsgálva a kérdést, a legalacsonyabb társadalmi csoportokhoz tartozók számára a Monarchia népoktatási rendszere nemzetiségtől függetlenül kínálta fel a polgári társadalomba való beilleszkedés legfontosabb feltételét, az írás-olvasás megtanulásának lehetőségét.*

A fenti adatsor természetesen a normál oktatáspolitikai-iskolaszervezési hatást csak részlegesen mutatja, hiszen a társadalom többségét az egyes korokban a nem iskolás korúak teszik ki, s értelemszerűen még 1910 körül is jórészt életben vannak azok, akik az Eötvös-féle tankötelezettségi szabályozás előtt már kiléptek a tanköteles korból. Az egyes pillanatok megítéléséhez fontos kontroll számunk magának a tankötelezettségnek teljesítéséről szól.

Nemzetiségileg tagolt adatokkal a 19. század első kétharmadából nem rendelkezünk, 11 katolikus egyházmegye 1861/62-es adatai 62 és 91% közötti iskolázottsági szórásról tanúskodnak, a 273 000 tanköteles tanulóból 217 000 járt iskolába, tehát a – zömében szlovákokból, németekből és magyarokból álló – katolikus egyházmegyék iskolakötelesei nyolcvan százalékban iskoláztattak. Akkor – tehát 1867 előtt – még igen jelentősnek tűnik a szlovák népesség hátránya: azokban a felvidéki megyékben, ahol a statisztika több szlovák nyelvű iskolát tüntet fel, az iskolába járás sokkal gyengébb, mint ahol zömében magyar nyelvűeket.

A nyitrai egyházmegyéből rendelkezünk nemzetiségileg tagolt adatokkal. E szerint a nyitrai katolikus egyházmegyében az ötvenes évek végén a magyarok 75,2%-a, szlovákok 58,7%-a, németek 100%-a teljesítette a tankötelezettséget. A pakráci szerb görögkeleti egyházmegyében mindössze 24%-os a tankötelezettség teljesítése, a magyar anyanyelvűek a tiszántúli református egyházmegyében 80%-ra teljesítettek.

A dualizmus korára viszont már országos adatokkal rendelkezünk.

5. táblázat

Az iskoláztatási kötelezettség teljesítése az egyes nemzetiségek körében

	1881/85	1886/90	1891/95	1896/00	1901/05
Magyar	83,1	84,7	84,8	84,2	83,6
Német	86,1	90,6	92,9	91,6	92,5
Szlovák	83,7	84,6	83,6	85,5	86,1
Román	57,9	61,7	58,8	60	64,2
Rutén	63,8	67,2	66,2	59,7	61,6
Horvát	76,1	81,8	77,6	79,2	81,7
Szerb	75,3	78,1	77,3	77,2	77,3
Egyéb			93,9	93,1	93,1
Összesen	78,5	81,1	80,5	80,2	80,2

Az ötéves átlagok azt mutatják, hogy a „többségi nemzet” nemcsak a közismerten polgárosultabb németsegnél van rosszabb helyzetben, hanem azonos, majd romló a helyzete a lenézett és „csonka társadalmú” szlováksághoz képest is. Némiképp javulnak a szerb, s még inkább a kis létszámú horvát nemzetiség beiskolázási adatai. Rohamosan javul viszont a románok helyzete, s úgy tűnik, századunk elejére maguk mögé utasítják a ruténeket. A legnagyobb (1,1-szeres) javulást ők érik el. Közvetlenül utánuk (1,07-szeres javulással) az erősen városias németiség ill. a Nyugat-

Magyarországon élő kis létszámú horvátság következik; javul a szlovákok, szerbek helyzete is (kb. 1,02 és 1,03 közötti értékkel); a magyarok iskoláztatási helyzetének javulása 1,01 alatt marad.

Az alacsonyabbról induló népességek gyorsabb növekedése természetes – de az, hogy a javulás nemzetiségtől független, egészen nyilvánvaló. Nem független viszont a regionális fejlettségtől: minél nyugatabbra él egy nép Magyarországon, annál inkább alfabéta.

Az iskoláztatási kötelezettség teljesítését tehát régióspecifikusan is érdemes megvizsgálnunk:

6. táblázat

Az iskoláztatási kötelezettség teljesítése az egyes régiókban

	Tankötelesek száma	Tankötelesből nem magyar %-ban	Magyarok fölénye
Duna bal partja, azaz a nyugati Felvidék	365861	69,7	1,034467
Duna jobb partja, azaz a Dunántúl	503491	29,56	1,001178
Duna-Tisza köze, azaz az Alföld	561359	20,95	0,996271
Tisza jobb partja, azaz a keleti Felvidék	308640	52,52	0,997723
Tisza bal partja, azaz a Tiszántúl	417617	37,86	1,123254
Tisza-Maros szöge	342309	80,21	1,028564
Királyhágón túl, azaz Erdély	438053	66,4	1,12304
Fiume	6990	93,42	1,098074

* A tankötelezettséget teljesítő magyarok százalékos arányának és a tankötelezettséget teljesítő nem magyarok arányának hányadosa

A magyarok iskoláztatási fölénye csak a két keleti régióban számottevő, mindenütt másutt megközelítőleg azonos mértékű a magyarok és nem magyarok iskoláztatása. (Fiume „városállam” ilyen szempontból nem számít.)

Második kontrollszámunk azt hivatott vizsgálni, hogy a szülők (pontosabban: az a nemzedék, amely 1910-ben 40–49 éves) és gyermekek (az a nemzedék, mely 1910-ben 10–12 éves) egymáshoz viszonyított alfabetizmusa „hogyan áll” nemzetiségenként. (Az, hogy – akárcsak a felekezeti megoszlásnál, most is – éppen a 40 és 49 év közötti nemzedéket vizsgáljuk, azzal indokolható, hogy Magyarország férfi lakossága a századfordulón átlagosan 30 évesen nézhetett először apai örömek elé. Ha évente-másfél évente születnek ezután gyerekek, a 12–14 évesek többségének szülei 40–49 év között vannak...)

7. táblázat

Az írni-olvasni tudás a szülők és gyermekek nemzedékében 1910-ben, nemzetiségenként, ezrelékben

	12–14 éves fiúk	12–14 éves lányok	40–49 éves férfiak	40–49 éves nők	„Apák és fiúk”	„Anyák és lányok”
Magyar	926	915	816	680	1,13	1,35
Német	937	938	870	775	1,08	1,21
Szlovák	894	892	755	544	1,18	1,64
Román	568	487	344	105	1,65	4,62
Rutén	529	389	198	102	2,68	3,81
Horvát	892	880	745	689	1,2	1,28
Szerb	837	781	630	380	1,33	2,06
Egyéb	641	668	564	415	1,14	1,61
Legnagyobb különbség	1,77	2,41	4,39	7,6		

A fenti számok nemcsak azt mutatják, hogy a németek és a magyarok alfabetizmusa a legfiatalabb nemzedékben már 90% fölé emelkedik. Az is kiderül, hogy a századforduló után a szlovák gyerekek alfabetizmusa alig marad el a magyarokétól!

A szülők körében viszont egyértelmű: a szlovák férfiakat a felvidék munkaerőpiaca ugyan viszonylag intenzíven alfabetizálta, de a nőket alig. (Azaz: a szlovák férfiak vagy felnőttkorukban tanultak meg ilyen arányban írni-olvasni, vagy a nők – használat hiányában – ilyen arányban sülyedtek vissza az analfabetizmusba...) Ez azt jelenti, hogy csak minden második szlovák anya tud írni-olvasni, miközben lányaik szinte ugyannyira, mint leendő férjeik, 90%-ban.

A horvát gyerekek hasonlóképpen megközelítik a magyarokat, miközben apáik a szlovák apák szintjén, anyáik a szlovák és magyar anyák között félúton állnak.

Sokkal nagyobb javulást tapasztalhatunk a szerbeknél, hiszen a szerb gyerekek négyötöde tanul meg írni-olvasni, miközben apáiknak kevesebb, mint kétharmada, anyáiknak alig több, mint harmada alfabéta.

Hatalmas változást tapasztalhatunk a románok körében. Igaz ugyan, hogy a román gyerekek alfabetizmusa kétötödével a magyar gyerekekre jellemző szint alatt marad, de ezt az 50%-feletti szintet úgy teljesítik, hogy apáiknak alig harmada, anyáiknak alig tizede írástudó.

A rutén fiúk – apáikhoz képest – még nagyobb „ugranak”, hiszen elérik a románok szintjét, miközben apáiknak csak ötöde tudott írni-olvasni. Egyedül a rutének – mint a legelmaradottabb és legszegényebb népcsoport – körében jelentős a lányok elmaradása a fiúktól. Ez annak a jele, hogy e területen nemcsak a felnőttkori iskolázottság, de még az iskolába járás is érzékeny a nemi hovatartozásra.

Mindenképpen figyelembe kell venni azt is, hogy a magyarok az ország valamennyi részében éltek, valójában tehát a magyarok iskolázottsága az ország különböző részeiben élő, különböző mértékben fejlett területek nemzetiségeivel állítható csak párhuzamba illetve ellentétbe.

Ezért a következő számításokat végeztük el: megvizsgáltuk – megyénként – az analfabéták arányát a magyarok körében és a teljes lakosságban 1900-ban. Azután megvizsgáltuk, hogy ugyanebben az időpontban hogy alakul a tankötelezettség teljesítése a magyarok körében és a teljes lakosságban. Ez az utóbbi adat ugyanis „hordozza a jövőt”, azt, hogy a következő évtizedekben milyen irányban fog megváltozni az alfabetizmus mértéke. Végezetül megvizsgáltuk, hogyan aránylanak ezek egymáshoz, s hogyan állnak összefüggésben a térség nemzetiségi szerkezetével.

8. táblázat

<i>A Duna bal partja</i>					
	Alfabetizációs főlény	Tankötelezettség teljesítési főlény	Magyar tankötelesek aránya	A változás	Alfabeták aránya
Árva vm.	1,73	1,32	12	0,77	46,9
Bars vm.	1,25	0,93	307	0,74	56
Esztergom vm.	1,04	1,03	767	0,98	63,4
Hont vm.	1	1,02	534	1,02	63,4
Selmeczbánya tjv.	1,28	1,01	505	0,79	63,7
Liptó vm.	1,35	1,27	33	0,94	60,2
Nógrád vm.	1	1	736	1	56,1
Nyitra vm.	1,17	1,04	243	0,89	56,3
Pozsony vm.	1	0,99	412	0,98	62,5
Pozsony tjv.	1,06	1,05	272	0,99	75,7
Trencsén vm.	1,89	1,82	17	0,96	42,8
Turóc vm.	1,38	1,4	25	1,01	56,8
Zólyom vm.	1,37	0,86	78	0,63	59,4
Össz: Duna bal partja	1,13	1,04	300	0,92	56,5

A nyugati felvidéken, ahol 29%-nyi magyarral szemben 62,3%-nyi szlovák élt, a régi nemzedékben a magyarok főlénye még 1,13-szoros, az újban már csak 1,04-szeres. A legnagyobb szlovák többségű megyék helyzetét érdemes külön is vizsgálni.

Árvában, ugyan változatlanul nagy a magyar főlény – szűk kis magyar elit él ott – a szlovákok rohamosan dolgozzák le hátrányukat. Trencsénben a nagy magyar felülreprezentáció meg sem mozdul, Zólyomban viszont az eredendően adott alfabetizmus hátrányát gyakorlatilag leküzdötte a szlovákság. Azaz az összességében legjobb helyzetben – mi mást mutatna a közel 60%-os alfabetizmus – lévő zólyomi szlovákság teljesen másképpen viselkedik, mint a másik két erősen szlovák többségű megye. Selmezbánya városában pedig, ahol 74%-os szlovák többség volt, szintén teljesen eltűnt a magyarok főlénye.

9. táblázat

<i>A Duna jobb partja</i>					
	Alfabetizációs főlény	Tankötelezettség teljesítési főlény	Magyar tankötelesek aránya	A változás	Alfabeták aránya
Baranya vm.	1,05	0,97	457	0,92	61
Pécs tjv.	1,02	1	875	0,98	71,5
Fejér vm.	1,01	1	842	0,99	63,7
Székesfv.tjv.	0,98	0,99	999	1,02	76
Győr vm.	1	1	988	1	65,5
Győr tjv.	0,97	1,02	949	1,06	76,8
Komárom vm.	1,03	0,99	865	0,97	65,7
Komárom tjv.	1,04	0,98	990	0,95	71,4
Moson vm.	0,98	1	236	1,02	71,8
Somogy vm.	1,01	1,01	908	1	62,2

Sopron vm.	1	0,99	499	0,99	71,2
Sopron tjv.	1,05	1,22	332	1,16	78,6
Tolna vm.	0,99	0,98	677	0,99	65,7
Vas vm.	1,05	1	557	0,96	65,7
Veszprém vm.	1,03	1	901	0,97	66,8
Zala vm.	1,03	1,05	748	1,02	55,3
Össz: Duna jobb p.	1,02	1	704	0,99	64,3

A Duna jobb partján, azaz mai szóval a Dunántúlon a 20%-nyi némettség a meghatározó kisebbség. (A horvátok egyedül Zalában érik el ezt a mértéket). A németekkel szemben a magyaroknak nincsen alfabetizációs fölénye: sőt Mosonban, ahol a legtöbb – 61%-nyi – német él, alfabetizációs hátrányban vannak a magyarok. Jellemző viszont, hogy Zalában is alig van magyar iskolázottsági fölény, noha alig találunk ott németeket. Azaz a megye „fejletlenségébe” – amit a térség legrosszabb alfabetizációs mutatója dokumentál – a horvát és a magyar nemzetiség iskolázottsági hátránya belesimul.

10. táblázat

<i>A Duna-Tisza köze</i>					
	Alfabe- tizációs főlény	Tankötele- zettség teljesítési főlény	Magyar tanköte- lesek aránya	A változás	Alfabeták aránya
Bács-Bodrog vm.	0,97	0,96	419	0,99	56
Baja tjv.	1,05	1,05	822	1	62,6
Szabadka tjv.	1,18	1,26	543	1,07	41,7
Újvidék tjv.	1,01	1,01	576	1	63,3
Zombor tjv.	1,5	1,26	308	0,84	47,8
Csongrád vm.	0,99	1	999	1,01	52,2
H-Vásárh. tjv.	1	0,99	1000	0,99	67,4
Szeged tjv.	0,98	0,97	969	0,99	61,1
Heves vm.	0,99	1	999	1,01	53,2
J-N-Szolnok vm.	1	1	1000	1	58,4
Pest-P-S-K. vm.	1,01	0,97	815	0,97	60,3
Bpest szkf.	1,02	1,04	888	1,02	76,9
Kecskemét tjv.	1,03	0,99	986	0,96	53,7
Össz: Duna-Tisza köze	1,01	1	791	0,98	61,6

Az ország közepén fekvő Duna-Tisza közti térség egészének egyetlen számottevő kisebbsége a lakosság alig 12%-át kitevő némettség, mely összességében 70%-ban alfabetá. Bács-Bodrogon, ahol a 40%-nyi magyar többséghez 30%-nyi német kisebbség is tartozik, a magyarok alfabetizációs hátrányban vannak. Újvidék lakosainak harmadát, Zomborénak ötödét teszik ki a szerbek, Újvidéken még sincs magyar fölény – igaz, ott van egyötödös német kisebbség is – Zomborban pedig (a nyolcszázalékos német kisebbség jelenléte ellenére) másfélszeres. Az összefüggés ugyanaz, ami a szlovák területen: az általános fejletlenség idézi elő a magyarság fölényét, s nem a szerb kisebbségi mivolt. A szerbeknek Zomborban csak 32, Újvidéken viszont 56%-a alfabetá.

11. táblázat

<i>A Tisza jobb partja</i>					
	Alfabe- tizációs főlény	Tankötele- zettség teljesítési főlény	magyar tanköte- lesek aránya	a változás	Alfabeták aránya
Abaúj-Torna vm.	1,08	0,99	699	0,91	54,1
Kassa tjv.	1,16	0,95	782	0,81	66,2
Bereg vm.	1,52	1,11	485	0,73	37,5
Borsod vm.	0,99	1,01	948	1,02	59,5
Göm. és K-Ho. vm.	1,04	0,98	563	0,94	64,7
Sáros vm.	2,21	0,45	90	0,2	37,6
Szepes vm.	1,56	1,23	36	0,79	51,9
Ung vm.	1,78	1,08	293	0,61	33,2
Zemplén vm.	1,32	0,96	510	0,73	42,5
Össz: Tisza jobb p.	1,26	1	475	0,79	48,1

A Tisza jobb parti térségében (azaz az ország észak-keleti részén), a lakosságnak a fele magyar, harminc százaléka szlovák, s egyhete rutén. Sárosban, ahol a lakosság kétharmada analfabéta, az alig 6%-nyi magyarságnak természetesen nagy az iskolázottsági fölénye a lakosság kétharmadát kitevő szlovákokkal, egyötödét kitevő ruténekkal szemben. Nagy magyar fölény jellemzi Ung megyét is, ahol a lakosság egy-egy harmadát teszik ki a rutének, szlovákok és a magyarok. Az, hogy Beregben nagy a magyar fölény annak ellenére, hogy a magyarok több, mint negyven százalékot tesznek ki, immár valóban a rutén népesség nagy elmaradottságának, 82%-os analfabetizmusának a jele. Szepes megyében – kivételképpen – a lakosság negyedét szászok teszik ki, akik közismerten iskolázottak. A magyaroknak azonban velük szemben is iskolázottsági fölényük van, 81:73 arányban. A legfejlettebb térségekben, Abaújban, Gömörben a lakosság egy- illetve kétötöde szlovák. De ők – láthatólag – inkább az iskolázottabb nyugati szlováksághoz tartoznak.

12. táblázat

	Alfabetizációs főlény	Tankötele- zettség teljesítési főlény	A Tisza bal partja		Alfabeták aránya
			Magyar tanköte- lesek aránya	A változás	
Békés vm.	1,01	0,94	735	0,93	64,9
Bihar vm.	1,62	1,09	589	0,67	39,0
Nagy-Várad tjv.	1,05	0,99	991	0,94	67,9
Hajdú vm.	1,00	1,00	1000	1,00	62,9
Debrecen tjv.	0,99	1,00	1000	1,01	69,6
Máramaros vm.	3,47	2,00	112	0,58	17,4
Szabolcs vm.	1,02	1,00	1000	0,98	45,2
Szatmár vm.	1,32	1,02	656	0,78	39,4
Sz-Németi tjv.	1,02	0,99	1000	0,97	66,2
Szilágy vm.	1,92	1,26	369	0,65	27,6
Ugocsa vm.	1,58	1,53	422	0,96	30,8
Össz: Tisza bal p.	1,38	1,12	621	0,81	42,1

A Tisza bal partján – azaz a Tisza és a történelmi Erdély közé eső területen – a háromötödös magyarság és az egynegyednyi román mellett csak egy-egy megye okozza a soknemzetűségi látszatot: Békés, a lakosság majd negyedét kitevő szlováksággal, és Máramaros valamint Ugocsa, ahol 46 ill. 39% a rutének aránya. A legnagyobb magyar iskolázottsági fölény ott található, ahol – Máramarosban – a lakosság alig hetede magyar, s háromnegyede román illetve rutén – utóbbi két aggregátum több, mint 90%-ban analfabéta! A megyében jelenlévő, a magyarsággal azonos lélekszámú német kisebbség szintén nagyon iskolázatlan: több, mint háromnegyedük analfabéta. E megyében a lakosság 80%-a analfabéta – a magyarság az itteni 38%-os analfabetizmusával igen műveltnek számít.

A lakosság háromnegyede analfabéta Szilágyban, ahol a magyarok és románok aránya mintegy egy a kettőhöz, a köztük lévő alfabetáké viszont öt az egyhez. Ugocsa is jelentősen lemarad az átlagtól, hisz kétharmadnál is több az analfabéta. A magyarság (a népesség kétötöde) a hasonló méretű rutén népességgel szemben valóban iskolázottsági fölényben van. A több, mint másfélszeres bihari iskolázottsági fölény igazi különlegesség – a magyarok többségi jelenléte ellenére alakult így az arány.

Nemcsak a tiszta magyar nemzetiségű Hajdúban, Szabolcsban, de az erős szlovák kisebbséggel rendelkező Békésben sincs érdemi magyar iskolázottsági fölény.

13. táblázat

	Alfabetizációs főlény	Tankötele- zettség teljesítési főlény	A Tisza-Maros szöge		Alfabeták aránya
			Magyar tanköte- lesek aránya	A változás	
Arad vm.	1,84	1,12	225	0,61	31,3
Arad tjv.	1,13	1,02	741	0,91	62,9
Csanád vm.	1,05	0,98	772	0,94	54,3
Krassó-Ször. vm.	1,8	1,18	43	0,66	37
Temes vm.	1,14	1,01	79	0,89	46,9
Temesvár tjv.	1,04	1,01	305	0,97	69,8
Versecz tjv.	0,97	1,37	116	1,41	64,1

Torontál vm.	1,04	0,97	183	0,93	48,4
Pancsova tjv.	1,16	0,88	131	0,76	61,4
Össz: Tisza-Maros szöge	1,29	1,03	198	0,8	44,5

A Tisza-Maros szögében van a nagy régiók között a magyarság kisebbségben, alig a lakosság ötödét téve ki, miközben a románok kétötödöt, a németek a magyarhoz hasonló nagyságrendet. A szerb kisebbség – bár a régiók között itt a legerősebb csak a lakosság hetedét teszi ki. Nagy a magyarok iskolázottsági fölénye a románokkal szemben és pedig nem csak ahol (mint Krassó-Szörényben) kicsiny vezető elitet tesznek ki, de Arad megyében is, ahol a régió egészének megfelelő arányban vannak jelen. Utóbbi azonban csak úgy lehetséges, hogy a térség legiskolázatlanabb megyéjéről van szó. A magyarok Temes megyében is csak negyedannyian vannak, mint a románok, közel kétszeres iskolázottsági fölényük a táblán nem látható, mert a népesség harmadát a németek jelentik, akik a magyarok 55%-os alfabetizmusával szemben 69%-ban azok.

Torontálban a magyarországi szerbség majd' fele él, a harminc százalékos német jelenlét miatt – a lakosság egyhatedét kitevő románság ellenére – nem tűnik ki a húsz százaléknyi magyar fölénye. A szerb férfiaknak bő fele alfabéta, a magyaroknak kétharmada, a németeknek majd háromnegyede.

14. táblázat

<i>A Királyhágón túl</i>					
	Alfabetizációs fölény	Tankötelezettség teljesítési fölény	Magyar tankötelesek aránya	A változás	Alfabeták aránya
Alsó-Fehér vm.	2,14	1,40	162	0,65	25,8
Beszt-Naszód vm.	1,57	1,17	106	0,74	39,5
Brassó vm.	1,07	1,03	308	0,96	63,7
Csík vm.	1,14	1,08	847	0,95	37,6
Fogaras vm.	1,56	1,44	39	0,93	40,3
Háromszék vm.	1,08	1,05	845	0,97	48,6
Hunyad vm.	3,06	1,75	93	0,57	21,1
Kis-Küküllő vm.	1,29	1,01	283	0,78	32,3
Kolozs vm.	2,01	1,16	273	0,58	21,8
Kolozsvár tjv.	1,09	1,08	831	0,99	62,7
Maros-Torda vm.	1,31	1,06	583	0,81	35,2
M-Vásárhely tjv	1,02	1,03	876	1,01	64,0
Nagy-Küküllő vm	1,06	0,97	111	0,91	52,0
Szeben vm.	1,42	1,75	25	1,24	52,8
Szolnok-Dob. vm	2,63	1,21	217	0,46	17,7
Torda-Arany. vm	2,26	1,47	266	0,65	22,9
Udvarhely vm.	1,00	1,00	963	1,01	50,9
Össz: Királyhágón túl	1,47	1,12	339	0,77	35,0

Erdély lakosainak közismerten harmada magyar s egytizede német, a lakosság megoszlása azonban rendkívül egyenetlen. Ha a döntően magyar nagyvárosokat nem számoljuk, Csíkban és Háromszékben van nagy magyar többség, s természetesen nincs iskolázottsági fölény sem. Erdély legiskolázottabb része azonban nem ez, hanem Szeben és Nagy-küküllő. Szebenben a lakosság töredékét kitevő magyar elitnek annak ellenére van iskolázottsági fölénye, hogy a majd 30%-nyi német is él ott, Nagy-küküllőben viszont – minthogy a magyarok is és a németek is jóval többen vannak, magyar fölény már nincsen.

A fenti gyors áttekintésből a következő kép bontakozik ki: a magyarok iskolázottsági fölényére az jellemző, hogy amennyiben egy megyére egyszerre igaz az, hogy ott sok magyar él, s a megye egésze iskolázatlan, akkor a magyarok iskolázottsági fölénye minimális, vagy nincs is. Ha a magyarok erősen kisebbségben vannak, szinte mindig jóval iskolázottabbak, mint az átlag, a megye iskolázottsági elitjét adják. Ha a megye egésze erősen iskolázatlan, a magyarok akkor is fölényben lehetnek, ha nem kevesen vannak.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a magyar népesség országos iskolázottsági fölénye nem abból következik, hogy többségi nemzet, hanem éppen abból, hogy *sok helyen kisebbségi nemzet*. Ha összeadjuk a kisebbségi és nem kisebbségi területeket, kitűnik, hogy a nyugati felvidéken pl. 56 ezer magyar tanköteles élt kisebbségi és 53 ezer többségi viszonyok között, Erdélyben pedig 95 ezren jártak többségként, és 54 ezren kisebbségként magyar iskolába.

A népszámlálás természetesen lehetővé tenné, hogy minden országrészben, sőt minden megyében külön-külön megvizsgáljuk az egyes korcsoportok alfabetizmusát. A magasabb életkorúak alfabetizmusa azonban – ha regionálisan

bontjuk, csalóka lehet, hiszen az iskolázottak nagyobb valószínűséggel *vándorolnak el* szülőhelyükről, illetve vándorolnak az egyébként is fejlettebb megyékbe, a 10–12 évesek viszont még nagy valószínűséggel szülőhelyükön (iskolájuk helyével azonos megyében) élnek.

Először a Felvidék nyugati része, korabeli kifejezéssel a Duna bal partja vonatkozásában végeztünk számításokat. Először kiszámoltuk – megyéről megyére haladva – hogy a 10–12 éves magyarok és a 10–12 éves szlovákok között hány százalék az alfabéta: a két szám hányadosa mutatja a magyarok „alfabetizációs fölényét”. Másodszor kiszámoltuk, hogy a tankötelezettség alá eső magyarok és a ténylegesen iskolába járó magyarok (és nem magyarok) száma hogyan aránylik egymáshoz, a két érték hányadosa mutatja, hogy a tanügyigazgatás szerint mennyivel magasabb arányban teljesítik a magyarok a tankötelezettséget.

15. táblázat

<i>A magyarok fölénye a nyugati Felvidéken</i>		
	Az alfabetizációs fölény	A tankötelezettség teljesítési fölény
Árva vm.	1,093673	1,328206
Bars vm.	1,06982	0,90256
Esztergom vm.	1,01773	1,12028
Hont vm.	0,966956	1,042343
Selmeczbánya t.jv.	1,08756	1,027065
Liptó vm.	1,051947	1,277611
Nógrád vm.	1,075086	0,986509
Nyitra vm.	1,024709	1,048526
Pozsony vm.	0,987481	0,981138
Pozsony t.jv.	1,074261	1,066155
Trencsén vm.	1,22346	1,847867
Turóc vm.	1,040765	1,413122
Zólyom vm.	1,089212	0,844573
Össz:a) Duna bal partja	1,056145	1,051457

Tisztán látható, hogy az objektívebb népszámlálás *helyenként* sokkal kisebb különbséget regisztrál, mint a tanügyigazgatás. Árva megyében például a magyarok 122%-ra teljesítik a tankötelezettséget, ez pedig csak úgy lehetséges, hogy a tankötelesek összeírásánál szlovákként regisztrált gyerekek egy részét a tanügyi statisztika már magyarként vette számításba... Ugyanakkor az egész régióban szinte pontosan azonos – 1,05-ös alfabetizációs s hasonlóképpen 1,05-ös tankötelezettség teljesítő – magyar fölényről beszélhetünk.

Kérdésünk most már az, hogy ez a „magyar fölény” a gyerekek nemzetiségéből következik-e, vagy másból? Ha a szlovákokról bebizonyítjuk, hogy alfabetizációs szempontból kevésbé vannak hátrányos helyzetben, mint más szempontokból – abból nem kevesebb következik, mint hogy az oktatás a történetileg kialakult hátrányt csökkentő hatású.

A mérhető történeti hátrányok között a szülők – különösen az anyák – gyengébb iskolázottságáról már szóltunk – ez mindenképpen meghaladja a gyerekek alfabetizmusában észlelt különbséget. Tehát a dualizmus előtti korszak oktatásügye – melyet politikai értelemben nacionalizmussal vádolni logikai képtelenség – lényegesen nagyobb különbségeket halmozott fel ill. tolerált a nyugati felvidéken a szlovákok és magyarok között, mint a dualizmus állami oktatáspolitikája.

Az öröklött egyenlőtlenségek között a kereső férfiak (egyszerűség kedvéért: az „apák”) aránya az iparforgalmi népességben szintén fontos fejlettségi mutató. A régióban a kereső magyar férfiaknak már 47%-a az őstermelésen kívül talált megélhetést, a szlovákoknak viszont csak 29%-a. Természetesen településszerkezeti hátrány is kimutatható – a községben ill. külterületen élés is erősebb indikátora az analfabetizmusnak, mint a nemzetiség.

A foglalkozási egyenlőtlenségeket vizsgálva e térség magas alfabetizmusa mellett az iparforgalmi népességet nem érdemes vizsgálnunk. Az alfabetizmust e körben általánosnak tekinthetjük.

Az agrárszférán belül a társadalom legalján sajátos egyenlőséggel találkozhatunk: a mezőgazdaságból élő magyar és szlovák férfiaknak egyaránt tizede gazdasági cseléd. Ugyanakkor a külön meg nem nevezett – különböző gazdasági ágakban foglalkoztatott napszámosok körében csak 3284 magyar férfit, viszont 9444 szlovák férfit találunk – ez megmozdítja az arányokat. A társadalmi hierarchia legalján több a szlovák, mint a magyar.

Az agrárnépességben belül a kereső magyar férfiak 34%-ának 5 holdnál kevesebb földje volt, a szlovákoknál ugyanez 41%. Egyszerűen szólva: még az agrárnépességben belül is 1,2-szer annyi a szlovák szegényember, mint a magyar szegényember.

A magyar családok – magyar apák – mérhető társadalmi előnyéhez képest tehát az alfabetizmusban mutatkozó 1,05-ös előny eltörlődik.

De vizsgáljunk meg egy keleti régiót, ahol a felekezeti különbség is sokkal markánsabb. Erdélyben a magyarok 80, a nem magyarok (románok és szászok) 67%-ban teljesítették a tankötelezettséget. (A román gyerekek alfabetasága a 80%-os magyar értékkel szemben 56%-os értéket mutat...) A térségben 306 ezer kereső magyar férfi van, közöttük 174 ezer östermelő, viszont kereken 500 ezer román, és közülük 424 ezer az östermelő. Azaz a magyaroknál 44, a románoknál 16% az *iparforgalmi népesség*. Az iparforgalmi népesség arányában tehát több mint két és félszer „fejlettebb” a régió magyar népessége, mint román népessége. Hasonlóképpen a településszerkezeti és foglalkozási hierarchiában is sokkal nagyobb magyar fölényt tapasztalhatunk. (A fenti számítások nem teszik fölöslegessé, hogy ezekben a hatalmas régiókban specifikus vizsgálatokat is végezzen valaki, pl. megyesoros adatok segítségével külön vizsgálja meg Erdély különböző részeit.) Anélkül, hogy most e faktorokat egyenként végigvizsgálánánk, több mint hipotézis, hogy a román népesség iskolázottsági, településszerkezeti, foglalkozási, vagyoni hátrányához képest a román gyerekek másfélszeres alfabetizációs hátránya eltörpül.

Nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy az alfabetizációt mind a magyarok, mind a nemzetiségek körében erősebben befolyásolta a régió általános fejlettsége, mint a nemzetiségi mivolt, mi több, kijelenthetjük azt is, hogy az alfabetizáció a két népesség közötti öröklött különbségeket nagyságrendileg csökkentette.

Azaz: amennyiben a nemzetiségek közötti egyenlőtlenségeket társadalmi egyenlőtlenségnek – egészen pontosan a társadalom legaljára szorítottságnak – tekintjük, akkor az iskola ezt az egyenlőtlenséget a dualista Magyarországon nem termeli újjá; ellenkezőleg: csökkenti.

A fenti elemzések nem tekinthetők a probléma átfogó leírásának, inkább csak példaként szolgálnak arra, hogy – ha egyszer a számítógépen rögzített adattömeg lehetővé teszi – mennyiféle elemzés lesz elvégezhető a népszámlálások nemzetiségi-felekezeti-iskolázottsági adatsorainak kombinatív elemzésével.

A felekezeti csoportok és a középiskolázottság

Az alsó-középiskolába járásban, a felső-középiskolába járásban és a 4–6–8 középiskolai osztály végzettségben megmutatkozó felekezeti egyenlőtlenségek külön-külön bőséges elemzést igényelnének. E kérdéskört Karády Viktor rendkívül alapos és kiterjedt elemzésekkel dokumentálta (Karády: 1994, 1995, 1997, 2000). Karády fő témája a mennyiségi és minőségi túlliskolázás, leginkább annak a problémának a körüljárása, hogy az izraeliták lakossági arányuknál nagyobb arányban vettek részt a középiskolázásban és a felsőoktatásban, s jobban is tanultak. Kisebb mértékű túlliskolázás jellemző az evangélikusokra, s a kis létszámú unitáriusokra. A mennyiségi túlliskolázás természetesen összefügg a zsidóság (és evangélikusság) társadalmi szerkezetével, de akkor is marad, különösen a 20. század első harmadára nézvést túlliskolázás, ha a zsidó szülők az átlagnál előnyösebb urbanizációs szintjét, illetve foglalkozási-vagyoni helyzetét számításainkba bekalkuláljuk. A túlliskolázás és az, hogy egy-egy zsidó csoport ortodox-e vagy neológ, vallásos vagy (különböző jegekből következtethetően) szekularizált, szeparálódott vagy asszimilált, német vagy magyar anyanyelvű, évszázadok óta Magyarországon élő, vagy frissen érkezett bevándorló, okként és okozatként is összefügg. A vallási intellektualizmus magasabb szintje általában támogatja és csak bizonyos esetekben akadályozza a modern iskolai tudást, illetve a tanulást.

A magyar oktatáspolitikai (és persze a magyar társadalom, a magyar középosztály) liberális, konzervatív és (későbbi) szélsőjobboldali korszakai nem olyan egyszerűen függenek össze az iskolai részvétellel, mint hinnénk. Például a közalkalmazotti állások megszerzésének nyilvánvaló reménytelensége ellenére népszerű a harmincas évek zsidó fiataljai körében a bölcsészkar. További kutatásokra vár annak megmagyarázása, hogy hogyan alakul ez az iskolázás fenntartók szerint. Azaz mikor és miért barátságosabb a légkör a domináns felekezetek (tehát a katolikus és a református) iskoláiban, mikor a „másik a kisebbség” az evangélikusság körében, s mikor a fővárosi és mikor az állami intézményekben. A válasz itt is erősen változik az időtengely mentén, de nem feltétlenül az előzetesen várt irányban. Például az antiszemita állami politika idején is nyitottabbak maradnak az állami intézmények, mint amennyire a katolikusok és az evangélikusok, a két háború között akik a növekvő tandíj körülményei között is nyitottságot biztosítanak a középiskolákban, de numerus nullust teremtenek a tanítóképzőikben. A középiskolai és felsőfokú túlliskolázás egymáshoz viszonyított aránya is változik. Hiába csökken az utóbbi a numerus clausus következtében, az előbbi tovább növekszik.

A minőségi túlliskoláztatás több alapvető kérdésre is választ ad: jobb az izraelita tanulók tanulmányi eredménye – pontosabban kevesebb a bukás – az alapfokon is, ahol (legalábbis a harmincas évekre, és városi viszonyok között) mennyiségi túlliskolázásról nem beszélhetünk. A zsidók a nehezebb iskolatípusokat, illetve szakokat választják. Szignifikánsan jobb a zsidók eredménye magyarban, latinban, németben, azaz a nemzeti identitás bizonyítékául szolgáló, a középosztály szimbolikus műveltségét biztosító és a nemzetközi életben gyakorlatilag leginkább hasznosítható tárgyakban. Az izraelita felekezet iskolafenntartó tevékenysége a túlliskolázással sajátos módon függ össze. Gondolok itt a (tanügyiigazgatási műszóval) zugiskolák nagy számára éppúgy, mint az államilag elismert – a magyar átlagnál jobb kondíciókkal fenntartott – izraelita elemi iskolákra, de legalább olyan mértékben arra a tényre, hogy a nagy felekezetek közül egyedül az izraelita *nem* tart fenn saját középiskola-hálózatot. (S talán nem érdektelen, hogy a két világháború között létrejövő izraelita iskolák is csak a zsidóság alsóbb csoportjait vonzzák.) Míg a túlliskolázás egyéb kérdéseiben az evangélikusok története párhuzamos, itt ellentétes az izraelitákéval, hiszen nemcsak az evangélikus hívők létszáma felülreprezentált a diákok között, de az evangélikus egyházi intézmények száma, illetve diáklétszámuk, pedagóguslétszámuk is meghaladja az evangélikusság – 1910-ben például mindössze hét százalékos – országos arányát.

Karády döntően az izraelita és evangélikus népesség sajátosságaira koncentrál – a domináns felekezetek, mármint a katolikus és református közötti különbségek így minimálisnak tűnnek. Karády fenti megállapításait osztva, a felekezeti túlszaporítottságot csak néhány egyszerű számmal érzékeltethetjük. Itt szeretném megköszönni Karády személyes segítségét amit e tanulmány véglegesítésekor nyújtott.

A gimnazisták felekezeti összetétele

Az első táblázat azt mutatja, hogy a középiskolai diákok körében az egyes felekezetek hány százalékot tesznek ki. E táblázat azt mutatja, hogy a felekezetek hagyományos erőssorrendjével ellentétben a római katolikusok után a második legerősebb csoport, a leendő iskolázott középosztálynak egyötödét kitevő izraelita népesség.

1. táblázat

	<i>A gimnáziumok tanulóinak felekezeti összetétele</i>						
	Római katolikus	Görög katolikus	Görög- keleti	Evangé- likus	Refor- mátus	Unitárius	Izraelita
1881–1885	45,11	5,01	5,09	11,05	15,22	0,87	17,68
1886–1890	46,26	4,9	5,5	10,97	15,03	0,79	16,46
1891–1895	44,18	4,57	5,3	10,35	14,05	0,73	20,82
1896–1900	43,34	4,32	5,13	9,97	14,26	0,79	22,2

A második táblázat viszont azt mutatja, hogy a korcsoportokhoz viszonyított arányban melyik felekezet milyen mértékig felülreprezentált a középiskolai diákság körében.

2. táblázat

Az egyes felekezetek felülreprezentációjának mértéke a gimnáziumi tanulók sorában a századvégen							
	Római katolikus	Görög katolikus	Görög- keleti	Evangé- likus	Refor- mátus	Unitárius	Izraelita
1891–1895	0,9	0,4	0,4	1,3	1	1,9	4,2
1896–1900	0,9	0,4	0,4	1,3	1	2	4,5

(Statistikai évkönyvek alapján végzett saját számítások)

A felülreprezentáció, a túlszaporítás tehát nemcsak hogy kimutatható az izraelita, unitárius és evangélikus népességnél, de ennek mértéke – még a két utolsó öt év átlaga között is – az izraeliták és unitáriusok között tovább nőtt. Némileg az egyéb iskolatípusok adatai is érintik a felülreprezentáció mértékét. A századfordulón az 5269 felsőkereskedelmi fele izraelita. (M. stat. évk.: 1901:141), a tanítóképzés viszont – hétezer nagyságrendben – leginkább a leendő népi iskolai piachoz alkalmazkodik.

Mint a magyarországi középiskolázás központját, külön érdemes vizsgálnunk Budapestet. Ráadásul itt módunk van a Trianon előtti és utáni adatok összevetésére is. Az alábbi adatok – zömében Karády adatai – azt mutatják, hogy az egyes felekezetekhez tartozó tanulók nem a felekezetek arányában, hanem felül-, illetve alulreprezentáltak vesznek részt a középiskolában. Az izraeliták felülreprezentációja az 1880-as csúcs után csökkenni kezd, de igazi hanyatlás – előbb az antiszemita közhangulat, majd a zsidótörvény következtében – csak az 1930-as és 1941-es időpontban figyelhető meg. Az evangélikus népesség végig felülreprezentált, Trianon után át is veszi a vezető szerepet. A nagyarányú református bevándorlás kezdetétől, 1880-tól a reformátusok és a katolikusok alulreprezentációja között nincsen különbség. Ez a számszerű hasonlóság azonban jelentős különbséget takar: azt ugyanis, hogy a reformátusok elsőprő többségükben magyar anyanyelvűek, a katolikus közösség viszont megoszlik a nyilvánvalóan iskolázatlanabb szlovákok, a magyar és az iskolázottabb német al-aggregáció között.

3. táblázat

<i>Az egyes felekezetek felülreprezentációja a budapesti gimnáziumi tanulók körében</i>								
	1872- ben	1880- ban	1890- ben	1900- ban	1910- ben	1920- ban	1930- ban	1941- ben
Római katolikus	0,798	0,694	0,731	0,69	0,734	0,784	0,879	0,965
Evangélikus	1,439	1,202	1,368	1,353	1,312	1,373	1,457	1,331
Reformátusok	1,155	0,883	0,806	0,721	0,711	0,763	0,946	0,919
Izraelita	1,486	1,934	1,732	1,296	1,655	1,523	1,285	1,162

(Bp. székesfőváros statisztikai közleményei 53. k. és az 1931-es, 1942-es statisztikai évkönyvből végzett saját számítások – az 1872-es adat becsült.)

A gimnazisták nemzetiségi összetétele

Megvizsgáltuk, hogy mit mutat a gimnáziumi statisztika az oktatásban résztvevők nemzetiségéről. Mivel a többi középiskola-típus egy része nem létezett a korszak egészében, más típusok pedig nem vették számba a diákok nemzetiségét, kénytelenek vagyunk csak a legelterjedtebb, és a középosztályba emelkedés szempontjából legfontosabb iskolatípussal, a gimnáziummal foglalkozni.

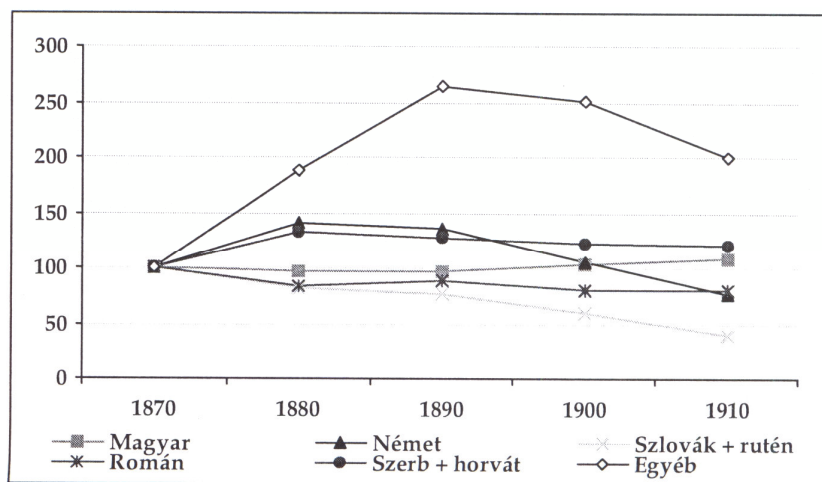
4. táblázat

	A nemzetiségek aránya a gimnáziumi tanulók körében					
	Magyar	Német	Szlovák +rutén	Román	Szerb +horvát	Egyéb
1870	75,3	9,3	5,9	8,0	1,6	0,3
1880	72,8	13,1	4,8	6,7	2,2	0,5
1890	73,0	12,6	4,5	7,1	2,1	0,7
1900	77,7	9,7	3,5	6,5	2,0	0,7
1910	81,6	7,1	2,3	6,4	2,0	0,5

5. táblázat

	A nemzetiségi tanulócsoportok arányának változása, ha az 1870-es szintet tekintjük 100%-nak					
	Magyar	Német	Szlovák +rutén	Román	Szerb +horvát	Egyéb
1870	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880	96,7	141,0	80,7	83,1	132,8	188,9
1890	97,0	136,0	76,4	87,8	127,9	263,8
1900	103,1	104,6	59,7	80,3	121,7	250,2
1910	108,4	76,9	38,6	80,2	120,9	199,7

1. grafikon

Kitűnik, hogy a magyar tanulók már 1870-ben is a gimnáziumi hallgatók háromnegyedét adták, s bár 1880-ban és 1890-ben néhány százalékot „leadtak” az egyébként a tanulók körülbelül tíz százalékát kitevő németeknek, arányuk a századfordulóra megközelítette, 1910-re pedig meghaladta a 80%-ot. E néhány százalék átmeneti elvesztését – egyelőre külön kutatások nélkül azzal lehet magyarázni, hogy az 1867 után Magyarországra áramló német és osztrák szakemberréteg gyermekei 1880-ban és 1890-ben iskoláskorúak. Mivel a szakemberek bevándorlása és családalapítása a nyolcvanas évek közepétől csökkent, a klasszikus német polgárság asszimilációja pedig nőtt, a századfordulón a statisztikai felmérések már azt mutatják, hogy a német tanulók aránya az 1870-es év szintjére esett vissza. A többi nemzetiséggel kapcsolatban sajnálattal tapasztalhatjuk, hogy a gimnáziumi tanulók kimutatásánál az oktatásstatisztika nemcsak a szlovákokat vonta össze a ruténnel (nyilván az utóbbiak igen alacsony abszolút száma miatt), ami csak kis torzítást okozott, hanem – ki tudja, miért? – a szerbeket is összevonta a horvátokkal, ami nagyobb baj, hiszen e két nemzetiség gyermekei együttesen elérték a tanulók egy százalékát. Az, hogy az elemzés itt mégsem hagyható abba, azzal magyarázható, hogy a fenti népszámlálási adatok szerint a horvát és a szerb lakosság – legalábbis a hetvenes és a nyolcvanas években – ugyanolyan eséllyel küldte fiúgyermekeit a gimnáziumba.

A szlovák–rutén tanulók aránya erősen, a románoké enyhébben hanyatlott a középiskolában. A román középosztály láthatóan erősebben tartotta az iskolázási versenyt. 1900 és 1910 között már nem is esett tovább a román tanulók száma. Ennek az volt az oka, hogy a századfordulótól megerősödött az erdélyi román burzsoázia, amely a gimnáziumba küldte fiait. Kérdés persze, hány román anyanyelvű diákot vettek számba magyarként. Az 1912/13-as tanévben 4307-en vallják magukat román anyanyelvűnek, de a „magyar anyanyelvűek” közül 2170-en tudtak románul. (MSÉ: 1913:273)

Tehát kétségtelen, hogy a nemzetiségek középfokú iskolázása nem javult sokat, sőt relatíve romlott. Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy az iskolai adatszolgáltatáson alapuló nemzetiség sokkal kevésbé egzakt adat, mint a felekezet. Az is tény, hogy az aggregáció módja (pl. szerb–horvát összevonás) gyakorlatilag lehetetlenné teszi az adatok finomabb elemzését. Mind a felekezeti részvétel, mind pedig a nemzetiségi részvétel adatsorában ugyanakkor találunk két alapvető hibát. Az egyik hiba, hogy az adatok nem teszik lehetővé az alsó és felsőgimnáziumi népesség elválasztását. A másik hiba, hogy az egyre növekvő jelentőségű iskolatípusok az alreáliskola, a főreáliskola, a polgári, a kereskedelmi iskola, valamint a tanítóképző adatairól ezen az úton nem szerezhetünk tudomást. Az alábbiakban ezért kicsit más módszert követve szeretném kimutatni a felekezeti hatás az iskolázottságra.

Az alsó-középfokú iskolázottság a felekezeti csoportokban

Az 1910-es népszámlálás az írni-olvasni tudó kategória után következő iskolázottsági kategóriáját a „négy középiskolát végzett” kategória jelenti. Viszonylag ritkán gondolnak arra az elemzők, hogy ebben a csoportban a négy polgárit végzeteket tehát a legszélesebb értelemben vett alsó középrétegeket is megtaláljuk, így jelentőségük sokkal nagyobb, mint a valóban csak a középiskolát (és a kereskedelmi, tanítóképzőt) mérő nyolc középiskolai végzettség kategóriájának. Sajnos azonban, 1910 előtt a magyar népszámlálások nem érdeklődtek a népesség – alfabetizmust meghaladó – iskolázottsága felől. Mégis, az adatok az 1910-es helyzet állóképszerű áttekintésénél jóval többre használhatók. Ha ugyanis azt feltételezzük, hogy a magyar állampolgárok felekezetüktől, nemzetiségüktől függetlenül leginkább körülbelül tíz éves korukban kerültek iskolaválasztás elé, akkor az 1910-es adatok alapján az 1865, az 1875, az 1885 és az 1895 év körüli iskolaválasztáskor mutatókozó nemzetiségi egyenlőtlenségeket is nyomon tudjuk követni. E számítás még akkor is tanulságos, ha bizonyosan tudjuk, hogy az adatok, ahogy időben visszafelé haladunk, egyre magasabbnak mutatják egy-egy nemzedék iskoláztatási esélyeit, mint az valójában volt. Ennek oka igen egyszerű: a nem iskolázottak alacsonyabb életkort értek meg, mint a négy középiskolát végzett középrétegbeliek. Ez a torzító hatás az utolsó három adat szempontjából még elhanyagolható, a hatvan évesnél idősebbek esetében viszont olyan jelentős, hogy bármilyen vonzó is lenne a statisztika korabeli hiányosságait így kiküszöbölni, a további számításoknál figyelmen kívül kell hagynunk azokat, akik a 48-as forradalom táján, választottak középiskolát. Az időbeli távolság és a magas életkor tehát torzítja az abszolút értéket, de nem torzítja a relatívat. Azaz, ha nem is igaz, hogy az 1895 körül iskolába lépő nemzedék 1,8-szor nagyobb valószínűséggel végez középiskolát mint az 1855 körüli, de az már igaz, hogy mivel ez a szorzószám a unitáriusoknál 1,7, az izraelitáknál pedig 2,3, nyugodtan elmondhatjuk, hogy a két erősen iskolázott aggregátum között az a különbség, hogy míg az unitárius tizenévesek már a forradalom után is sokkal iskolázottabbak voltak, mint kortársaik, fiaik nemzedéke pedig vesztett előnyéből, addig az izraeliták akkor még kevésbé voltak iskolázottak, mint az átlag. Tehát az 1895-ös beiskolázási időpontban nemcsak, hogy az élen vannak, de a leggyorsabb növekedési ütemet mutatják. Továbbá az is igaz, hogy a zsidó közösség iskolázott részének átlagéletkora sokkal alacsonyabb, mint bármely más közösség iskolázottjainak életkora.

6. táblázat

A minimum négy középiskolai osztályt végzett férfiak aránya (ezrelékekben) az egyes felekezeti csoportokban a középiskolába lépés számított időpontja szerint					
	60–69 éves	50–59 éves	40–49 éves	30–39 éves	20–29 éves
BELÉPÉS	1855	1865	1875	1885	1895
Római katolikus	46	54	66	76	79
Görög katolikus	18	18	20	27	28
Református	45	51	58	68	74
Evangélikus	64	68	80	94	103
Görögkeleti	15	14	18	24	27
Unitárius	92	93	96	103	126
Izraelita	176	249	311	358	407
Egyéb	33	41	48	99	153
Összesen	46	54	68	80	84

Ez a táblázat a legalább négy középiskolai évet végzett férfinépességet mutatja. Kitűnik, hogy a nagy nekilendülés időszaka a kiegyezés utáni évek, vagyis az 1875 körül középiskolába lépő nemzedék 1,26-szor nagyobb arányt tesz ki korcsoportjában, mint az előző. A későbbiekben e növekedés lassul, az 1885–1895-ös időszakra 1,05-szoros növekedés lesz csupán. (Karády iskolai adatok alapján ezt hívja a középiskolázás nagy deflációjának). A felekezeti viselkedés azonban ezt nem másolja. Az izraeliták első nagy nekilendülése (1,4-szeres növekedés!) egy évtizeddel megelőzi az országos átlagot, s éppen az országos növekedés nullához való közeledésének időszakában következik be a második nekilendülés 1,13-szoros növekedéssel. Az első nekilendülés még a gettóból való kilépése, a második már annak a jele, hogy a kispolgárság legalább négy polgáris végzettséghez juttatja fiait.

A két nagy létszámú iskolázott aggregátum – a katolikus és református – szempontjából pedig az a figyelemreméltó, hogy a katolikusok megőrzik némi előnyüket a reformátusokkal szemben. Ez valószínűleg a nagyszámú budapesti polgári iskola beindulásának tudható be. A korcsoportos vizsgálat képes országos idősort kimutatni, regionálisat sajnos nem. Hiszen az alsó-középiskolát elvégzett embereknek már nagyságrendileg nagyobb a területi mobilitása, mint az azt nem végzetteknek, így az, hogy valamely területen a 40–49 éves középiskolázottak hogyan oszlanak meg az egyes felekezeti aggregátumok között, semmiféle információt nem ad arról, hogy 30 évvel korábban ők valójában hol léptek be a középiskolába. A területiség ugyanakkor jól használható a legfiatalabb korcsoportok és szüleik nemzedékének összehasonlítására. Példa kedvéért a legkisebb megye adatain végzünk elemzési kísérletet. Először is kiszámoltuk, hogy egy-egy felekezeti korcsoportban hány százalékot tesznek ki az írni-olvasni tudók, majd megvizsgáltuk az apák és fiúk arányát.

7. táblázat

	<i>Az írni-olvasni tudók Ugocsában az „apák” és fiúk nemzedékében</i>		
	15–19 éves	45–49 éves	A kettő hányadosa
Római katolikus	79,6	64,9	1,226
Görög katolikus	44,1	22,3	1,971
Református	86,7	72,5	1,196
Evangélikus		75	
Görögkeleti	66,7		
Izraelita	84,8	66,7	1,272
Összesen	59,1	40,6	1,454

Az alfabetizáció a legnagyobb robbanást a görög katolikusoknál hozta, a görög katolikus fiúk nemzedékében már minden második megtanulja a betűvetést. Mindazonáltal a görög katolikusok még ebben a nemzedékben sem jutnak el addig, ahol bármely másik csoport harminc esztendővel idősebb nemzedéke áll. A reformátusok, a zsidók és a római katolikusok (ebben a sorrendben) együttesen a megye lakosságának több mint kétötödét teszik ki, evangélikusok olyan kevesen élnek itt, hogy ezt elhanyagolhatjuk. Az apák nemzedékében a reformátusok között még lényegesen több az írni-olvasni tudó, mint a zsidóságban – a fiúk nemzedékére viszont a zsidóság leküzdötte hátrányát. A katolikusok viszont alig csökkentették hátrányukat a református népességgel szemben. Ezután kiszámítottuk, hányan végeztek négy, hat, illetve nyolc középiskolát. Kitűnt, hogy az apák nemzedékében 3,6%, a fiúkban viszont csak 3,2% a négy középiskolát végzettek aránya (ezek egy része persze ekkor még iskolába járt). Ez azt jelenti, hogy ebben a megyében harminc év alatt egyedül az izraelita népesség javított helyzetén.

8. táblázat

	<i>A minimum négy középiskolát végzettek Ugocsában az „apák” és fiúk nemzedékében</i>		
	15–19 éves	45–49 éves	A kettő hányadosa
Római katolikus	7,5	11,0	0,685
Görög katolikus	1,2	1,3	0,915
Református	5,9	6,4	0,914
Evangélikus		25	
Görögkeleti	0		
Izraelita	6,5	4,6	1,417
Összesen	3,2	3,6	0,886

A középrétegek vonatkozásában a helyzet ettől gyökeresen eltér. A legerősebben iskolázott a megyében kisebb lélekszámú a katolikusság, őket szintén teljesen szokatlanul a reformátusok követik, s a három (magyar–német etnikumú) felekezet közül utolsó helyen végeznek a zsidók. Regionálisan az országos erőssorrend helyett a társadalmi pozíciók a meghatározók, nevezetesen az, hogy az elmaradott megyében inkább az államapparátus tartja el az iskolázott embereket, akik között így többségbe kerülnek a keresztények. Az viszont már egybeesik az országos tapasztalatainkkal, hogy az izraeliták képesek leggyorsabban javítani a helyzetet egyik generációról a másikra.

Az alsó-középfokú iskolázottság a nemzetiségi csoportokban

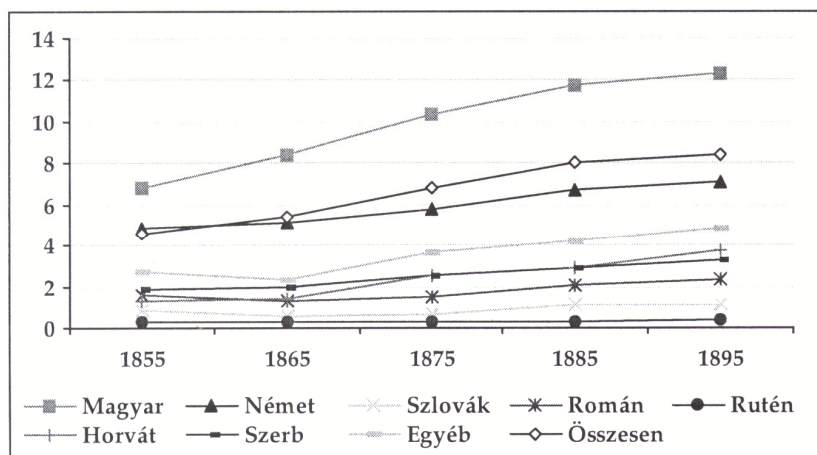
Ahogy az alfabetizáció kérdéskörében is, itt is indokolt, hogy a felekezeti megosztottság mellett a nemzetiségi egyenlőtlenségekről is szóljunk. Lássuk először is az iskolázottsági adatokat:

9. táblázat

*A minimum négy középiskolai osztályt végzett férfiak aránya (ezrelékekben)
az egyes nemzetiségi csoportokban a középiskolába lépés számított időpontja szerint*

	60–69 éves	50–59 éves	40–49 éves	30–39 éves	20–29 éves
Iskolakezdés időpontja	1855	1865	1875	1885	1895
Magyar	68	84	104	118	123
Német	49	51	58	67	71
Szlovák	8	6	7	11	11
Román	16	13	15	21	23
Rutén	3	3	3	3	4
Horvát	13	14	25	29	37
Szerb	19	20	25	29	33
Egyéb	27	23	36	42	49
Összesen	46	54	68	80	84

2. grafikon

A legfontosabb megállapítás, ami azonnal szembetűnik, hogy amikor az alfabetizmusnál a magyarok és a németek hasonlóságát állapíthattuk meg, a németek még a századfordulón is „jobban álltak”, ugyanakkor a középosztályosodás feltetele szempontjából a magyarok egyértelműen vezettek. A többi nemzetiség jelentős mértékben elmaradt a magyarságtól és a németiségtől. Az alfabetizmus tekintetében a nemzetiségek elmaradása a Monarchia uralkodó nemzeteitől sokkal kisebb, mint a középiskolázásban való lemaradás. Ráadásul ennek az elmaradásnak a behozása is lényegesen lassúbb folyamat volt.

A horvátok és a szerbek iskolázási esélyei egyenesen javultak. Az 1895 körül iskolát választó horvátok érzékelték először, hogy helyzetük jobb a szerbekénél, s hogy tíz év alatt jobban javult iskoláztatási helyzetük, mint a korábbi évtizedekben. A románoknál és a szlovákoknál viszont az 1860–70-es évek szerény fejlődése után a nyolcvanas évek közepén belépő generáció érzékeltette a jelentős javulást. Ezután a növekedés a szlovákoknál megállt, a románoknál pedig a hatvanas-hetvenes évek növekedési ütemére esett vissza. A középosztályi léttől legtávolabb a rutének álltak. 1000, tizedik életévét betöltött rutén gyerek közül alig három lépett középiskolába, s az 1890-es évek közepére is csak eggyel nőtt ez a szám.

Ha az 1895 körül középiskolába lépett nemzedék tényleges esélyeiről akarunk beszélni, akkor mindenképpen látnunk kell, hogy a szülők nemzedékéhez képest látványosan csökken a magyarok fölénye. Hiszen mialatt a magyar–román relációban a szülők nemzedékében még 6,4-szeres a középiskolázottsági különbség, a gyerekek nemzedékében már csak 5,34-szeres.

A nyolc középiskolát végzett népesség a felekezeti és nemzetiségi csoportokban

Az érettségizésről is informál ez a visszatekintéses módszer: okoskodásunk lényege, hogy az 1910-ben 20–29 éves korosztály legnagyobb része 1903 körül (egész pontosan 1899 és 1908 között) fejezte be középiskolai tanulmányait. (A 30–39 éves generáció 1893 körül tette ezt és így tovább.) E kvázi-diakronitás segítségével megragadhatjuk például a

két nagy felekezet iskolázási egyenlőtlenségi viszonyainak alakulását is. Ez, óriási tömegű népesség lévén, hasonlóképpen érdekes lehet, mint a Karády könyvében bőségesen jellemzett alapvető egyenlőtlenség – tudniillik egyfelől az izraelita–evangélikus kisebbség, másfelől a katolikus–református többségi népesség közötti különbség.

Számításaink szerint az 1863 körüli állapotban a reformátusság egy kissé még iskolázottabb, mint a katolikusság. Az 1863–73-as időszakban azonban a katolikusok aránya enyhén növekedni kezdett, míg a reformátusok iskolázottsága szinten maradt (ez egy igen ritka jelenség!). Így a katolikusok lényegében ekkorra behozták hátrányukat. 1873 és 1883 között a katolikusok körében gyors a növekedés, a reformátusoknál viszont épp akkor indul be a katolikusok előző évtizedre jellemző lassú növekedése.

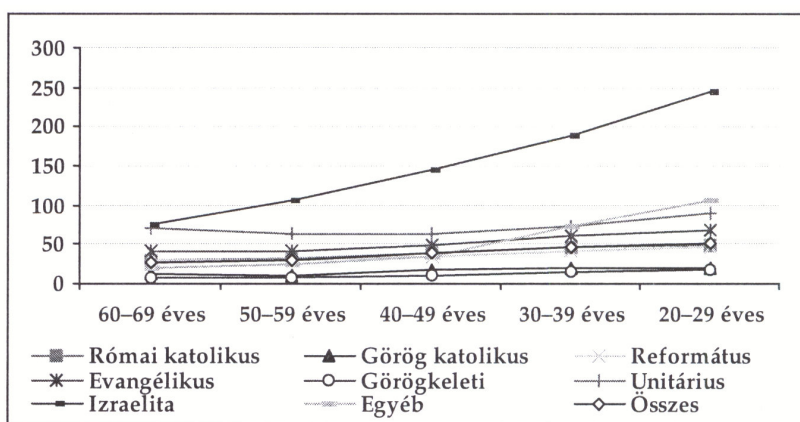
Az 1883–1893-as évtizedben a katolikusok és a reformátusok egymással azonos ütemben növelik iskolázottságukat. Ez azt jelenti, hogy a növekedés üteme a katolikusoknál a saját csoport előző évtizedbeli növekedéséhez képest változatlan, a reformátusoknál pedig fokozódik. A következő (s utolsóként vizsgált) évtizedben viszont a reformátusok őrzik a növekedés meredekségét, s a katolikusok görbéje laposodik el. Ennek következtében tehát a két görbe összeért.

10. táblázat

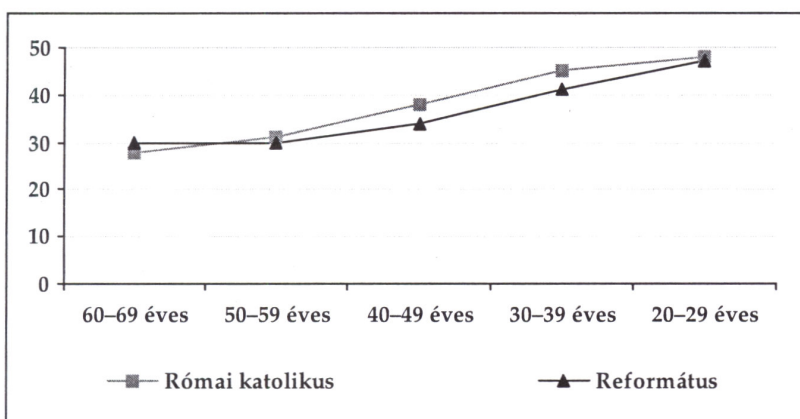
Az egyes felekezetekhez tartozó érettségizettek az érettségi időpontja szerint ezrelékben

Érettségi	60–69 éves 1863	50–59 éves 1873	40–49 éves 1883	30–39 éves 1893	20–29 éves 1903
Római katolikus	28	31	38	45	48
Görög katolikus	12	10	18	19	20
Református	30	30	34	41	47
Evangélikus	40	42	48	60	68
Görögkeleti	8	7	10	14	16
Unitárius	70	64	64	72	89
Izraelita	74	107	144	188	245
Egyéb	20	24	35	73	107
Összes	27	30	38	47	52

3. grafikon

4. grafikon

Ilyen értelemben tehát a reformátusság egy évtizednyi fáziskéséssel követi a katolikusságot. Az iskolázottság fellendülésének kezdeti szakaszában tehát a katolikusok elhagyták a reformátusokat. Ennek legvalószínűbb oka, hogy korábban a felekezetek közötti iskolázottsági versengés legfontosabb célja az volt, hogy kellő számú tanítóval és pappal lássa el a közösségeket. A modern gazdasághoz tartozó újabb iskolázottsági igények szempontjából viszont a fejlettebb területeken élő katolikusok előnye megmutatkozott. Az időszak végére azonban, a modern szektorokat is hasonló számú érettségizettel látván el, a reformátusok behozták relatív hátrányukat. E számok persze még a foglalkozás sorok elemzésével ellenőrzendők.

Bizonyos kockázatot vállalva módunkban van meghosszabbítani a görbéket. Ez a meghosszabbítás úgy történik, hogy feltételezve, hogy a 15–19 éves korcsoport ötöde van abban a korban, hogy érdemben vizsgálható legyen, az 1910-ben 15–19 éves korosztályra jellemző nyolc osztály végzettséget igazoló adatokat megszorozzuk öttel, és feltesszük a kérdést, ezek elvégezték-e a nyolcadik osztályt. (E meghosszabbításnál persze azzal a feltételezéssel kell élnünk, hogy a felekezetiesség nem befolyásolta az érvesszítést, ami nem teljesen igaz.) E meghosszabbítás esetén tehát azt mondhatjuk, hogy 1903 után a növekedési ütemkülönbség a katolikusok és a reformátusok között növekszik. Azaz a reformátusok nemcsak hogy elhagyják iskolázottságban a katolikusokat – ez akkor is így lenne, ha az előző évtizedre jellemző trend folytatódna –, hanem a reformátusok még gyorsítják is a növekedési ütemet – a katolikusok viszont lassítják azt. Történelmi távon tehát a reformátusság – a történelmi Magyarország fennmaradása esetén – érdemi eséllyel látszik rendelkezni ahhoz, hogy a katolikusokat maga mögé utasítsa!

Tehát pusztán az iskolázottsági (és nem nagy munkával összegezhető iskolai) adatok alapján a domináns csoportok között is nagyon fontos különbségeket fedezhetünk fel, amelynek a korszak oktatás- és felekezetpolitikájában szintén hatalmas súlya van. Ugyanakkor a reformátusok és a katolikusok közötti viszonylag csekély különbség – ahogy erre már Budapest esetében utaltunk – elfedi azt az összefüggést, hogy a katolikus iskolázottakat még etnikai szempontból is meg kellene vizsgálni, lévén a katolikusság – ellentétben a reformátussággal – több nagyobb nemzetiségi csoportra – elsősorban horvátokra, magyarokra, németekre, szlovákokra – osztható. Ráadásul ha a történelmi felekezetekből csoportokat formálnánk, a római katolikusok fent leírt (összességében romló) helyzetét a nagy létszámú görög katolikusság körében tapasztalható igen alacsony iskolázottság mindenképpen még rontaná is. E keletkező aggregátumban mindenképpen a római katolikusok lesznek a jellegadó csoport, hiszen a népességtömbön belül kilencven-százalékos, az érettségizett tömbön belül pedig még annál is nagyobb részt alkotnak. Ráadásul a helyzet a görög katolikusok szempontjából romló tendenciát mutat: a görög katolikusok körében a lassú római katolikus növekedés évtizedében lassú hanyatlás figyelhető meg, a gyorsabb római katolikus növekedés első évtizedében lassú emelkedés. Egyedül a gyors római katolikus növekedés második évtizede mutat a görög katolikus növekedéshez hasonló képet. A római katolikus növekedés lelassulása a görög katolikusoknál még nagyobb mérvű lassulással jár. A katolicizmuson belüli iskolázási esélykülönbségek tehát fokozatosan növekednek a római katolikusok javára.

A kialakuló protestáns tömb lényegesen heterogénebb. Először is a többséget képező reformátusok dominanciája eleve kisebb, mint a katolikus–görög katolikus viszonylatban. A csoportnak csak közel kétharmadát alkotják a reformátusok, egyharmadát az evangélikusok és néhány százalékot tesznek ki az unitáriusok. (A kisebb felekezeteket nem tudjuk külön kimutatni, hiszen a neoprotestáns kisegyházak hívei nem választhatók el a nem keresztény (és nem izraelita) felekezetűektől és a felekezeten kívüliektől.) Az iskolázottsági erőssorrend azonban éppen fordított: mindig az igen kis létszámú unitáriusok a legiskolázottabbak, őket követik az evangélikusok, majd, amint láttuk, időnként a római katolikus népességet is alulmúló reformátusok. A protestáns érettségizettek belső erőviszonyait az unitáriusok felülreprezentáltsága csak kevésbé befolyásolja, az evangélikusoké annál inkább. A protestáns érettségizettek körében a reformátusok többsége évtizedről évtizedre csökken. Az eliten belül az evangélikusok egyre inkább felülreprezentáltak. Katolikus nézőpontból a protestánsok együttes szemléletére természetesen nagyobb a hajlandóság, mint a protestánsok körében. A katolikusok és a protestánsok összevetése viszont megszünteti a katolikus–református görbe öllelkező sajátosságát. A protestánsok összesített mutatói eleve jócskán meghaladják a katolikusokét (még akkor is, ha a görög katolikusok arányrontó tényezőjét nem vesszük számításba). Ez a különbség az idők során fokozatosan növekszik.

A dualizmus kora tehát a nagy történelmi felekezetek iskolai versengése szempontjából leginkább a zsidó–nem zsidó különbségek egyre fokozódó ütemű növekedését jelentette. Ezt azonban a felekezetek mint iskolafenntartók és mint intézmények nem élhették meg az izraelita egyház előretörése gyanánt, hiszen nem járt az izraelita fenntartású intézmények növekedésével. Sőt, egyre fokozódó mértékben az izraeliták állami és egyházi iskolákban való megjelenésével járt együtt. A keresztény egyházak (ha beszélhetünk egyáltalán ilyen aggregátumról) számára az iskolázott izraeliták arányának növekedése sokkal inkább a szekuláris (saját hívőikre is szekularizálón ható) konkurencia növekedését jelentette, mint konfesszionális konkurenciát. Másodsorban, a kereszténységben belül a dualizmus korának egésze a katolicizmus visszaszorulásával és a protestantizmus előretörésével járt együtt. Ez valódi kihívást jelentett a katolikus egyház számára, hiszen ha „protestáns egyházzal” nem is lehetett beszélni, protestáns szellemről igen – ez

pedig relatíve erősödőben volt. Ha ehhez hozzáadjuk azt a későbbi közvélemény-kutatásokból kapott eredményt, hogy az iskolázottsággal, városiasodással együtt járó szekularizáció erősebben távolít a katolicizmustól, mint a protestantizmustól, akkor előttünk áll a katolikus–protestáns erőviszony megbillenésének teljes képe. Harmadsorban a római katolikusok és a reformátusok viszonyában a dualizmus korának első felében még meglévő katolikus fölény a dualizmus korának második felére egyre növekvő hátránnyá változott. A dualizmus tehát a reformátusoknak viszonylagos siker, a katolikusoknak viszonylagos kudarc volt. Ez egy magyarázat arra, hogy miként lehetséges, hogy a református egyház – noha elvileg 48-as érzelműnek kellene lennie – liberális és kormánytámogató, míg a katolikus egyház, noha elvileg 67-esnek kellene lennie, antiliberalis és ellenzéki álláspontot vesz fel. A nyolc középiskolát végzettek aránya az egyes nemzetiségi korcsoportok körében (e táblázatban ezrelékekben) szintén igen tanulságos adat.

11. táblázat

Az egyes nemzetiségekhez tartozó érettségizettek az érettségi időpontja szerint ezrelékben

	60–69 éves	50–59 éves	40–49 éves	30–39 éves	20–29 éves
Érettségi időpontja	1863	1873	1883	1893	1903
Magyar	50	59	71	82	89
Német	30	30	33	39	42
Szlovák	5	4	4	6	7
Román	10	8	11	16	17
Rutén	2	3	2	3	3
Horvát	9	9	14	17	22
Szerb	12	13	17	20	23
Egyéb	18	15	22	26	26
Összesen	33	37	45	55	59

Jól látható, hogy a növekedési ütem az egyes nemzetiségeknél igen különböző. Az 1873 körül legalacsonyabb arányban érettségiző szlovák és különösen rutén népesség alig, illetve semmit nem javított helyzetén. A leggyorsabban a románok iskolázottsága nőtt, ezzel elkezdtek behozni a szerbeket. E módszer segítségével azt a hátrányt is le tudtuk küzdeni, mely a középiskolai tanulók előnytelen aggregációjának eredményeként állt elő.

A társadalmi háttérváltozók szerepe az egyenlőtlenségek magyarázatában

A nemzetiségek esetében ugyanakkor ismét érdemes a társadalmi háttérváltozókhoz viszonyítani az eredményt. Ha azt mondjuk, hogy pusztán a nemzetiségi oktatáspolitikát a felelős például a románoknak az alsó-középiskolázásban való alacsonyabb részvételért, akkor 1910-ben – minthogy a magyaroknak, akik a lakosság 54%-át teszik ki, az alsó-középiskolában való felülreprezentációja 1,5-szörös, a románoké pedig, minthogy 16%-ot tesznek ki, 0,4-szeres. E szerint a magyaroknak 3,75-ször nagyobb esélyük van alsó-középiskolába menni, mint a románoknak. Ha viszont azt mondjuk, hogy a gimnáziumi iskolai helyekért – mondjuk 1910 körül – csak azok versengenek, érdemben akiknek mindkét szülője legalábbis tud írni-olvasni, akkor a magyarok esélye a románok esélyeinek máris majdnem hétszerese. Azaz a közel négyszeres tényleges különbség a gimnáziumban sokkal kisebb, mint az indítófeltételek szerinti várható különbség.

Meggyőződésem szerint, ha e társadalmi háttérváltozókkal (melyeknek pontos megállapítása hosszabb számításokat igényelne) vetjük össze a magyar gimnazisták fölényét, elképzelhető, hogy a dualista középiskoláról is kiderülne: nem a nemzetiségi, hanem pusztán a nemzetiségtől független társadalmi hátrány újratermelésében játszott szerepet, sőt feltehetően azt is csökkentette. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a magyarok aránynövekedése önmagában is jelentős részben egy egykori nemzetiség, az ekkoriban már nemzetiségnek, etnikumnak nem tartott, de a társadalom többsége által mégsem egyszerűen felekezeti csoportnak tartott zsidóság iskolázásából származott (Karády: 1993). Magyarország zsidósága ezekben az évtizedekben feladván (jelentős részben) német nemzetiségi hovatartozását, fokozódó arányban magyar nemzetiségűnek kezdte vallani magát. Olyan keresztábrákkal sajnos nem rendelkezünk, amelyek az egyes felekezetekhez tartozó gimnáziumi hallgatók nemzetiségét kimutatná, de ismerjük az egyes izraelita generációk iskolai végzettségét. Ennek tükrében az 1865 körül a tizedik életévüket betöltő izraelita vallású populáció 24,9%-a lépett középiskolába. A továbbiakban arányuk rendre a következő: 1875: 31,1%; 1885: 35,8%; 1895: 40,7%. Ez azt jelenti, hogy a magyar anyanyelvű diáknépességen belül mindenképpen erősen megnövekedett az izraelita felekezetű diákok száma. Ez annyit tesz, hogy a magyar anyanyelvűek a nemzetiségekkel szembeni iskolázási fölénye nem a hagyományos uralkodó osztályok fölénye megőrződésének tudható be, hanem annak, hogy a liberális jogállamban egy másik, nem nyelvi, hanem felekezeti, társadalmilag elkülönült kisebbségi csoport fokozottan érvényesülhetett.

Néhány iskolázott csoport elhelyezkedése a foglalkozási hierarchiában

Nyilván érdekes lenne régióról régióra, megyéről megyére haladva megállapítani, hogy a nemzetiség az iskolázottság és a foglalkozási ágazat, illetve a pozíció hogyan függenek össze egymással. Ezt nem végeztük el, helyette kizárólag az értelmiségi csoportokat vizsgáltuk meg, ágazatok szerint.

Láthatjuk, hogy a gazdasági szakértelmiség aránya a nemzetiségi értelmiségen belül igen alacsony volt. A nemzetiségi – miközben a lakosság felét tették ki – az értelmiségnek kevesebb, mint negyedét. (Érdemes volna persze elvégezni azt a számítást is, hogy a hat, esetleg nyolc középiskolát végzettek számához képest csökken vagy növekszik a magyarok felülreprezentációja. Hipotézisünk szerint csökken.) Ha a németeket – hagyományosan erős polgárosodottságuk, és a friss bevándorlók magas száma miatt figyelmen kívül hagyjuk, kiderül, hogy a nemzetiségi értelmiség alulreprezentációja a gazdaságigazgatásban és a műszaki életben sokkal nagyobb, mint a közalkalmazotti és szabadfoglalkozású szférában. Figyelemre méltó az is, ha a magyar népszámlálások nagy értelmiségi gyűjtő kategóriáját, a közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások körét felbontjuk.

12. táblázat

	Az értelmiségi foglalkozási ágak megoszlása nemzetiségek szerint 1900-ban (%)							
	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb
Köszolgálati és szabadfoglalkozású	77,1	9,6	2,4	6,9	0,4	0,3	1,6	1,7
Mezőgazdaság	83,6	11,1	2,2	0,9	0,0	0,1	0,7	1,4
Kertészet	68,8	20,7	4,3	2,4	0,0	0,2	0,1	3,5
Bányászat	65,9	23,5	2,0	2,0	0,1	0,2	0,3	6,0
Ipar	73,8	21,6	1,2	0,4	0,0	0,3	0,4	2,3
Kereskedelem	80,6	14,1	0,7	1,3	0,0	0,4	1,0	1,9
Közlekedés	90,0	6,2	0,6	0,8	0,0	0,6	0,5	1,3
Hadsereg	48,2	43,1	0,3	1,6	0,0	1,5	1,1	4,2
Összesen	77,5	12,1	1,9	4,8	0,3	0,3	1,2	1,9

Kitűnik ezáltal, hogy a nemzetiségi értelmiségen belül – kivétel természetesen a németiség, hiszen a németek között nagy számban találhatók bevándorolt műszaki értelmiségiek – túlsúlyban vannak a tanítók és a lelkészek. Figyelemre méltó, hogy a nemzetiségi értelmiség igen kis százaléka merészkedik csak a szabadpiaci értelmiségi foglalkozások mezejére. Nemcsak az egyetemi végzettséget igénylő ügyvédi, orvosi, gyógyszerészi pálya nem kedves a nemzetiségi értelmiségnek, de azok a foglalkozások sem, amelyekhez nem szükséges magas iskolai végzettség. Alig találhatók meg a nevelői, korrepetitóriai pályán, ami annak a jele, hogy még kevésbé hajlamosak a biztos tanítói pálya elhagyására, mint a magyar nemzetiségű tanítók. Nem túl népszerű körökben a gyógyszerészség pálya sem. A századforduló Magyarországon csak néhány tucat nemzetiségi hírlapíró és szerkesztőt találunk: a német nyelvű lapokat nem számítva is nyolcvanféle nemzetiségi sajtóterméket! Nem hivatásos nemzetiségi újságírók állították elő, hanem ebben is meghatározó szerephez jutottak az iskola-rendszerhez és az egyházhoz egyaránt kötődő értelmiségiek.

13. táblázat

	A tanítók és papok az egyes nemzetiségekhez tartozó értelmiségi népességben, 1900-ban							
	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb
Tanító	10,5	4,4	11,2	24	15,7	2,6	20,1	2,6
Pap	3,2	2,6	10,8	26,8	15,1	5,4	8,6	1,1

A nemzetiségi tanítói és a lelkészi állás mellett a közigazgatási természetű állásokat, továbbá az egyházi szolgálathoz kötődő tisztviselői pozíciókat preferálták. Van azonban még egy tényező: az iskolázott nemzetiségi tisztviselők egy része a felső társadalmi osztályba kerülve feltehetően „nemzetiséget váltott”. Azaz erre irányuló presszió nélkül is magyarnak mondta magát. Természetesen – a helytörténeti mélyfűrés lehetőségét leszámítva – lehetetlen annak megítélése, hogy egy személy élete különböző szakaszaiban minek mondta magát. Mégis a felekezeti – regionálisan, ezen belül pedig a románok esetében bizonyos támpontot jelent, hiszen a vallás megváltoztatásának – (ez lévén csupán egy adminisztratív aktus) kisebb a valószínűsége, mint a nemzetiség megváltoztatásának, minthogy az utóbbi népszámlálási deklaráció kérdése.

Nézzünk néhány adatot, mintegy jelzésül, amelyek alapján mindezt számolni lehetne. A Királyhágón túl 54 román gazdasági tisztviselőt találunk. A 753 magyarhoz és a 96 némethez képest ez a szám alacsony. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy a görög katolikusok és görögkeletiek együttes száma 65, az arány már javul valamelyest. De ez

egyben azt is jelenti, hogy a gazdasági tisztviselők közül 1,2-szer többen vannak azok, akikre a „román vallások” a jellemzők, mint ahányan romának mondják magukat. (A görög katolikus magyarok száma Erdélyben elhanyagolható, a rutének pedig rendkívül iskolázatlanok, így különösebb hiba veszélye nélkül „eredetileg román” jelzővel illethetjük a görög katolikus és görögkeleti értelmiségieket is.) Még feltűnőbb ez az ipari tisztviselőknél, ők a magyarosodás központjaiban, a városokban laktak. Ugyanis csak 42-en mondják magukat romának és ketten ruténnek, viszont 53 görögkeletit és 26 görög katolikust találunk ebben a foglalkozási ágban. Itt 1,79-szeres a különbség! Tehát nem tagadható ugyan, hogy a magyaroknak nagyságrendileg kisebb az esélyük a magángazdaságban tisztviselői pozíció elérésére, mint a románoknak, de ez az előny bizonyíthatóan kisebb, ha leszámítjuk azokat, akik feltehetően saját életük során asszimilálódtak a magyarsághoz, valamint azokat, akik eredetileg nyilván román görögkeletiek vagy görög katolikusok voltak. Hogy itt spontán és nem erőszakolt asszimilációról van szó az is mutatja, hogy a közalkalmazottaknál kisebb arányban történik nemzetiségváltás. A közigazgatásban a (4127 magyarral szemben) 652 román és 5 szerbet alkalmaztak. Ugyanebből a népességből 339 görögkeleti és 421 görög katolikus. Azaz a jellegzetesen szerb és román vallást követő értelmiségiek csak 1,16-szor annyian vannak, mint akik ezt nevezik meg nemzetiségüknek is. Az egyházi szolgálatban viszont, ahol a nemzetiség „tagadására” egyáltalán nincsen motiváció, az 1368 magyarral szemben 2271 román található. Ebben a szférában 1139 görögkeleti és 1157 görög katolikus dolgozik. Azaz a két „tipikusan román” valláshoz tartozók száma a román nemzetiségűeknek csak 1,011-szerese. Hasonlóképpen, a nagy százalékban egyházi tulajdonú oktatásban 2749 magyarral szemben 1664 a román, 882 görög keleti és 845 görög katolikus. Itt az előbbi arány 1,037, alig valamivel nagyobb, mint az egyházi szféra esetében.

A fenti számok alapján bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a modern városi foglalkozást űző értelmiségiek egyfelől kisebb arányban románok, mint a hagyományos foglalkozásokat űzők, s azok is, akik feltehetően eredetileg románok voltak, nagyobb arányban asszimilálódnak. Másfelől tudnunk kell azt is, hogy a gazdasági értelmiségben, akár a közszférához, akár az egyházi szférához viszonyítva, magas a szintén (bár más értelemben) asszimilálódott izraeliták aránya. A gazdasági tisztviselők körében csak 101 izraelita van, de az ipari tisztviselők sorában a román vagy románból asszimilált nyolcvan fő eltörpül az 1100-nál több magyar és 670 német tisztviselőhöz képest, akikből 750 izraelita vallású. A modern foglalkozási ágak tehát a nemzetiségi, etnikai, felekezeti csoportok kiemelkedő fontosságú asszimilációs pontjai. Nem az iskola, nem az oktatáspolitikai asszimilálta őket, hanem az iskolázott közeg, a mindennapi munkájuk, stb. Már most felhívjuk a figyelmet egy sajátos jelenségre, nevezetesen arra, hogy a kereső magyar családfők 0,447%-a, a kereső román családfők 0,454%-a talált megélhetést egyházi pályán. A települési egyenlenségeket a különböző egyházak különböző funkcióit nyilván nem lehet figyelmen kívül hagyni. De az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a románok papokkal való ellátottsága, miközben minden másban hátramaradnak, tizedszázalékos arányra megegyezik a magyarokéval.

***

A felekezeti egyenlőtlenségi rendszerrel kapcsolatban, annak nemzetiségi vonatkozásában a következő megállapításokat tehetjük.

A nemzetiségek iskolázási esélyei nemcsak nőttek a dualizmus évtizedeiben, de az öröklött hátrányok leküzdéséhez is érdemben járult hozzá az iskola. Mindenekelőtt igaz ez az analfabetizmus fokozott leküzdésére és az iskolába járási kötelezettség biztosítására. A századforduló iskolaépítési hulláma a területi egyenlőtlenségek leküzdéséhez fokozottan hozzájárult. Korlátozottabban igaz ez a középfokra, de mind a középfokot végeztek, mind pedig a középfokra járók számát tekintve csökken a magyarok iskolázási fölénye. A középfokot végzetteknél (különösen az időszak vége felé) nagyobb a magyarok fölénye, mint a középiskolába járók szempontjából, hiszen a városi magyarok új modern iskola-típusokat (polgári iskolát, reáliskolát) is látogatnak és tartanak fenn, míg a nemzetiségek ezt általában nem teszik. A klasszikus gimnázium és a klasszikus tanítóképző a nemzetiségek kedvelt iskolatípusa. Ráadásul a magyarok iskolázási, iskolázottsági fölénye egyre kevésbé a hagyományos társadalmi osztályok fölényéből, és egyre inkább egy új polgárság létrejöttéből származik. Az igazán iskolázottaknál a szabad piaci értelmiségi foglalkozások nagy asszimiláló erejét tapasztalhattuk.

Állam és egyház a népiskola-politikában

Látszólag több párhuzamos történet fonalán fut a modern magyar oktatástörténet. Az egyik szál az egyes felekezetek oktatásügyének története, a másik szál az állami oktatáspolitikáé. Valójában azonban e két történet egymással több tekintetben összefonódik.

Sokak szerint a tanügyigazgatás politikai folyamata azon keresztül mutatható be, ahogyan a lényegileg 1777-től 1950-ig egységes magyar állami kontroll az iskolafenntartó felekezetek fölötti befolyását lépésről lépésre kiterjeszti. A tanügyigazgatás szakmai folyamata pedig azzal írható le, ahogyan megváltozik és mind több dologra kiterjed az iskolák – részben felekezeti, részben persze nem felekezeti iskolák – életében a tanügyigazgatás.

Más értelmezés szerint viszont a magyar polgári alkotmányosság korában – azaz a múlt század utolsó és századunk első harmadában, de előzményekkel és utóhangokkal – a magyar tanügyigazgatást nem a szakigazgatási szervek túl nagy hatalma, hanem a különböző – az állami-önkormányzati közigazgatáson belüli, de egymással szemben álló és azon kívüli – erők egyensúlya jellemezte.

A széles értelemben vett magyar oktatásigazgatást – noha „tervezőszáli” szakmai értelemben folyamatosan „öszvérmegoldásokat” produkált –, elsősorban mindig az jellemezte, hogy érvényre juttatta az oktatásban érdekelt legfontosabb törekvéseit (Csizmadia: 1976:200; Mezei: 1979:52).

A katolikus egyház helyébe lépő állam

A 18. század – noha az egyházak fenntartói monopóliumát még nem érintette – ellenőrzési tekintetben már újra-fogalmazta az állam és az oktatás viszonyát, s hasonlóképpen a tankötelezettséget is.

Az első olyan kormány szervet, amelyet a modern oktatási minisztérium elődjének tekinthetünk, az 1723-as országgyűlés hozta létre: a fölállítandó helytartótanácsban belül egy külön bizottságot szerveztek az állami felügyelet végzésére, s e szerv az évtizedek során egyre erősebb lett. Apparátusa a katolikus egyház és a kancellária korlátozó törekvései ellenére 1766-tól kezdve nekilátott a kizárólag neki alárendelt dekoncentrált hivatalok kiépítésének előkészítéséhez (Fináczy: 1899).

A *Ratio Educationis* (1777) az országot nagyméretű tankerületekre osztotta, és élükre államhivatalnokokat nevezett ki. Ez akkor egyidejűleg jelentett dekoncentrációs (nem decentralizációs, hanem a központilag ellenőrzött hatalmat az egyes területekhez közelebb vivő) és szekularizációs (nem vallástalanító, hanem az államot és az egyházat szeparáló) lépést, hiszen egyfelől a helytartótanács oktatási osztályától, másfelől a római katolikus egyháztól vett át hatásköröket (MP: 1922:97).

Ez az oktatás igazgatását az ország történetileg kialakult közigazgatási képviseleti rendszerének egészétől kívánta elválasztani. A *Ratióra* fogalmazott, nem egészen másfél évtizeddel későbbi országgyűlési válasz kimondta: a magyar tanügyigazgatás két elven nyugszik. Az egyik elv szerint az oktatás igazgatásának az ország közigazgatásával kapcsolatban kell állnia, abba kell szervezen integrálódnia. Az 1791-es országos bizottság úgy fogalmazott, hogy a tanügyigazgatás „az országnak semmiféle állás- vagy hivatásbeli lakosaira szabadságomképpen (kizárólag) ne bízassék” (Kármán: 1909:2:73). Azaz: sem központi hivatalnokokra, sem katolikus papokra nem bízható.

A másik elv a községre helyezi a közoktatás felelősségét. Az 1791-es országgyűlési bizottság egyházközségi erőből, illetve földesúri támogatással ingyenes oktatást kívánt megvalósítani, bár az egyházak ellenállása miatt az 1827-es bizottság már elvetette az ingyenességet. Az 1843-as városi törvényjavaslat szintén a városnak ad meg minden jogot.

Magyarországon 1845 óta gyakorlatilag általános a tankötelezettség. Egyes megyék már akkor tiltakoztak a felügyelet teljes egészében egyházi kézbe való kerülése ellen – ennek azonban a későbbiekben nincsen nyoma. Valójában sem a megyék, sem az egyházak nem tudták iskolába járásra szorítani a tanköteles gyerekeket.

A szekularitás kísérlete

A helyzet 1848-ban sok tekintetben megváltozott. Míg ugyanis korábban a felekezeti autonómiaformák részei voltak, részei lehettek egy nacionalista szempontból nem kívánatos központosításnak, a katolikus tanügyigazgatás elleni küzdelem része lehetett a magyar protestantizmus és Habsburg ellenreformáció ütköztetésének, addig az 1848-ban keletkező magyar felelős kormány idején a probléma szükségszerűen a polgári értelemben vett nemzeti egység és a „feudális” felekezeti széttagoltság alternatívájává fogalmazódott át. A magyar pedagógustársadalom is átlátta, hogy a maga szabadsága és jóléte nem választható el a közszabadság ügyétől.

Először is figyelemre méltó, hogy az eredetileg protestáns tanító-összejövetelnek indult mozgalom nem aknázza ki, hogy saját szűkebb felekezeti érdekeinek érvényesítésére sosem tapasztalt tér nyílna, hiszen az 1848-as politikai és kultúrpolitikai elitben messze felülreprezentáltak a protestánsok, a katolikus egyház pedig dinasztiahűségével is, de oktatáspolitikai értelemben is stratégiaileg került szembe még a Batthyány-kormány és az országgyűlés katolikusaival is.

E protestáns elit ezt nem használta ki, hanem országos gyűlést hívott életre, mely az oktatásügy szabadságát immár nem az „autonómia” hadállásainak további körülbástyázásában, hanem az állam és egyház elválasztásában látta: a felekezetszemleges állami iskolaszervezésben, a tanítóság kántori és „egyházi” teendőinek eltörlésében, a felekezetszemleges állami tanterv kiadásában, a hittanoktatás lelkészekre bízásában.

Az új polgári népoktatási törvényjavaslat a hitfelekezeti iskolák állítását mindenkinek megengedte – hiszen ez liberális elv volt –, de ez senkit nem mentesített a községi iskola fenntartására szolgáló öt százalékos iskolaadó alól. (Az iskolaadó a tévedések elkerülése végett sem ekkor, sem a későbbiekben nem azt jelenti, hogy a lakosok jövedelmük bizonyos részét fizették volna az iskoláztatásra, hanem azt, hogy az államnak fizetett jövedelemadó öt százalékát vetették ki községi iskolaadó címen az adófizetőkre.) Ez a finanszírozási logika azt jelenti, hogy a jómódú község elvileg akár teljesen függetlenedhetett a központi költségvetéstől. Ráadásul az 1848-as elképzelés rendkívüli módon kibővítette az oktatásügy forrásait, hiszen ez az alapfokú köziskoláztatást – az éves állami költségvetésen túl – ellátta volna az ország jövedelemadó-bevételének öt százalékával, kötelezővé tette volna olyan községi iskola felállítását, amelybe bármely felekezethez tartozó gyermek fenntartások nélkül járhat (hiszen a vallásoktatás nem iskolai tantárgy, hanem arról a lelkészek gondoskodnak), és ettől teljesen függetlenül biztosított volna lehetőséget az egyházaknak, hogy saját forrásaikból, államsegélyeikből, híveik felekezeti iskolaadójából és a tandíjából egy alternatív iskolarendszert tartsanak fenn (Hajdú: 1933:107).

Ezáltal a törvény – legalábbis finanszírozási tekintetben – a felekezeti iskolákat ugyanúgy magániskolának nyilvánította, mint ahogyan ez például az Amerikai Egyesült Államokban megvalósult. Az analógia persze sántít, hiszen a felekezetek mint adóbehajtók – ellentétben az amerikai helyzettel – a liberális elképzelések szerint is megkülönböztetett állami segítséget élveztek.

Eötvös eredetileg a községi bizottmánynak nemcsak a felügyeletet, de a vezérlelt is meg kívánta hagyni. A parlamenti választmány – a tanítói érdekvédelmi törekvések hatására – csökkentette le ezt a hatáskört felügyeletre, a tanítók elbocsátásának jogát pedig a kerületi bizottmányokra, illetve a VKM-re bízta. A kerületi bizottmányokat megyerendszertől függetlenül – a megyénél kisebb számban létező régióként – kívánták felállítani. Ez a törvényjavaslat – bár az alsóházban inkább a baloldali radikálisok elleneztek – a felsőházban olyan konzervatív és katolikus egyházi ellenzésre talált, hogy lekerült a napirendről, és ezért nem lett belőle törvény.

Antiliberalizmus és rekatolicizáció

Az 1849-es fordulat azután a liberális oktatáspolitikai törekvéseket egy időre teljesen lebénította. Az iskolákkal – mint a lojális magatartást befolyásoló intézményekkel és a Habsburg-ellenes értelmiség búvóhelyeivel – kapcsolatos politikai attitűd rányomta bélyegét a tanügyigazgatásra. Különösen a középiskolákkal kapcsolatban megfogalmazott határozott szakmai követelmények biztosítottak lehetőséget a lényegesen kisebb és kevésbé felszerelt – de a „nemzeti ellenállás szellemét” hordozó – protestáns iskolák leminősítésére.

A diktatúránál még súlyosabb következmény volt, hogy a Bach-korszak népszerűtlen intézkedéseinek ellenhatása-képpen széles társadalmi egyetértést kapott az iskolakötelezettség teljesítésével szembeni fenntartói vagy tanítói szembenállás. A tanító a községgel szemben egyébként sem szorgalmazhatta az iskolakötelezettség teljesítését – nem sérthette az őt alkalmazók érdekeit –, de ez érdekében sem állott, hiszen az iskolába nem járók analfabetizmusáért nem volt felelős, a kevesebb gyerek, a legsó társadalmi csoportok távolmaradása az iskolától pedig munkafeltételeit javította (Kelemen: 1985:37).

Ilyen előzmények után meg kell vizsgálnunk, hogyan alakult az alkotmányos korban a magyar iskola igazgatása.

Liberális kompromisszum az egyházakkal

Minthogy 1867 mögött nem állott sem helyi, sem európai forradalmi hullám – s különösen nem francia eredetű, tehát „egyházellenes”, mint az 1848-as – olyan rendszert kellett teremteni, amely a kormányzat melletti két legjelentősebb társadalmi erőnek, az egyházaknak és a megyei társadalomnak egyaránt megfelel. 1867 után ugyanis a kormányzatnak olyan tömegű problémával kellett szembenéznie, olyan törvényalkotási menetrendet kellett teljesítenie, hogy 1848 – ezen ágazat szempontjából markáns – elképzeléseit sok tekintetben fel kellett adnia.

Az előbbi érdekében az Eötvös József vezette minisztérium meghozta a legsúlyosabb kompromisszumot: visszalépett a közoktatás és magánoktatás markáns szétválasztásától, és lehetővé tette, hogy az egyházi iskolaadó összege a községi iskolaadó összegéből levonassék, magyarul, hogy az egyházi iskolák – automatikusan – közjövödelmekből finanszírozassanak. Más kérdés, hogy a liberális kultúrpolitika akkor még abban bízott, hogy a katolikus autonómia közelinek hitt megvalósulásával a katolikus egyházhoz áramló közpénzeket ténylegesen a katolikus társadalom, és nem az egyházi hierarchia fogja ellenőrizni. Ez a magyar közoktatást a ('48-as) „amerikai modell” helyett a skandináv modell irányába mozdította volna tovább (Török: 1941:71; Lepold: 1920:11).

A kulturális kormányzat az egyházi befolyás fokozatos kiváltására, a társadalmi részvétel fokozására népművelési egyletek létrehozását szorgalmazta. Ezek az egyletek azonban azon társadalmi csoportoknál, amelyek tényleges autonómiát hordoztak, ellenállásba ütköztek: a protestánsok az autonómiájukat féltették, a katolikusok viszont az egyház hierarchikus felépítésével találták ellentétesnek azokat a társadalmi mozgásokat, amelyek kiemelték volna a hierarchia alól a felekezeti iskolákat is (Komlósi: 1972:7). Ugyanakkor azok, akik az egyházak visszaszorítását tűzték ki zászlajukra, ezen egyletek hatásával nem lehettek megelégedettek. E csoportok, melyek már ekkor államosítást követeltek, részben a községesítés lehetőségével kívántak élni: ez azonban csak a plébános teljes mellőzésével tartott katolikus gyűlések (és hasonló akciók) révén volt lehetséges. Az egyház ellentámadása azonban általában sikeresnek bizonyult.

Az 1870-es évek elejére az oktatáspolitikai kizsorult a közérdeklődés centrumából, a vita a legszélesebb nyilvánosság helyett mind inkább a szakmai körökön belül folyt.

A nagypolitikából való kizsorulás azonban megnövelte az egyházak relatív súlyát a vitában, hiszen az oktatás szférájában természetesen erősebbek voltak, mint pl. az alkotmányjog területén.

A kérdés az volt, hogy melyek lesznek azok a szervezetek és intézmények, amelyek az oktatáspolitikai, a tanügyigazgatás szereplőinek tevékenységét kanalizálják. A liberális kormányzat eredeti elképzelése szerint ilyenek lettek volna az iskolatanácsok. Az iskolatanácsok – legalábbis néhány megyében – negyedévente ténylegesen ülést tartottak. Az iskolatanácsok megfogalmazta bírálatokat a megszülető érdekszervezetek – az ekkoriban alakuló tanítóegyletek – a helyi nyilvánosság fórumait kihasználva opponálták (Kelemen: 1985:68). A tanfelügyelők ebben az időszakban kétirányú küzdelmet folytattak: a tankötelezettség és mulasztások megtorlása ügyében – a törvényhatóságokon és a közigazgatáson keresztül – a községekkel, az iskoláztatás tartalmi és az iskolai élet belső kérdéseiben pedig az egyház-községekkel, illetve az egyházi hatóságokkal kerültek konfliktusba (Kelemen: 1985:72). A tanfelügyelői eljárások nyomán a felekezeti hatóságok figyelmeztetése ismételt politikai bombákat robbantott, így a VKM nem tudta megvédeni tanfelügyelőit, és az 1/1873. számú körrendelet szinte feltétel nélküli hatósági támogatást, sőt államsegélyt helyezett kilátásba a felekezeti főhatóságok javára. A VKM láthatólag realizálta: tanfelügyelőiből nem hozhat létre olyan liberális élcsapatot, melynek „katonái” az egyház átfogó szellemi hatalmával helyi szinten szembeszállhattak volna.

A tanfelügyelői hatalom ellen a megyei elit is harcba szállt; Veszprém megye 1874 nyarán a többi megyékhez küldött átiratában a tanfelügyeleti intézmény eltörlését és a „népművelés ügyének a törvényhatóságokhoz való leendő átruházását” indítványozta. Az 1874-ben újjáavastott iskolatanácsokba már a megyei elitek legjelentősebb politikusai kerültek (Kelemen: 1985:73).

Nem csak arról van szó, hogy a tanfelügyelői hatalom kikezdésében a „történetesen” felekezeti fenntartói érdek és a megyei érdekek objektíve támogatták egymást, hanem arról is, hogy maga a megyei elit sokkal erőteljesebben volt felekezeti, mint az országos oktatáspolitikai elit. Míg az országos elit számára az ország többfelekezetűsége éppen a felekezet-feletti nemzeti egység hangsúlyozását írta elő, addig a helyi elit számára e többfelekezetűség éppen azt biztosította, hogy egy-egy megye érdekeit a megyében domináns felekezet érdekeként is meg lehetett fogalmazni.

Ezek a felekezetekkel összefonódott megyei erők a korábbi tanácskozó szerv helyett olyat kívántak, ahol politikai érdekeiket határozat formájában is megjeleníthetik. Ez lett 1876-ban, a megyei iskolatanácsok megszűnte után a megyei törvényhatósági bizottság.

Az évtized végére kialakult a főszolgabírói tevékenység e területen meghatározó profilja is: a tankötelezettség és az iskolamulasztások nyilvántartásának ellenőrzésével, illetőleg a tanítói járandóságok elmaradásával kapcsolatos tevékenységgel.

A községi eljárások időnként segítséget kértek a főszolgabírótól, gyakran azonban a községi bírók nem kívánták vállalni azokat a konfliktusokat, amelyek a legszegényebb, megfelelő ruhával sem rendelkező, vagy beteg gyerekek szüleivel szembeni fellépésből keletkeztek volna. E kérdések megoldását sem lehetett a messzi központból garantálni (Kelemen: 1985:87).

A községek és felekezetek viszonyában is változások következtek be: az 1860-as évek végén lecsökkent a községi segélyezett igen magas aránya; a megyék ismert adatai szerint 25% körül állandósult a tandíjából eredő bevétel. Megnőtt az egyházak tagjaira kirótt hozzájárulás mértéke: néhol elérte a közadó öt százalékát is (Kelemen: 1985:96; Kotnyek: 1978:19).

Nem arról van tehát szó, hogy a felekezetek tartják fenn – valamely birtokállományukból – a népiskola-hálózatot, hanem arról, hogy ugyanazon polgárok a hatvanas években még felekezetsemleges módon, a községen keresztül, a hetvenes években már felekezetük tagjaként tartják el az iskolákat.

Az eredetileg felekezet-semleges tanítóegyletek vezetésében két irány küzdött: a mérsékelt önképzőköri, és a radikálisabb, amelynek élén a Budai Tanítóegylet állt. Utóbbi a Magyarhoni Tanítóegyletek Országos Szövetségének szervezésében jelenítette meg érdekeit. Ezt a VKM természetesen sérelmezte, s 1873-ban a Belügyminisztérium (BM) be is tiltotta. Az 1870-es évek végére az önképzőköri vagy segélyegylet dominanciájának ellentéte uralta a tanító-egyesületek belső vitáit. A nyolcvanas években a kérdés ismételten felmerült, egy szekuláris csoport meg akarta alapítani a felekezeten kívüli tanítóegyesületet, ezt azonban ezen a néven a hatóságok nem engedélyezték.

Később a tanítóegyletek a megyei tanügyi lapokat a tanfelügyelőségekkel és a tanítóképzőkkel együtt jelentették meg, s a magyar oktatáspolitikai erőterbe a tanítóegyesületek nyomásgyakorló csoportként, de nem szakszervezetként illeszkedtek be. A tanügyi sajtó – Németországban tanult tanítóképző intézeti tanárok szellemi hatására – kétfelől harcot folytatott: (Kelemen Elemér megfogalmazása szerint) egyrészt „a régi iskola népbuató dogmatizmusa, másrészt a középiskola hatására a népiskolába beszűrődő arisztokratizmus ellen” (Kelemen: 1985:134).

1876-tól kezdve olyan egyensúlyhelyzet állt elő a magyar oktatáspolitikában és tanügyigazgatásban, amely évtizedekre biztosította a rendszer működését. Ez az egyensúly négy fontos elemből állt:

1. Szétválasztotta az oktatás politikai és szakmai-tanügyi irányítását – főszereplőnek előbbinél a választott iskolaszéket, megyei törvényhatósági bizottságot, utóbbinál a tanítókat és a tanfelügyelőket tette meg. Ennek megfelelően az állam-egyház- viszonyoknak is két szintje alakult ki:

- a politikai, ahol maguk a fenntartó felekezetek rendelkeztek az államhoz képest önállósággal, illetve
- a „szakmai”: magyarul az, ahol az iskolák rendelkeztek a tanfelügyelőhöz képest önállósággal.

2. Úgy osztotta el a hatásköröket, hogy abból mindenkinek és minden szintnek jusson. Ezáltal érdekeltté tette egyrészt az egyházakat (és a községeket is) az iskola fenntartásában, másrészt a megyét a regionális oktatáspolitikai döntések meghozatalában, ugyanakkor elegendő hatáskört hagyott ahhoz a VKM kezében, hogy az erős tárcaként egyre növekvő pénzforrásokat hasítson ki az állami költségvetésből, és hogy tekintélyt a társtárcaikkal és az egyházakkal szemben egyaránt érvényesíthesse. Lehetőséget adott a tanítók önszerveződésének, de nem mozdította el a rendszert sem a prekorporativizmus, sem valamiféle „szakmai belügy” irányába.

3. Azt a történeti tény, hogy a kontinentális oktatás kétfelől épült ki – azaz felülről és alulról, valamint hogy az alsó szinthez, ahol tankötelezettségről kellett beszélni, és a középfokhoz, ahol a tanszabadság értelmezése a kulcsfogalom –, teljesen más viszonyt kell a liberális államnak kialakítania: nem akarta összemosni, mesterségesen egy rendszerbe integrálni, hanem igazgatásilag is kettéválasztotta.

A tankötelezettség – témánk vonatkozásában – azt is jelenti, hogy bármilyen vallásosak a gyermek szülei, előfordulhat, hogy nem felekezeti iskolába, esetleg más vallású, vagy nem vallásos tanító kezére kell bízni a nevelését. A tanszabadság azt is jelenti, hogy bárki szervezhet és állíthat fel iskolát – a katolikus többségű településen nem tiltható meg protestáns iskola létesítése, mint ahogy fordítva sem. A népoktatás, a polgári iskolák, a tanítóképzés ellenőrzésére tanfelügyelői és lokális kontrollt teremtett, a középiskolák igazgatásának egyensúlyát pedig a tankerületi főigazgató-ságok és az intézményi, tanári autonómia egyidejű megteremtésével biztosította.)

4. A hatalom megosztása – túl az első pontban jellemzett végrehajtó hatalmon belüli megosztáson – alkotmányos értelemben is működött. Az intézményalapítás a kormány és az udvar külön-megállapodása értelmében királyi felségjog maradt; a tanügyigazgatás szereplőit – miniszteri előterjesztésre – a király nevezte ki, az oktatási törvények kérdésében mind a törvény-előkészítés, mind a viták szakaszában a Parlament rendeltetésszerűen, és nem egyszerű szavazógépként működött; a végrehajtás vonatkozásában a hatalom arányosan oszlott meg a központilag kinevezett szaktisztviselői és a választott önkormányzati testület között. A közigazgatási bíráskodással – s ez is egy teljesen elhanyagolt történeti tény – a törvényhozás a századfordulóra a bírói ágat is beépítette a tanügyigazgatás rendszerébe.

A népiskolaügy igazgatásában tehát a liberális gondolkodás elválasztotta a tanügyi és a politikai felelősséget. 1876 után a politikai felelősséget a VKM vezetése alatt, de a választott megyei közigazgatási bizottságok viselték. Ezekben a megyei közigazgatás kinevezett és választott tisztviselőin kívül a megyei közgyűlés által delegált tagok is ott ültek. Tanügyi tekintetben a közigazgatási bizottság előadója mindig a tanfelügyelő volt, akit viszont – a megye

megkérdése nélkül – az állami főhatóság nevezett ki. A közigazgatási bizottságban – valamennyi megyében – ott ültek a tekintélyesebb egyházak képviselői is.

1876-tól kezdve minden törvényhatóságban egy állandó népnevelési bizottság jött létre, amely minden helyi iskola vonatkozásában rendelkezett a működését a törvényhatóság állapította meg. Tagjai: az iskolalátogatással megbízott szakértők, a felekezetek, valamint az állami, községi és különböző felekezeti tanítók egy-egy választottja. E szakmai testületben tehát az oktatás többfelekezetűsége – külön fenntartói és külön alkalmazotti értelemben – elismertetett, s „arénát nyert”.

E választmány adott tanácsokat a közigazgatási bizottságnak. Ekképpen a döntés-előkészítésben létrejött a kívánatos egyensúlyhelyzet, a választott bizottságnak a döntést előkészítő tanfelügyelőnek való teljes kiszolgáltatottsága elvileg megszűnt. A gyakorlatban azután ezek a népnevelési bizottságok nem nagyon működtek. A szakértők a tanügyigazgatáson, a felekezetek gyakran a VKM-en, a tanítók pedig a sajtón és a tanfelügyelőkön keresztül érvényesítették álláspontjukat.

Hasonlóképpen oszlott meg az ellenőrzés a tanfelügyelő és a felekezeti vagy polgári iskolaszék között. (A felekezeti iskolaszékéről későbbiekben több szó lesz.) Az iskolaszékek működési szabályait a VKM, illetve a felekezeti főhatóság szabályozta. Ez tehát a fenntartói kontroll funkcióját is betöltötte.

A tankötelezettség és a felekezetiiség

Mi a modern – 18. századi – állam (s a modern tankötelezettség) viszonya a felekezeti iskolafenntartáshoz? S mi mindennek viszonya az országlakosok vallásszabadságához? Erre a kérdésre egy kissé részletesebben érdemes kitérnünk.

1. Korábban az állam, minthogy a király az egyház legfőbb kegyura, a római császárok egykori örököse az egyházak feletti főfelügyeleti jogánál fogva lép be erővel az oktatás rendszerébe – azaz foglal le olyan anyagi forrásokat, amelyek az egyházakhoz korábban már odakerültek, illetve korlátozza a helyi társadalmat abban, hogy szabadon alakítsa a pap, a tanító az egyházközség és a szülők viszonyát. Később az állam, mint az alattvalók ill. egy területen élő emberek jólétéért és gazdagodásáért felelős intézmény a köz-oktatásba, mint tevékenységbe szól bele – s mintegy mellékesnek tekinti, hogy azt történetesen főként éppen az egyházak végzik, *valakit* mindenképpen kötelezni kell az iskolafenntartásra – később majd mást (pl. birtokosokat, községeket, vállalatokat) fognak erre kötelezni. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy az állam korábban általánosan elfogadottnak tekinthető évezredes *szakrális* jogcímen avatkozott bele az oktatásba, a szocializáció családi ill. családi-helyi-közösségi folyamataiba, addig a 18. századtól kezdve „a modern állam feladatairól” szóló, sokak által nem is ismert, a többség által valószínűleg nem támogatott, de általánosan elfogadottnak végképp nem tekinthető szakmai és politikai ideológia alapján. A szakrális jogcím idején az egyház által felkent, a politikai jogokkal rendelkező országlakosok által megválasztott, a törvényekre esküt tett, Isten kegyelméből uralkodó király „személyesen” avatkozott be az ügyekbe – a modern jogcím idején viszont az egyház által semmilyen szakrális legitimitációval nem támogatott, a magyar országgyűlés által nem választott, s általa el nem számoltatható, a magyar törvényekre esküt nem tett (esetleg Magyarországon politikai jogokkal nem is rendelkező), kizárólag királyi (vagy más hivatalnoktól származó) kinevezés alapján működő hivatalnokok dönthetnek az oktatással kapcsolatos kötelezettségekről.

2. Megváltozik a kötelezés címzettje. Az oktatással kapcsolatos kötelezettségek eredetileg rendszerszerűen az egyházi igazgatást terheltek, illetve – nem rendszerszerűen, de esetleg – konkrét magántulajdonosokat, pl. birtokosokat. A világi közigazgatásnak legfeljebb az volt a kötelezettsége, hogy az egyházak iskolaállításának szabadságát védje, illetve a – szintén felekezeti paraméterek alapján meghatározott – tilalmakat érvényesítse. A 18. század új tendenciája, hogy a világi közigazgatás – részben a megye, részben a központi állami hivatalok, részben a dekoncentrált hivatalok – rendszerszerű feladatot kapnak az oktatásügyben általában, a községek és a birtokosok pedig az iskolafenntartásban. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy olyanoknak is kötelességévé válik az oktatással foglalkozni, akik ezt korábban nem tették: anyagi erőforrásaik, hivatali munkaidejük meghatározott hányadát az oktatásra fordítani. *Akár egyetértnek azzal, hogy az oktatás az ő dolguk is, akár nem – akár egyetértnek az általuk fenntartandó-behajtandó oktatási feladattal, akár nem.* A hivatalnokot e jogszabály attól függetlenül kötelezi oktatásigazgatási tevékenységekre, hogy állami alkalmazott-e ő, vagy sem, a birtokost attól függetlenül, hogy adófizető-e, vagy ősi jogon adómentes. Másfelől pedig: a polgároknak és az iskolafenntartóknak kötelességévé válik, hogy olyanoktól fogadjanak el oktatással kapcsolatos instrukciókat, akiknek a tradicionalitásban semmi közük nincs az oktatáshoz.

3. Megváltozik a kötelezés tárgya. Eredetileg az iskola-fenntartásra, tanítótartásra kötelezett az állam – tehát az oktatási kínálat biztosítására –, most viszont az iskolabajjárásra, azaz az oktatás igénybevételére.

Világosan kell látnunk, hogy a tankötelezettség létrejöttének ebben az átmeneti fázisában *a törvény betűje szerint* a szülő köteles ugyan a tankötelezettséget teljesíteni, de *a valódi kötelezett* a helyi (megyei) hatóság. A megyei hatóság-

nak kell eldöntenie, hogy annak érdekében, hogy területén a tankötelezettség teljesítve legyen, milyen szankciókat alkalmazzon a szülőkkel szemben. Az állam egyelőre a helyi hatóság mérlegelési lehetőségeit terjeszti ki, amikor az oktatás kötelezővé tételére, a nem teljesítőkkel szembeni büntetések kiosztására is feljogosítja. Ez a közvetítő fázis, tehát hogy a község jogot kap arra, hogy kötelezővé tegye az oktatást a tankötelezettség bevezetésével mindenütt – pl. a két generációval későbbi Angliában is – megtalálható.

A fenti okfejtésből talán világos, hogy az iskoláztatás–tankötelezettség kérdéskörében, az iskolaszervezés–iskolafelügyelet kérdéskörében több síkon egyidejűleg zajlik le a paradigmaticus fordulat. A valóság azonban sosem ennyire tiszta. A „múlt erői” – mint annyi más tekintetben is – az 1810-es évektől visszatértek, s az iskolafenntartás–tankötelezettség értelmezésének egy sajátosan kombinált – *részben tradicionális-konfesszionális, részben modern-bürokratikus megvalósítását terjesztették el*. A helytartótanács 1813. évi 3424. számú rendelete szerint *a lelkészek feladata*, hogy a fiúkat még nyáron is iskolabajjárásra szorítsák, s ehhez szükség szerint a megyei hatóságok segítségét is biztosították nekik.

Az 1848-as – Eötvös tollából származó – javaslat az eddig (az országgyűlés 1839/40-es tervezete ill. az 1845-ös helytartótanácsi rendelet előkészítése során) felgyűlt kötelezettséggel kapcsolatos problémákban kivétel nélkül állást foglalt – egészen egyedülálló produkcióval úgy erősítette volna meg a tankötelezettséget és az elemi iskola modernizáló funkcióit, hogy minden lehetséges kérdésben figyelembe vette az országlakosok érdekeit. (Eötvös: 1976:303)

Az iskoláról gondoskodás végső anyagi kötelezettségét Eötvös az állam feladatául állította, ti. hogy gondoskodjék arról, hogy a „minden helységben s népes pusztákon, amennyire lehet tanintézetek legyenek”. Az előterjesztő miniszter és az országgyűlés tehát mindenekelőtt önmaga és a kormány számára ír elő feladatot. Azaz – a lényegileg új helyzetben – lényegileg új feladatot is felvállal az állam: a felügyeleten és a kényszerítésen túl az elégséges anyagi eszközökkel nem rendelkező községek oktatási helyzetében a közvetlen anyagi részvételt. Az iskolaszervezés a polgárnak tehát nem azért jár, mert ő valamely község, megye lakosa és adófizetője, hanem azért, mert Magyarországnak a polgára. E kötelezettségvállalás súlyát – ilyen területi egyenlőtlenségekkel küzdő országban – egyszerűen nem lehet túlhangsúlyozni. E kötelezést nem az állami források és lehetőségek korlátlanágában hívó aufklerizmus, hanem az első népképviselői országgyűlés szavazta meg.

Az iskolaszervezés kötelezettje a község – ehhez a törvény az egyenesadóval standard módon arányos finanszírozást, öt százalékos pótdót rendel hozzá. A község számára ezen adó beérkezése mindenképpen garantált – a községnek nem kell tehát attól aggódnia, hogy más iskolafenntartó megjelenése e forrás egy részét elvonná, vagy hogy a tekintélyesebb lakosok magántanulóvá válása összedöntené a költségvetést. Az iskolafenntartással szemben nem ellenérdekel – de az iskolafenntartás pluralizmusának korlátozásában sem érdekelt.

Az iskolafenntartás továbbra is alanyi joga a felekezeteknek – de most már a magánosoknak is, megkülönböztetés nélkül. Az állam azonban már nem telepít felekezethez kötelezettséget: szakít nemcsak az elmúlt évtizedek katolikus gyökerű magyarországi, de Poroszország, Észak-Európa protestáns hagyományaival is.

Az iskolairányítást nem teszi a megyék jogává, de a megyei tisztviselők kénytelen kötelességévé sem, hanem hatankerület szervezését vázolja fel.

Nemcsak a liberális centralizmus iskolaállítási kötelezettség-konceptiója tér el radikálisan – a látszólagos folytonosság ellenére – a jozefiánus-bürokratikus centralizmus iskolaszervezési felfogásától, hanem a liberális *tankötelezettség-felfogás* is lényegileg elüt a korábitól.

E tankötelezettség-felfogás a társadalomban meglévő tényleges elvárások különbözőségéhez annyiban igazodott, hogy nem szerint kettébontotta azt: a fiúknak 6–12, a lányoknak 6–10 éves korra határozta meg.

A tankötelezettség ellen vétőket pénzbüntetéssel és a „szükséghez képest fogházi büntetéssel is” bünteti.

A tankötelezettség erősítése Eötvösnél a lelkiismereti és vallásszabadság garantálásával – ilyen értelemben tehát *a lelkiismereti kényszer minimalizálásával jár együtt*. A javaslat ugyanis a hittant radikálisan elválasztotta az iskolától, kimondván, hogy az nem tárgya az iskolának, s maguktól a lelkészekről részesülnek a diákok hitoktatásban. Annyiban túl is megy az ugyanerre irányuló jozefinista hagyományon, hogy nemcsak azt mondja ki, hogy felekezeteként külön kell oktatni a diákokat, hanem azt is, hogy azt nem is teheti az iskola tanítója.

Eötvös liberalizmusa abban is megnyilvánul, hogy a – jozefinista elképzelésekkel szemben – nem a közös iskola aufklerista-szekuláris kikényszerítésében gondolkodik; ugyanakkor nem is a felekezeti iskolázás fenntartásában, hanem felekezeti tagolt, de bárki által látogatható községi iskolákban. A Bezerédi–Eötvös-modell a tankötelezettség szempontjából *a helyi társadalommal szemben meghozott legkisebb világnézeti erőszak és az állam és egyház elválasztásának egyidejű teljesítését jelenti*: azt, hogy a meghatározott felekezetekhez tartozó polgárok szabadon elkülönülhessenek, ha akarnak, s ezen elkülönülési vágy kiteljesítése érdekében ne kelljen alávetniük magukat a történetileg kialakult felekezetek hatalmának. (Minden felekezet számára külön-külön kell szervezni a népiskolát, ha egyenként elérik az ötven tankötelest, de minden iskolába járhat minden tanuló. Eötvös egyébként több ízben le-
szögezi, hogy elvileg a közös iskolázás híve lenne, mindazonáltal épp azért, mert úgy érzi, hogy e kérdésben nagy volna a feszültség s a szülőkkel szemben gyakorolt kényszer, kitart eme elképzelés mellett.)

Aki viszont kifejezetten felekezeti iskolába akar járni, az megteheti ezt – de ezzel nem vonhatja ki magát a hit és polgártársait arányosan terhelő iskolafinanszírozás alól.

Mindez – az egyházak belső liberalizálásában érdekelt politikus számára is hasznot hajtott – világosan elválasztotta, hogy közpénz támogathatja ugyan az egyes felekezetekhez tartozó polgárok iskoláztatását közös és szeparált módon is – de nem támogathatja a községtől szervezetenként elkülönülő felekezet iskolafenntartását.

Eötvös liberalizmusa megnyilvánul abban is, hogy a tankötelezettséget nem keveri össze az iskolakötelezettséggel, de az iskolakötelezettség nem teljesítésének (a magántanulóságnak) jogilag lehetséges de társadalmilag nem kívánatos magatartását – a jogi egyenlőség fenntartása mellett – anyagi hátránnyal sújtja, elutasítva azt a javaslatot, hogy a magántanulók közintézményben leteendő évvégi vizsgái is ingyenesek legyenek.

A kényszer elemét Eötvös a nyelv kérdésében radikálisan csökkenteni kívánta, miszerint a tanítás nyelvűl a többség anyanyelvét határozta meg. A parlament ezt úgy kívánta módosítani, hogy az elemi oktatást ott kell saját anyanyelvükön nyerniük, ahol a tanítványok a magyar nyelvet nem értik.

A tankötelezettségből – a korábbiakkal szemben Eötvös szerint az elemi iskola ingyenessége következik. Ha ugyanis – ahogy Poroszországban – az iskoláztatást tandíjjal fedeznék, akkor a szegényeknek tandíjmentességet kellene adni: ez pedig – érvel a miniszter – azt jelenti, hogy „különbség hozatik be a vagyonos és a szegény gyermekek között”.

A tankötelezettség ügye a liberális koncepcióban nem szolgálhat ürügyül az oktatás szerkezetével kapcsolatos döntések keresztülhajtására. A tankötelezettség teljesítésének helye nemcsak abban az értelemben nincsen meghatározva, hogy az magántanulóként vagy iskolában egyaránt történhetik, nemcsak abban az értelemben, hogy községi vagy magániskolában is történhet, hanem az iskolatípus értelmében sem: a tankötelezettség a harmadik év után már reáliskolában is teljesíthető.

A törvény – ellentétben a tradícióval, de a jozefinista típusú egységesítéssel is, vagy a gyermekmunkát tiltó, utópista népboldogítással is – nem határozta meg a tanév rendjét „mert vidékek szerint különbözők az idők, melyekben a szülők gyerekeiket használhatják”. „Szükséges, hogy több hónapi szünidőt adjunk, hogy a szülők gyermekeiket használhassák.”

Az iskoláztatási kötelezettséget nemcsak a szülőkkel és gyámokkal szemben, hanem azokkal szemben is megfogalmazta, akik a gyerekeket cselédként vagy tanoncként tartották háztartásukban.

A tankötelezettség és a kényszerelemek radikális megváltozása mögött egy, az aufklerizmustól teljesen eltérő filozófia lelhető föl. Az aufklerizmus azért vindikálja magának a tankötelezettség bevezetésének jogát, mert ez az állam érdeke.

Mi az alapja viszont a liberális gondolkodásban annak, hogy az állam a szülő kifejezett akarata ellenére is jogosult a gyerekek nevelését és iskolázást kikényszeríteni?

Eötvös válasza erre a következő: „bizonyos körben a szülőknek általános szabadságot engedni nem más, mint a gyermekeket korlátlan zsarnokság alá vetni”. Azaz, másképpen fogalmazva: a liberalizmus szerint mindenki szabadságjoga addig terjed, míg a másik ember szabadságjogát nem sérti; ugyanez a helyzet a szülők szabadságával, a gyermek szabadságával szemben.

Közismert, hogy az 1848-as elképzelésből – mely azért az alsóházban többséget kapott – nem lett törvény, s hogy az ötvenes évek – legalábbis tankötelezettségi/iskolaszervezési kötelezettségi szempontból – az 1848 előtti gyakorlatot folytatta.

Az 1868-as nagy történelmi kompromisszumokkal megszületett eötvösi törvény viszont véglegesen kialakította a magyar polgári iskolaügy iskolaállításra kötelezési ill. tankötelezési rendjét.

Az iskolaállításnak az 1868-as szabályozás értelmében tulajdonképpen nincs kötelezettje. Az új elképzelés szerint a község pótlólagosan lép be – azaz, ha nincs a településen felekezeti iskola. Az iskolaállításnak ezen pótlólagos jellege a polgári korban végig megmarad – majd a húszas években a nagyobb birtokokon lépteti be Klebelsberg a kötelezett fenntartók sorába a nagybirtokosokat.

Az iskolaállítási finanszírozására szóló kötelezettség is ennek szellemében változik meg – az öt százalékos községi pótdátot csak azoktól, s csak olyan arányban kell beszédni, akik a felekezeti iskolát hasonló módon nem finanszírozzák.

Az 1868-as szabályozás – 1848-as párjával ellentétben – már a világnézeti garanciákra is kevésbé ügyelt: bekerült a törvénybe, hogy a hit és erkölcs tanítás iskolai tantárgy. (Később a tankötelezettség e tekintetben kiszélesedett: a húszas években a heti istentisztelet-járási kötelezettség is a tankötelezettség részévé vált.)

A vallásszabadság garanciájának korlátait jelezte az is, hogy a községi iskola létesítéséhez, 30 olyan más vallású gyerek létét írta elő, akik a fennálló felekezeti iskolát használni nem akarták. Azaz – 1848-cal szöges ellentétben – a többségi vallásokhoz tartozó (ilyen vallású iskolával tehát rendelkező) szülőktől megvonta azt a jogot, hogy gyermekeik taníttatására iskolát szerveztessenek községükkel. Ezzel a katolikus egyháztól függetlenül megszerveződő katolikus autonómia egyik fontos funkcióját csonkította meg.

A kötelezően igénybeveendő közügyek ingyenességének elvét Eötvös 1868-ban is érvényesíteni akarta – erre azonban az ingyenes községi iskola konkurenciájától tartó egyházak ellenállása miatt nem került sor. Az ingyenességet – egészen más politikai helyzetben negyven év múlva mondotta ki a törvény.

Eötvös hasonlóképpen érvényesíteni akarta a nemzetiségi nyelvhaznázati jogait, de ehhez végül nem kapott elégséges támogatást.

E tankötelezettség megvalósulását több elvi és gyakorlati körülmény is akadályozta.

Először is, noha a reformországgyűlések – városi iskolákkal kapcsolatban – hoztak rendelkezéseket, de nem született olyan legitim jogszabály, amelynek alapján a magyar hatóságok (a megyei járási tisztviselői kar) valóban indokoltan érezte volna, hogy a tankötelezettséget be kell hajtani. Azaz a polgári kötelezettségek sorában 1868 után sok tekintetben újnak számított a tankötelezettség, s a helyi társadalommal együtt élő – a helyi konfliktusoknak csak egy meghatározott mértékében érdekelt tisztviselő számára az adófizetési kötelezettségek behajtása nyilvánvalóan fontosabb volt, mint a tankötelezettség behajtása.

A tankötelezettség totális behajtása a tanítónak sem volt érdeke. A tanítói állások számát a törvény a tankötelezettek (a virtuális tanítványok) és nem a ténylegesen iskolabárárok alapján állapította meg – ez azt jelenti, hogy a tanítónak nem érdeke, hogy az iskolalátogatástól vonakodó szülőkkel szembeni fellépésre buzdítsa a hatóságokat. Mi több, ellenérdekeltsége is van, hiszen a tankötelezettséget hanyagolók a korabeli falvak népességének alsó csoportjához tartoztak, s e rendkívül szegény gyerekek megjelenése az iskolában rontotta – a több évfolyam együtt-tanítása miatt egyébként is folytonosan támadott – színvonalat. A tankötelezettség végrehajtásának kiteljesedésével jelent meg ugyanakkor az a tanítói törekvés – persze főleg a városokban –, hogy a gyengébb képességű tanulókat szegregált iskolákba kell koncentrálni. (Ilyen értelemben vett „gyógypedagógia”, vagy „kisegítő iskola”, az általános tankötelezettség előtt egyszerűen értelmetlen, hiszen a társadalmi, pszichológiai vagy biológiai okoknál fogva problematikus gyerekeket egyszerűen nem iskoláztatják.)

Mi több a tankötelezettség nem teljesítése a tankötelezettségre irányuló állami erőszakkal való szembenállás a különböző időszakokban bizonyos legitimitást is kapott. A felekezeti szórványok számára – minthogy az esetek jelentős részében csak más felekezet iskolájába járhattak volna – az iskolába nem járás *a felekezeti identitás őrzésének eszköze* is volt. A szórványokat pasztoráló lelkészek sem támogathatták egyszerre, hogy híveik mindenképpen járjanak iskolába, s hogy minél intaktabban őrizték különállásukat.

A többség iskolájába járnai a beolvadás, az áttérés, a felekezeti közömbösödés veszélyét jelenti az egyházi elitek számára. Református lelkészek épp úgy óvják ettől katolikus közegben élő paraszt híveiket, mint ahogy az ortodox zsidó rabbikat aggasztja a keresztény iskola látogatása.

Az iskolalátogatással szembeni ellenérdekeltség és ellenállás még növekszik is, *ha a tradicionális felekezetiség és a modern nacionalizmus egy irányba hat*, mint a szerb és a román görögkeleti egyház és az 1867–1918 közötti állami iskolaszervezés konfliktusa esetében, vagy éppen akkor, amikor Budapestről liberális „antiklerikális” szelek fújnak, mint az 1868–1874 közötti vagy az 1894 körüli időszakban.

A nem teljesítésnek súlyos anyagi motivációi is voltak: iskolaadók, tandíjak, költségek, s az „elmaradt haszon” – azaz a gyermekmunka bevételeinek kiesése a családi gazdaságból.

A tankötelezettség teljesítését az állam azután többféle eszközzel kísérelte meg behajtani, de ez elsősorban a legszegényebb társadalmi csoportok körében folyamatos ellenállásba ütközött. A felmentés lehetősége éppen ezért túlzott hatalmat koncentrált volna a helyi pap által erősen befolyásolható iskolaszék kezébe, így ezt az engedélyt csak tisztiorvosi bizonyítvány alapján adhatta ki. A kötelezettséget nem teljesítőkkel szemben fokozatosan növekvő pénzbüntetést kellett az iskolaszéknek elrendelnie, de az ügy csak négy „forduló” után ment feljebb a tanfelügyelőhöz, aki – mérlegelve a helyzetet – a községi hatóságnál gyám kirendelését kezdeményezhette. E kérdéskörben tehát a felekezeti iskolaszék két állami szerv közé ékelődött.

1877-ben a tankötelezettséget abban az értelemben szigorították, hogy a felekezeteket is kötelezték, mindenképpen állítsanak elemi iskoláik fölé hároméves ismétlőt. Mivel az ipartörvény iskolalátogatásra kötelezte az iparostanoncokat, s később óvodai törvény is született, az iskolakötelezettség a századfordulóra – ilyen-olyan formában – egy óriási, mintegy tíz esztendőtf átfogó korcsoportra terjedt ki (1878: 7280. sz. r.; 1877: 18241. sz. r.).

Szempontunkból nem is az a kérdés, hogy ténylegesen a tankötelesek hány százaléka látogatta az iskolát – erről sokféle és területileg igen szórt adatot hozhatnánk –, hanem az, hogy a több millió gyerek és szüleik révén a magyar lakosság nagyobbik része valamilyen értelemben a magyar tanügyigazgatás „érdekeltje”; több millió emberrel szemben szerez a tanügyigazgatás mérlegelési lehetőséget. A tankötelezettség betartatása vagy az e kérdésben gyakorolt engedékenység szinte az egyetlen olyan kérdés, amelyben az oktatáspolitikai még a kizárólag felekezeti iskolafenntartókkal rendelkező falvakban is jelen lehetett az emberek életében.

1900-ban például 2 937 000 tankötelesből 2 384 000 ténylegesen iskolába járt. A legalább nyolc hónapig – az iskolaszéknek ugyanis széles hatalmat adtak: dologidőben a szünidőt két hónappal meghosszabbíthatták – iskolába járók aránya meghaladta a 86,4%-ot (MSÉ: 1901:317). Az igazgatás körében azonban egyre gyűlt a panasz: nincsenek

eszközök a tankötelezettség végrehajtására. 1900-ban például az igazolatlanul mulasztott fél napok száma megközelítette a 11 milliót, büntetést kiróni mégis csak 1,5 millióért sikerült – összesen alig százezer koronát, a többi mulasztás büntetlenül maradt.

Hiányzott azonban az a nagypolitikai erő és motiváció, amely a tankötelezettséggel kapcsolatos hatáskörök megnövelését lehetővé tette volna. 1918–19 után azonban többszörös kihívás jelentkezett: egyrészt a háború következtében jelentősen meggyengült az iskoláztatási fegyelem, másrészt a liberális erők bukása lehetővé tette azt, amit 1868-ban a parlament többsége elvetett: az istentisztelet látogatásának hatósági behajtását, harmadrészt – már propaganda okokból is – valamilyen választ kellett adni arra a tényre, hogy a forradalmak kiterjesztették a tankötelezettséget, negyedrészt pedig a Nagyatádi-féle földreform nyomán kiszélesedő törpebirtokosi-kisbirtokosi réteg fokozottan érdekelt volt a tankötelezettség megszegésében, s – növekvő helyi tekintélyével – a büntetésbehajtás szabotálásában, ötödrészt pedig az általános és titkos választójog elleni érvekhez, a műveltségi census védelméhez immár nélkülözhetetlenné vált, hogy az államhatalom markánsabban jelenítse meg, hogy az analfabetizmus deviáns viselkedés.

Ez a politikai kihívás elegendő volt ahhoz, hogy megszülessen az 1921:30. tc., amely kimondta, hogy a gyermekeket kilenc éven át nyilvános oktatásban kell részesíteni. Ezen rendelet elvette a teret a nem nyilvános magániskolák elől. A hatéves mindennapi iskola után azonban, ha annak követelményeit a tanuló nem teljesítette, a jogszabály elsőfokon a községnek, másodfokon a tanfelügyelőnek jogot adott arra, hogy meghosszabbítsa a mindennapi tankötelezettséget.

Schlachta Margit képviselő javaslatára, de feltehetőleg a pap kultuszminiszter, Ernst Sándor „megrendelésére” került be a törvénybe, hogy a vasárnapi és ünnepnap iistentiszteleten a megjelenés kötelező, s az iskola helyi hatósága, illetve fenntartója jelöli ki azt a tanítót, aki a gyerekek templomi viselkedésére felügyel. (Magyarország története: 1976:101.)

Tanszabadság és vallásszabadság

A magyar tanszabadság, illetve az e szempontból vizsgált magyar egyház–állam-viszony szükségszerűen különbözött számos külföldi mintától, hiszen a magyar társadalom többfélekezetű volt, a többségi vallás kiemelt jogait a liberális államnak inkább kurtítani, mint támogatni állt érdekében. Ugyanakkor – sajátos ellentmondásként – a századforduló után egyidejűleg erősödtek meg a társadalomban a szekularizációs törekvések és az állam illetve egyes kormánypartok klerikalizációs törekvései. A tanszabadság, a magániskolák alapításának kérdése tehát a századfordulóra a valláserkölc-s mentes iskola (legalábbis elvi) lehetőségét jelentette.

Míg az iskoláztatási kötelezettség behajtásakor a legalsóbb társadalmi csoportokkal kellett konfliktust vállalni, a tanszabadság, a magánoktatás jogának megadása vagy eltiltása a középrétegek szellemi irányításának eszköze volt. A magántanítást 1868-ban minden megkötés nélkül engedélyezték – s természetesen nyilvános intézetben történő vizsga segítségével ellenőrizték. A magániskolák működtetése a tanítói végzettségük számára alanyi jogként jelent meg. E végzettség nélkül is nyithattak ilyen intézetet, ha a tankerületi iskolai tanács és a kormány erre őket alkalmasnak ismerte el. Ha tantervük és kellékeik az államiakkal azonosak voltak – melyek megállapítására a tankerületi iskolatanács volt hivatott –, nyilvánossági jogot kaptak (1868: 38. tc.). Ha saját tantervet szándékoztak követni, erre is joguk volt, de kötelező nyilvános vizsgáikon mind a tanfelügyelő, mind az iskolaszék képviseltette magát. A magánintézetek finanszírozását a kormány jogává tették. E joggal a dualizmus korában éltek is a kormányok, a későbbiekben azonban már nem. A kormány a közigazgatási bizottság útján léphetett fel a tanintézet bezáratása érdekében (A törvényhatósági: 1880:127).

A szülői háznál folyó tanulás legalizálása végett a professzionalitás és liberalizmus egyidejű érvényesítésével rendelet állapította meg, hogy a háznál való tanítás csak képzett tanító által történhet. E rendelkezéssel bővíteni kívánták a tanítók elhelyezkedési lehetőségeit is, ugyanakkor egyértelműen kimondták: „több szülő mint társulat magántanintézet felállítására jogosítványt nyerhet” (VKM: 1878:9456). Amikor a tanítók nyomására a községi, majd felekezeti iskolai tanítókat köztisztviselővé, illetve „kvázi-köztisztviselővé” nyilvánították, a magániskolai tanítók ebből a szabályozásból – szintén a liberális elvek érvényesülésének eredményeképpen – kimaradtak. (VKM: 1886:41874.)

Mivel a radikális mozgalomban maguk a magántanítók elég jelentős szerepet töltöttek be, 1918-ban elérték, hogy a forradalom után köztisztviselőkké nyilvánítsák őket. Ez a másik oldalról, az ellenforradalom szempontjából, a magániskolák fenntartóinak korlátozása oldaláról jött kapóra, így a magániskolai tanítók jövedelmét államigazgatási úton a többi tanítóval hozták egy szintre. E jövedelmek behajtását a közigazgatás garantálta. S az eddigi határozott időre szóló alkalmazás helyett életfogytig alkalmazták a magániskolai tanítókat is. 1924-től a Nemállami Tanszemélyzet Országos Nyugdíjintézete kényszerítette a magániskola tanítóját, hogy legyen tagja ezen intézménynek, s 1926-tól kezdve a tanügyigazgatás a magán népiskola megszüntetését is megakadályozhatta. 1933-tól a közalkalmazott tanítók nem indíthattak magántanfolyamokat. A magántanulók felkészítésére a tanfelügyelőtől kellett egy állástalan tanítót

kérni (VKM: 1922:700; 1926: 7. tc.; VKM: 1933:3842). Ha az iskolaállítás és házitanítás szabadságát a tanügyigazgatás és politikai szövetségesei fokozatosan be is szűkíthették, egyelőre nem volt erejük ahhoz, hogy az iskola-választás szabadságát veszélyeztessék.

A felekezeti iskolafenntartók

A liberális korban – leszámítva néhány radikális etatista politikust és publicistát – az iskolaállítás szabadságát a felekezetekre nézve természetesnek tartották. A tanintézetek finanszírozására a hívők anyagi hozzájárulását az iskolák Eötvös javaslata szerint automatikusan, a végül megszavazott 1868-as törvény intenciói szerint viszont „a saját képviselőik által meghatározandó módon és arányban” vehették volna igénybe. Azaz a kompromisszum az egyházi hatóságok kezébe adta az iskolaadót, és nem az iskolák, mint konkrét intézmények pénztárába „csorgatta”. Teljesen ugyanezzel a vitával – amely szerint a fenntartó hatóságok vagy maguk az intézmények az iskolaadó gazdái – találkozunk például az angol oktatási rendszerben is.

E kompromisszum viszont más irányban generált súlyos konfliktusokat, hiszen a katolikus és görög katolikus egyházba is be kívánta vinni az attól teljesen idegen képviseleti elvet. A katolikus egyház számára ezekben az évtizedekben két alternatívát kínált fel a rendszer: létrehozzák az autonómiát, azaz a hívők és a lelkészek képviselőiből demokratikusan választanak szervet (országos szinten olyat, mint helyi szinten az iskolaszék). Ebben az esetben a hierarchia lemond az iskolák közvetlen irányításáról, viszont az állami beavatkozás is visszalép ugyanarra a szintre, mint a protestáns egyházak vonatkozásában. A másik alternatíva szerint az állam megőrzi a szorosabb irányítás jogát.

A tanítók, tanárok megválasztásának, fizetésének tekintetében a törvény a fenntartóknak, tehát a felekezeteknek eredetileg teljes szabadságot adott. A tanítói érdekcsoportok nyomására azonban ez a szabadság az 1890-es évekre a fizetési minimum megszabása irányában mozdult el, a századforduló után pedig a köztisztviselői létra kötelezővé vált a felekezeti tanítókra nézve is. Ez viszont olyan konfliktusokhoz vezetett, melyekben az egyház nem kívánt államsegéllyel élni, a tanítók viszont szorgalmazták, és a „nemzetiségeket képviselő” – egyházak autonómiájának visszaszorítását célul kitűző állammal szövetségben végül kimondták az államsegély kötelezőségét, ami viszont az állami beavatkozás lehetőségének kiszélesítését vonta maga után (Felkai: 1983:117).

A liberális korban az első pillanattól kezdve szabályozták a tanítás szakmai feltételeit. Ez a szabályozás egyaránt vonatkozott az iskolaépületekre, – kényszerű kompromisszumokat leszámítva – a nemi szeparációra, a tanító-tanuló hányadosra, a tanítói képzettségre és bizonyos „puhítással”, de az iskola eszközellátottságára is. Ez a szabályozás a felekezeti érdekek és szempontok ellen hatott, hiszen a felekezetek a „minél több helyen iskolát”-szempontot mindig is fontosabbnak tartották, mint a „minél jobb kondíciójú iskolákat”-szempontot.

Miközben mindenféle községi és állami funkció betöltését megtiltották a tanítónak, addig az istentiszteleti és temetkezési segédkezést lehetővé tették. Ez azután folyamatos feszültséget generált: a kántori és hasonló illetményeket ugyanis beszámították a tanító fizetésébe, ennek következtében a felekezeti tanító kevesebb államsegélyt kapott.

Az Eötvös-féle eredeti elképzelés szerint az állam kötelezettsége az iskola vagyonán és annak felhasználásán örködni. Ezt végül a fenntartó felekezet kötelezettségévé tették, és csak a fenntartó ezen tevékenységének ellenőrzése vált az állam jogává. A felekezeti iskolavagyon tehát célvagyon: nem csoportosítható át szabadon más felekezeti célokra. Az állam az iskolákról statisztikai adatokat is csak a felekezeti főhatóság útján kérhetett be.

E két korlátozás jelzi, a felekezeti autonómia ebben az esetben elég erős volt ahhoz, hogy a professzionális kontroll egyik legjelentősebb elemével szembeállítsa a történelmi autonómia elvét. Mivel statisztikai adatok és vagyonkimutatás nélkül a tanfelügyelő nem végezhetett el azt az alapvető feladatát, hogy a megye és a kormányzat urainak beszámolhasson a helyi oktatás állapotáról és a szükséges teendőkről, így pedig nem tudott sem helyi, sem országos forrásokhoz jutni, a tanfelügyelőt e rendelkezés a felekezeti főhatóságokkal való folyamatos „információs alkura” készítette.

A felekezeti iskolák státusának megváltoztatása – 1868-ban még úgy tűnt – fegyver lehet a megszabott normákat teljesíteni nem tudó felekezetekkel szemben. Az állam igen széles mérlegelő jogkört tartott fenn magának, kimondván: amennyiben a felekezetek nem teljesítik a törvényt, akkor másfél év után a kormány közös községi iskolát állíthat fel, és a község jogkört kap arra, hogy iskolai adót vessen ki az adott vallásfelekezet tagjaira is (1868: 38. tc.). Ugyanakkor a község lehetőséget kapott arra, hogy a községi jövedelemből fenntartott iskoláját a vallásfelekezet kezében hagyja, de ebben az esetben a segélyezést köteles volt arányosan elosztani az egyes felekezeti iskolák között (VKM: 1878:1578. sz. r.).

A kortársi és történelmi elemzésekből kitűnik: ahol a helyi lelkész, a helyi közigazgatás és a helyi tanügyigazgatás – mindegyik a saját érdekeit követve – megfelelően együttműködött, ott a községi-egyházasítás processzusa nem volt más, mint a külső források bevonásának legegyszerűbb módja. Ennek tipizált története: a falu egyetlen iskolája a katolikus vagy református egyház kezében van. A helyi lakosság teherbírása – a községi vezetők és a pap megítélése

szerint – már a végét járja, a tanfelügyelő évről évre a dologi ellátottság elégtelenségéről kénytelen beszámolni. A felekezeti főhatóságok nem is engedélyezték, hogy az iskola államsegélyt kérjen, nehogy megnövekedjék állami függősége. A korábbi bevált módszert – a községi erőforrások igénybevételét a felekezeti iskola fejlesztésére – az állam megnehezítette. Először letiltotta, hogy a községi törzsvagyonból épületeket engedjenek át a felekezeteknek (VKM: 1891: 9714. sz. r.), azután a felekezeti iskolához községi pénzből épített tanterem, újonnan szervezett tanítói állás felekezeti jellegét szüntették meg (VKM: 1888:12845. sz. r.; 1896:42990. sz. r.), végül kimondatott, hogy a községi törzsvagyon egyáltalán nem használható felekezeti iskola fejlesztésére (VKM: 1901:13179. sz. r.). A kilencvenes évek vitái igen hasonlatosak a korabeli európai küzdelmekhez: Angliában a liberális kormány az egyedi iskolához, az 1896-os konzervatív kormány a fenntartóhoz rendeli az államsegélyt, Németországban a Centrum rekonzesszionáló kísérletei buknak meg 1892-ben egy olyan széles koalíció ellenállásán, amely a szociáldemokratáktól, a koalícióban részt vevő liberálisoktól és a német értelmiségi elitszervezeteken át egészen a császárig terjed, s az 1893 óta hatalmon lévő francia radikális kormány kiteljesíti az 1880-as évektől folyó átfogó szekularizációs támadást.

Az állam és az egyház elválasztása kérdéskörében kevésbé lelkes helyi erők azonban ellenállnak a kormányzat lépéseinek. Ez még úgy is folyik, hogy „községesítik” az iskolát. A helyi elit olyan szűk körű, hogy az iskolaszék változatlan marad, az iskola belső élete sem változik semmit, a „községi” tanítónak továbbra is „engedélyezik”, hogy ellássa eddigi kántori stb. funkcióit, s a „helyi lakosság nagy szegénységére és mély vallásosságára tekintettel” tankönyvcserét sem hajtanak végre. Viszont a tanfelügyelő a „példamutatásra hivatott” községi iskola számára már kérhet államsegélyt. Az államsegélyből tatarozzák és felszerelik az iskolát. Majd – néhány év elteltével – „a lakosság egyöntetű kívánságára” visszacserélik a táblát: „visszafelekezetesítik” az iskolát. A VKM illetékes osztálya nem emel kifogást, hiszen így csökkenthető az államsegély mértéke, ami igen fontos, hiszen sürgető kívánságképpen néhány vadonatúj „községi” iskola nyújtotta be államsegélyigényét (Kelemen: 1985:110).

A községi iskola és a felekezeti iskola fenntartási logikája sok tekintetben különbözött. A községi iskola fenntartását községi – az állami egyenes adó maximum öt százaléka kivevő – pótdóból oldották meg. Jelentős forrásbővüléshez vezetett, hogy 1877-től (VKM: 1877:26065. sz. r.) az adót a helységhez tartozó birtokokra is kirótták. Az egyensúlyelv szempontjából igen jelentős, hogy amennyiben vita merült fel a község és az adófizetők között az iskolaadó megállapítása, vagy az ezzel kapcsolatos kedvezmények alkalmazhatósága körül, akkor – a tanfelügyelő hatalmának relatív megnövekedése ellenére – ez nem az oktatási szférán belül kerül elintézésre, hanem másodfokon a választott megyei szerv, végső fokon pedig a közigazgatási bíróság volt jogosult a döntésre. Ezáltal a közhiedelemmel ellentétben a bírói szférának is van szerepe – s ezt számos konkrét ügy bizonyítja – a magyar oktatásügy működtetésében, a terhek elosztásában (1896:36. tc.; KB: 1904:5220 sz. hat.; KB: 1896:116 sz. hat.; KB: 1901:2275 sz. hat.).

A községi iskolák fenntartására községenként külön iskolai alap szolgált, melyet birtokban vagy készpénzben állapítottak meg. A községi birtokrendezés egy százaléka automatikusan gyarapította ezt az alapot. Az alapvagyonhoz a későbbiekben is csak úgy tudott a központ hozzányúlni, hogy kötelezték a községet: az alap pénzét a Magyar Királyi Postatakarékpénztárban helyezze el. (VKM: 1926:87026. sz. r.) A községi iskolai alap a középiskolákat finanszírozó országos tanulmányi alaphoz hasonlóan a feladathoz kötött finanszírozás jellegzetes példája.

A községi iskolákban a szegény sorsú diákokat községi ingyentankönyvvel látták el. Ez azt jelentette, hogy az oktatás ingyenessége (legalábbis 1908-ig, amikor az elemi oktatás a törvény erejénél fogva ingyenessé vált) valójában csak azok számára garantáltatott, akik szegény mivoltukról hatósági bizonyítvánnyal rendelkeztek. A finanszírozás része az a társadalmi adományrendszer, amely – különösen a „boldog békeévekben” és a fellendülő korszakokban – az iskoláztatás elemi feltételét, a legszegényebbek ruha- és cipőszükségletét biztosította. Az ilyen típusú adományozás, adománygyűjtés azonban csak azokban a térségekben javíthatta az iskoláztatás arányát, ahol a középrétegek számaránya összemérhető volt legalább a legszegényebbekével: a legelmaradottabb térségekben, például a tanyavilágban ez nem segített, s így itt a tanfelügyelők általában kénytelenek voltak engedni az iskoláztatási kötelezettségből.

Minthogy a felekezeti népoktatás az egyházakon belül helyi ügynek számított, népoktatási szinten nincsen jelentős forrás-átcsoportosítás. Azaz: hiába vagyonosabb az átlagnál az egyik térség katolikus társadalma, ez nem segíti érdemben más megyék katolikusainak iskolázását.

A község tényleges iskolaállítási kötelezettsége akkor lépett életbe, amikor a községben legalább harminc olyan más vallású gyerek élt, akik a fennálló felekezeti iskolába nem kívántak járni. Az államkincstárnak nem volt célja az, hogy a községi iskolák számát szaporítsa: az emigráns ellenzékiként állami finanszírozást sürgető Kossuth korábban, pénzügyminiszterként még hallani sem akart az állami szerepvállalás ilyen mértékű kiterjesztéséről. Amikor tehát a tanfelügyelet a vallási kisebbségek jogait a felekezeti iskolában is garantálni kívánja úgy, hogy a vallásórák számát egy meghatározott hányadra szorítja, nem pusztán a lelkiismereti szabadság követelményének tesz eleget, hanem az elemi pénzügyi racionalitásnak is: egyszerűbb elkerülni a sérelmet, mint a panaszt kiváltani.

Amennyire ugyanis nem, vagy alig volt szócsöve a szociális sérelmeknek, annyira működtek a felekezeti információ-hordozók. A legkisebb felekezeti sérelemből is lehetett – ha ebben a helybeliek közül egy közepesen tanult ember érdekelt volt – országos sajtóbotrányt, interpellációt, főpásztori átiratot csinálni. Az 1877:25801. sz. rendelet a felekezet

nélküli külföldieket is kötelezte a hittanórák látogatására – világosan jelezve a magyar liberalizmus korlátait. Ugyanakkor az 1877:18221 sz. r. kifejezetten tiltotta a hitoktatókat, hogy tandíjat szedjenek a gyerekektől, s kimondta: ezt csak az egyházközség fizetheti. A hitoktatók jogviszonyának és jövedelmének elválasztása az egyéb tanítókéltől az állam és az egyház elválasztásának irányába tett eötvösi lépéssel indult, de az, hogy korszakokon át végig megőrződött, nem a folyamatosan gyengülő oktatáspolitikai, hanem a nagypolitikai liberalizmus hatásának köszönhető.

Az oktatáspolitikán kívüli okokból kirobbant kultúrharc az összefonódó állami és egyházi tanügyigazgatást kissé újra szétválasztotta. Ismét megjelentek olyan tanügyigazgatási tisztviselők, akik egyfelől Eötvösön és Lamartine-en, másfelől Bismarckon nevelkedve alakították ki elképzeléseiket arról, hogy hol a helye a katolikus egyháznak a magyar társadalomban (Galántai: 1960:107). Szintén a megerősödő nagypolitikai liberalizmus eredménye volt az európai színvonalú törvénnyel megalkotott közigazgatási bíróság, amely jogot kapott arra, hogy a községi vagy a közigazgatási bizottság törvénytelen (felekezeti elfogultságot tükröző) pénzelosztásait vagy tanítóválasztási szabálytalanságait megsemmisítse (1896:26. tc.).

A nemzetiségi sérelmek felemlítésének reménytelenségét mutatja, hogy egyszerűen nincs olyan szereplő az iskolai ügy színpadán, aki a valóban liberális nemzetiségpolitikában lenne érdekelt: az iskolafenntartó „nemzetiségi” egyházak inkább konzerválják a nemzetiségi helyi társadalmak tradicionalista értékrendjét – ezzel az utódállamokra is kiható érvénnyel lebénítva a szlovák, román, szerb liberalizmus megerősödését. A tanügyigazgatás éppúgy nem kívánta feleslegesen fokozni saját munkáját a többnyelvűséggel, mint ahogyan a többnyelvű lakosság – több tanító – nagyobb költség borús logikájától a helyi adófizető elit, illetve a pénzügyminisztérium sem volt elragadtatva. A harmincmillió magyarról vizionáló közhangulatban a VKM, mint a magyarosításért felelős tárca remélt hatásköröket és pénzforrásokat gyűjteni, s e kemény motiváción a tárca élén néhány következetesen liberális politikus alkalmi feltűnése sem változtathatott. A magyar parlament magyarosító álmaihoz, és a nemzetiségek nyelvén tudó tanítók alkalmazásának betiltását (!) szorgalmazó tanítószövetségi megnyilatkozásokhoz képest Apponyi magyarosító szabályai még az „arany középutat” jelentették: az pedig kész „csoda” (vagy nem csoda, ha elfogadjuk, hogy az egyensúlyelv a felszíni nacionalizmusnál alapvetőbb motiváció a jogalkotásban), hogy végig érvényben maradt – ha nem is alkalmazták következetesen – az az 1868. évi paragrafus, amely a nemzetiségek nyelvén értő tanító alkalmazása számára biztosított preferenciát (Hamar: 1976:99). A szabályozás ugyanakkor a felekezeti iskolát azzal tette érdekeltté, hogy némileg toleráns legyen a más felekezetűekkel szemben, hogy egyértelműen kimondta: a község először a saját iskolája követelményeinek tesz eleget, és csak ezután segítyezi a felekezeti iskolát. Magyarán: az az egyházközség, amely kikényszerítette, hogy miatta kelljen községi iskolát állítani, állami és községi segítye megvonásával egyaránt számolhatott (Regös: 1971:104).

A tanítói állás megüresedése esetén a község az iskolaszék előterjesztése alapján hozott döntést arról, hogy mennyi legyen az új tanító jövedelme. Ezt a pályázatot azután az iskolaszék anélkül írta ki, hogy erről a tanfelügyelővel tárgyalásokat kellett volna folytatnia. A pályázatokat döntés céljából az iskolaszék elnöke készítette elő, a választási elnök pedig – aki általában maga a tanfelügyelő volt, de nem állami hivatala folytán (azaz a miniszternek felelősen), hanem a megyei közigazgatási bizottság küldötteként (azaz a megyei elitnek felelősen) – javaslatot tett: válasszanak a két legjobb minősítésű pályázó közül. Neki magának szavazati joga nem volt. A választás elleni fellebbezést nem a tanfelügyelőnél, hanem az iskolaszék elnökénél lehetett benyújtani, azután a tanfelügyelő referálásában került a megyei közigazgatási bizottság elé. A tanító megválasztását egészen 1896-ig senkinek nem kellett jóváhagynia (1896:26. tc. 11., 14., 16. §). Ekkortól azonban, ha az államsegély a 120 koronát meghaladta, a tanító választása csak a VKM jóváhagyásával vált érvényessé. Ennek ellenére a díjlevelet a megyei közigazgatási bizottság hagyta jóvá, a bírói felülvizsgálat lehetőségét pedig a közigazgatási bíróság kapta meg.

1870-ben a középszintű népoktatás vonatkozásában Eötvös, illetve a liberális politikai gondolkodóval egyetértő tanítógyűlés is a népnevelési egyesületek fejlesztésében gondolkodott. Vagyis azt akarták, hogy azok lépjenek kapcsolatba az iskolaszékekkel és a tanítóegyesülettel, s erősen preferálták a községi iskolát, azaz a felekezeti és bürokratikus kontrollal szemben még maga a tanítói elit is bízott a helyi társadalom önszerveződésében (MP: 1895:620). Egy-két évtized alatt azonban a tanítói szakma arculata teljesen megváltozott. 1890-ben már a járási és a vármegyei tanfelügyelet kialakítását, a kötelező megyei tanítótestületek létrehozását állították követeléseik középpontjába (MP: 1895:632). Nyilvánvaló: az eötvösi időszakban még a tanítók önszerveződése volt a szakmai felemelkedés lehetősége, a századfordulóra már a tanügyigazgatási apparátus munkájában való részvétel. Akkor a politikai aktivitás igazolása a kiépülő önkormányzatiság, a születő magyar liberális demokrácia „önzetlen” szorgalmazásával volt lehetséges, ekkorra már a nacionalista/etatista ideológia elszánt képviselővel. A tanítók az iskolafelügyelet jogát kizárólag az államra kívánták ruházni. A megyei tanfelügyelők alá járási tanfelügyelők állítását szorgalmazták.

A tanfelügyelet személyi rekrutációját szigorúan a szakmán belül képzelték el, és a tanfelügyelőtől szakvizsga letételét kívánták volna meg. Hasonlóképpen követelték a köztisztviselői státust a nem állami alkalmazottnak is, és a fegyelmi eljárás függetlenségét (MP: 1895:72).

A tanfelügyelők első kongresszusukat 1893-ban rendezték, mégpedig az egyházi és állami tanfelügyelők közös részvételével. A fő hangsúlyt a kötelező iskoláztatás kismértékű érvényesülésére és a magyar nyelvtanítás hiányosságára helyezték. Ekkoriban még nem szerepelt a tanügyigazgatás legfontosabb céljai között a „pedagógiai tevékenység” hatósági irányítása. Viszont a tanfelügyelők több szélsőségesen nacionalista dokumentumot terjesztettek fel a VKM-be, melyek egyike például kimondta: „Czélyszerű a nemzetiségi iskolákban oly tanítókat alkalmazni, a kik tanítványaik anyanyelvét nem ismerik.” Egy másik követelés szerint az első és a második osztályban tisztán a magyar nyelv legyen az oktatás nyelve (MP: 1893:122).

A századforduló politikai céljai közül tehát a tanügyigazgatás felvállalta a nemzetiségekkel kapcsolatos célokat: a liberalizmus utolsó nagy csatáját, az állam és egyház szétválasztását már nem. A tanfelügyelők tevékenysége éppen az egyházi és az állami oktatás összezsúfoltatása irányában hatott. Szorgalmazták, hogy a hitoktatókat a VKM költségvetéséből fizessék, hogy a valláserkölcst az alsófokú iparostanonc képzésben kötelezővé tegyék, s hogy a felekezeti tanítók ellen folytatott felekezeti vizsgálatokra az állami tanfelügyelőt hívják meg (Áfra: 1929:147).

A tudományos értékorientációjú gimnáziumi igazgatók is helyet követeltek a népiskolai igazgatás ellenőrzésében. Szorgalmazták, hogy a tanfelügyelők „munkájuk megkönnyítésére” bízzák a középiskolák igazgatóira az iskolák látogatását, így talán módjukban lenne az igazgatóknak meggátolniuk, hogy akkora „selejteles kontingens” tóduljon a gimnáziumi első osztályba. Különösen a nemzetiségi vidékeken, ahol a gyerekek nem tudnak magyarul – érvel egy cikk, politikai szövetségeseket keresve (MP: 1895:83). Mindezt tovább bonyolítja a katolikusok esetében, hogy a középiskolai igazgatók szerzetesrendi vezetők, a népiskolák pedig a püspökök alá tartoznak, a protestánsok esetében a népiskola az egyházközség, a középiskolák nagy része pedig az egyházkerület tulajdonában áll.

A VKM vezetői közül Csáky Albin volt az első, aki a tanfelügyelők túlterhelését elismerte, és az iskolalátogatás szorgalmazása mellett az irodai munka csökkentése irányában tett lépéseket. Ez azonban nem az iskolaigazgatás belső logikájából következett, hanem abból, hogy az egyházpolitikai konfliktus ekkorra érlelődött meg annyira, hogy a VKM-nek érdekében állt elválasztani az évtizedek óta összefonódott világi és egyházi iskolaigazgatást; a konfliktusokért cserében azonban kellett valamit adnia a tanfelügyelőknek. Vita bontakozott ki a segéd-tanfelügyelői intézményről és a járási tanfelügyeletről. Utóbbi, mint az igazgatási racionalizálás területi elmélyítésének eszköze, óriási karrierlehetőségeket ígért a népiskolai tanítók elitjének. Wlassics Gyula miniszterként végül felkérte a tanfelügyelőket, nyilatkozzanak arról, hogy egyetértenek-e a járási tanfelügyelet tervével. A járási felügyelettel szemben a segéd-tanfelügyelők és a tanfelügyelők – közös hivataluk tekintélyének megőrzése érdekében – egységfrontba tömörültek. Az adminisztratív munka csökkentésének feltétele, hogy a tanfelügyelők bízzanak meg a segéd-tanfelügyelőkben, ők pedig utazgassanak – érveltek a segéd-tanfelügyelők. Rendeletileg kell szabályozni jogköreiket. Ha lesz felelősségük, akkor az előléptetés is a végzett munkától és nem a leszolgált időtől fog majd függeni (MP: 1895:227).

A segéd-tanfelügyelők formanyomtatványok alkalmazását követelték, hiszen ez a tollnok vagy napidíjas számára is lehetővé teszi, hogy a tanfelügyelő elé csak aláírandó aktát terjesszen. Ez érdemi munkacsökkentést jelentett volna a segéd-tanfelügyelőknek, és az ügymenet gyorsítása révén tényleges hatáskört és hatalmat is. A tanfelügyelő számára közvetlen összeköttetést kér a tanügyigazgatás apparátusa a felekezeti iskolahatóságokkal – lehetőséget arra, hogy ne csak a minisztériumon keresztül instruálhassák a felekezeteket. Nem véletlen azonban, hogy ezt a lehetőséget egészen az 1935-ös fordulatig nem kapják meg. A kilencvenes években a VKM nyilván nem az egyházak, az egyházi érzékenység védelmében járt el, amikor ezt megakadályozta, hanem éppen fordítva, az államhatalom érdekeinek érvényesítésére. Akármilyen öntudatosak is a tanfelügyelők, a VKM úgy látja, hogy egy püspök tekintélyével szemben nem sokat érne egy dekoncentrált hatáskör, annak ellensúlyozására maga a VKM hivatott.

A járási iskolai tanfelügyeletet viszont természetesen nem támogatták a segéd-tanfelügyelők sem. Inkább a tanfelügyelőség személyzetét kívánták erősíteni, a különböző fokozatú iskolákra saját szakfelügyelőt (képző, elemi, polgári, óvoda) állítani. Ez a meglévő hivatalok hatékonyságát megnövelte volna, s elejét vette volna annak a folyamatnak, hogy az egyes iskolatípusok kikényszerítsenek maguknak egy-egy önálló iskolafelügyeleti intézményt, ezáltal fokozatosan csorbítsák a tanfelügyelő hatáskörét. A miniszter azonban a járási tanfelügyelet mellett döntött, de nem úgy, ahogyan a tanítók akarták, mert a középiskolai tanárok bevonását is lehetségesnek tartotta, s nem önálló állásként, hanem „bedolgozásként” (MP: 1895:232). Végül a járási felügyelet nem épült ki – viszont a tanítók bekerültek a tanügyigazgatásba: az 1900-as évek elején segéd-tanfelügyelői megbízatásokat szerezhettek. Az 1910-es években a „jól dolgozó” tanítók – iskolai beosztásuk megtartása mellett – iskolalátogatói megbízást kaphattak, ezzel azonban semmiféle intézkedési jogkör nem járt együtt. (A magyar II.)

A századfordulóra teljesen világossá vált, hogy az iskolafelügyelet és az igazgatás nem az oktatási szféra belügye, hanem ismét csak éppoly súlyos politikai kérdés, mint Eötvös idejében volt. A felekezetek sokallták az állami felügyeletet, féltették autonómiájukat. A nemzetiségi egyházak azt szorgalmazták, hogy a nemzetiségi iskolák felügyeletét az adott nemzetiség soraiból alkalmazott személy lássa el (MP: 1902:166). A tanárok szakmai autonómiájuk korlátozását látták az iskolafelügyeletben és -igazgatásban (MP: 1902:169). Nacionalista oldalról viszont általánosan gyengének találták az iskolafelügyeletet.

A VKM a századfordulóra új felügyeleti koncepciót fogalmazott meg. Halász Ferenc – a központi bürokrácia képviselője 1897-ben – a felügyeletet az adminisztrációtól el kívánta választani. A iskolák belső ügyeire intenzíven ki akarta terjeszteni, szakszerűbbé kívánta tenni a felügyeletet. Ebből viszont az következett, hogy a felügyelőnek először tanfelügyelői szakvizsgálaton kell átesnie. A tanfelügyelői professzionalizáció a bürokrácia általános követelése volt ekkoriban, s például Franciaországban, Belgiumban már sikerre is vezetett (Halász: 1897). A tanfelügyelői állást a tanítók elől sem kívánta elzárni (MP: 1902:170). Ezen a ponton tehát találkozott a minisztérium igazgatási szaktisztviselőinek és a tanítóknak az érdeke. Intenzívebb kapcsolatot szorgalmazott az ekként megváltozott tanfelügyelőségek és a központ között – oly módon, hogy a VKM-ben öt főtanfelügyelő működjék, és a 65 tankerület ezek között osztassék fel (MP: 1902:174). A tanfelügyelői professzionalizáció egyben azt is jelenti: csökken annak a valószínűsége, hogy valaki pusztán felekezeti kapcsolatai révén jusson pozícióhoz.

A tankerületi főigazgatók is előterjesztették koncepcióikat. A főigazgatók nemcsak a középfokú oktatás egykor egységes igazgatásának visszaállítását, de még a nép és a középfokú oktatás közös felügyeletét is helyeselték volna. (Már a II. országos és egyetemes tanügyi kongresszus javasolta, hogy a tanfelügyelők és a főigazgatók kerüljenek egymással közelebbi kapcsolatba – MP: 1895:542).

A főigazgatók szakvizsga helyett a tanfelügyelői állás „presztízsének” emelését javasolták, kiemelését a megyei határok közül, azaz végső soron a tankerületi főigazgatók alá történő besorolódást. A járási felügyelői intézményt a főigazgatók nem helyeselték, mivel felismerték, hogy a tanfelügyelőségeket csak úgy lehet megnyerni ennek az elképzelésnek, ha nem veszik el az iskolák feletti közvetlen ellenőrző jogosítványait. A főigazgatók semmiképpen nem helyeselték azt az ötletet, hogy járási felügyelőknek az azon a területen dolgozó kiváló igazgatókat alkalmazzák anélkül, hogy feladataik alól felmentenék őket. Ez a rendszer ugyanis – amely Ausztriában dívott – két hátránnyal járt: 1. csökkent az adott személy tanítói munkájának színvonala; 2. mivel megbízása ideiglenes volt, előfordulhatott, hogy a következő években a felügyelt személy lesz a felügyelője.

Azonban a főigazgatók ez alkalommal nem lehettek a rendszer meghatározó emberei. A minisztérium a tudományos legitimitációval rendelkező, rokonaik és egykori tanítványai révén a társadalom valamennyi csoportjában kapcsolatokkal rendelkező, az etatizmustól fanyalgó, a szélsőséges nacionalizmust fenntartással fogadó középiskolai tanársággal nem kívánta összekapcsolni a népoktatás igazgatásának rendezését (MP: 1902:177–179). A tanítókkal megkötött paktum látványos jeleként maga Wlassics Gyula miniszter kezdte meg az iskolák látogatását, bejelentés nélkül, váratlanul (MP: 1902:580).

1901-ben kimondatott, hogy minden tanító, így minden felekezeti tanító is közhivatalnok. Ez a kijelentés nem a VKM-ben, hanem az Igazságügyi Minisztériumban (IM) hangzott el. A tanítói szervezetek válasza azonban egyértelműen pozitív volt, így a VKM is elkezdhetette az ezzel kapcsolatos törvények előkészítését (MP: 1901:55). 1901-ben az állami elemi iskolák gondnokságától elvették az igazgatói teendőket, és azt a tanítónak adták (MP: 1901:444). A gondnokság tevékenységét az anyagi ügyekre, és az iskoláztatás garantálására szorították vissza (MP: 1901:444). A tanítóegyesületi javaslatok többsége ugyan az iskolaszékek fenntartása mellett érvelt, az iskola belső életébe mégsem kívánt beleszólást engedni (MP: 1901:505). És valóban: a jogszabályok révén a községi iskolaszékek önállósága fokozatosan csökkent. Mégsem sikerült – ismét azt kell mondanunk, hogy az egyensúlyi rendszer következtében – a választott községi iskolaszék befolyását oly mértékig csökkenteni, mint a kinevezett és ekképpen saját legitimitással nem rendelkező állami iskolai gondnokságét.

Mivel az 1907-es törvény a nem állami tanítót köztisztviselővé nyilvánította, és mindazt a védelmet megadta neki, ami a köztisztviselőt illeti, az államsegély igénybevételét pedig kötelezővé tette, azt mondhatjuk, hogy gyakorlatilag 1907-re Magyarországon véget ért az a korszak, amely a különböző fenntartók versenyén alapult.

Az ezt követő időszakban a tanfelügyelő hatalma folyamatosan növekedett. A növekvő tanfelügyelői hatalom azonban oda vezetett, hogy azok az erők, amelyek eddig a népoktatásügyben a szervezeti egyensúlyt kívánták fenntartani, most a tanfelügyelő saját helyzetét tették olyanná, hogy maga is megjelenítse ezt az egyensúlyt. Hiába csökkent le relatíve a fenntartói, a helyi, a szülői kontroll lehetősége, a tanfelügyelő integrálódott a megyei társadalomba, és egy igen jelentős gépezet élén állva, a helyi lehetőségek áttekintését monopolizálva, a VKM-től szinte függetlenedhetett.

A felekezetek szerepe a községi-állami népiskola helyi irányításában

A népoktatásban az iskolavezetés munkája és jogköre mindig megoszlott egyfelől az igazgatótanító, másfelől az iskolaszék, a gondnokság, a laikus kontroll legfontosabb vezetői között. A modern értelemben vett igazgatói funkció megosztottságából következik, hogy a laikus kontroll egésze – vagy a laikus testület egy-egy funkcionáriusa – milyen küzdelmeket folytatott a tanítóval az iskola vezetéséért.

Az 1868-as népiskolai törvényt igazgatási szempontból hamarosan az 1876-os törvény váltotta fel. A törvény a népoktatásügy közigazgatását a VKM, a törvényhatósági közigazgatási bizottságok, a tanfelügyelők, a községi ható-

ságok és az iskolaszékek között osztotta fel. Iskolaigazgatói vagy igazgatótanítói funkciót tehát nem nevezett meg. A felekezetek legfontosabb lehetősége a helyi irányításban a községi iskolaszéki, állami gondokszági pozíciók megszerzése volt.

A helyi szintű iskolaigazgatás – az a tevékenységcsoport, amely a tanító és a tanfelügyelet között helyezkedett el – a helyi községi iskolaszék kezébe került. A törvény szabályozta, hogy az iskolaszéknek legalább öt választott tagból kell állnia. Az iskolaszékeket három évre a községi, városi képviselőtestület választotta, így a politikai választási ciklusokat átívelő iskolaszékek jöttek létre. Iskolaszéki taggá nem volt választható a tanító és rokona, illetve azok a tisztviselők, akiknek munkaköréhez tartozott az iskolai számadások felülvizsgálata. E két funkcionális összeférhetetlenségen túlmenően politikai összeférhetetlenséget nem írt elő a törvény, hiszen nem volt kizáró ok a büntetett előélet, sőt elvileg a magyarul írni-olvasni tudás hiánya sem (Az elemi, NL:1887).

Tekintettel arra, hogy az iskolaszéki tagság nem feltétlenül jelentett hatalmat, hanem időnként terhes kötelezettséget, konfliktusok vállalását az iskoláztatási kötelezettséget elmulasztó szegény sorsú szülőkkel, illetve a gyerekszelvényeket foglalkoztató (s így iskoláztatásukban ellenérdekelte) gazdákkal szemben, számos esetben előfordult, hogy a képviselőtestület nem tudta vagy nem akarta megválasztani az iskolaszék tagjait, s a megyei közigazgatási bizottság sem talált erre vállalkozókat. Ilyenkor a tanfelügyelő gondnokot nevezett ki az iskola élére. Úgy tűnik, a gondnoki funkció gyakorlatilag nélkülözhetetlen volt az iskola helyi irányításában, hiszen a gazdasági ügyeket – községi tulajdonú intézményről lévén szó – a tanfelügyelői hivatalokból sem elvileg, sem gyakorlatilag nem lehetett irányítani. A tanítóság követelésére – és persze a számviteli áttekinthetőségben érdekelt pénzügyi apparátus nyomására – lehetővé vált, hogy gondnokká a tanítót válassza meg az iskolaszék (Az elemi, NL:1888).

Az iskolaszék másik megkülönböztetett tisztviselője az elnök. Az elnöki funkciót igen gyakran papi személy töltötte be, hiszen hivatalból minden lelkész tagja volt az iskolaszéknek. Ez azonban sajátos módon inkább csökkentette ennek a funkciónak a súlyát, hiszen a pappal szemben sem a választók, sem a községi politikai erők, sem a tanfelügyelőség nem tudott érdemi kontrollt gyakorolni – senki nem volt érdekelt tehát abban, hogy az iskolaszék elnökének hatalmát mintegy igazgatói hatalommá tegye. Az elnök nem gyakorolhatott – esetről esetre szóló iskolaszéki felhatalmazás nélkül – fegyelmi vagy végrehajtó hatalmat, szavazni csak utoljára szavazhatott, s az iskolaszék nevében küldött hivatalos levelei csak az iskolaszéki jegyző – mint látni fogjuk, gyakran a tanító – aláírásával mehetek el. Az üléseket nem tarthatta a paplakban vagy a templomban, csak a hivatalos helyiségben. Az iskolaszék – és nem az elnök – döntött arról, hogy melyik tag fogja az anyagi ügyek felülvizsgálatát végezni. Egyetlen érdemi hatalma az iskolaszéki jegyzőkönyvek hitelesítésével megbízott tagok kiválasztásában állt.

Az elnök hatalmának növelésében sajátos módon az egyházak sem voltak érdekeltek. A felekezeti népiskolázás fenntartásával járó pluszmunkát és anyagi áldozatokat a papokkal az egyházak vezetői csak abban az esetben tudták elfogadtatni, ha a helyi lelkész érzékelhette befolyása különbségét a felekezeti, illetve a községi iskolákban (MP: 1893:193).

Az egytanítós iskoláknál a tanító, több tanítós iskoláknál az igazgatótanító, több iskolás településeken, városokban valamennyi igazgatótanító hivatalból tagja volt az iskolaszéknek. Mivel – mindenki a saját iskolájára vonatkozóan – hivatalból előadója volt az ügyeknek, befolyása lényegesen nagyobb volt, mint a 15 tanítónál többet foglalkoztató helyiségekben a tanítók által választott képviselőknek. Ellentétben a gondnoki állással, ahol a iskolaszék szabadon döntött arról, hogy a tanítót bízta meg, illetve a több iskolás települések melyik tanítóját kéri fel, előadóként a konkrét tanító mindig egy konkrét iskolához rendelődött hozzá és lett ügyeiért felelős (Az elemi). A tanítónak, mint a helyi felekezeti társadalomba illeszkedő személynek a befolyásolása épp ezért rendkívül fontossá vált. Lehetővé vált, hogy a tanító/igazgató-tanító egy személyben töltsen be a gondnokin és előadón túl a jegyzői tiszte is – utóbbi döntéselőkészítő, sőt végrehajtó pozíció is volt. (Ha ezekre megválasztották, köteles is volt elvállalni azt, s ez annak a jele, hogy a jogszabályalkotó kultuskormányzat a tisztség professzionalizálása irányában gondolkodott.) Ebben az értelemben – megerősítve azzal, hogy a nem választott, hanem kooptált személyek között lehettek rokonai, valamint azzal, hogy a választott személyeket (így elvileg az elnököt is) három évente újraválasztották, a tanító viszont élete végéig tartó kinevezéssel rendelkezett, s a közigazgatási hivatali tagok is gyakran azonosak maradtak – a tanító gyakorlatilag egy gyenge igazgatónak megfelelő, nem csekély hatalommal rendelkezett az iskolaszékben (VKM: 1876:20311).

Gyakorlatilag persze mindez azt jelentette, hogy az iskolaszéknek is, a gondokszágnak is két típusa alakult ki: a kisebb településeken az iskolaszékben – a papot nem számítva – néha egyedül a tanító volt iskolázott ember, s a többieknek gyakran még négy polgárijá sem volt, a nagyobb településeken viszont a helyi polgári és középiskola tanáraiból, érettségizett helyi tisztviselőkből, polgárokból állt össze az iskolaszék.

A tanítók a gyakorlatban kialakult mindkét iskolaszéktípus tevékenységét sérelmezték. Az egyiket azért, mert alacsonyabb végzettségű, gyermekeik iskoláztatása révén közvetlenül érintett parasztembereknek voltak „kiszolgáltatva” – e kiszolgáltatottság persze véges, hiszen az iskolaszék nem gyakorolt munkáltatói jogokat –, a másikat viszont éppen azért, mert a polgáriban és a középiskolában tanító tanárok eltérő pedagógiai képzettségükénél, normáiknál

fogva nem értékelték a tanító nevelési, metodikai sikereit, de még a nem pedagógus végzettségű érettségizettek is éreztették a tanítóval (rosszabb esetben a tanulókkal is), hogy egy-egy történelmi vagy természettudományi kérdést, jelenséget – hátuk mögött nyolc kemény középiskolai esztendővel – bizony jobban tudnak, mint a tudományos értelemben mindig is szerényebb anyagot megkövetelő polgárit és tanítóképzőt végzett, továbbképzésre, önművelésre sem nagyon képes tanító (MP: 1893:36). Azt mondhatjuk, hogy az iskolaszéken belül növekvő hatalma ellenére a tanítóság, az igazgatótanítói réteg a laikus kontroll teljes kikapcsolását szorgalmazta – az iskola fölötti uralmat a tanítóság nem ezen a tárgyalásos-meggyőzős úton kívánta gyakorolni.

Miközben a tanítói érdekszervezetek szinte kizárólag az iskolaszék hatalmának csökkentését, az igazgatótanító hatalmának növelését szorgalmazták, a magyar liberális oktatáspolitikai egyik kiemelkedő képviselője, Ember János tanfelügyelő, aki még a közművelődési egyesületek magyarosító törekvéseivel is szembe mert szállni, kimondta: „Egy köztudomású tényt kell konstatálnom, azt, hogy az iskolaszékek (gondnokságok) az iskola beléletének figyelemmel kísérésére, vezetésére irányuló jogaikkal általában nem élnek vissza; a tanító szakműveltségét respektálják, a hol pedig nem respektálják, a nagyobb hiba a tanítóban keresendő. A mely tanító szakdolgozatban nem ura a helyzetnek az iskolaszékben, annak nincsen rendben a szénája. Az intézmény a tanítói állás biztonságának is figyelmet érdemlő tényezője. Tapasztalatokon nyugvó meggyőződése, hogy az iskolaszék rugany, enyhíti úgy az alulról, mint a felülről jövő ütések. Szabályozandók az iskola beléletére vonatkozó jogai, egy kis megszorítás (inkább a szavakban, mint a lényegben) helyén lesz, hanem egyéb jogai épségben tartandók, sőt a gondnokság a tanító kijelölés jogával is fel volna ruházandó.” (MP: 1898:275) Az igazgatótanítók éppen ettől a fejlődési iránytól féltek, hiszen az iskola beléletének pedagógiai tudást igénylő markánsabb elválasztása a külső döntésektől, s a külső kérdésekben – munkáltatói jogosítványok – az iskolaszék hatalmának fokozása tekintélyesebb emberek részvételéhez, és az igazgatótanító kizárólagos befolyását biztosító „szakmai” érvek gyengüléséhez vezettek volna.

Az igazgató-tanítóságnak a laikusok elleni természetes szövetségese a tanfelügyelő volt. Csakhogy az iskolaszéki határozatokat hiába kellett megküldeni a tanfelügyelőnek, s annak ellenvéleménye esetén az ügyet hiába kellett újratárgyalni, a tanfelügyelő maga nem semmisíthette meg a határozatot, arra csak a megyei közigazgatási bizottság volt jogosult, s döntése még mindig megfellebbezhető volt a kultuszminiszternél.

A választott szerv igazgatási döntését tehát csak választott szerv, és nem bürokrata (hivatásos, „leválthatatlan” tanfelügyelő vagy igazgató) semmisíthette meg, s végső fokon a parlamentárisan felelős kultuszminiszter szignálta a döntést.

A századfordulón megerősödő államigazgatási hatalom ellenében a bírói ág a laikusok segítségére sietett az igazgatókkal, tanítókkal szemben: ez tette lehetővé 1899-ben, hogy az előjárósági tagokat a községi iskolaszékbe beválasszák, azaz tekintélyes emberek kerüljenek be oda (KB: 1889:381:156. hat.). A tanítói érdekszervezetek és a tanügyigazgatás szövetsége azonban a helyi laikus kontroll visszaszorításához, az igazgatótanító hatalmának növekedéséhez vezetett. 1901-ben az állami elemi iskolák gondnokságától egy miniszteri rendelettel elvették az igazgatói teendőket, és azt a tanítónak adták (MP: 1901:444). A gondnokság tevékenységét az anyagi ügyekre és az iskoláztatás garantálására szorították vissza. A tanítóegyesületi javaslatok többsége ugyan az iskolaszékek fenntartása mellett érvelt, de az iskola belső életébe nem kívánt beleszólást engedni (MP: 1901:505). És valóban, a jogszabályok révén a községi iskolaszékek önállósága fokozatosan csökkent. Mégsem sikerült a választott községi iskolaszék befolyását oly mértékig csökkenteni, mint a kinevezett, és ekképpen saját legitimitással nem rendelkező állami iskolai gondnokságét. A gondnokság meredeken csökkenő befolyása a húszas, harmincas években végig folytatódott, és szerepét egyre növekvő mértékben vette át az igazgatótanító. Ez megjelent javadalmazásában is.

Az iskolák méretéből adódó igazgatói munkatöbbletet 1907 óta díjazták, a háromnál több tanítóval rendelkező iskoláknál 200, a hét tanítósnál nagyobbaknál 300, a tíz tanítósnál nagyobb iskoláknál 400 koronával. Ettől az alsó sávba tartozók anyagilag nem feltétlenül emelkedtek ki kollégáik közül, mert a valamilyen más oknál fogva kiemelendő tanítóknak szintén 200 koronás pótlék járt. De még a felső sávba való tartozás sem jelentékenyen emelkedett ki: egy harminc esztendeje tanító állami iskolai tanító például 2600 koronát keresett, ugyanennyit, mint egy húsz éve tanító iskolaigazgató: ebben az értelemben tehát az igazgatói megbízás tíz esztendőt „ért”. A tanügyigazgatási változások után, 1935-ben, a igazgató hatalmának további növelését a népiskolai körzeti iskolafelügyelők tömeges rendszerezítése tette lehetővé. Ezek a körzeti iskolafelügyelők – megyénként körülbelül tucatnyian – gyakran közvetlenül is érintkeztek a tankerületi főigazgató népoktatási helyettesével, s megbízatásukat is onnan, s nem a megyei erők által még mindig befolyásolható tanfelügyelőségektől nyerték.

Az állami iskolákban az igazgatói megbízásokat 1938-tól kezdve a főigazgató intézte – noha a tanfelügyelőségeknek sikerült elérniük, hogy csak az általuk javasoltak közül kerüljön ki az igazgató. A népiskolai igazgatói szakma elkülönülésének bizonyítéka, hogy korábban a címzetes igazgatói pozíció megszerzésére is volt lehetőség, ám ezután csak azt hívták igazgatónak, aki ténylegesen igazgatási munkát végzett. A tanítás alóli felmentés csak annál vált lehetségessé, aki 12 egymástól távol fekvő tanyai iskolát, vagy öt épületben szétszórt húsz osztályt, vagy ennél kevesebb épületben elhelyezett 24 osztályt igazgatót (NL: 1938:882).

Az újabb – 1945-ös – rendszerváltás nyomán a tanítói szakma nagy erejű benyomulása a VKM-be véget vetett a gondnokságok létezésének: az 1946:2290-es miniszterelnöki rendelet ezeket megszüntette, és hatáskörüket lényegében az iskolaigazgatóra ruházta. Az iskolaszékek hatásköréből pedig valamennyi oktatással kapcsolatos ügyet kivette. 1948-ban az iskolaszékek még az iskolák államosítása előtt megszűntek.

A községi, majd állami iskolák számának és arányának növekedése ellenére nem alakult ki az a módszer melynek révén a felekezetek ezekben az iskolákban számukra megnyugtató mértékben érvényesíthették volna befolyásukat. Ennek fő oka abba keresendő, hogy az állam-egyház ismételt összefonódása időszakában – azaz pl. a két világháború között – magának az iskolaszéknek, illetve a gondnokságnak a hatásköre szorult vissza, így az iskolaszék-elnöki, gondnokság-elnöki pozíció mind kevesebbet jelentett a lelkész számára.

A felekezeti tulajdonú iskolák helyi irányítása

A katolikus iskolaszéknek automatikusan a lelkész volt az elnöke: ő sokkal inkább volt „igazgató” – mindenféle professzionális ismeret nélkül –, mint községi iskolaszéki kollégája. A tagok megválasztására egyértelműen a plébános javaslatára került sor. Noha ez az intézmény a katolikus egyház még így is legdemokratikusabb (tudniillik egyáltalán választott) intézménye volt, itt már – ellentétben a községi iskolaszéknél tapasztaltakkal – erős a mérlegelési lehetőség; a „helytelenül viselkedő” katolikusok kizárására széles körű lehetőség mutatkozott. Nem rendelkeztek választójoggal az egyházi fenyíték alatt állók, az egyháztól tiltott társulatok tagjai, de még azok sem – és itt hihetetlenül megnőtt a hierarchia szabad mérlegelésének lehetősége –, akik vallási tekintetben „komoly kifogás alá” estek. A katolikus iskolaszék fel nem állíthatósága esetén a plébános javaslatára az egyházi főhatóság nevezte ki a tagokat, de ha végül se tagokat, se gondnokot nem sikerült találni, maga a plébános lehetett a gondnok, így a gondnoki funkció sem jelentett professzionális ellensúlyt az igazgatásban. A tanítók szintén a plébános vezetésével választhattak képviselőt, s az egyházi főhatóság nevezhetett ki oda egy – számára megfelelő – községi tanács tagot, vagy az iskolafenntartáshoz hozzájáruló birtokost.

A katolikus iskolaszék hatásköre a saját egyházi főhatóságához képest viszonylag szűk volt, még azokban az iskolákban is, amelyeket kizárólag a helyi katolikusok iskolaadóiból tartottak fenn. A plébános tehát „igazgatóbb” volt a tanítókkal és a laikusokkal szemben, mint a világi iskolaszék elnöke, de kevesebb önállósággal rendelkezett az egyházi tanfelügyelővel szemben, mint amaz a királyi tanfelügyelővel szemben.

A református és evangélikus iskoláknál tanító alkalmazásánál az iskolaszéket csak meghallgatták, a tanító alkalmazásánál a választást a presbitérium maga végezte. A presbitérium – amely az iskolaszék választója is volt – maga felügyelt az iskolára, ennek következtében az iskolaszék jelentősége itt eltörpült. Az igazán fontos kérdés az, hogy a pap nem volt „főnöke” a tanítónak. Az egyházmegyei felügyelők a közgyűlés tanügyi bizottságának tettek jelentést, amelynek tagjai egyharmad részben a tanítók voltak.

A felekezeti iskolák iskolaszékeinek befolyása a harmincas években megerősödő tanügyigazgatási kontrollal szemben lecsökkent, s befolyásuk hanyatlása 1945 után folytatódott. Jellemző módon a katolikus püspöki kar az 1947/48-as tanévben az anyagi biztonság – magyarán az államosítás – felé menekülő katolikus tanítóságot az iskolaszékek megszüntetésével kívánta megnyerni; nem a katolikus társadalomhoz fordult, hogy annak befolyását növelve a katolikus népiskolákban erősebb szövetségest szerezzen az államosítás ellen.

A felekezeti iskolák aránya

A községi, felekezeti, állami iskolák aránya az egyes korszakokban eltérően alakult. Az 1860-as évek végén létező mintegy 13 000 iskola elsöprő többsége felekezeti volt. A kilencvenes évek elejéig a felekezeti iskolák dominanciáját a községi iskolák létesítése puhította, ezután viszont az állami iskolák alapítása: 1914/15-re az állami iskolák száma már 3349 volt, a községi iskoláké 1159 – azaz a 15 038 iskola közel harminc százaléka már községi/állami tulajdonú. Ugyanakkor a tanulóknak csak tíz százaléka járt ezekbe az iskolákba. Trianonnal az iskolák száma 6438-ra csökkent, ebből 1054 volt állami és 696 községi tulajdonú, azaz Trianon lényegesen jobban érintette az állami iskolákat. Az igazi változás a korábbi időszakhoz képest, hogy ekkoriban már a tanulók több mint 36%-a ezekbe az iskolákba jár. A két világháború között megjelenik az „érdekeltségi iskola” típusa – összesen 19 ilyen jön létre. 1937/38-ra a 6899 iskolából 1287 volt állami, és 826 községi fenntartású, az utolsó békeévben tehát a nem felekezeti iskolák aránya ismét átlépte a harminc százalékot, az azokban tanulóké pedig a 38%-ot.

A megyei és a bírói kontroll szerepe az állam–egyház-viszonyban

Mindezek a változások nem érintették azt a tényt, hogy a tanfelügyelő vagy munkatársa a megyei erők óriási súlyával létrehozott megyei közigazgatási bizottság előadójaként referálta a döntéseket. E közigazgatási bizottság tagjai elvileg – és a legsúlyosabb esetekben gyakorlatilag is – szintén tettek indítványokat. A szorosan vett oktatási kérdésekben ugyan a tanügyigazgatás döntéshozókészítő tevékenységét a döntések végkimenetelére valóban meghatározónak tarthatjuk – a neveléstörténet-írás egy része az iskola belső életére koncentrálna talán ezért részesítette kisebb figyelemben a kollektív döntés ezen fórumát (Köte: 1975) –, de a legjelentősebb oktatáspolitikai kérdésekben, azaz a források nagyságának meghatározásakor, ezek elosztásakor, az iskola irányultságának meghatározásakor e szerv tevékenységét meghatározónak tarthatjuk.

Ráadásul a döntést két igen fontos kérdésben, a községi segély felekezetek közötti elosztása, és a városi iskolaszék választóképeségének kérdésében nem a közigazgatási bizottság, hanem maga a törvényhatósági bizottság hozott döntést, amelyben a tanfelügyelő szerepe lényegesen kisebb volt. A közigazgatási bizottság bírálta el a községi tanítók alkalmazását és fizetésének nagyságát, a szülők és tanítók vitájában másodfokon határozott, az iskolaszék és tanító vitájában pedig első fokon. Fegyelmi vizsgálatot rendelhetett el a községi előjáróságok vagy tanítók ellen. A vizsgálatoknál a tanfelügyelő mindig jelen volt, az iskolaszéket mindig meghallgatták. A tanfelügyelő minden fontos kérdésben – nem beszélünk most az iskolák tartalmi felügyeletéről – csak a bizottság tudtával és határozata alapján intézkedhetett. Nemcsak a megyei közigazgatás közegeit nem tudta nélkülük nyomás alá venni, de bizonyos kérdésekben még saját miniszterével sem érintkezhetett: például először a közigazgatási bizottságot kellett arról meggyőznie, hogy bizonyos felekezeti iskolák nem felelnek meg a törvényes előírásoknak, és csak ezután kerülhetett sor arra, hogy a VKM is megfontolja, megint-e a szóban forgó felekezetet.

A közigazgatási bizottság olyan stratégiai kérdésekben döntött, mint hogy hol és mi módon kell újabb iskolákat állítani, az óvodáztatást társadalmi úton megszervezni, és a nagyobb községek közül a megye melyeket szorítsa polgári iskola állítására. Döntést hozott arról, hogy a felső népiskolák mezőgazdasági vagy ipari irányultságúak legyenek-e, s arról is, hogy a megye területén hol kell önálló ipari és kereskedelmi iskolákat létrehozni.

Ha igaz is az a tény, amit közigazgatás-történeti szakirodalmunk állít, hogy Tisza Kálmán idejében a közigazgatás egészében centralizáció figyelhető meg, az 1890-es évek liberalizmusa ismét megfelelő ellensúlyokat épít be a rendszerbe. Egyrészt az 1893:26. tc. 9. paragrafusával újabb diszkrecionális jogkört ad a bizottság kezébe: azt, hogy amennyiben a felekezeti tanítói fizetéseket az egyházközségen behajtani nem tudja, akkor a háromszori figyelmeztetés halasztó hatálya nélkül – amelyet még az 1876-os törvény írt elő – felekezeti helyett azonnal községi vagy állami iskola szervezését rendelje el.

Ennél is lényegesebb, hogy ebben az időszakban megszületik a közigazgatási bíróság, amely felülvizsgálhatja nemcsak a közigazgatási bizottság, de a megyei törvényhatóság döntéseit is, melyek egyrészt a helyi adók és segélyek elosztására vonatkoznak, másrészt a tanítók jövedelmével, annak kiszolgáltatásával, az iskolaszéki tagok választásával kapcsolatosak (1896: 26. tc.). Figyelemre méltó, hogy az állami hatalom megnövekedése a felekezetekkel és a helyi erőkkel szemben nem egyszerűen a közigazgatás hatalmának növekedése, ahogy az eddigi történetírás – legalábbis az oktatástörténet-írás – hangsúlyozta, hanem ennek az új típusú – és kifejezetten liberális – ellensúlynak a megnövekedésével járt együtt.

Azt a közvetlen pénzügyi kapcsolatot – kétoldalú követelési rendszert –, amely 1907 óta a nem állami tanítók és a VKM között létrejött, szintén a közigazgatási bíróságnak rendelték alá. Még 1919 után is bővült a bírósági panaszjog köre az érdekeltségi iskolákkal kapcsolatos közmunkákra vonatkozó megyei döntések ellensúlyozására. A polgári és felsőkereskedelmi iskolák kiszakadása a tanfelügyelet alól sem vonta el a közigazgatási bírósági panaszjogot, mely az állami közigazgatás törekvéseinek, a megyei „túlhatalomnak” egyaránt ellensúlya maradt egészen odáig, amíg a harmincas évek végének politikai légköre – és persze saját szakmai gyakorlatának elégtelensége – nem kezdi ki magát a bíróságot. Az 1906-os évben 489 vallási és közoktatási ügy érkezett a közigazgatási bírósághoz, 1914-ben 513 – nyilván ezek alapos elemzése hozzásegítene annak eldöntéséhez, hogy általában kiknek a javára ítélkezett a bíróság.

Egyensúlybomlás az állam–egyház-viszonyban

A rendszer egyensúlyrendszere az 1930-as évek közepére rendkívül súlyos belső válságba került. Ennek az egyensúlybomlásnak részeként és nem pusztán a szekularizáció előrehaladásaként értelmezhető az egyházakkal kapcsolatos egyensúlyok megbomlása. Először is meggyengült az a megyerendszer és az a községi önkormányzat, amely a népiskolai egyensúly fő elemét adta. A tanítók kötődése a tanügyigazgatáshoz mind erősebb lett, hiszen míg a századforduló előtt a kevésbé iskolázott iskolaszéki tagok ellenőrzése ugyan megalázó volt számukra, de – a tanítás belső

kérdéseit illetően – nem jelentett érdemi fogyasztói kontrollt, a lakosság műveltségének növekedésével egyre inkább „védelemre szorultak”. A tanügyigazgatás egyúttal érvényesülési lehetőséget is kínált tagjai számára.

A tanfelügyelők, a tanítók érdekeinek találkozása, az egyházak anyagi függetlenségének csökkenése, a községi és megyei hatalom relatív meggyengülése az oktatáspolitikai arénában is lehetővé tette a hatalom koncentrációját célzó 1935-ös tanügyigazgatási törvényt.

Állam és egyház a középiskola-politikában

A 19. század második felében az egyház–állam viszony leglátványosabb ütközetei (ha a polgári házasság, a felekezetek egyenjogúsága, a pápai enciklikák kihirdetése nyilvánvalóan nem oktatáspolitikai kérdéseit nem számítjuk) a népoktatás szervezése, a tanítóképesítés kérdése körül zajlottak. Kevésbé látványos, de legalább akkora jelentőségű az a küzdelem, amelyet a leendő középosztályokat nevelő intézmények, azaz a középiskolák feletti ellenőrzésért folyt.

Európa országainak oktatás- és egyházpolitikáit – hagyományosan – két fő típusba sorolhatjuk: az egyházi iskolákat szekuláris intézményekkel „helyettesítő” és az azokat – pl. államosítással, tanügyigazgatási eszközökkel – „visszaszorító” típusokba (Archer: 1979).

A magyar középiskola-politikában – látni fogjuk – tulajdonképpen egyszerre érvényesült a két módszer. Három alapvető eszköze van az állami iskolapolitikának az egyházi iskolafenntartók befolyásának korlátozására: egy fenntartók szerinti különböző hatáskörű tanügyigazgatás megteremtése, a tanterv és tananyag-politika, illetve a nem egyházi intézmények arányának növelése.

Tagolt tanügyigazgatás

A hagyományos jogtörténeti besorolás három fő módját különbözteti meg a tanügyigazgatási hatalomnak: a rendelkezést, a vezetést és a felügyeletet.

Az államnak rendelkezési joga az állami tulajdonú iskolákon kívül az úgynevezett királyi katolikus iskolák esetében volt. 16 gimnázium tartozott ide a századfordulón, a 155-ből. Ezeket a Magyar Tanulmányi Alapból tartották fenn. Az alap úgy keletkezett még a 18. században, hogy a jezsuita rend feloszlatakor annak vagyonát a királynő egy alapban helyezte el. Ennek állami, avagy egyházi jellegéről azután évszázados vita kezdődött. A parlament számára készült egy jelentés, amely az alapok jogi természetére vonatkozott, és arra a kérdésre adott választ, hogy Mária Terézia „egy országos vagy pedig kizárólag a katolikus felekezeti tanügy előmozdítására alapította-e ezen tanulmányi alapot”. A jelentés bizonyítja, hogy „Mária Terézia a tanulmányi alapot nem felekezeti célokra, hanem az egész javára, következőleg országos célra alapította és alapítani kívánta” (OL K 757. 3. cs.). A parlamenti bizottság megállapítása szerint a „tanulmányi alap törzsvagyonának tulajdona nem a kath. egyházat, hanem a magyar államot, mint főtulajdonost, és a tanulmányi országos alapot, mint örökös haszonélvezőt illeti”.

Egy másik dokumentum szerint „az Alapítványok készpénztőkéjével a kultuszminiszter és a bizottság együttesen és kizárólagosan rendelkeznek” – az egyház, mint szervezet, a tőkével nem rendelkezik. A gyakorlatban a huszadik századra a „királyi katolikus” iskolák katolikus szellemű iskolák lettek, sőt a Magyar Tanulmányi Alapot minden parlamenti felhatalmazás nélkül 1923-tól Katolikus Tanulmányi Alapként kezdik emlegetni, de az iskolák sosem váltak felekezeti tulajdonban lévő iskolákká. Olyannyira nem, hogy a VKM belső ügyviteli szabályai szerint az alapítványi ügyekkel foglalkozó osztálynak az állami középiskolákkal foglalkozó osztállyal kellett egyeztetnie a királyi katolikus középiskolák személyi ügyeiben hozott döntéseit. Az alap élén vegyes bizottság állt. „A bizottság tagjait és előadóját a püspöki kar választja a vallás és közoktatásügyi miniszter úr pedig a már megválasztott tagokat, illetőleg előadót meghívja” – a bizottság tagjai tehát állami szervtől nyerik kinevezésüket.

A katolikus egyház a huszadik században sem tekintette maradéktalanul saját tulajdonának az alapot: egy alkalommal például a felügyelőbizottság a minisztert kéri fel arra, hogy az alap tulajdonát képező erdők kezelési költségeinek csökkentésével foglalkozzon. Más alkalommal az alaphoz tartozó ingatlant „átengedték” egy szerzetes-rendnek – azaz a kortársak tudatában is két különböző jogi személyről van szó. A harmincas években egy állami reálgimnáziumot olvasztottak be valamelyik királyi katolikus iskolába – ez csak a két tulajdonos lényegi azonossága

esetén volt lehetséges (Turi: 1907, és a Tanulmányi Alap éves jelentései, OL K 757. 3. cs.). A tankerületi főigazgatóknak az állami költségvetésből alapított, illetve a tanulmányi alap tulajdonában álló középiskolákkal szemben „rendelkezési joguk” volt: ez azt jelentette, hogy minden ügyben – amit önként át nem engedtek az igazgatóknak – övék volt a döntő szó. Ezt persze korlátozta, hogy a királyi katolikus iskolák tényleges működtetési költségeinek kilencven százalékát az alap fedezte. Az is korlátozta az állam mozgásterét, hogy vallásfelekezeti szempontból homogénnek voltak mondhatók, s tanáraik több mint 15%-a pap vagy szerzetes volt.

A jogtörténeti irodalom a középiskolák következő bő harmadát egységesen „az állam vezetése alatt álló” iskoláknak minősíti. Ezen belül azonban valójában négy fokozatról van szó.

A főigazgató hatalmát a magániskolákkal szemben (ezek között, például Angliával ellentétben, nem volt nyíltan „ateista” iskola, de a gyakorlatban ezek egy része a szekularizált budapesti polgárság igényeinek ilyen tekintetben is megfelelt) tulajdonképpen csak a tulajdonosi jogok korlátozták. Éppen ezért a dologi és a rendtartási ügyekben nem volt befolyása a főigazgatónak, pedagógiai és didaktikai ügyekben azonban igen, s a tanárok felett a fegyelmi jogkört az állam gyakorolta. A néhány magán, társulati és alapítványi iskola a rendszerben meglehetősen marginális helyet foglalt el. Eggyel nagyobb autonómia illette meg – ha jogilag nem is – a községi iskolákat, ezeket ugyanis nem községek, hanem városok tartották fenn, ezek pedig önálló politikai önkormányzattal rendelkező testületek voltak. Az apparátus legalább annyira a helyi politikai erőkhöz kötődött, mint az államhoz (Bárczy István, Budapest későbbi liberális polgármestere például közoktatási tanácsosként indult). Ugyanebbe a csoportba tartoznak a katolikus iskolák – a századfordulón 43 intézmény. Jogilag is gyengébb volt azonban az állami ellenőrzés: a görög és a római katolikus egyházi középiskolákban ugyanis a tanárok felett a fegyelmi felügyeletet a püspök vagy a rendfőnök gyakorolta.

Különállást biztosított a törvény az erdélyrészi tanulmányi alapokból fenntartott, összesen hét középiskolának, amelyeket a miniszter közvetlen felügyelete mellett az erdélyi római katolikus status (egy választott autonóm testület) vezetett. Ezt a bonyolult egyensúlyt, mellyel a kormányzat a részlegesen megszerveződött katolikus autonómiát jutalmazni kívánta, az 1893. november negyedikén hozott királyi döntés hagyta jóvá: a tankönyveket például a status választotta, de csak a miniszter által engedélyezetté közül. Az érettségi vizsgákat ugyan maguk az iskolák szervezték, de azokon nem a status küldötte, hanem a királyi tankerületi főigazgató elnökölt, aki tanulmányi tekintetben a kormány közvetlen ellenőrzését és felügyeletét a status középiskolaiban állandóan (s nem évről évre nyert megbízatás alapján) gyakorolta (Fináczy: 1896:106).

A jogi értelemben vett harmadik fő típusba az állam főfelügyelete alá tartozó iskolák estek. Ezen belül három típust lehet elkülöníteni. Az egyikbe azok a protestáns középiskolák tartoztak, amelyek az állammal megkötött, államsegélyt biztosító szerződések értelmében megtartják ugyan önkormányzati jogukat, de bizonyos megszorításokkal. Ezek az iskolák az állami tantervet tartoztak követni, a tanárok létszámát az állami normák szabták meg. A finanszírozás arányának növekedésével mintegy automatikusan bővült az állami jogkör.

A leggyengébb állami ellenőrzés a klasszikus autonóm hitfelekezeti intézményekben érvényesült, közöttük azoknál – ezek száma erősen csökkent –, amelyek nem vettek igénybe államsegélyt. Ezekben az iskolákban a tanári kar fölött állt közvetlenül a fenntartó testületet képviselő felügyelő bizottság (iskolai bizottság, senatus, directorium, presbiterium, gondnokság stb.), második fokon az egyházkerület, melynek képviselője a püspök, igazgatótanács, consistorium stb. A Királyhágón inneni ágostai evangélikusok legfelsőbb fóruma iskolai ügyekben az egyetemes gyűlés volt, a reformátusoké a convent, az unitáriusoké az egyházi főtanács. Az autonóm felekezeti középiskolákba a főfelügyeletet az évről-évre kinevezett miniszteri megbízottak teljesítik (ők rendszerint maguk voltak azok a főigazgatók, akiknek tankerületéhez az illető autonóm felekezeti középiskola tartozott). Érettségi vizsgátaikon az egyházi hatóság küldötte elnökölt, míg a kormány jogát a kormányképviselőkkel gyakorolta. Az 1894-es törvény, amely az autonóm iskolák tanáraitól is rendelkezett, fizetés szempontjából lényegében egységesítette az autonóm iskolák tanárait az állami iskolákéval.

A legnehezebben megfogható utolsó ellenőrzési típus a szerb és román görögkeleti középiskolával szemben érvényesült. Ezek ugyanis nem vettek igénybe államsegélyt, viszont – nem magyar tanítási nyelvűek lévén – a legkevésbé teljesítették a magyar nyelv és irodalom tanításának célját. Ezen iskolák szempontjából hordozott ugyanis a középiskolai tanterv – melynek szövege nem, de az általa megszabott mérték rájuk is vonatkozott – számos belső ellentmondást. A magyar nyelv tanításának céljával a tanterv a „a nemzeti érzületet és gondolkodást” kívánta megtenni, ez pedig jellegzetesen „kultúrnemzeti” értelemben vett hazafiság-felfogást tükrözött egy olyan soknemzetiségű országban, amely természetesen csak „államnemzeti” típusú hazafiságot várhatott el polgáraitól.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a főigazgatók és a középiskolák viszonya formáljogilag háromféle lehet – gyakorlatilag tipizálhatóan azonban kilencféle – s e „kilencféleségből” hétért az állam–egyház-viszony a felelős.

A tankerületi főigazgatók személyében megjelenő központi államhatalmat ellentétben a népoktatási szférával nem ellensúlyozhatta a helyi polgárokat képviselő megyei közgyűlés, községi képviselőtestület vagy az iskolaszék, hanem másféle egyensúlyok épültek be a rendszerbe:

a) A szaktudományos és egyetemi körök, amelyek a középiskola igazgatása és szaktárgyi felügyelete kérdéseiben befolyásuk alatt tartották a minisztériumot és a – gyakran – ilyen körökből kikerülő tankerületi főigazgatókat. A szak-

tudományos és egyetemi körök sokféle értelemben felekezeti elkötelezettségük is voltak: néhány tudományegyetemi professzor (persze elsősorban társadalomtudományokban) a katolikus szellemet a tanügyigazgatással és a szekuláris állammal szemben is védelmezte – gondoljunk pl. a Lubrich–Kármán konfliktusra.

b) Az iskolafenntartók, amelyek – a gyakorlatilag közadókra épülő egyházi népoktatással szemben – a saját vagyonnal rendelkező szerzetesrendek, törvényben biztosított autonómiájú protestáns egyházak voltak. Az iskolafenntartók befolyásolására létrejött első szervezet 1902-ben az Országos Református Tanáregyesület volt. Azzal a kettős céllal alakult meg, hogy tisztázza a tanárság közjogi helyzetét az egyházi szervezetben, másrészt, hogy az egyházat és az iskolát „közelebbi viszonyba hozza” (MP: 1902:268). A századforduló után valamennyi jelentős középiskolával bíró felekezet tanárai egyesületet alkottak; 1907-ben a katolikus és az evangélikus tanáregyesület alakult meg.

c) Az Országos Középiskolai Tanáregyesület, melynek nemcsak érdekképviselői, hanem szakmai kompetenciáját is elismerte a minisztérium, a tanügyigazgatás, a közvélemény, a sajtó, s amelynek ennek következtében azok a tanárok is tagjai maradtak, akik közben felekezeti alapon is szerveződtek. Szellemi autonómiáját az mutatja, hogy közgyűlésén a tízes években a politikai katolicizmus VKM-beli előrenyomulása ellenére megjelenhetett a nyílt antiklerikalizmus, s amikor Trianon után az egész oktatásügyi közélet egyértelműen „jobbra ment”, az új kurzusnak elkötelezett tanárok nem tudtak többségbe kerülni és kénytelenek voltak megalakítani a Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetségét.

d) Maguk a tantestületek és az igazgatók. Egy gimnáziumigazgató nem volt lényegesen kisebb presztízsű személy, mint a tankerületi főigazgató (MP: 1902:97). A középiskola-igazgató személyének kijelölése mind az állam, mind az egyház esetében elég gyakran nem csupán oktatáspolitikai, de igazi nagypolitikai – azaz az országos értelmiségi – egyházpolitikai viszonyokat mérlegelő – döntés volt.

e) „A kereslet”, azaz hogy az iskola milyen mértékben volt képes magához vonzani a diákokat és milyen tandíjat tudott tőlük behajtani, meghatározta, hogy az iskola anyagilag mennyire volt önálló, és mennyiben kellett fennmaradása érdekében fenntartója vagy az állam anyagi segítségét igénybe vennie. Előbbi ugyanis informálisan – élve meglévő jogaival –, utóbbi pedig formálisan is ettől tette függővé a beleszólás mértékét. A kereslet-kínálat különösen fontos és érdekes eleme, hogy az állami-önkormányzati iskoláknak annak ellenére vannak hallgatói, hogy gyakran – felekezeti értelemben – megfelelő a tradicionális iskolakínálat, illetve, hogy bizonyos felekezeti iskolák képesek másvallású tanulókat elvonni még „saját felekezetük” iskolakínálatától is.

A kormányképviselők személye megoszlásának vizsgálatával még tovább tagolhatnánk a középiskola-igazgatás és a fenntartók viszonyát, hiszen nem mindegy, hogy a kormányképviselő gyakorlatilag mindig azonos felekezetű személy-e, ahogy ez a református iskoláknál kialakult, vagy időnként meg kell elégedni más felekezetével, mint az evangélikusok és az unitáriusok esetében. Hasonlóképpen tovább tagolhatnánk e viszonyt, ha az egyes iskolák mozgásterére ható speciális elemeket vennénk górcső alá, például azt, hogy a gimnázium igazgatója tagja-e az Országos Közoktatási Tanácsnak.

Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a középiskolák és a főigazgatók viszonyát hihetetlenül sokszínű és sokszereplős egyensúlyrendszer jellemezte. Ezek az egyensúlyok a harmincas évek közepéig lehetővé tették, hogy a tartalmilag folyamatosan változó középiskolai rendszer igazgatása strukturálisan változatlan maradjon. Változatlan maradt ez annak ellenére, hogy az egyensúlyi helyzet szereplői folyamatosan léptek fel olyan kisebb-nagyobb követelésekkel, amely helyzetüket megerősítette volna.

A tanáregyesület – amelyet jellegzetes tudós tanárok vezettek – a szaktárgyi kontroll elvételét szorgalmazta a főigazgatóktól, és olyan központi szakreferensek kinevezését próbálta elérni, akiknél a tudományos szempontok domináltak (MP: 1902:201). A tanügyigazgatás alsó szintjét jelentő iskolaigazgatók ebben olyan mértékig partnerek voltak, hogy saját helyi hatalmuk növelése érdekében a területi alapú főigazgatói rendszer megszüntetését szorgalmazták, azt, hogy a főigazgatók a VKM-ben üljenek, s látogatásukra ne évente, hanem háromévente kerüljön sor. A főigazgatók „tanácsa” ezért cserébe a tankönyv-engedélyeztetés jogát kapta volna meg, ami viszont sértette a már akkor nagyhatalmú Országos Közoktatási Tanács és mindazok érdekeit, akik azon keresztül érvényesíthették nézeteiket (MP: 1895:88). A főigazgatók viszont az „állami érdek”, „főfelügyelet” érveinek hangoztatása mellett azzal is legitimálni kívánták hatalmi törekvéseiket, hogy az iskola és a szülők közötti viszályok egyengetőiként léptek fel. „Ha a szülők nem találtnának senkit, a ki ügyüket bajukat meghallgatja, felvilágosítja őket és jogos panaszait amennyire lehet orvosolja, bizony sokkal több baj volna, mint amennyi így is van. Amit a főigazgatók ebben az irányban szép csendben elintéznek, arról nem szólnak akták” (MP: 1902:93–94).

A főigazgatók a tanárok szaktudományos legitimációjával két érvet állítottak szembe: a tankerületi főigazgatók a „középiskolai oktatás tárgykörében” váltak szakemberekké, és ennek a szakértelemnek a birtokában annak a tanárnak is tanácsot adhattak, aki az egyes tantárgyaknak megfelelő szaktudományban fölöttük állt. Nem kevesebbről van tehát szó, mint hogy a pedagógiai-módszertani tudás, a tökélyre fejlesztett herbartianizmus-zillerizmus a tanügyigazgatással kötött szövetséget, míg az ágazati szaktudományok a tanárokkal. Azok a főigazgatók, akik elismerték, hogy a tantárgyankénti szakfelügyeletre is szükség van, a szükségből erényt kovácsolva a főigazgatók mellé megfelelő számú segéderő – egy-egy szaktárgy-specialista – beosztását szorgalmazták, akik az iskolákat látogatnák. A tudományos „tantárgyi elkötelezettségű” szféra ellensúlyozására a tanügyigazgatás három helyen keresett szövetségest:

1. A pedagógiai szaktudományban, melynek irányítására létrehozott *Magyar Paedagogiai Társaság* központi szakfolyóirata elsősorban közel sem pedagógiai kérdésekkel foglalkozott, hanem mindenekelőtt oktatáspolitikai kérdésekkel. Azt, hogy a tanítási módszerességben való jártasság egyáltalán érték, a tanárképzőben és annak gyakorló iskolájában kezdték el a leendő tanárok tudatába beépíteni. A pedagógiai legitimációra azért is szükség volt, mert a tudományos értékeket középpontba állító tekintélyes tanárok szemében a főigazgatói munka egyszerű „irkafirka” volt (MP: 1901:107). A Paedagogiai Társaság rendezvényein a felekezeti különbözőség legfeljebb mint történeti szempont legitim.

2. A közvélemény felé azzal lehetett érvelni, hogy a szakrendszer túlzásai, a szaktudósi felügyelet csak kárt okoz, hogy a tanárok már így is túlságosan tudósok, és semmi mással nem törődnek.

3. Az OKT-ban, melynek a főigazgatók felajánlották az iskolalátogatás jogát, a szakfelügyelet funkciójának részleges betöltését (MP: 1902:95).

A felekezeti gimnáziumok tananyagát befolyásoló tantervpolitikai lépések

Az állami tanterv befolyása a felekezeti iskolában

Általában elkerüli a történetírók figyelmét egy igen fontos körülmény: a tantervpolitika a felekezeti középiskolák állami befolyásolását is nagyobb mértékben tette lehetővé, mint az oktatáspolitikai bármely más eszköze. A törvény egyrészt egyértelműen előírta, hogy a tanítandó anyag mértékét tekintve a felekezeti iskolai tantervek nem maradhatnak el az állami tantervtől – ezért a felekezeti iskolai oktatás tartalmát eleve jelentős mértékben determinálta az állami minta. Másrészt viszont a törvény szerint tantervi kérdésekben lényegesen több iskolának kell átvenni az állami tantervet, mint ahány iskolának más oktatásügyi kérdésekben alkalmazkodnia kell. Hiszen az autonóm felekezetek esetében – sőt gyakorlatilag a katolikus szerzetesrendi iskolák esetében is – *csak* akkor nőtt meg jelentősen az iskolalátogató hatásköre pl. a fegyelmi vagy dologi kérdésekben, ha az államsegély aránya túllépte a *költségvetés felét* – az államsegély *pusztá léte*, akármilyen alacsony aránya kötelezte viszont a felekezeti iskolát az állami tanterv bevezetésére. Az állami tanterv tehát mindenképpen szekularizációs erőként hatott. Érdeemes megvizsgálnunk, melyek azok a tartalmi elemek, melyek ezt bizonyítják.

A felekezettől független magyar irodalom

A gimnáziumi tanterv (eredeti formája 1879-ben készült) mind tartalmi, mind formai szempontból fordulatot hozott (Felkai: 1983).

Tartalmi értelemben „a nemzeti szempontot” választotta vezérelvül. Ezt azonban csak esztétörténeti értelemben magyarázhatjuk azzal, hogy a nacionalizmus mint „uralkodó korszak” iránt a tantervkészítők elkötelezettségűek voltak. Az oktatáspolitikai paradigmát követő tantervtörténet-író számára inkább az a fontos, hogy a tananyag ezzel egyrészt közelebb került az iskolát ténylegesen látogatók (s különösen azok modernebb csoportja) társadalmi elvárásaihoz, másrészt szembefordult az iskolafenntartókkal, a „partikuláris” felekezetekkel. A tanterv előtti állapot ugyanis nem valamiféle „korszerű egyetemes műveltség” közvetítése volt, hanem olyan „ünnepnap” jellegű szimbolikus, neohumanista műveltség, amelynek valóban az iskola világához, a tanári karok legtekintélyesebb (bár a kortárs regényirodalomban közismerten sokat gúnyolt) figuráihoz, és főleg az iskolafenntartó egyházak belső szempontjaihoz, és sok tekintetben a „múlt erőihez” volt köze – és sokkal kevésbé a kor elitjének közműveltségéhez. Az új tantervben nem egyszerűen megváltozott a korábbiakhoz képest a latin, a magyar, a történelem óraszám, de a tanterv által diktált tananyag is átalakult.

Az új irodalomtantervben a klasszikus írók közül azok kerültek előtérbe, akiknek a modern irodalomra nagy hatásuk volt – s nem azok, akik egy-egy felekezet „nagy korszakaiban” szimbolikus pozíciót töltöttek be. Másfelől a (politikailag–ideológiailag semleges) irodalomelmélet és a poétika túlsúlya helyébe a tényleges élő irodalmi műveltség, például Arany János költészete került (VKM: 1879:17630. sz. r., VKM: 1880:16179. sz. r., VKM 1883:26776. sz. r., VKM: 1887:8619. sz. r.). A magyar irodalom – közismerten – mindig igen erősen kötődött nemcsak a politikai ideológiákhoz, de magához a politikai élethez is. A középosztály számára azt kommunikálta az iskolai irodalomtanítás: a „mi nemzedékünkkel” – melynek persze még Petőfi is tagja lehetne – hozta létre a magyar irodalom azokat az alkotásokat, amelyeket az egyébként „örök értékek” koncentrált iskolai elsősorban taníthat – s ez az irodalmi nemzedék az első, mely végre nem szegénységgel, emigrációval, üldöztetéssel tölti életét, hanem magas királyi-kormányzati-akadémiai kitüntetésekkel. Azaz: a felekezeti elkötelezettségből kibontakozó író-nemzedék és a felekezeti elkötelezettségből kibontakozó állam együttműködése teremti a kulturális virágkört. Az irodalmi anyag részletes szabályozottsága csökkentette az irodalomtanítás konfesszionális jellegét.

A felekezetifüggetlen történelem

Az új történelem-tantervben az egyetemes történelem a felvilágosodás szellemében két súlypontú: az antikvitás és a közelmúlt uralja a tananyagot. Az antikvitás nagy aránya a kereszténység előtti idők politikai és emberi értékeit mutatja be (Unger: 1976). A közelmúlt története pedig a politikai földrajz módszerét használja, „ismertetni fogja a művelt népek jelen állami és társadalmi állapotait, tekintettel azon történeti főbb jelenségekre is, melyek századunkban a közéletre befolyással voltak”. A történelemben az eseménytörténet mellett az „állami és társadalmi intézmények taglaló ismertetése” kapott súlyt (Kármán: 1909:234). Ez azt jelenti, hogy a történelem nemcsak abból a szempontból ideológiai kulcstudomány, hogy a magyar nemesség uralmát legitimálja történetileg, hanem azzal is, hogy az „Isten kegyelméből” uralkodók biografikus története helyébe az *alkotmányosság történetét* helyezi: „a tények és személyek méltatásában pedig folyton szeme előtt tartsa amaz erkölcsi igazságot, hogy a népek sorsa nem az egyesek kisszerű indulatainak, sem a véletlen játékának eredménye, hogy az emberiség küzdelme, habár minden vívmánya az egyéni tevékenység buzgalmától függ és egyesek odaadó munkásságára igényt tart, mégis eredményeiben nem egyesek céljainak áll szolgálatában” (id. Kármán: 1909:II.274). Másfelől pedig ez az intézményalapú felfogás szembefordulás a történelem erkölcsi – s vallásierkölcsi – példatár jellegével is: immár nem az a kérdés, hogy az egyes szereplők királyukhoz, vallásukhoz hűeknek bizonyultak-e, hanem hogy az általuk megteremtett „intézmények” – törvények, iskolák, hatóságok, közlekedési és ipari alkotások – mennyire tudtak befolyást gyakorolni a következő évtizedek alakulására. Úgy tűnik, már az 1870-es években a polgári alkotmányosság történelemszemlélete válik hivatalossá a magyar gimnáziumokban. Az 1894/95-ös „theoreticum” még markánsabban fogalmaz: „Mit kell tehát tanítani? A közös élet intézményeinek történetét. De ezen intézmények köre is megszorítandó, és csak azok tárgyalandók, melyek nélkül mai közéletünk meg nem érthető.” Kármán maga is rámutat: „az egész történettanítás bizonyos értelemben alkotmánytörténetté lesz” (Kármán: 1909:334).

A történelem tehát – az állami tantervpolitika révén lényegesen kevésbé alkalmas a felekezeti partikularizmus megjelenítésére, mint korábban. A „napjainkra is kiható” állami intézmények középpontba helyezése ugyanakkor különösen is csökkentette az 1526 előtti magyar történelem objektív súlyát – azét az időszakét, amelyben a katolicizmus jelentette magát a vallástörténetet, illetve a művelődéstörténetet, a „Nyugatiságot”, de némiképp a 16–17. századét is, mellyel hagyományosan a protestánsok büszkélkedhettek inkább – s előtérbe hozta a felvilágosodás századát és a „jelen” évszázadot.

A latin konfesszionális és világi kötődései

A középiskolai tanterv harmadik – sőt bizonyos értelemben első, hiszen az iskolatípus differencia specifikáját jelentő – legfontosabb eleme a latintanítás volt. Ez továbbra is nagy befolyást biztosít az egyházaknak. De a latintanítás, a latintanterv megértéséhez többfelől kell körüljárnunk a latin „jelentését” (Nagy: 1992).

A legfontosabb a latin társadalmi legitimáló ereje. A latin – és a latinos műveltség – az uralkodó osztályok elkülönülésének szimbóluma volt. Ez kétféle értelemben is igaz. Egyfelől az uralkodó osztályok ezzel „tartották a kapcsolatot” a múlttal, ezzel jelenítették meg folytonosságukat – ezzel jelezték, hogy ha a nemzeti vagyon növekvő százaléka ki is csúszik ellenőrzésük alól, a műveltség mibenlétét még mindig az ő hagyományos műveltségük határozza meg. Másfelől – mondjuk Angliával vagy Németországgal ellentétben, ahol bármely idegen nyelv tudása bizonyos műveltséget mutatott – Magyarországon a műveltség jelzésére kifejezetten a latinra volt szükség. Ezt a jelző és elkülönítő szerepet semmilyen más élő nyelv nem vehette át, hiszen a Habsburg Birodalomban németül tudni hivatalnok- és polgártulajdonság volt, de lévén Magyarország is soknyelvű ország, gyakran több nyelven beszéltek a legalacsonyabb társadalmi csoportokba tartozók is. A latintudás ugyanakkor „természetes feltételévé” vált azoknak a pályáknak is, amelyeket nem a történeti uralkodó osztályok monopolizáltak maguknak: az orvosoknak és az ügyvédeknek – így e csoportok kvázi-rendi elkülönülését is biztosította.

A latinosságnak jogi és politikai legitimációja is van. A magyar törvények korábbi latinnyelvűsége a modern magyar jogállam legitimációja szempontjából is kívánatosá tette a latint. A magyar jogi gondolkodás ugyanis azért magasabb rendű a kortárs gondolkodás szerint mint a professzionális jozefinista közelmúlt rendeleti kormányzása, mert háromnegyed évezredes törvényalkotási és törvényalkalmazási gyakorlatban gyökerezik. Az országos parlament által hozott írott törvények világa – ezt sugallja e szemlélet – nemcsak a „rendeletek világánál” magasabb rendű, de a partikuláris (s gyakran nemzeti nyelven íródott) városi jogoknál, a szóbeliségben anyanyelven élő szokásjognál is. A modern egységes jogállam liberális körei is érdekelték tehát – szemben Európa más liberális kormányzataival – a latin középiskolai tantervi uralmának fenntartásában.

Csak harmadsorban említjük, hogy a latin „az ókori Róma nyelve” volt. Az antikvitás értékei révén nemcsak a klasszikus római kultúra iránt elkötelezetteknek tudott megfelelni a középkorai tanterv, hanem az ókeresztény írókat igen fontosnak tekintő teológusok, vagy a római jog fontosságát és tisztaságát hangsúlyozó tudósok és jogászok felé is. (E csoportok lényegében meghatározhatták, mi lesz az egyetem viszonya az új tantervhez.)

Negyedrész a latin kettős középkor-történeti szimbolikával rendelkezett. Egyszerre jelentette ugyanis a legnagyobb magyar történeti egyházhoz, a katolikushoz való kötődést és a középkori magyar birodalom eszmévilágát. A „középkorosság”, a középkori magyar birodalom dicsősége a millenium, ill. a minden középosztályi könyvespolcra felkerülő Szilágyi-féle tízkötetes magyar történelem egyik fő üzenete. Az államalapító Szent István, III. Béla, a „három tenger mosta birodalmú” Nagy Lajos, a „nemzeti dinasztia sarja” Mátyás állama mind a latinos írásbeliségen épült fel.

Ötödész legalább ilyen fontos, s ettől független, hogy külön újkortörténeti szimbolikával, indoklással is rendelkezik a latintanítás. Ugyanis a „németesítés”, a nemzet „elvesztése” alternatívájaként működik a XVII–XVIII. század latin nyelve. Míg az ó- és középkori szimbolika használatában a latintanárok érvelése sokban párhuzamos lehetett nyugat-európai kollégáikkal, a latin korai újkortörténeti szimbolikája egészen speciális esetnek számít. A latin így nemcsak a katolikusok és a középkorra tekintő etatisták, nemcsak az antik humanista gondolkodásúak és a romantikus gondolkörben felnőttek legkisebb közös nevezője, hanem e sajátossága révén a protestánsok, a vidékiek, a Habsburg-ellenes hagyományt vállalók összefogásának is eszköze.

Hatodész elvi pedagógiai-pszichológiai érveként jelent meg a latinnak a gondolkodás egészét fegyelmező jellege is. Úgy tűnik, ezzel a latinosok a gimnázium hagyományos „formálisan képző” erővel kerestek szövetséget (róluk egy kicsit később lesz szó) azokkal, akik a gimnáziumi tanulmányok *tartalmi kérdéseit tulajdonképpen nem akarták megvitatni*.

Hetedész a pragmatikus pedagógiai legitimáció részét képezte, hogy a latin a többi nyelv – köztük a magyar – tanulását is megkönnyíti, s a nyelvészeti gondolkodást fejleszti. Ezt az érvet azonban a latin érdekköre mellett legfeljebb a nyelvészek hangoztatták: az élő idegen nyelvek érdekköréhez tartozók inkább azt hangoztatták, hogy a német vagy a francia nyelv ugyanannyira alkalmas a nyelvészeti alapozásra, mint a latin. Világos volt ugyanis, hogy a tanítható idegen nyelvek száma – és különösen össz-óraszama – nem növelhető korlátlanul: az élőnyelv-tanárok – s a modern franciás-németes műveltség híveiként megjelenő értelmiségi és nagykereskedelmi csoportok – pedig téynyérésüket csak a latin visszaszorulásától remélhették.

Nem feledhető az sem, hogy a latinnak tiszta iskolatípus szimbolikája is volt. A szülők és nagyszülők nemzedékének tudatában, sőt a középkorai tanárság jórészének tudatában is a középiskola: latinos iskola. Olyan hely és olyan intézmény, ahol a tanítás nyelve még néhány évtizeddel ezelőtt is a latin. Ilyen értelemben a latin, mint idegennyelv tanítása a középiskola saját történetéhez való kapcsolódásának, az intézmény önlegitimációjának része. (Mindennél többet mond, hogy a középiskolaügyet irányító miniszteri tanácsosok, illetve a legtekintélyesebb iskolaigazgatók elég nagy valószínűséggel klasszika-filológusok közül kerültek ki.)

Mindennek tulajdoníthatjuk, hogy a görög visszaszorulásával párhuzamosan – ellentétben a kortárs európai tendenciákkal – a latin pozíciója rendkívül erős maradt: az Entwurfban (az 1849 utáni időket meghatározó birodalmi szabályozásban) megállapított heti átlagos 5,87-es óraszám alig változott (1861: 5,62; 1871: 5,5; 1879: 5,87; 1899: 5,5 óra). Azaz míg a klasszikus középiskola tantervének magyar és történelem fejezete a konzervativizmus és liberalizmus sajátos történelmi kompromisszumát tükrözte, addig a latin áttételesen az „1867-esség” és „1848-asság” közötti kompromisszumot, valamint (az eredetileg mindenképpen polgári) neohumanizmus és a nemesi eszmény közötti kompromisszumot is. A latin tantervi jelenlétét tehát a fogyasztók, a fenntartók, a tanárok, a felsőoktatás, a politikai elit képviselői egyaránt fontosnak tartották. A latintanításban jelent meg leginkább a szekuláris és egyházas erők kompromisszuma.

A „világi” rendkívüli tárgyak

A hagyományosan „ünnepnap” ismereteket közvetítő gimnázium szekularizálásához a kortárs ismeretek arányának növekedése is hozzájárult. Ennek fontos eszköze a „rendkívüli tárgy” intézménye.

A felsőgimnáziumban rendkívüli tárgyként olyan tárgyakat lehet tanulni, mint pl. a műgyemeli és ipari karrier szempontjából fontos rajz, amely lehetőséggel a gimnáziumok kb. 90%-ában élhettek a tanulók, ennek eredményeképpen az ötödikes-nyolcadikos tanulók közel negyede tanulta a tárgyat. (A tanulók arányát mindig a jogszabály által a tárgy hallgatására feljogosított tanulónépességhez viszonyítjuk, tekintet nélkül arra, hogy hányan jártak közülük olyan gimnáziumba, mely egyáltalán felajánlotta a tárgy tanulásának lehetőségét) Hasonlóképpen a helyi tanterv részeként lehetett franciát tanulni – erre egyébként már harmadiktól lehetőség nyílt, a reáliskolával való párhuzamosság jegyében – az 1892-es miniszteri rendelet kívánatosnak is minősítette ezt. Franciatanulásra a gimnáziumok fele nyújtott lehetőséget – összességében a harmadikos-nyolcadikos gimnáziumi tanulónépesség egyhuzada tanult franciát. A francia mint gimnáziumi tárgy felvállaltan gyakorlati irányú volt, tanárai nem is bölcsészek voltak, hanem

olyan franciául tudó érettségizettek, akik tanárvizsgálatot tettek (VKM: 1896:58891). Azaz olyanok is megjelentek az iskola tanári karában, akik az egyházak által közvetve azért befolyásolható bölcsészképzésen kívül maradtak.

A felsőgimnáziumban – tehát ötödiktől – az angol- és az olasztanulás is rendkívüli tárgy lehetett volna. Erre ugyanis csak két-két gimnáziumban nyílt lehetőség, nyilván ezzel is összefügg, hogy a felsőgimnazistáknak összesen másfél százaléka tanulta e világnyelveket. Azaz a felekezeti iskolafenntartók egyáltalán nem használták ki, hogy potenciálisan intenzívebb a kötődésük egy-egy élő kultúrkörhöz.

A „módszeresség” szekularizáló hatása

A tantervpolitika más módon is szekularizált. Tanterv nélkül a VKM semmiképpen nem jeleníthette volna meg módszertani álláspontját, hiszen a tanárképzésre az egyetemi pedagógia tanszék (Lubrich Ágoston nevéhez kötődő) masszív antiherbartizmusa és klerikalizmusa mindenképp átsugárzott, a tanárok döntő többsége nem állami alkalmazott lévén autonómiásértőnek tekintette a központi államhatalom képviselőinek szakmapolitikai megnyilatkozásait. Viszont, minthogy a törvény a tantervek alkalmazását majdnem valamennyi, céljuk tekintetbevételét pedig kivétel nélkül valamennyi középiskola számára előírta, kézenfekvő volt, hogy ezekkel kapcsolatban fejthető ki legnagyobb hatékonysággal az állam álláspontja. A nagy módszertani fordulatot a tantervvel kapcsolatban kiadott utasítások dokumentálják.

Az 1879-es tanterv formák, szavak helyett a gondolati tartalom megismerésére, ugyanakkor az emlékezet helyett a tanuló intellektuális alkotó, szabálylevonó munkájára helyezte a hangsúlyt. Tárgyról tárgyra haladva írta elő a formális képzés meghaladását, a tartalomra és az összefüggésekre koncentráló intellektuális középiskolai tanítás megteremtését. A századfordulós érettségi utasítás szerint magyarból „az irodalmi mű legyen a vizsgálat középpontja, a latin nyelvi vizsgálaton az író szövegének kell középpontban állnia, a történetből két kérdés adandó, egy kisebb korszaknak beható ismeretét mutató és egy összefoglaló, áttekintő kérdés, mely a nagyobb korszakban esetleg az egész nemzeti történelemben való tájékozottság igazolására ad alkalmat (pl. intézmények fejlődése), matematikából a matematikai gondolkodás kimutatása, fizikából az alaptanokban való jártasság, a természet törvényszerűségeinek megértése legyen a vizsgálat főcélja, de figyelembe veendő a fizikai törvények gyakorlati alkalmazása is (105500/905).

A Kármántól származó, a Herbart–Ziller–Rein-iskola racionalizmusát tükröző módszeres „utasítások e gondolatokkal nyugtalanságot idéztek elő a régi iskola emberei közt, kik eleinte nem akarták befogadni az újat. Mennyit kelle küzdeniök az új ige harcosainak tollal és szóval, iskolában és közéletben, míg csak valamennyire lecsöndesültek a hullámok. Azóta számos év folyt le. Mára már elérkezett annak az ideje, hogy az utasítások kötelező voltát kimondatni kéri olyanok is, kik valamikor csak ajánló erejüket ismerték el...” – emlékezik Finácz Ernő (Finácz: 1896:117).

A pedagógiatörténeti paradigma szempontjából a tantervekhez csatlakozó utasítások szakmai újszerűségére mutathatunk rá, az eszméletörténész pedig a racionalista pozitivisták megismerés-elmélet győzelmét mutathatja ki. Az oktatáspolitikai paradigma követőjeként azt hangsúlyozzuk, hogy e módszertani fordulat elfogadása vagy el nem fogadása nem pusztán pedagógiai szakkérdés, nem pusztán szakmai vita, hanem a polgárosodás kérdése: a régi társadalomnak egyházától kész ismereteket és értékeket elfogadó, azokra minden élethelyzetben emlékező emberre volt szüksége – s e tények és értékek közvetítése legitimálta az iskola hasznosságát az iskolafenntartó egyház, illetve az állam szemében. Az új társadalomban viszont a végzett növendéknek (mint választópolgárnak, igazgatási és bírói döntéseket hozó köztisztviselőnek, piaci döntéseket hozó magántisztviselőnek és vállalkozónak) a tények és információk értékelésének képességére van szüksége. A formális képző erővel szemben a közműveltség elsajátítására oksági összefüggéseket bemutató, a megértési képességre koncentráló iskola az iskola új – és persze megújuló régi – fogyasztóközönségének, s a középiskolázottakat alkalmazó államnak és gazdaságnak egyaránt érdeke volt.

A klasszikus középiskola kettészakítása

A gimnázium egyik legfontosabb sajátos tárgya az ógörög volt. A latintantervvel ellentétben a klasszikus gimnáziumi görög nyelvtanulás legitimációja csak kétirányú: az antik eszményekkel, a neohumanizmussal, illetve a teológusképzés igényeivel kapcsolódik össze, hiányzik tehát az a széles politikai-ideológiai támogatottság, melyet a latin kapcsán elsorolhattunk. Ennek következtében a görög – kötelező tárgyi mivoltában – lépcsőről lépcsőre kiszorult a középiskolából. A neohumanizmus csúcspontját jelentő 1850-es tanterv az akkor még egyetlen érettségit adó középiskola-típusban hat éven át átlagosan heti 4,67 óra kötelező görög tanulást írt elő. Az Entwurf tantervének uralma idején a görög még az alsó-középiskolában is jelen van, hiszen a gimnázium harmadik osztályától tanulják azt a tanulók. A társadalmi igényekkel már lényegesen inkább törődő 1861-es tanterv szerint azonban az alsó-középiskolában már nincsen görög, de a felső középiskola, a klasszikus gimnázium 5–8. évfolyamának legfontosabb

szimbolikus erejű tantárgyává válik a görög, ha csak heti két órában is. 1879 után a korábban döntően grammatikai-irodalmi orientációjú tárgy beleilleszkedik a történeti-politikai irányultságú tantervbe, hiszen egyik legfontosabb céljának az ógörög nép világnézetének és alkotmányos intézményeinek megértését deklarálja (Erdős: 1911). 1883 után a humángimnáziumban csak azért maradt kötelező tárgy a görög, mert a főrendiház akkori összetétele – a címzetes püspökök nagy száma – miatt eleve elképzelhetetlen lett volna e nélkül a középiskolai törvény elfogadtatása. Az 1885-ös főrendiházi reform azonban ezt az ellenzékelt eltávolította. Az 1890:30. tc. már az ógörög tanulása nélküli gimnáziumi érettségit is lehetővé tette. A kilencvenes évek közepén a gimnazista diákoknak mintegy harmada már ógörög nélkül folytatta tanulmányait. A görög „helyén” a tantervpolitika újabb fontos tárgyak, tananyagok kialakítására kapott lehetőséget. Két tárgy választható ezután az ógörög helyett.

Az 1890 után görög-pótlóként beiktatott „irodalmi” tantárgy az iskola modern szekuláris ideológiai funkcióját erősítette meg. Egyrészt a görög remekírók magyar fordítását adta, amellyel rendkívül megosztotta a „görög tantervi lobbit”. E munka és tantárgy ugyanis számos írónak, nemzetközi hírű klasszika-filológusnak adott rangot és feladatot (VKM: 1890:30820, VKM: 1891:31085) – ők tehát a klasszikus görög kultúra iránti elkötelezettségük dacára eltűntek a tantervi reform ellenzői közül. Ráadásul a klasszikus görög irodalom tartalmi, illetve esztétikai ismertetése a klasszikus görög kultúra ismerete annak műveltségi javai, s annak morális nevelő értéke iránt elkötelezetteket tulajdonképpen jobban kielégíthette, mint a grammatika és lexika által túlterhelt hagyományos ógörög nyelvtanítás. (Az 1899-es tanterv e csoportok megnyerése érdekében a görög-pótló anyagán belül növelte a klasszikus görög irodalomra, görög kultúrára vonatkozó ismeretek arányát.) Így az ógörög kötelező voltát védő pozícióban leginkább azok a tanárok maradtak, akiket ennek megszüntetése egzisztenciájukban érintett, s akik a középiskola formális képző arculatához ragaszkodtak – utóbbiak viszont úgyszólván az oktatáspolitikai ellenzékéhez tartoztak. Másrészt a „görög-pótló” nevű tantárgy a régebbi magyar irodalom nem annyira esztétikai, mint inkább történeti és nyelvpolitikai szempontból fontos munkáit emelte be a közműveltségbe: Kármán József értekező munkáit, Kazinczy és Berzsenyi levelezését, „régibb elmélkedő és történeti irodalmunkat”. Ezáltal a modern magyar irodalom tantervi súlynövekedése által visszaszorított irodalomtörténeteseket sikerült megbékíteni, sőt sikerült a klasszikus magyar irodalmat is a modern értelemben vett nemzeti ideológia szolgálatába állítani.

A „görög-pótló” ideológiai funkciót töltött be azzal is, hogy a modern magyar politikai gondolkodás legnagyobbjait, Széchenyi, Wesselényi, Eötvös, Kemény munkáit idézte fel. E tárgy tehát egyrészt alátámasztotta a magyar nemzeti történeti tudatot, másrészt alkalmasabbá vált a „magyar állami nyelvprogram” legitimálására, harmadrészt a feudalizmus régi, és a politikai katolicizmus, agrárius konzervativizmus új erővel szemben közvetlenül alátámasztotta a magyar állam liberális alapelveit. Hogy a kérdés mennyire tudatosan politikai ügy, mi sem mutatja jobban, mint hogy Schwartz Gyula, a kötelező ógörög eltörlésének egyik legbefolyásosabb szorgalmazója, a korabeli európai értelmiség egyik intellektuális botrányhőseként igazi történeti kritika tárgyává tette a neohumanizmus bálványait: az athéni demokrácia intézményrendszerét csakúgy, mint Arisztotelészt (Schwartz Gyula: Tudomány és társadalom – Akad. ért. 1888).

A másik – ógörög helyett választható – tantárgyi alternatíva a szabadkézi rajz és az ábrázoló geometria egy másik modern faktor: a műszaki és természettudományi felsőoktatás (s ezen keresztül az ipar) igényeit elégítette ki. Az egyházi intézményekre nézvést nem csak az jelentett csapást, hogy lehetett klasszikus gimnáziumban úgy érettségizni, hogy valaki nem tanult görögöt, hanem az, hogy még saját intézményeikben sem akadályozhatták meg ezt. A görög kötelező érettségi tárggyá tételét az iskolafenntartók számára megtiltotta – így a középiskola érdemi befejezését az ógörög gyakorlatilag nem tudta lehetetlenné tenni, még azok számára sem, akik – más helyi választék híján, szándékukkal ellentétben – görögös osztályban tanultak. Ugyanakkor a kormányzat még azt is megakadályozta, hogy legalább ebben a szférában exkluzív intézmények legyenek az egyházi iskolák, amikor keresztülvitte, hogy a görög-pótló és a görög közötti választás se determinálja véglegesen a gimnazista pályáját. Először is a jogszabály átlépést tett lehetővé a tagozatok között. Másrészt, aki nem tanult görögöt, de bölcsészkarra és teológiára jogosító érettségit akart, annak alanyi joga lett görög szóbeli érettségit tenni (VKM: 1905:105500). Aki pedig tanult görögöt, s ennek alapján – görög érettségi nélkül is – járhatott bölcsészkarra s teológiára, de az ilyenek nem a hazai, hanem külföldi egyetemre készültek, ahol – elsősorban Németországban – a klasszikus tanulmányok közül a görögöt fontosabbnak tartották, mint a latint, megkövetelték a görög érettségit, jogában állott érettségit tenni.

Az 1890 utáni göröggel kapcsolatos tantervmódosítások az állami-fővárosi gimnáziumok piaci helyzetét megerősítették, hiszen számukra kötelezővé vált, hogy a tanulók számára felajánlják a görögös és görög-pótlós tantervi alternatívát is – az autonóm felekezeti iskolák viszont választhattak: bevezetik a görög-pótlót, s ezzel ellentmondásba kerülnek évtizedek óta hangoztatott álláspontjukkal, kockáztatva társadalmi presztízsiük csökkenését hagyományos bázisuk körében, vagy nem vezetik be, s ezzel eleve lemondanak az új középrétegek jelentős részéről. Ennek eredménye azután az, hogy az országos átlag (miszerint 30,1% járt a görög-pótlós tanfolyamra) olyan szélső értékekből jön össze, mint pl. a református fenntartású gimnáziumok 15%-os és „az állam rendelkezése alatt álló” gimnáziumok 46%-os mutatója (VKM jel.: 1897).

A nem felekezeti iskolák arányának növelése

A nem felekezeti alközépiskola-hálózat többségre jutása

A szekularizációs politika a felekezeti iskolarendszer relatív befolyását az egész iskolarendszeren belül csökkentette. A klasszikus középiskolai iskolahálózat fenntartói összetételét a magyar állam közvetlenül – tehát iskolaalapítással, iskolabezárással – csak igen kevésbé bolygathatta. Klasszikus felekezeti középiskola olyan sok volt, hogy egyszerű iskolaalapítással az állam csak nagyon-nagyon lassan tehette volna szignifikánssá fenntartói részvételét a középiskolai kínálati piacon. (Bezárásra pedig csak nemzetiségpolitikai konfliktusoktól támogatottan kerülhetett sor.) Az iskolatípus-politikának köszönhetően azonban az állam (illetve a városok) a felekezeti középiskola-kínálat érdemi konkurenciájaként léphettek fel. Az iskolatípus-politika előbb az alsó-, majd a felső-középiskolai korcsoportban támasztott érdemi konkurenciát a felekezeti iskoláknak. Az alreáliskola „egyenjogúsításával” – melyre már a hetvenes évek közepén sor került – egy csapásra megnőtt a nem felekezeti középiskolák aránya. S a polgári iskolákat is mindinkább alsó-középiskolává alakították. Ennek pedig rendkívüli hatása volt a felekezeti oktatás arányára: ha ugyanis csak az alгимnáziumokat tekintjük, akkor még 1895/96-ban – a nagy állami gimnáziumépítési hullám után is – csak az iskolák 13%-a állami és 9%-a városi iskola. Ha viszont az alreáliskolákat és az alгимnáziumokat együtt tekintjük, akkor az iskoláknak már 23%-a állami, és közel 10%-a városi iskola. Ha pedig a polgári iskolákat is hozzászámítjuk az alsóközépfok tömbjéhez, akkor a 118 alsóközépfokú állami iskola már az összes alsó-középiskola 27,2%-át, a 109 városi iskola pedig az összes 25,1%-át jelenti. A nem felekezeti szféra tehát a 10–14 évesek iskoláztatásának kérdésében (az iskolák számát vizsgálva) egyértelműen többségbe került.

Az alreáliskolai és polgári iskolai tanterv felzárkóztatása

Az alreáliskolai tantervből a technikai elem tehát éppen azért szorult ki, hogy a reáliskola matematikai-természettudományi-élőnyelvi képzést hangsúlyozó modern középiskolává válhassék, a gimnázium érdemi konkurenciájává (VKM: 1875:12383). A természettudományos körök e tantervi változás révén a reáliskola „lobbistájává” léptek elő. Ahogy az ötvenes évek bécsi oktatáspolitikusai a középiskolai tanterv természettudományi irányú modernizálásával tudták megszerezni – az őket hazafias megfontolásokból egyébként meglehetősen utáló – nemzetközi hírért természet- tudós körök támogatását, úgy a hetvenes évek tantervpolitikusi sikerrel „csábították át” a természettudósokat a reáliskola táborába. Az iskolai piacon a polgári iskola és a középiskola alsó négy osztálya egymás versenytársaként jelent meg. Olyannyira, hogy – amint erre Karády Viktor rámutatott – a polgárik szerveződése elszívó hatást gyakorolt az alsó-középiskolák népességére (Karády: 1995). Szempontunkból tehát: az új, zömében városi-állami intézmények elszívó hatást gyakoroltak a helybeli felekezeti intézmények diákjaira.

A párhuzamosság tudatosságát – azaz a tantervkészítőknek a törvényeken és a rendszeres törvényhozási kísérletek során megnyilvánuló parlamenti és fenntartói akaraton – átlépő mentalitását mutatja, hogy 1875-ben a reáliskolához igazítják hozzá a polgári tantervét, s amiképpen az alreáliskolából – különbözetivel – van mód átlépni felsőgimnáziumba, úgy a polgáriból is van mód átlépni a felső-reáliskolába.

Míg a tantervalkotó központ csak a reáliskolai átjárást tekinti célnak, a polgári iskolát fenntartó városok egy része a középiskola törzsét jelentő gimnázium és a polgári átjárhatóságát is helyi tantervpolitikája céljának tekinti. A főváros nemcsak a tanterv, de a tanárok alkalmazásával kapcsolatos preferenciák szempontjából is alsó-középiskolának tekinti a polgári iskolát – növelve annak esélyét, hogy a különbözeti vizsgákon a polgáriból érkező tanulók megfeleljenek a középiskolai tanárokból álló felvételi bizottságok követelményeinek (Sághelyi: 1929).

1879-ben az államilag kialakított újabb polgári iskolai tanterv a gimnáziumi tantervhez is igazodik, az elméleti óraszám nő, rendkívüli tárgyként lehet latint is tanulni. Van olyan polgári, ahol helyi döntéssel kötelezővé teszik a latint, s a gyerekeket iskoláztató szülők jórésze is alsóközépiskolának tekinti ezt az iskolát: mi mással magyarázhatnánk, hogy a polgári fiúiskolákban a növendékek átlag fele tanult latint (Sághelyi: 1929:99). A polgári iskolai tanterv, a reáliskolai tanterv és a gimnáziumi tanterv tehát az 1–4. osztályban sok tekintetben párhuzamos: a többségükben szekuláris polgárik és alreáliskolák a zömében felekezeti alгимnáziumok versenytársai.

A felekezeti felső-középiskolázás arányának csökkentése

Az oktatáspolitikai felekezeti főgimnáziumoknak is konkurenciát támasztott. A szekuláris főreáliskola legfontosabb versenyjavító tényezője a latin lett. A felső-reáliskola 1870-es évekbeli reformjai révén érettségig adó iskolává válik: így már a nyolcvanas évektől radikálisan megnő azoknak a száma, akik nem felekezeti középiskolában érettségiztek.

Az 1883-as törvény szimbolikusan is egyenjogúsította az iskolatípust. A későbbiekben a felső-reáliskolákban is taníthatóvá válik – tovább rontva a felekezeti humángimnáziumok kiváltságait rendkívüli tárgyként – melytől a más tárgyakban „nem eléggé szorgalmas” tanulókat el is tilthatja a reáliskola tanári kara – a latin. Az 1887:8296-os VKM rendelet szerint a reáliskolai latintanítás célja, hogy „elősegítse”, a reáliskolások latintanulmányait. A latintanárok az iskolák egy részében külső, megbízott oktatók, az általuk bonyolított éves vizsgákat az iskola saját nyelvésztanárai is felügyelik. Valamennyi felső-reáliskola felajánlotta tanulóinak a latintanulási lehetőséget, még azok is, melyeknek nem működött hetedik és nyolcadik osztálya. A felső-reáliskolás tanulóknak közel egynegyede választja rendkívüli tárgyként a latint – azért, hogy azután gimnáziumi bizottság előtt, a gimnazistákra szabott követelményeknek megfelelően teljesítse a latin érettségi követelményeit. A jogszabály – nyilván létező, bár statisztikailag kimutathatatlan igényre hivatkozva – még a gimnáziumi görög érettségét is lehetővé kívánta tenni a reáliskolásoknak – azt a könnyítést is felajánlva, hogy a többi tárgyaknál szokásos eljárással ellentétben a görögvizsgára jelentkezésnek nem feltétele, hogy a reáliskolás előbb a nyolcadikos gimnazisták görög abszolutóriumát is sikerrel teljesítse (a nyolcadikos görög abszolutóriumnak írásbeli és szóbeli része is lévén nehezebbnek számított, mint a csak szóbeliből álló érettségi). A reáliskolák mind intenzívebben tanították a latint, s mindinkább sérelmezték, hogy tanítványaiknak egy gimnáziumhoz kell fordulniuk, mindinkább zavarta őket, hogy munkájukat egy másik – sok tekintetben konkurens (s az esetek nagy részében felekezetiileg is elköltelezett) iskola tanári kara ítéli meg. Végül kérelmükre a VKM 1896-ban engedélyezte, hogy a reáliskolák érettségiztethessenek latinból is (MP: 1896:67). Azaz immár kifejezetten latin-érettségét is sokkal nagyobb tömegű szekuláris iskola adhatott ki, mint korábban, tovább szekularizálva a bölcsészkarra potenciálisan bekerülő népességet.

A reáliskolai és a gimnáziumi törzstanterv – különösen a rendkívüli tárgyakkal együtt a „nemzeti” műveltségben a (nyelvi tárgyakat ide nem számító) közműveltségben találta meg a középiskola közös lényegét – háttérbe szorítva olyan eredeti specifikumokat, mint a görög, vagy a természettudományok. Épp ez utóbbi – azaz a természettudományok súlyvesztése – miatt figyelemreméltó, hogy az új ipari körök képesek elérni, hogy a vegytan rendkívüli tárggyá váljon a reáliskolában, a reáliskolák harmada valóban tanítja is a kémiát a 4–6. osztályos reáliskolai tanulószám közel egytizedét bevonva. (A vegytan tantervtörténetéhez egyébként hozzátartozik, hogy az eredetileg a Habsburg-ellenes felekezeti ellenállást fontosnak tartó, s ezért „őgörögbarát” Kossuth, az 1840-es években kapcsolatba kerülve az ipari körökkel, 1846-ban már az őgörögöt felváltó vegytanra szavazott.) (Nagy: 1992)

Kereskedelmi iskolai tanterv

Ahogy az alsóközépfok esetében a polgári iskola tanterve, úgy a felsőközépfok esetében a kereskedelmi iskola tanterve követte a reáliskoláét. A kereskedelmi tantervében eredetileg (1857-ben) egyforma – 17%-os – súllyal szerepelt a reáliskola természettudományi matematikai tárgyait másoló tantárgyblokk és a közgazdasági kereskedelmi szaktárgyak blokkja, ezt követően előbb a szaktárgyak aránya, majd a közműveltségi tárgyak aránya lendült előre. Az iskola kormányzati támogatottságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az iskola – noha ekkor, egészen 1919-ig – hároméves intézmény volt, mégis érettségit adott. Azaz ezen az úton hamarabb – s fiatalabb korban – lehetett érettségihez jutni, mint a „királyi úton”, a középiskolában. Azaz: nem-felekezeti iskolában gyorsabban, mint felekezetiben. A felső-kereskedelmi érettségi felsőoktatási továbbtanulási tekintetben ugyan sokkal kevesebbet ért, mint a középiskolai, de pl. a hozzá kötődő katonai kiváltságok már a századfordulótól megközelítették a középiskolai érettségihez kötődő kiváltságokat, a munkaerőpiacon pedig – ahogy a közelmúlt gazdasági elítélésai, Lengyel György munkái igazolták – a felsőkereskedelmi érettségi még többet is érhetett, mint a középiskolai (Lengyel: 1993). Talán nem véletlen az sem, hogy az 1910-es népszámlálás számlálóbiztosai azt az utasítást kapják, hogy amennyiben valaki hét gimnáziumi, vagy reáliskolai osztályt végzettnek mondja magát, akkor az alacsonyabb „hat középiskolát végzett” kategóriába kell sorolni, ha azonban a polgári vagy alsó-középiskola után felsőkereskedelmibe járva szerzett összesen hét évet – akkor a „nyolc középiskolát végzett” kategóriába (1910. évi népszámlálás 1. kötet).

Minél távolabban húzzuk meg a felső középfokú intézmények körét, annál szekulárisabb eredményt kapunk: „a görögös” iskolák körében még abszolút domináns a felekezeti jelenlét, a görögpótlós iskolákkal együtt már jelentős a nem felekezeti iskolában érettségizettek aránya, a felső-reáliskolák beszámításával tovább csökken a felső-középfoktatás felekezeti jellege. A 35 kereskedelmi iskola között pedig egyetlenegy felekezeti működött! Összességében ez azt jelenti, hogy amennyiben az állami politikai oktatást növeli a polgári iskola és az alreáliskola társadalmi presztízsét (felsőbb fokon a görög nélküli gimnázium, a felső-reáliskola és a felsőkereskedelmi iskola mozgásterének tantervpolitikai növelése tartozik ide) akkor valószínűleg az állami-községi tulajdonú iskolák presztízsét, illetve mozgásterét javítja az iskolarendszer egészében. A tényleges társadalmi igények mentén sokkal több új nem-felekezeti alreáliskola és polgári iskola épül, illetve nyílik meg, mint ahány nem-felekezeti algimnázium: e növekedés akkor hasznosul kétszeresen, ha a tantervpolitika révén nemcsak saját szűkebb típusát tekintve, de az általános

középiskolázásban is növeli a nem felekezeti erők részvételét. Azaz: az oktatáspolitikai a felekezeti iskolák államosítása és a klasszikus gimnáziumok „túlszaporítása” nélkül képessé vált arra, hogy a széles értelemben vett alsó-középiskolai piacon a felekezetek dominanciáját megszüntesse, felsőközépfokon érdemben lecsökkentse.

A fentiek következtében, mint szekularizációs lépést tekinthetjük az alreáliskola, a polgári, a főreáliskola és a kereskedelmi iskola tantervének párhuzamosítását. Ezeknek az iskolatípusoknak a kompatibilitása ugyanakkor „elínflálta” a klasszikus felekezeti középiskolák kitüntetett szerepét.

A tantervpolitika szociológiai következményei

Kísérjük meg ezután megállapítani, mekkora a rendszer tényleges átjárhatósága?

Azt állítottuk, hogy a polgári a századfordulón egyértelműen alsó-középiskola, most bizonyítani szeretnénk, hogy be is tölti ezt a funkciót. E célból a statisztikai évkönyvek továbbtanulási adatai alapján számításokat végeztünk.

Önmagában is érdekes, hogy a fiútanulók háromnegyede továbbtanul a negyedik polgári elvégzése után – mindössze egynegyedük kerül tehát 14 évesen munkaerőpiacra. (A lányiskolát ez alkalommal teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen már a leánypolgári funkciója is más, mint a fiúpolgárié, leány-középiskolák pedig csak ekkoriban jönnek létre.) A negyedikes fiú-polgárisok egyharmada középiskolában folytatta tanulmányait. Ez – a másik oldalról – azt jelenti, hogy minden tizedik felső-középiskolás polgári iskolából jött – a középiskola tehát csak kilencven százalékban rekrutált saját „királyi útjáról” tanulókat. A negyedikes fiú-polgárisok több, mint egynegyede felsőkereskedelmi iskolába ment, tehát igazi érettségi szerzésére nyílt lehetősége. A másik oldalról nézve: a felső-kereskedelmisek kétharmada jött a polgáriból, egyharmada a középiskolából. A negyedik polgáriból kilépettek kb. egyhatede tanítónak tanult. Ez másfelől azt jelenti, hogy a tanítóképzősök kevesebb, mint fele jött polgáriból, a többiek viszont középiskolákból. A polgárisok egyötöde ötödik polgáriban folytatta tanulmányait – ezt az iskolát mások gyakorlatilag nem látogatták. Az ötödikes felsőgimnazisták száma a negyedikes algimnazistáknak mintegy háromnegyede. Az ötödikes felső-reáliskolások száma a negyedikeseknek mindössze 56%-a. Arról sajnos nincsen adatunk, hogy egymás között milyen mértékben váltott iskolát a két iskolatípus tanulója. Ezt sajnos csak egyes iskolák megvizsgálásával lehetne kideríteni. Összesítve azonban tudjuk, hogy a kb. 7700 negyedikes középiskolásból kb. 5300 folytatta középiskolában tanulmányait, s mintegy 1300 más iskolatípust kezdett el látogatni.

Úgy tűnik tehát, hogy a negyedik osztály végén a diákok igen jelentős százaléka továbbtanulási utat vált. A polgárit végzetek érdemi eséllyel rendelkeznek ahhoz, hogy középiskolában tanuljanak tovább, a középiskolások még nagyobb ahhoz, hogy a „királyi útról letérve” a felső-kereskedelmi érettségit vagy tanítóképesítőt szerezzenek. Azt mondhatjuk, hogy azt az alapvető lehetőséget, melyet a feltörekvő társadalmi csoportok szocializációja jelentett az iskolaalapítások és a tantervpolitika együttes hatásaként az állam és a városok mind nagyobb mértékben vehették át az egyházaktól. Az alábbi számítás, mely alapján a fenti állítás ellenőrizhető, a Magyar statisztikai évkönyv 1901:140, 330, 334, 337-339, 340, 344, 345 alapján készült.

1. táblázat

Középfokú iskolatípusok és iskolafenntartók a századfordulón

Állami	Főgimnázium	22	408	8513	5691	2822	571	8,91	12,76	11,79
Királyi										
katolikus	Főgimnázium	10	188	3801	2541	1260	296	3,98	5,7	6,11
Községi	Főgimnázium	5	78	1580	1056	524	112	1,65	2,37	2,31
Római										
katolikus	Főgimnázium	32	524	12384	8279	4105	986	12,96	18,56	20,36
Görög										
katolikus	Főgimnázium	2	32	861	576	285	64	0,9	1,29	1,32
Alapítványi	Főgimnázium	1	15	288	193	95	30	0,3	0,43	0,62
Magán	Főgimnázium	3	71	450	301	149	37	0,47	0,67	0,76
Görögkeleti	Főgimnázium	2	27	714	477	237	56	0,75	1,07	1,16
Evangelikus	Főgimnázium	16	247	5264	3519	1745	462	5,51	7,89	9,54
Református	Főgimnázium	21	333	7452	4982	2470	528	7,8	11,17	10,9
Unitárius	Főgimnázium	1	20	330	221	109	22	0,35	0,49	0,45
Egyesült										
protestáns	Főgimnázium	1	17	370	247	123	36	0,39	0,56	0,74
Állami	nem telj. gim.	14	138	2656	2656			4,16	0	0

Királyi										
katolikus	nem telj. gim.	4	37	640	640			1	0	0
Községi	nem telj. gim.	2	14	229	229			0,36	0	0
Római										
katolikus	nem telj. gim.	13	117	1863	1863			2,92	0	0
Magán	nem telj. gim.	2	18	151	151			0,24	0	0
Görögkeleti	nem telj. gim.	1	7	145	145			0,23	0	0
Evangelikus	nem telj. gim.	8	52	781	781			1,22	0	0
Református	nem telj. gim.	6	54	804	804			1,26	0	0
Unitárius	nem telj. gim.	1	7	158	158			0,25	0	0
Állami	Főreál	22	421	7401	4948	2453	488	7,75	11,09	10,08
Községi	Főreál	2	48	1075	719	356	51	1,13	1,61	1,05
Evangelikus	Főreál	1	14	331	221	110	11	0,35	0,5	0,23
Állami	nem telj. reál	3	22	373	373			0,58	0	0
Községi	nem telj. reál	1	8	184	184			0,29	0	0
Izraelita	nem telj. reál	1	6	154	154			0,24	0	0
Görögkeleti	nem telj. reál	1	8	84	84			0,13	0	0
Evangelikus	nem telj. reál	2	11	266	266			0,42	0	0
Állami	Felsőker.	17	154	1949		1949	392	0	8,81	8,1
Áll. Seg.										
községi	Felsőker.	7	74	884		884	192	0	4	3,97
Községi	Felsőker.	3	41	909		909	165	0	4,11	3,41
Felekezeti	Felsőker.	2	15	198		198	42	0	0,9	0,87
Társulati	Felsőker.	5	77	890		890	213	0	4,02	4,4
Magán	Felsőker.	3	36	439		439	88	0	1,99	1,82
Állami	Fiúpolg.	57	428		9434			14,77	0	0
Községi	Fiúpolg.	41	344		10068			15,76	0	0
Evangelikus	Fiúpolg.	2	15		282			0,44	0	0
Izraelita	Fiúpolg.	6	55		1034			1,62	0	0
Magán	Fiúpolg.	7	46		602			0,94	0	0
Összesen		350	4227	64571	63879	22112	4842	100	100	100
Nem felekezeti együtt		217	2441	27971	36605	11470	2339	57,30	51,86	48,31

Megjegyzések:

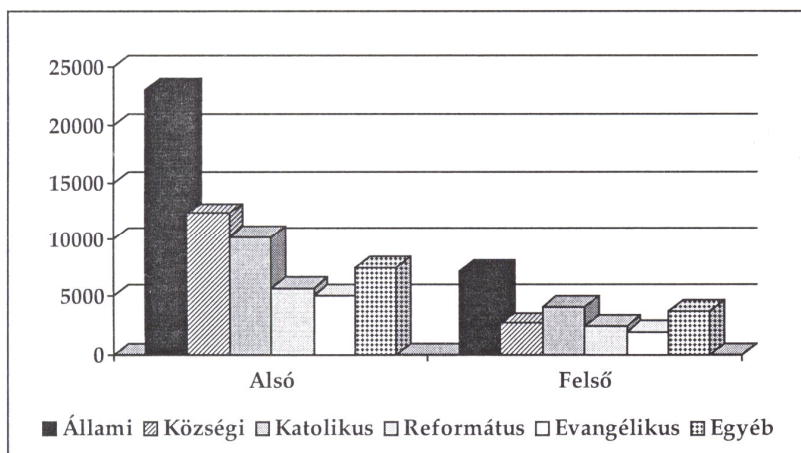
1. A gimnáziumi és reáliskolai tanulók számát ismerjük, az alsó és felső-középiskolai bontás összességében pontos, fenntartónként becslésen alapszik.
2. A nem teljes középiskoláknak – igen kis számban – lehet 5–6. osztályos tanulója is, de itt az összes tanulót 1–4. osztályosnak tekintjük.
3. A tanárok-tanítók száma nem feltétlenül pontos, mert gyakran a gimnáziumban nyilvántartott tanárok a reáliskolában is taníthatnak.
4. A táblázat nem tartalmazza a lányiskola-típusokat.
5. Minthogy érettségit nem ad, a felső-középiskolások között nem szerepel a férfi-tanítóképzős diáksereglet, amelyből 2161 járt államiba és 2407 felekezeti iskolába.
6. A polgárisok töredéke 5–6-ba jár, de ők is alsó-középiskolásnak számítottak.
7. A kir. katolikus intézmények a „nem felekezeti” aggregátumban nem szerepelnek.

2. táblázat

Alsó- és felső-középiskola-fenntartás (diákok száma)

	Alsó	Felső	Alsó%	Felső%
Állami	23102	7224	36,2	32,7
Községi	12256	2673	19,2	12,0
Katolikus	10142	4105	15,9	18,6
Református	5786	2470	9,1	11,2
Evangelikus	5069	1855	7,9	8,4
Egyéb	7524	3785	11,8	17,1

A következő oldalon található grafikonon – a kategóriák jórészenek összevonásával – látható, hogyan változik a legnagyobb iskolafenntartók diáklétszáma az alsó-, ill. a felső-középiskolában.

A századforduló kultuszminiszterei az alsó tagozatában egységes középiskola gondolatával kísérleteztek. Nagy befolyású oktatáspolitikai erők törekedtek arra is, hogy az egységes középiskola alsó négy osztályának tananyaga a polgári iskoláéval azonos legyen. Jellemző, hogy még a polgári és a középiskola egységességének ellenfelei is az *átlépés* kormányzati eszközökkel történő *könnyítését*, a magánvizsgálatok szigorának enyhítését szorgalmazták. A századfordulón elérhető közelségbe került egy olyan iskolastruktúra kialakítása, melynek alapját az egységesnek megőrzött (tehát a német modellel ellentétben egy gimnáziumra előkészítő iskolatípus alternatívájával nem fenyegetett) elemi iskola képezi. E rendszer második szintje az alreáliskola–algimnázium–polgári iskola keverékéből létrejövő típus, amelyben nincsen latin nyelv (ezért elvileg még a népiskola felől is átjárható), viszont egységes műveltséget ad a polgárság tömegeinek és az értelmiségnek. Erre épült volna azután a 14–18 évesek klasszikus, reál, illetve szakoktatása. A késői kilencvenes évek kormányzati terveiben egy modern, sokkal kevésbé szelektív iskolarendszer képe áll előtűnk. A görögös-latinos, latin, illetve modern értékek mögött azonban külön-külön nagy erejű érdekcsoportok álltak. A modern erők természetesen elégedetlenek voltak azzal, hogy iskolatípusuk nem egyenjogú – azonban nem szívesen áldozták volna fel annak modern jellegét. Az I. világháborúig a technika, a gyakorlatiasság, a tökéletes elemek befolyásának megnövekedéséig, a „tömegesedésig” kellett várni ahhoz, hogy az alsó tagozatában egységes, latin nélküli középiskolából törvényjavaslat szülessen – egy olyan törvényjavaslat, amelyet azután az 1918-ban felszejlő demokratikus Magyarország is felhasználhatott volna (MP: 1915: 299, 1916:246, 1918:1). A történelmi egyházak mindvégig a latin műveltségeszmény monopóliumának védelmében szembehelyezkedtek a rendszer átjárhatóbbá tételével.

Az átjárhatóság általános – s nem fenntartó-specifikus – csökkenésének szociológiai bizonyítékaképpen – a természetesen a századfordulóhoz képest más országterületre, más népességre vonatkozó – 1933/34-es adatokat idézzük fel. Míg a fiú-polgárisoknak a századfordulón egyhuszada, addig ekkor már csak egyötvenede tanult tovább középiskolában, az ötödikes középiskolásoknak ez a mennyiség a századfordulón tizedét, a harmincas években kevesebb, mint huszadát jelentette. A századfordulón a negyedikes polgárisok negyede, a harmincas években már csak hetede léphetett felsőkereskedelmibe. A felsőkereskedelmiben korábban kétharmad–egyharmad arányban keveredhettek a polgárisok és a középiskolások, a harmincas években már háromnegyed–egynegyed arányban. Azaz – minden mérhető adatot tekintve – a századfordulóhoz képest a harmincas évekre jelentősen megnövekedett a középiskolai tanulmányi út zártsága, „a két párhuzamos létra” (Lukács: 1996) egymás között alig átjárhatóvá vált. Ezt – később ellenőrzendő hipotézisünk szerint – jelentős mértékben a megváltozó tantervpolitika is okozza.

A nemzetiségi kérdés és az egyházpolitika összefüggése Magyarországon

Az eddigiekben – ha nem is kizárólagosan – az állam–egyház-viszony egyházi oldalának főszereplői olyan egyházak voltak, amelyeket semmiképpen nem lehetett általánosan ellenzékinek tekinteni. Ezek a magyar uralkodó körökkel erősen összefonódtak voltak – azaz a római katolikus és a két nagy protestáns egyházzal szótunk.

Az iskolarendszer ellenőrzéséért vívott harc az állam és egyházak között mindenütt és mindig az államnemzet politikai egységének kérdéséről szólt. E politikai egységet a felekezeti iskolázás általában a széttagoltság erősítésével, illetve az állam szuverenitásának megkérdőjelezésével gyengítette. *Ahol az egyházak egyben az államnemzet nemzetiségétől eltérő helyi nemzetiségi érdekekkel is összefonódtak, ott ez is részévé vált az állam és egyház közötti konfliktusnak.* A porosz állam a lengyel katolikus és dán evangélikus egyházzal konfrontál ezért, az angol állam pedig az ír katolikus egyházzal. A magyar állam ugyanígy konfrontál a szerb és román görögkeleti egyházzal. Ugyanakkor a katolikus és evangélikus egyházhoz való viszonyoknak is van nemzetiségpolitikai – szlovák- és szász-kérdés – oldala.

A magyart tanító iskolától a magyar tannyelvű iskoláig

Az 1868-as népoktatási törvény az európai liberalizmus legjobb hagyományaihoz igazodva (s a nagyobb európai államok között szinte egyedülállóan liberálisan) mondta ki: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községben ez okból olyan tanító alkalmazandó, ki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.” (1868: 38. tc. 58. §.) Az elvi deklaráción túl tehát a törvény a tanító számára az alkalmazás feltételül tette a több nyelven tudást, s a segédtanítók alkalmazására pedig, ha utasítást nem is adott, mégis fontos hivatkozási alapot teremtett. (A segédtanító intézménye magában hordta annak lehetőségét, amit csak sokkal később fogalmaztak meg: külön segédezők alkalmazását az egyes nemzetiségi csoportok hátrányának leküzdésére.)

Az 5000 főnél nagyobb lélekszámú települések már felsőbb népiskola állítására is kötelezettek voltak – a hatodik elemi utáni tanulmányok biztosítása céljából. Ezekben az iskolákban azon kívül, hogy a tanítási nyelvről ugyanaz volt érvényben, mint az elemi iskolákban, már kötelező tárgyként szerepelt az anyanyelv. (Az eötvösi koncepcióban tehát nemcsak a tudáshoz való hozzáférés „technikai” eszközeként szerepelt a tanuló anyanyelve, hanem államilag támogatott *kultúrjalként* is.) (Eötvös: 1978)

Ebben az iskolatípusban a magyar nyelvet is kötelező tantárgyként tanulták – nem pontos tehát a dualizmuskor későbbi oktatáspolitikáját bíráló állítás, hogy a magyar nyelv népiskolai tanításának elrendelése *radikális* szembe fordulás lett volna az eötvösi hagyománnyal – valójában itt fokozatokról van szó.

Az eötvösi elképzelés – ellentétben a nyolcosztályos népiskola létesítését a polgári iskola fenntartása mellett elrendelő két világháború közötti, a rendies társadalmat konzerváló koncepcióval – a polgári iskolát a „felső népiskola helyett” rendelte felállítani, hogy hároméves képzés helyett hatéves általános képzésben részesítsék a lakosságot. Ebben az iskolatípusban, amely tehát a tizedik iskolaévig szándékolta elvinni – és a gyakorlatban ugyanakkor csak a nyolcadik iskolaévig vitte el – az ide beiratkozottakat, szintén anyanyelven folyt a tanítás; tantárgy „az anyanyelv, iránytan és irodalom.” A törvény arra is lehetőséget biztosított, hogy a polgári iskolákban tanítói végzettséggel nem rendelkező személyeket alkalmazzanak, ha az irodalomban kitűntették magukat: ezzel a tanítóképzés nyelvétől gyakorlatilag függetlenné tette a nemzetiségi elit alkalmazását. Fontos körülmény volt, hogy a törvényhozás annak is gátat vetett, hogy a mindenkori végrehajtó hatalom a fenti szabályok bármelyikét állami iskolák létesítésével hágja át, mert kimondta: a felállított állami intézményekre is a fenti szabályok vonatkoznak. A tanítóképzők követelmény-

rendszerében az anyanyelv preferenciát élvezett a magyarral szemben. A felvételi kritériumok között ugyanis az anyanyelvi jártasság szintje – gimnázium, a reáliskola negyedik osztályának megfelelő jártasság – meghatározottat (akárcsak a számvetés, földrajz, történelem szintje), a magyar nyelvi követelmény azonban nem (1868: 38:86).

A nemzetiségi politizálás esélyeinek is kedvezett az 1868-as törvény, amely a tanító számára lehetővé tette például a községi képviselőség vállalását. Mindezek az igen liberális szabályok – és a hozzájuk kötődő miniszteriális gyakorlat – a későbbiek során több tekintetben megváltoztak.

Az 1879: 18. tc. az elemzők jelentős része szerint az eötvösi politikától való eltávolodás első eleme volt. Kiemelve a mögé kerülő kormánypárti–ellenzéki konszenzust, Madarász József ellenzéki képviselő az 1870-es függetlenségi–nemzetiségi megállapodás egyik aláírója, ellenzéki képviselő jelentette be a parlamentben, hogy törvényt hoztak a magyar nyelv kötelező népiskolai tanításáról. Az ellenzék nemzetiségbarát vezető politikusa, Mocsáry Lajos ebben a hatvanas évek békés politikájának eltiprását látta. Az 1879-es törvény a tanítóképzés számára előírta, hogy a leendő tanítókat olyan alaposan kell kiképezni magyar nyelvből, hogy taníthassák azt, s kimondta, hogy az 1882 után végzetek közül sem tanítóul, sem segédtanítóul nem alkalmazható, aki a magyart ezen a szinten nem bírja. A vegyes lakosságú községekben csak magyarul tanítani tudó tanító alkalmazható. Az 1879-es törvény igen keményen érintette a felekezeti iskolafenntartást, hiszen a görögkeleti egyházak szerb, ill. román tannyelven, az evangélikus egyház pedig részben német tannyelven képzett tanítókat.

A tanulók magyarul történő tanulásának kötelező volta és a tanítók magyar nyelvű tanításra való felkészítése – jelen sorok szerzője szerint – nem tekinthető nemzetiségi érdeksérelemnek. Erre két alapvető érv van.

Nyilvánvaló, hogy a magyarul megtanuló román, szerb stb. gyerekek a magyar kormány szándékától függetlenül, történetileg kialakult módon bőségesebb magyar nyelvű iskolaválasztékhoz, magyar nyelvű sajtóhoz jobban hozzáférnek, mint azok, akik nem tudnak magyarul. A munkaerőpiacon – megint csak a kormány szándékától függetlenül – nyilvánvalóan jobb annak a helyzete, aki tud, mint aki nem tud magyarul.

Függ ugyan a kormány szándékától – de nyilvánvalóan nem az oktatáspolitikai kormányzat belső ügye –, hogy az országban a politikai élet nyelve a magyar. Ebben a kérdésben nemcsak a hetvenes–nyolcvanas évek nacionalistái, hanem Eötvös és Deák is egyetértettek. Tehát: a magyarul tudás lehetősége a politikai értelemben vett országos állampolgári aktivitásnak minimális feltétele; ha a VKM – pontosabban a törvény – nem biztosítja, hogy közpénzen, a tankötelezettség keretében meg lehessen tanulni az államnyelvet, akkor az állampolgárok nem magyar anyanyelvű csoportját eleve kizárja az országos politikai életből.

Összességében úgy véljük, hogy csak az individuális érdekek teljes lebecsülésével, és az ideologikus nemzetiségi-felekezeti értékek mérhetetlen túlhangsúlyozásával lehetett negatívumként elkönyvelni a magyarul tudás növekedését a nemzetiségek körében.

Egy 1883-ban kiadott ipari és polgári iskolai ipartanító képesítő rendelet (VKM: 1883:6892) leszögezi, hogy senki nem képesíthető, aki magyarul helyesen beszélni és írni nem tud, és ezért a vizsgálat nyelvétül a magyart írta elő. (Ez minőségileg nagyobb terhelés a népiskolai tanítójelöltek számára, mintha külön vizsgán adnának tanúbizonyosságot magyar nyelvtudásukról, hiszen az egyes tárgyak anyagát a képzés során anyanyelvükön hallgatták.) A vizsga után a vizsgáló bizottság által kiállított anyakönyvbe került – további külön ellenőrzés nélkül –, hogy a tanító milyen nyelven képes tanítani.

Az 1892-es szabályozás is kissé megnehezítette az állami képzőkben végző nemzetiségi tanítójelöltek helyzetét. A neveléstani írásbeli értekezést magyar nyelven kellett készíteniük (ezt nemcsak a pedagógiatanár, de a magyartanár is vizsgálta, és ez volt a buktatásra egyedül alkalmas tantárgy), magyarról németre kellett szótár segítségével fordítaniuk. E koncepció közvetlen előzménye, hogy az 1889-es, nevelőnő képzéssel kapcsolatos rendezés már értékelési hatalmat adott a magyartanárnak, de buktató érvényt még nem adott véleményének (VKM: 1889:22729:7).

Ha összehasonlítjuk a tanítóképzés eötvösi törvényét az 1891-es kisdudóvőnő-képzés törvényével, azonnal kitűnik, hogy az utóbbiban a rendes tárgyak sorában a magyaron kívül más hazai nyelv csak mint nem kötelező tárgy fordult elő (1891: 15. tc. 34. §). Azok a tanítók, akik a magyar nyelven kívül még más hazai nyelven való tanításra is képesíttetni akarták magukat, pluszfeladatként anyanyelvükön is kellett értekezést készíteniük. E szabályozás tehát alapesetként a magyar nyelven tanításra való képesítést kezelte, s megerősítette az iskola magyartanárának pozícióját.

Másfelől nézve persze a nemzetiségi képesítést éppen ezzel standardizálta is, világosan megjelenítve, hogy annak sajátos követelményei vannak, illetve saját pedagógiai nyelvvel rendelkezik (VKM: 1892:12152; VKM: 1893:18722). Hasonlóképpen a felsőnépiskolai és a polgári iskolai képesítésnél is, a vizsgálat magyar- nyelvűségre, és a magyar iskolára való képesítés lett az alapeset. Ha a jelölt más nyelvből is képesítést akart szerezni, akkor az adott nemzetiségi nyelv használatából, ezen kívül egy másik tárgyból is vizsgát kellett tennie az adott nyelven (VKM: 1893:13071).

A tanítóképzéssel kapcsolatos rendelkezéseknek már lehetséges egy valóban nemzetiség-ellenes olvasata is: eszerint megelőlegeznek egy valóban etnikai szempontok alapján vezérelt nemzetiségi politikát, hiszen nem a fennálló jogi és szociológiai helyzetre (tanítás anyanyelven, plusz magyartanítás) képesítik a tanítókat, hanem arra a helyzetre, amikor magának a tanításnak a nyelve magyar.

Lehetséges azonban egy olyan interpretáció is, hogy a magyarul tanításra való képesítettség növeli a román vagy szerb tanítóképzőben végzett tanító munkaerőpiaci mozgásterét, potenciális függetlenségét az egyházaktól. Nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy a felekezeti fenntartott intézményeket leginkább így tudta az egyház-politika szabályozni.

1905-ben a VKM úgy rendelkezett, hogy szükség esetén a felekezeti képzőintézetekbe magyar nyelvtanárt osszanak be államköltségen (VKM: 1905:12001). Ez azt jelenti, hogy az állam már nem csak a kimenetet szabályozza, de azt is vállalja, hogy – államköltségen – hozzásegíti a nemzetiségeket a cél eléréséhez. Magában a népiskolában az 1879-es törvény a magyar nyelv fokozatos bevezetését tűzte ki célul a nem magyar tannyelvű elemi iskolákban. Jellemző módon – s ez is azt bizonyítja, hogy itt még egyértelműen liberális törvényalkotásról volt szó – nem alkalmazott büntető szankciókat. A törvény érvényesülését attól a természetes folyamattól várja, hogy a nemzetiségi iskolák tanítói kara 1883 után már magyarul oktatni képes fiatalemberekkel töltődik fel. A törvény nem zárt ki olyan megoldást, hogy a tisztán nemzetiségi iskolából nyugdíjba menő tanító helyére a fenntartó olyan nemzetiségi tanítót nevezzen ki, aki nem tud magyarul.

A nyolcvanas években e liberális politika a kitűzött célhoz képest elégtelennek mutatkozott. Az 1890-es népszámlálás a magyarul tudás arányának sokkal szerényebb növekedését jelezte, mint ahogy ezt az 1879-es törvény megalkotói remélték. Mindezzel együtt az 1890-es évek – számos tekintetben nacionalista – kultúrpolitikája nem tiltotta be a nemzetiségi nyelvű oktatás semmilyen formáját. A népoktatási törvényhez még a század elején sem mertek hozzányúlni, de az megtörtént, hogy a törvényt rendeleti úton megváltoztatták (ami meglehetősen ritka jelenség az egyértelműen liberális jogállamnak számító dualista Magyarország történetében). A gazdasági ismétlő iskolákat, melyet a törvény egyik népoktatásról szóló paragrafusa alapján (vö. 50. §) szerveztek, magyar nyelvű oktatásra állították fel, noha a törvény szerint a népiskolai oktatás anyanyelven történt.

Határozott magyarosítási lépésként értékelendő az is – különösen azért, mert ez már valóban *független az egyházaktól* –, hogy a községet, amennyiben a tanulók száma elérte a negyvenet, 1902-ben olyan gazdasági ismétlő iskola létesítésére kötelezték, amelyben a „tannyelv rendszerint magyar”. Állami elemi iskolával kapcsolatos, valamint *államsegélyt élvező*, vagy az állam által fizetett tanítói állással szervezett gazdasági ismétlő iskolánál mindenkor kizárólag a magyar volt a tannyelv. A VKM ugyan kapott jogosítványt arra, hogy a más fenntartó esetén ettől való eltérésre engedélyt adjon (!), de azt eleve kikötötte a rendelet, hogy a gazdasági gyakorlati oktatás tannyelve mindenképpen a magyar marad, s ilyen esetben további két óra fordítandó a magyar nyelv tanítására (VKM: 1902:66569:44). Ez a korlátozás azért is feltűnő, mert az iskola szakmai irányának meghatározásában a VKM nem kívánt centralizálni: a képviselőtestület dönthetett arról a stratégiai kérdésről, vajon milyen arányú lesz a mezőgazdasági, állattenyésztési, gyümölcsstermesztési, szőlőművelési, konyhakertészeti vagy erdőgazdaságtani tárgyak tanítása az iskolában.

A lokális kontroll változatlan ereje a rendszerben abban is megmutatkozott, hogy az 1902-es szabályozás szerint ugyan nem lehetett iskolaszéki tag az, aki magyarul nem beszélt, s e nyelven írni-olvasni nem tudott, de azokban a községekben, ahol „még általában lehetetlen magyarul beszélő és magyarul írni-olvasni tudó, lehetőleg az oktatás-ügyhöz értő egyénekből az iskolaszéket megalakítani”, mégis engedélyezte ilyen iskolaszéki tagok megválasztását. (Azaz minden ellenkező híreszteléssel ellentétben: amikor az önkormányzatiság és a magyarosítás politikai értéke szembeállítható, akkor az önkormányzatiság még erősebb.) Mindenesetre e szabályozás a helyi nemzetiségi elitből is azokat kívánta segíteni, akik magyarul tudtak (VKM: 1902:44246:1:a). Még figyelemreméltóbb, hogy a kivételt engedő szabályozás élt az állami elemi iskolák kinevezett gondnokságával kapcsolatban is (VKM: 1901:32055:1).

A magyar nyelvűség, az iskolai magyarosítás programja a kormánnyal szemben álló magyar nacionalista politikai ellenzék és szakmai csoportok egyik kedvenc témája lett. A tanítómozgalmak még azt is sérelmezték, hogy a vegyes lakosságú településeken az iskolafenntartók a lehetőségekhez képest gondoskodtak a nemzetiségek anyanyelvű oktatásáról, sőt, a vallástant is kizárólag magyarra kívánták tenni (Iratok: 4, 431).

A VKM 1905-ben kiterjesztette az iskolafelügyelet jogait a magyar nyelvoktatás ellenőrzésében. Egyidejűleg az új népiskolai tanterv nagyobb hangsúlyt adott a magyar nyelv oktatásának. A tanfelügyelő a konkrét tan- és óraterv, valamint a tanítási módszer legszigorúbb ellenőrzésére kapott utasítást. A tanfelügyelő, ha a nyelvoktatás eredményét elégtelennek ítélte, dologi kérdésekben a megyei közigazgatáshoz fordulhatott; ha az elégtelenség oka a tanító nyelvtudásának hiánya volt, akkor a fenntartóhoz fordult a tanító elbocsátásáért; ha a tanító elhanyagolta a nyelvoktatást, akkor az államsegély utalványozását a tanfelügyelő azonnal megszüntette, s fegyelmi eljárást kezdeményezett a közigazgatási bizottság útján. (Az államsegélyt nem élvező tanító fegyelmiije érdekében a tanfelügyelő jelentése nyomán a VKM intézkedett a fenntartó főhatóságánál – VKM: 1905:7200.)

A nemzetiségi fenntartók sérelmezték, hogy a cél el nem érését a magyar nyelv tanítása kapcsán nem tartalmi hibának, hanem *fegyelmi vétségnek* minősítette a törvény. A felekezeti tanító ellen követett eljárás nyomán pedig változatlanul lehetőség nyílt az iskola működésének a felfüggesztésére. A miniszter javaslatát a parlament közigazgatási bizottsága nacionalista irányban terelte tovább, hiszen a magyar többségű felekezeti iskolák automatikus magyar tannyelvűségének igényét, továbbá az ismétlőiskola kizárólagos magyar nyelvűségét is beterveztette.

Mindezzel együtt a magyar tannyelvű népiskolákban sem mindenki tanult meg magyarul: 1908-ban a 145 313 tanulóból csak 110 563 tanult meg. A nem magyar tannyelvű iskolákban a románoknak 38%-a, a németek 40%-a, a szlovákok és rutének 20–20%-a, a horvátok 29%-a és a szerbek 38%-a tanult meg magyarul.

A nemzetiségi politika enyhülésének jeleként 1914 áprilisától a népiskolákban *a hitoktatás nyelve* – amit egyébként nem Apponyi, hanem még Lukács György kultuszminiszter tett magyarrá – újra kizárólagosan az anyanyelv lett, sőt az első és a második osztályokban az állami elemi népiskolákban is *kisegítő nyelvként* használták az anyanyelvet.

A fenti politikatörténeti vázlat azt mutatja, hogy a magyar nyelv előjogai növekedtek a népiskolában. Az iskoláztatási politika magyarosító jellegét leginkább azzal mérhetjük, hogy az iskolarendszer milyen arányban biztosított lehetőséget az egyes nemzetiségeknek, hogy saját tannyelvű iskolába járassanak. Ilyen kimutatás azonban a fent vizsgált korszak nagy részében nem készült. Ezért csak a nagyságrend érzékeltetésére a korszak végéről mutatunk be két adatsort. (Sajnos ez esetben nem sikerült tartani az adatsorok között az évtizedes távolságot, mert az 1900-as és az 1905-ös helyzetről szóló statisztikai évkönyvek még nem közöltek ilyen adatsort, azt valószínűleg az Apponyi-féle politika hatására vették fel az évkönyv rendszeres rovatai közé. Trianon után viszont már természetesen nem álltak rendelkezésre statisztikai adatok a történelmi Magyarországról. „Kárpótlásul” közlünk még egy adatsort, amely azt mutatja, hogy az adott tannyelvű iskolába hány százaléka járt az ország tanulóinak: ebből az egész kérdés nagyságrendjére talán lehet következtetni.)

1. táblázat

A különböző anyanyelvű tanulók anyanyelvüknek megfelelő iskolába való járás szerinti megoszlása (%)

	1910	1915
Magyar	99,7	99,7
Német	19,4	22,1
Szlovák	18,5	14,5
Román	74,6	70,6
Rutén	9,5	6,9
Horvát	0,2	0
Szerb	84,0	83,8
Olasz	9,2	11,4
Egyéb	0,4	1,9

2. táblázat

A tanulók megoszlása a különböző tannyelvű iskolák között (%)

	1910	1915
Magyar	83,7	85,7
Német	2,5	3,0
Szlovák	2,5	1,9
Román	8,8	7,2
Rutén	0,2	0,1
Horvát	0	0
Szerb	2,0	1,8
Olasz	0,2	0,2
Egyéb	0,1	0,1

A magyar nyelvhatár védelmére beindult Julián Egyesület, a nagyarányú állami iskolaépítési program és az Apponyi-féle törvények együttes hatásaként csökkentek az anyanyelvű iskolázás esélyei.

Az alfabetizmus, az iskolázás rohamosan javuló tendenciája így a román és a szlovák elit tudatában nem pozitívként jelent meg, hanem éppen fordítva: az iskolázási expanzióban a magyarosítási politika eszközét, s ekképpen saját bázisuk csökkenését látták.

A középiskolai oktatás nyelve és a magyar nemzetállam

Az 1880-as középiskolai törvénykoncepció még engedélyezte volna, hogy a nemzetiségi tanárjelöltek a szakvizsgát anyanyelvükön tehessek le. A nemzeti nyomás ezt a tiltás (azaz a kötelező magyarnyelvűség) irányába vitte, így Trefort azt a kompromisszumot ajánlotta, hogy e tilalom csak tíz év múlva lépjen életbe. Miközben Trefort gyorsított ütemben „átnyomta” a parlamenti bizottságokon a javaslatot, beindult az ideológiai gépezet, miszerint a cél a pánszláv, a

germanizáló és a dákóromán agitációk ellensúlyozása. A javaslat mögé – miután az egyházak kinyilvánították ellenállásukat – felsorakozott a miniszterelnök is.

„Magyarosítási” szempontból a törvény csak azt rendelte el, hogy a nem magyar nyelvű iskolákban legalább a felsőbb osztályokban a magyart magyar nyelven tanítsák és magyarul érettségiztessenek. A technokratikus javaslat előadójává Trefort az ideológusként közismert Grünwaldot választotta. A szónok elmondotta, hogy más államokban a középiskola oktatáspolitikai, gazdasági, közigazgatási és kulturális kérdés, Magyarországon csak azért nemzeti, mert a nemzetiségek miatt államfenntartó uralomra van szükség. „Az államalkotás, a nyugati értékek bevezetése, a kulturális hivatás főeszköze a gimnázium. A nem magyar lakosság tömegeinek megmagyarosítása lehetetlen, még ha a fennálló közjogi akadályokat elhárítjuk is. De ez nem veszély ránk nézve. A nemzeti egység nyilvánul meg a közös állami életben, az összetartozás tudatában, az irodalom és kultúra közösségében.” Ezt a „dolgok természeténél fogva csak a nemzet felső osztályai képviselik, a nemzet valóban csak a magasabb osztályokban él” (KN: 1881:11:170).

Persze nem szabad eltúlozni egyetlen parlamenti képviselő hozzászólásának információértékét, de itt mégis csak Magyarország első középiskolai törvényének a kormány által felkért előadójáról van szó. Az ő mondataiban pedig keveredik egymással a „kultúra” és az „állami élet” közössége. A törvény tehát azoknak is megfelelt, akik az állam-nemzet és a kultúr-nemzet kettősségét fel akarták számolni – s azt kívánták, hogy akik a felsőbb osztályokba akarnak kerülni, azok kulturális értelemben is magyarosodjanak. Ugyanakkor feltűnő, hogy a szászok érdekében megszólaló képviselő, Zay Rudolf nem emelt kifogást az ellen, hogy a középiskolai tanárjelölttől megköveteljük a magyar nyelvtudást. A nemzetiségi képviselők úgy vélték, hogy a jövőben az érettségi biztosan a magyar nyelven való tudást, és nem a szaktárgyi ismeretek szintjét fogja mérni. Egy másik képviselő, Román Sándor nyíltan kimondta: „A törvényjavaslat azon részeiben s intézkedéseiben, melyek a nyelvre vonatkoznak, aggályaim nem volnának, hanem a veszedelem abban rejlik, hogy a felekezetek kiforgattatnak autonómiájukból” (KN: 1881:11:179).

Kétségtelen, hogy a nemzetiségi felekezeti iskolák a magyar nyelv hatékony tanítása érdekében köteleztettek arra, hogy bemutassák a magyar nyelv és irodalomtörténet tantervét és órabeosztását. A törvény ugyanakkor nem akadályozza, hogy a középiskola a nemzetiségi identitás terjesztésének színhelye legyen. Az oktatás rendes tárgyai sorában kötelezően írta elő az intézet tannyelvét és az adott nemzetiség irodalmának történetét. A kormányzat az 1890-es törvényt módosítást – amely a görög nyelvet tette a középiskolákban fakultatívvá – nem használta fel arra, hogy imperatív módon lépjen fel a nemzetiségi középiskolákkal szemben. Nem kétséges, a magyarországi középiskola tantervi célja a magyar nyelvi kultúra intenzív terjesztése volt. Az állam inkább csak eltűrte, mint támogatta, hogy területén nem magyar nyelvű középiskolák működjenek, noha vitathatatlan, hogy ilyenekre volt igény. Ugyanakkor nincs arra utaló adat, hogy többen akartak volna pl. román nyelvű középiskolába járni, mint ahányan ténylegesen jártak.

Egyéni és kollektív jogok

A magyar állam a kisebbségi egyének számára teljes egyenjogúságot biztosított. Ennek a jelentőségét hajlamosak vagyunk lebecsülni, annak fényében, hogy a kisebbségek számára kollektív jogokat nem biztosított. A klasszikus érvelés szerint az egyéni jogok biztosításával a kisebbségi egyén rendkívüli hátrányban van a magyar nemzetiséggel szemben, hiszen annak nyelvi jogait – pl. az anyanyelvű egyetemre járás jogát és lehetőségét – értelemszerűen maga a magyar állam biztosítja. Az érv kétségtelenül igaz (Kis: 1997). Ha azonban a történeti folyamatot nézzük, ez az egyenlőtlenség akkor is csökken, ha csak az egyéni jogokról beszélünk. Ugyanis a nemzetiségek körében összehasonlíthatatlanul alacsonyabb volt a nemesek aránya, mint a magyarok körében. Így a nemesek–nem nemesek jogegyenlősége a nemzetiségeknek relatíve sokkal nagyobb hányadát emelte fel, mind a magyaroknak. S ha a társadalom tehetősebb csoportjait nézzük, ez az arányeltolódás még feltűnőbb. Azaz a vagyonosabb románok, szerbek között sokkal kevesebben rendelkeztek rendi jogokkal, mint a vagyonosabb magyarok között. Vagyis mindazokhoz a lehetőségekhez, amelyek „a kollektív jogok” kiváltására, helyettesítésére alkalmasak (tehát a politikai életben való részvétel, egyesület-alakítási jog stb.) relatíve egyre nagyobb arányban férnek hozzá a nemzetiségiek. Tehát az adott történelmi helyzetben az egyéni egyenjogúsodás valójában a nyelvi egyenjogúsodásnak sokkal inkább része, mint azokban az esetekben, amikor minden etnikum „teljes társadalmat” alkot, mikor minden etnikumnak, már a jogegyenlőtlenség idején is van saját nemessége. Mi a helyzet ezek után a valóban kollektív jogokkal és kollektív lehetőségekkel?

A nemzetiségi egyházak nép- és polgári iskolái a korszakon át végig léteztek. Úgy tűnik, az a kompromisszum, hogy a nemzetiségi nyelvvel kapcsolatos érdekek a nemzetiségi egyházak iskolafenntartása formájában jelentek meg, szinte mindenkinek megfelelt. Az iskolarendszer nemzetiségi-fenntartói osztottsága forrásallokációs eszköz volt és maradt egészen a korszak végéig. A nemzetiségi tanítók (és papok) bizonyos értelemben ugyanazzal érveltek, amivel magyar kollégáik. Az utóbbiak arról akarták meggyőzni a magyar politikai közvéleményt, hogy az iskola a magyarosítás legfontosabb eszköze, s ekképpen olyan fontos nemzeti cél, hogy a tanítókat fokozatosan ki kell emelni a magán-szférából; először a fizetési minimumukat kell megállapítani, azután fokozatosan garantálni kell az egyébként csak

állami-községi alkalmazottaknál működő fizetési rendszert. A nemzetiségi tanítók ezzel szemben saját egyházi hatóságaiknál érveltek azzal, hogy a magyarosításnak – és persze az elvilágiasodásnak, a kultúrharc táján Budapestről áradó szabadabb szellemnek – az iskolában kell útját állni. E nemzetiségi tanítók objektíve éppúgy érdekeltek a magyar állam magyarosító politikájában, mint a magyar tanítók, hiszen a magyar jogállam csak úgy avatkozhat bele a felekezeti iskolák belügyeibe, ha államsegéllyel egészíti ki a tanítók fizetését. A tanítói fizetésekiegészítésért viszont a nemzetiségi tanítóság nemcsak bérharcot nem indított, de kifejezetten elvárta, hogy a magyar állam levegye a válláról a béralku dolgát, és őket is nyilvánítsa közalkalmazottnak. Az 1907-es Apponyi-féle törvények idején nem voltak hajlandók segítséget nyújtani saját szerb és román görögkeleti egyházuknak, mert a törvény olyan erőteljes egzisztenciális javulást helyezett kilátásba, hogy az ideológiai szempontok eltörpültek e mögött. Az Apponyi-féle törvény után nem csak azért csökken a nemzetiségi iskolák száma, mert a felekezetek kénytelenek államsegélyt kérni, tehát engedni kényszerülnek, hanem azért is, mert – nyilván mérlegelve a költségeket és hasznokat – inkább bizonyos iskolák bezárása mellett döntenek, minthogy államsegélyt kérjenek rájuk.

Ugyanakkor a nemzetiségi egyházak is érdekeltek voltak az ideológiai feszültség fenntartásában, mert e nélkül – bármilyen gyenge is volt a világi középosztály – a külső erők pragmatikusabb irányba terelnék az iskolarendszert. Olyan irányba, ahol például a görögkeleti egyház már sokkal kevésbé érezné magát otthon. A görögkeleti egyház éppen azzal teremtette meg nélkülözhetetlenségét, hogy az egyházi autonómia köntösében a nemzeti identitás legfontosabb menedékének tüntette föl magát. (Érdemes volna alapos nemzetközi összehasonlítás keretében megvizsgálni, hogyan változik meg az egyházak szerepe 1920 után Romániában és Szerbiában.) A magyar állami miniszteriális apparátus viszont nem tudott volna újabb és újabb forrásokhoz jutni – amire nemcsak a fizetés-kiegészítő államsegély, de a tárca szinte állandó beruházási láza, a közalkalmazotti réteg munkaerőpiacának bővítése miatt is szükség volt –, ha nem hangoztatta volna a magyarosítás szempontját. Ráadásul a nemzetiségi kérdés különböző értelmezései különböző állami beruházásokhoz, különböző fajta tanügyigazgatási expanziókhoz szolgáltak ideológiaként: „a nemzetiségek megmagyarításának” ideológiájával a színtiszta nemzetiségi területekre lehetett állami iskolákat építeni, illetve államsegélyeket nyújtani, a „leszakadó magyarok megerősítése” ideológiájával a nyelvhatárra lehetett iskolákat telepíteni, a „magyar kultúrfölény a nemzetiségek felett” fenntartása-megteremtése pedig az ország belső területeinek állami iskolaépítéseihez szolgált indokul. A kormányzat oktatáspolitikája azok számára is hasznos volt, akik egy másik politikai konfliktusban, tudniillik az egyházpolitikaiban harcoltak egymás ellen. A kultúrharc szekuláris oldalán állók tudhatták, hogy a nyolcvanas évek középiskolai törvénye nem csak a nemzetiségi egyházak számára volt hátrányos, de minden olyan egyházi fenntartónak is, amely nem tudott megfelelni a növekvő igényeknek. A magyar nyelven tudás – pontosabban az azt feltételező társadalmi mobilitás – a görögkeleti egyházak érdekköréből szakíthat ki történelmi távon támogatókat. A szlovák identitás csökkenése azonos az ellenzéki klerikális Néppárt esélyeinek csökkenésével. Az egyházi oldal – a professzionális standardizációval s bármiféle állami tanügyigazgatási lépéssel szemben, a nemzeti sérelmekre való hivatkozás bevetését az ötvenes években hasonlóan viselkedő magyar protestáns elittől tanulhatta. (Akkoriban a magyar elit olyan iskolákat akart megvédelmezni az abszolutista modernizációtól, amelyekben még annak a minimális követelménynek sem tudtak eleget tenni, hogy a szaktárgyakat szaktárgyi vagy legalább rokon-szaktárgyi végzettségű pedagógus tanítsa.)

A felekezetek iskolafenntartó tevékenységének közpénzekből történő finanszírozását vagy nem finanszírozását kellett eldönteni – s ehhez mindkét fél számára ideálisnak bizonyult, hogy ide valójában nem tartozó nemzeti érveket lehetett berángatni a harcba. Azaz pontos szabályokká fogalmazni, mely esetben mennyi pénz ad az állam az egyházi iskola költségvetésébe, és azt is pontosan meg kellett határozni, hogy a közpénzekért cserében az állam milyen jogosítványokat kíván szerezni a felekezeti iskolában. (Pontosan ugyanilyen viták zajlanak a századforduló angol oktatáspolitikájában, ahol nem a nemzetiségi politikáról, hanem az állam és az egyház új viszonyáról esett szó.) A liberálisok legfontosabb eszköze, a közigazgatási bíróság is azon örködött, hogy az iskolafenntartók egyforma mértékben kapjanak törvényhatósági segélyt. Nem véletlen, hogy a nemzetiségi ügyben fokozottan érzékeny polgári radikálisok az Apponyi-féle törvényben elsősorban a tankötelezettség fontos akadályának számító tandíj eltörlését, a tanítói fizetés rendezését, az egyházi befolyás visszaszorítását látták, s nem elsősorban nemzetiségi problémát. A nemzetiségi iskolázás körüli konfliktusokra tehát minden beépített feltétel megvolt: a szó legszorosabb értelmében mindenki érdekelt volt benne.

A nemzetiségi iskolafenntartás és az állam

1867 után igen hosszú ideig érdemben nem merült fel az iskolák államosítása, így a nemzetiségi érdekeket hordozó iskolák államosítása sem. Állami kontrolljuk azonban fokozatosan növekedett – ez a növekedés viszont nemzetiségtől függetlenül történt, részeként annak a folyamatnak, ahogyan a nemzetállam előbb normatív kritériumokat szab, majd fokozatosan folyamatkontroll alá vonja, végül iskolaállítási konkurencia alá veti a felekezeti iskolarendszert.

A hetvenes-nyolcvanas évek intézkedései valójában nem kényszerítették a nemzetiségi iskolafenntartókat az állami kontroll elfogadására, hanem anyagilag tették őket abban érdekeltté. A hetvenes évek közepén a VKM jelentős tanítóbarát lépésre szánta el magát: nyugdíjas foglalkozássá változtatta a tanítói állást. A nyugdíj-, illetve végkielégítés-jogosultság a fenntartótól független volt: a törvény csak azokat a fenntartókat mentette fel a csatlakozás kényszerére alól, amelyek az államéhoz hasonló saját nyugdíjrendszerrel, végkielégítési rendszerrel rendelkeztek. (A szerbeknek és a románoknak létre is jött az ilyen típusú nyugdíjrendszerük.) Mindazonáltal a magyarosítás elkötelezettjei ekkor még csak olyan megoldáson gondolkozhattak, amely a nemzetiségi iskolákat fenntartókra – közvetlen, eseti repressziót kevésbé igénylő módon – hathatott. Kapóra jött az a tény, hogy a tanítók mozgalmi állandó nyomást fejtettek ki a VKM-re, hogy az állami tanítókra még 1868-ban megállapított fizetési minimumot a felekezeti iskolákban tanítókra is terjesszék ki. Kiformálódott így az a koncepció, amely az 1893:26. törvénycikkben öltött testet: eszerint a törvény a tanító esetében 300, segédtanító esetében 200 forintban minimálta a felekezeti iskolai tanító fizetését. Mivel ez az összeg jelentősen meghaladta a szerb, román, szlovák nyelvű (görögkeleti, görög katolikus, római katolikus) felekezeti iskolák tanítóinak fizetését, a törvény arra ösztönözte az egyházakat, hogy kérjenek államsegélyt, s tűrjék el, hogy az államsegéllyel erősen kiszélesedik a VKM jogköre: kinevezésnél, fegyelminél felügyeletet gyakorolhat. E javaslat közéleti jelentést, hiszen voltak olyan politikusok – például Kovács Albert a Nemzeti Párt alelnöke –, akik az államsegély teljes kiiktatását és a felekezeti iskola helyébe állami iskola állítását követelték (Iratok: 2:84). Mások a tanítóképzést kívánták a felekezetek kezéből kivenni.

A tervezet parlamenti benyújtása idején a görögkeleti egyház egyrészt tiltakozott, másrészt elvi döntést hozott arra, hogy gyűjtést rendeztet, illetve egyházi adót vet ki, melyből a tanítókat fizetni lesz képes. A szegények egyházi alapját ezután a tanítók fizetésrendezésére használták fel – azért, hogy ne kelljen államsegélyt kérni (Iratok: 2, 77).

A nemzetiségi politika szempontjából különösen fontos volt, hogy a részben államsegélyből élő tanítóval szemben – „államellenes” ügyekben – a közigazgatási bizottság fegyelmi választmánya járhatott el. Az 1893: 26. tc. 13. paragrafusával definiáltatott az államellenesség: „Államellenes iránynak tekintendő különösen minden olyan cselekmény, mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének a törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul: történt legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül, élő-szóval, írásban, nyomtatvány, képes ábrázolás, tankönyvekben, egyéb taneszközök által.” Azaz a magyar nyelv tanításának elhanyagolásából e törvény segítségével már politikai ügyet lehetett csinálni. A törvény azt is kimondta, hogy amennyiben egymás után két tanító elmozdított a közigazgatási bizottság útján hozott fegyelmi ítélettel, a VKM-nek jogában állt az iskolát bezáratni, és helyébe állami iskolát állítani.

A magyarosítás másik markáns jeleként a VKM jogot szerzett arra, hogy „fontos állami érdek esetén” az államsegélyt kérő községi vagy felekezeti iskolát ne támogassa, hanem megszüntesse, és helyén állami iskolát állítson (VKM: 1893:36:15). Az 1868-as népiskolai alaptörvény azonban még mindig nem helyeztetett hatályon kívül.

Az 1900-as évek elején, a népiskolai ankét megrendezése után kitűnt, hogy a kormányzat a politikai színtér mérsékelt oldalán állt. A nemzeti ellenzék, a tanítók, a nacionalista sajtó keményebb fellépést követeltek. A kultuszminiszter viszonylag toleráns álláspontját kénytelen volt a jogállamiságra hivatkozva védeni: „annak az axiomának, amit Gál Sándor t. képviselőtársam felállított, mely szerint az állami felügyeleti jog az iskolák terén odáig terjed, ameddig a nemzeti érdek ezt megkívánja, az alkalmazása azt hiszem egy kissé veszélyes volna, mert ilyenformán azt, hogy mi a nemzeti érdek, minden egyes adminisztratív esetben a változó kormányok és miniszterek állapítanák meg” (KN: 1901:28. k. 144).

A nacionalista nyomás hatására Berzeviczy kultuszminiszter 1904-ben nyújtotta be törvényjavaslatát, amelyben az 1868-as, 1876-os, 1879-es és az 1893-as népiskolai törvényt vette egységes revízió alá. A törvényjavaslat határozottabb eszközöket akart a hatóságok kezébe adni az iskoláztatási kötelezettség biztosítására: ki kívánta terjeszteni a magyar nyelv befolyását. 1906-ban terjesztették be a már említett, később Lex Apponyi-nak elnevezett híres törvényjavaslatot.

A nemzetiségi iskolafenntartók sérelmezték, hogy a közhivatalnoknak nyilvánított tanító jövedelmeit a törvény adminisztratív úton garantálta. Sérelmezték, hogy a kétszáz koronás állami támogatásnál már a minisztériumtól függött a felekezeti tanító választásának és kinevezésének jóváhagyása, sőt ha két ízben nem felelt meg az előterjesztés, akkor a tanító kinevezése is áthárult (persze ez már 1893 óta így volt). A nem magyar anyanyelvű iskolák csak akkor kaphattak támogatást, ha tankönyveiket és eszközeiket a miniszter ellenőrizte. Minden fegyelmi ítéletet – immár függetlenül az államsegély nagyságától, melyet 1893-ban még kikötöttek – a miniszter elé kellett terjeszteni. A miniszternek – igen tágra értelmezett politikai okokból – a nem segélyezett tanítók ellen is joga volt eljárást indítani. A törvény a külföldi tankönyveket kiiktatta a népiskolákból, sőt, a tanteremből az idegen földrajzra, történelemre utaló berendezési tárgyakat is ki kívánta iktatni. A századfordulóra tehát a tanítók köztisztviselőkké váltak. A katolikus egyház támogatásáról biztosította a kultuszminisztert, így a Lex Apponyi mint nemzetiség-ellenes, és nem mint egyházellenes intézkedés épült be a magyar köztudatba.

Amikor a feloszlatott szabadelvű párt utódai – Tiszával élükön – visszatértek a hatalomba, tárgyalások kezdődtek a román nemzetiségi párttal. Rendkívül figyelemreméltó, hogy a román nemzetiségi párt 1913-as Tiszához intézett jegyzéke, miközben formálisan leszögezi, hogy a román nyelvnek mindenütt – tehát a községi és állami szférában is – jogokat követel, valójában leginkább a felekezetekre vonatkozó törvényes kötelezettségek enyhítésével foglalkozna. Például szeretné elérni, hogy a román népiskoláknak csak 5. osztálytól taníttassék a magyar nyelv. Engedélyt kívántak szerezni arra, hogy a román népiskolákban tanítói végzettséggel egyáltalán nem rendelkezők – főleg papok – is taníthassanak. Államsegélyt kértek arra, hogy felekezeti középiskolákat állítsanak fel (Far: 1993:279). Azaz a nemzetiségi mozgalom immár szekularizálódott formájában sem tudott leszakadni az egyházi érdekkörtől, fel sem merült, hogy a magyar állam és a nemzetiségi szervezet közötti oktatáspolitikai konszenzusból az egyházi fenntartás kihagyassék.

A középiskola-politikában is megfigyelhető, hogy a nemzetiségi oktatásügy felekezeti oktatásüggyként jelenik meg. Az 1860-as évek óta több ízben kudarcot szenvedett oktatáspolitikai elit felismerte, hogy kellő erejű ideológiai legitimáció nélkül újra és újra vereséget szenvedne a középiskolai törvényjavaslat. A középiskolai törvényjavaslat újabb és újabb változatai egyre kevesebb lehetőséget biztosítottak arra, hogy a felekezeteken kívül más jelentkezők is nyithassanak nemzetiségi nyelvű gimnáziumot. Az 1880-as javaslat még minden jelentkezőnek megengedte volna ezt, az 1881-es azonban a törvényhatóságokat és községeket eltiltotta az iskolaalapítástól, de a magánosoknak és testületeknek mégis engedélyezte; 1883 után már csak felekezeti nemzetiségi iskolák jöttek létre.

***

Az iskola tehát – céljai szerint – nem volt nyelvileg semleges, hanem magyarosított. Kérdés azonban, hogy a magyarul való megtanításon túl – ami egyértelműen növelte a kisebbségeknek nemcsak egyéni életesélyeit, de csoportos esélyeit is – milyen más eredményekhez vezetett a magyarosítás.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a nemzetiségi oktatás anyanyelvi oldala – ellentétben az iskolázottságot megítélő véleményekkel – a leginkább skálázható egy nacionalista–nem nacionalista tengely mentén.

Az anyanyelven tanulás jogának liberális értelmezése elméleti problémákat hordoz. Itt áll leginkább szemben az egyén pragmatikus érdeke – ami az államnemzet kultúrnacionalistáinak szimbolikus érdekével áll koalícióban – és az egyén szimbolikus érdeke – ami a kisebbségi népcsoport vezető elitjének pragmatikus érdekével áll koalícióban. A konfliktus csökkenésének a feltétele a települések lakosságszámának és a szülők iskolázottságának, mobilitási tapasztalatának növekedése: ez ugyanis valódi választást tesz lehetővé pragmatikus és szimbolikus érdek között. Növekszik az önkéntesség jelentősége: ez másfelől növeli a kisebbségi (és többségi) kulturális elitek érdekérvényesítésének alkotmányos ellensúlyainak jelentőségét...

A magyarul tanulás megítélése az ellenérdekelte kisebbségi kulturális elit és az államnemzeti liberalizmus legsúlyosabb konfliktusa, melyben az asszimilációs szándéktól teljesen távol álló, szociális és állampolgári egyenlőség iránt elkötelezett erők az államnemzeti liberalizmus szövetségesei és támogatói voltak.

Az oktatáspolitikai a nemzetiségi „saját” intézményeivel, iskolafenntartó egyházaikkal ütközött.

Ez az ütközés azonban másfelől folytatása a magyar politika egyik korábbi konfliktusának, annak, hogy tíz évvel korábban a magyar katolikus egyházzal ütközött. Ugyanezekben az években ütközött a francia és az angol oktatáspolitikai az iskolafenntartó egyházakkal: az állam és egyházak viszonyának újjrarendezése halaszthatatlan és elkerülhetetlen elemmé vált a magyar polgárosodás útján.

Ezen ütközés során azonban egyetlen egyszer sem, egyik oldalon sem merült fel, hogy az állammal nemcsak annak magyar jellege, hanem annak liberalizmusa miatt is szemben álló egyházi iskolafenntartás helyett a nemzetiségi iskolafenntartás valamilyen más módozatát részesítsék előnyben. A magyar nemzeti liberalizmus jobban tartott a román és szerb burzsoáziától, mint a román feudalizmus erőitől – nagyobbban ítélte a határon átnyúló liberális kapcsolatok veszedelmét, mint az évszázadokon és nemzetállamokon átnyúló ortodoxia és ultramontán katolicizmus fenyegetését.

A másik oldal, a román és szerb liberalizmus túl nagyra tartotta azt az árat, amit Budapest kért, és lebecsülte azokat a modernizáció-ellenes erőket, melyek saját kisebbségi társadalmában (s az őket váró Szerbiában és Romániában...) rendelkeztek erős alapokkal.

És harmadsorban – s ez talán a legdöntőbb – a magyar nemzeti liberalizmus lebecsülte azokat az erőket, amelyek már ott készülődtek a megyei és állami hivatalokban, iskolákban és kaszinókban, s melyek – a kor szellemének megfelelően, s állami támogatást remélve – még „asszimilációt” és „egyenlőséget” mondtak, de valójában már kirekesztésre és a polgári egyenlőtlenség újratereztetésére gondoltak.

Az állam–egyház–oktatás-kapcsolat megváltozása Trianon után

A századforduló korát vizsgálva megállapíthattuk, hogy az egyházi oktatás mind arányát, mind autonómiáját tekintve éppúgy visszaszorult Magyarországon, mint a kontinensen mindenütt. Nemcsak a német kultúrharc vagy a francia szekularizáció tartozik ide, de a felekezeti oktatást államsegély elvonással büntető, illetve az államsegélyt szigorúan az egyes iskolák tanulmányi teljesítményéhez kötő (s nem a fenntartó anglikán egyház szabad elosztására bízó), a fakultatív hittanfoglalkozást szigorúan az oktatás elejére vagy végére utasító angol liberális politika is.

1919 után azonban a helyzet megváltozott. Európában az intézményes változások egyre inkább tükrözték a szekularizációt. Az állam és az egyház elválasztása nem csupán a fejlett Nyugat (Franciaország, Anglia, stb.) világában lett erőteljesebb, hanem olyan új államokban is, mint Csehszlovákia vagy Nagy-Románia, illetve „Kis”-Törökország. Másutt is ilyen irányúak a változások: a hagyományosan katolikus párt által vezetett Belgiumban az általános választójog következtében a katolikus párt egyeduralma megszűnt. Portugália már 1911-ben (Spanyolország viszont csak 1933-ban) szétválasztotta az államot és az egyházat, sőt még a katolikus mintaállamban, Lengyelországban is sor került iskolabezárásokra.

A magyar oktatáspolitiká számára mindig oly fontos Németországban a weimari alkotmány elválasztottságot tükrözött, az újonnan fontossá váló Olaszország – a pápával való kiegyezés ellenére – semmiképpen nem „keresztény-nemzeti mintaállam”, középiskolájában például nem volt kötelező a hitoktatás. A magyar „keresztény-kurzus” – oktatáspolitikai mintaország nélkül maradt. Magyarország azonban ambíciója szerint mindenképpen „keresztény oktatáspolitikát” kívánt megvalósítani, pontosabban – sajnos nem saját nyelvi leleményünk szerint – *kereszt(y)én(y)* oktatáspolitikát, azaz valami olyasmit, aminek segítségével a katolicizmus és a protestantizmus valamiféle közös (és nemzeti) alapra hozható. (Mindazonáltal az új országban a katolicizmus dominánssá vált, s a protestáns oktatáspolitikusok, maga Imre Sándor is katolikus terjeszkedéstől tartottak.) A két világháború között a helyzet tehát egészen sajátos az állam és az egyházak viszonya szempontjából. Az egyház és az állam oktatási viszonya e korszakban több jól elkülöníthető problémára oszlott

A valláserkölcsei és az állampolgári nevelés viszonyának átalakulása

A nemzetfogalom közvetítésével, a nemzeti művelődésszermény kialakításával kapcsolatban minden korszak uralkodó erői megfogalmazták a maguk álláspontját, amelyben a „nemzeti nevelés” egyik típusától elhatárolták magukat – egy másik fajtát viszont célul tűztek ki. A 19. század liberális gondolkodói például harcoltak a szűken vett nemesi nemzetfogalom ellen, egy az egész népeiséget felölelő politikai nemzetfogalomért. A századforduló harmincmillió magyaráról vizionáló nacionalisták a magyar nyelvűség köré szervezték nemzetfogalmukat. Klebelsbergék harcot indítottak a közjogi típusú nacionalizmus ellen, egy aktív, társadalompolitikai természetű nacionalizmus érdekében. A harmincas évek megfogalmazza az „öncélú nemzet”, a „nemzetnevelés”, a „nemzetetika nevelés” céljait. (Nincs, illetve csak nagyon gyenge a kontinuitás Imre Sándor 1910-es évekbeli nemzetnevelés-fogalma és a kollektivistá „nemzetnevelés”-konceptió között.)

A dualizmus kori hazafias nevelés két belső ellentmondással rendelkezett: először is számolni kellett a kultúrnemzet–államnemzet ellentmondásával. A magyar államnemzet koncepció szerint a magyar nemzetnek bármely nemzetiségű polgár egyenjogú tagja – éppen ezért a nemzethűség minden polgárától egyformán elváratik –, másfelől viszont a magyar kultúrnemzeti koncepció szerint a magyar állam alapvető oktatáspolitikai célja a magyar nyelv elsajátíttatása, illetve a magyar nyelv és irodalom, a magyar nemzeti történelem szimbólumrendszerének közvetítése. Másfelől számolni kellett azzal a rendkívül súlyos ellentmondással, hogy az iskolán kívüli nemzeti történelmi tudat legerősebben motiváló toposzai – Rákóczi és a kurucok, Kossuth és a negyvennyolcas honvédek – csak a legnagyobb

nehézségek árán voltak integrálhatók egy olyan államhoz kötődő államnemzeti tudatba, amelynek egyik legfontosabb eleme az Ausztriához és a közös uralkodóhoz fűződő alkotmányos kötelék (Disputa: 1940, Glatz: 1988, Litván: 1984, Szabó M.: 1981, Szabó D.: 1991, Orosz: 1991, Hanák: 1975).

Nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen ellentmondásrendszerrel küzdő nemzeti tudatformálás – Apponyi és Zichy minisztersége alatt tapasztalható, a politikai katolicizmust megelőlegező intézkedések ellenére – sem társadalompolitikai jelszavakat, sem konfesszionális preferenciákat nem vállalhatott fel. A hazafias nevelés, a kultúrnemzeti értelemben vett magyar nemzetiséghez tartozás vonzerejét éppen azzal kívánták növelni, hogy a magyar nyelvi kultúra elfogadásán kívül nem adtak normákat. Ez a hazafias nevelés azt képviseli, hogy nem rosszabb magyar a liberális, mint a konzervatív, az izraelita, mint a keresztény, a dunántúli, mint a tiszántúli, a budapesti, mint a falusi, a frissen asszimilálódott, mint az ősi család sarja. Másfelől az államnemzeti értelemben vett hazafias nevelés a magyar politikai nemzethez való hűséget a Magyarországon uralkodó törvényes rend, az alkotmányosság, a magyar állam egysége elfogadásában és támogatásában definiálta.

A különféle felekezeti hitoktatások általában nem támogatták ezt a hazafias nevelést. A görögkeleti hitoktatás – már anyanyelvűsége révén is – a kultúrnemzeti értelemben vett hazafias nevelés célrendszerét mindenképpen sértette. A magyarosítás elkötelezettjei azt tapasztalták, hogy a vegyes nemzetiségű területeken működő magyar tannyelvű állami iskolákba éppen a hitoktatás révén csempésződik vissza a szerb, horvát, román, rutén nyelv – a hitoktatásnak garantált jogok akadályozták a nyelvi asszimiláció programját (MP: 1914:183). Másfelől a nagy arányban a hitoktatókra és az alsópapságra támaszkodó harcos klerikalizmus már az 1890-es évektől kezdve szembeszállt az állampolgári nevelés előbb jelzett („egyformán jó magyar”) üzenetével, és a „jó magyar” mivoltot mindinkább az antiliberalizmusban és antiradikalizmusban, a nagyvárosi szekularizált életmóddal, a zsidó asszimilációval való szembenállásban jelölte meg. Nemcsak a görögkeleti, de a katolikus hitoktatás is számos olyan tételt hirdetett, amely effektíve szemben állt az állam törvényes rendjével, például a házassági ügyekben vagy a bevett felekezetek – köztük az izraelita – teljes egyenjogúsága és viszonyossága kérdésében, így a hitoktatás az államnemzeti értelemben vett hazafias nevelés alátámasztására sem vállalkozhatott. A magyar nemzetfogalomban ugyanakkor már benne rejlettek azok a tartalékok, amelyek alapján a későbbiekben a nemzetfogalmat antiliberalis és valláserkölcsei tartalommal lehetett feltölteni. Mi ennek a magyarázata? Már a 19. század végén létrejött egy torz munkamegosztás: bizonyos értelmiségi csoportok az államra, a közjogra és a nemzetre vonatkozó állítások megfogalmazói, magyarán a nemzetkép és nemzettudat kialakításának monopóliumával rendelkeznek, más értelmiségi és polgári csoportok pedig a társadalmi, gazdasági, magánjogi értékek képviselői. E munkamegosztás következtében a századfordulón egyidejűleg épült ki a köztudatban egy liberális társadalomkép és egy avított nacionalista nemzettudat. E nemzettudatnak eleve része volt a magyar állam, a magyar közjog megkülönböztetett szerepére vonatkozó állítások halmaza, de mivel az értelmiségi munkamegosztás működött, senkinek nem állott érdekében, hogy „a nemzeti összetartás fokozása”, „erős nemzeti állam” vagy „állampolgári jogegyenlőség”, „állampolgári szabadság” alternatívát felvesse (MP: 1912:473, 1913:435).

Amikor az értelmiségi munkamegosztás Trianon következtében felborult, az egykori közhivatalnoki csoport arra kényszerült, hogy maga fogalmazza meg társadalmi koncepcióját, egy olyan koncepciót, amely az állam (azaz ők maguk) segítségével a keresztény középosztályt (azaz őket) a másik (jelentős részben zsidó) értelmiségi-polgári csoport rovására pozíciókhoz juttatja (Hajdú T.: 1981, Szabolcs: 1965). Mivel a köztisztviselői rétegnek nem volt versenyképes társadalmi ideológiája (hiszen a reformkonzervativizmus a nagy tömegekben sohasem interiorizálódott), egyetlen megoldás maradt számukra: az államnemzeti ideológiához közvetlenül hozzárendelték antiliberalis, antiszocialista társadalompolitikai érdekeiket. Éppen ezért „a nemzeti érdek”, a „nemzeti tudat” érvrendszere a speciális magyar viszonyok között nem „a szembenálló társadalompolitikai érdekek közötti közös minimum” ideológiája volt, mint a nyugati országokban, hanem meghatározott társadalompolitikai célok ideológiája más – liberális, radikális, szocialista – társadalompolitikai célokkal folytatott harchoz.

A hazafias nevelés antiliberalis átalakulására tehát megértek a feltételek.

A valláserkölcsei nevelés hívei viszont a forradalmak idején újabb érvanyagot gyűjtöttek antiliberalis és antiradikális attitűdjükhöz, hiszen már az 1918-as forradalom csapást mért az egyházi birtokrendszerre, a vallás és közoktatásügyi igazgatás összefonódottságára. Már a demokratikus kormány megtiltotta, hogy a hitoktatók, illetve az egyházi iskolák tanárai és igazgatói templomjárásra, vagy egyházi rendezvényeken való részvételre kötelezzék tanulóikat. A keresztény magyar középosztály köztudata az ateista propagandát társadalompolitikai célú tevő Magyar Tanácsköztársaság létrejöttéért is a liberalizmust és a radikalizmust tette felelőssé. A hitoktatás tehát antiliberalisabb lett, mint valaha. A „közös ellenség” – liberalizmus, radikalizmus, szocializmus, „bolsevizmus” – felismerésének ténye talán önmagában is elegendő lett volna a valláserkölcsei és a hazafias nevelés érdekköreinek egymásra találásához.

Ezt az egymásra találást Trianon még meg is erősítette: elvette az egyházak és az állam ellentétének legfontosabb tárgyát, azt, hogy az egyházak a szerb és a román szeparációs törekvéseket, a szlovák kultúrnemzeti ambíciókat támogatták. Az ellenforradalom pedig a koalíciós kormányzat értelmiségpolitikai és oktatáspolitikai pozícióit tartósan keresztényszocialista politikusok kezére juttatta (Gergely J.: 1977). Így a VKM apparátusának – mint az oktatás nem-

zeti egységének felelősének – természetes tartózkodása a felekezetiességtől „felső” – azaz politikai – támogatás nélkül maradt. Ez is a két nevelési cél összefonódásának kedvezett. A Trianonban elcsatolt területekről menekülő értelmiségiek állás- és pozícióéhsége, illetve az államháztartás helyzetéből következő közalkalmazotti leépítések egyaránt azt követelték, hogy a politika ne egyszerűen a tisztviselők és a tanárok Tanácsköztársaságban játszott szerepét vizsgálja, hanem komplexebb ideológiai szelekciónak vesse alá őket: vizsgálja azt, hogy már 1918 előtt eleget tettek-e egy igazából csak később megjelent elvárásnak, a keresztény szellemű nevelésnek. Ugyanezen körök állásigénye megnyitotta az antiszemitizmus zsilipjét, amit politikai katolicizmussal, a hitoktatók antijudaizmusával és antiszemitizmusával is meg lehetett támogatni. 1918 előtt a nemzetiségiekkel szemben csak az asszimilálódó zsidósággal együtt volt esély a magyar többség megteremtésére – ez az ok Trianon után elenyészett. (A kisebbségi magyar társadalomban nem enyészett el: így például az Erdélyi Magyar Párt mindvégig a zsidók magyar nemzethez tartozását vallotta.) (Gonda: 1992, Szabó M.: 1988). A közös ellenség megjelenése és az elválasztó okok megszűnése együttesen hozták létre a „keresztény-nemzeti” ideológiát. E konzervatív eszményeket sugalló hazafias nevelés a húszas években összefonódott a valláserkölcsei neveléssel, színezte utóbbi tartalmát – de az életrend és a világnézeti nevelés szabályozását gyakorlatilag mégiscsak átengedte a valláserkölcsei nevelésnek. A hazafias nevelés a húszas években beilleszkedett a tantárgyakkal, tantervvel operáló hagyományos oktatáspolitikai logikájába: nem véletlen, hogy a differenciált középiskola egységességét nemzeti *tantárgyakon* keresztül kívánták garantálni. A nemzetfogalom konzervatív kormány számára kívánatos alakítását pedig szakmapolitikai eszközök közbeiktatásával – például a Magyar Történelmi Társulat nemzeti tudat szempontjából fontos kiadványsorozatainak támogatásával, a *Magyar Szemle* című folyóirat középiskolák számára történő tömeges megrendelésével, a tanárképzés ideológiai tárgyakkal való feltöltésével – oldották meg.

A húszas években tehát az oktatáspolitikán belül nem jöttek létre olyan önálló „felelősségi körök”, ahol a nacionalizmus önmagában legitimáló erő lett volna. A társadalom önmagukat így legitimáló köreit pedig az oktatási kormányzat többé-kevésbé volt csak képes távol tartani az iskolától. (Jellemző, hogy a numerus clausus szempontjából szükséges igazolást, miszerint a felvételre pályázó polgár nemzethűségi és erkölcsi tekintetben megbízható, nem valamiféle elkülönült politikai szervezet, például az egyetemi diákszövetség, vagy a Társadalmi Egyesületek Szövetsége helyi szervezete, hanem maga az államigazgatás, azaz a helyi rendőrség adja ki. Ennyiben a szélsőjobb egyik legfontosabb célja, az ellenforradalom idején kivívott „hatáskörök” átmentése egy konszolidált világba – nyilvánvalóan kudarcot vallott).

A hómani nemzetnevelés koncepciója a harmincas években viszont már *új tárgyakat* (például átalakított osztályfőnöki óra), és új direkt eszközöket (pl. az érettségibe beépítendő tanügyigazgatási politikai minősítés) használt a nemzetnevelés érvényesítésére (Hóman: 1938). E politika egyik legfontosabb sajátossága, hogy a hazafiasság meglévő mértékét – egy nacionalista rendszer fennállásának 18. esztendejében – még mindig kevesellte. *Kemenes Illés* tankerületi főigazgató sajnálattal állapította meg, hogy „tanuló ifjúságunk hazafias lelkesedése lohadóban van. Unottan vesz részt az ünnepélyeken, lelkesedni egyáltalában nem tud. Általában az alsóbb osztályos tanulók magatartása nem ad gondot. Ezzel szemben a felsőbb osztályos tanulóknak lelki sivársága annál megdöbbentőbb képet nyújt” (OL: K. 592 118. cs.). Ennek okait Kemenes részben a nyomorúságban látta, részben a „nemzetietlen, kozmopolita sajtóban”, a „mozik léhaságában”, melyből világosan kitűnik: a nemzetietlenség–vallástalanság vádja nem más, mint a nem ellenőrzött piaci kultúra és az államhivatalnoki–államegyházi típusú ideológiaformáló tényezők konkurenciájának, konfliktusának burka. „Nem fojthatom el azon aggodalmamat sem – hogy a rosszul fizetett tanító tanárnemzedék, különösen annak fiatalabbja, amely fiatalága miatt is hajlik az új eszmék meggondolatlan befogadására, elkeseredés szülte elszólásában, végigszánt a végeredményben eszményi lelkű fiatalság belső világán. Éppen ezért veszedelmesnek tartom azt, hogy teljesen fiatal tanítók és tanárok munkájára bízzuk a különösen veszedelmes fővárosi ifjúságot” (OL: K. 592 118. cs.). A generációs fordulat, a nemzedékváltás sajátos tünetével van dolgunk. A jobboldali radikalizmusra, a totalitarizmusra nyitott nemzedék, amely eltávolította a dualizmus-kori gárdát, már aggodalommal nézett a következő generációra. Azokra, akik nem a fronton szereztek politikai élményeiket, akik nem a jobboldali diákmozgalmakban szocializálódtak. A huszonévesekre, akik már az adott világot tekintették egy konszolidált, s számukra reménytelenül túlhierarchizált világnak. A fiatalokra, akiknek a gömbösi fordulat már semmit nem ígérhetett, fokozottan hatottak a rendszer totalitáriusabb formáját is jobboldalról kritizáló eszmék. E tanárok, s főleg tanítók lesznek Milotay, Imrédy, Rajniss követői (Sipos: 1970, Lackó: 1975).

A tantervi és tanügyigazgatási célkitűzések értelmében a tanulóknak a tantárgyaktól függetlenül – azaz *nem szakmai, hanem világnézeti bázison* – ismerniük kellett a nemzet történelmét, az állam, a haza és a nemzet fogalmát, a nemzet egységes célkitűzéseit, „nemzetünk nemzetközi helyzetét” és „céltudatos teendőinket”. A tanároknak iskolai és iskolán kívüli életükkel állandóan példát kellett mutatniuk a *hazafias magatartásra* (Utasítás: 1936). A hazafiasság felfogása nemcsak a dualizmus liberális nemzetfogalmához képest alakult át, hanem az 1930-as évek fordulóján is van egy belső fordulat. A húszas években a „nemzeti alapra való helyezkedés” a politikai-társadalmi legitimitás feltétele, s mint ilyen, ez a tanítói, tanári pályán való működés kritériuma is volt. A nemzeti alapon álló erők egy része kormányon

volt, más része kormányközeli féllenzéki pozícióban, s küzdelmet folytattak azért, hogy ki legyen az úr a politikában, a társadalomban, az iskolában. Ez persze azt is jelentette, hogy aki ebbe a küzdelembe egyáltalán be akart szállni, az automatikusan használta a nacionalista frazeológiát. Így – bizonyos értelemben – a húszas évek végére a „nemzeti” szó inflálódott, elveszítette megkülönböztető jegyét, és így jelentős részét jelentéstartalmának is. Az ideológus csoportok ezzel látszólag célt értek, valójában azonban nem, hiszen a nemzeti ideológiának egyszerre célja az, hogy mindent áthasson, és hogy mindig találjon nem eléggé nemzeti erőket, hogy meghatározott hatalmi erő kifejtések ideológiájaként megmaradhasson. E második funkciónak csak úgy lehetett megfelelni, hogy elkezdtek a nemzetfogalom további – immár nem csupán a liberalizmust, radikalizmust, szocializmust, de a hagyományos alkotmányvédő konzervativizmust is kizáró – szűkítését, bizonyos csoportoknak lehetetlenné téve, hogy önmagukat az egységes nemzeti világnézet hívei közé sorolják. Ugyanakkor, mivel a kor éppen nem a „szűkülés”, hanem a „szélesedés” kora, a „tömegek kora”, meg kellett keresni az elvesző tömegbázis radikális, tömeges kompenzációját. Azaz a magyar nemzetfogalomból ki kellett rekeszteni a liberalizmust, sőt, részben – a szintén liberalizmusnak elkeresztelt – konzervativizmust, a pozitívista színvonalvédelmet is, és be kellett engedni a populizmust és a népiséget. Alapvetően ez a magyarázata az uralkodó körök részéről a népiséggel kötött történelmi kompromisszumnak. Az ilyen módon létrejövő nemzet gondolata azután már úgy lehetett kirekesztő, hogy nem került szembe a „huszadik század, a tömegek kora” szellemiségével. E koalíció, melyben az osztó fél mindvégig a politikai hatalom maradt, már deklarálhatta: ő a nemzeti érdek egyedüli hordozója, aki nem ért egyet a kormánnyal, az egyben a nemzettel nem ért egyet, aki nem adja fel egyéni vagy csoportcéljait a kormányzati politika kedvéért, az úgy tekintendő, mint aki egyéni érdekeit az ország, a nemzet érdeke fölé helyezte. A húszas évek ideológiája bevallottan többféle „nemzeti” ideológia koalíciója. Hóman a tankerületi főigazgatónak viszont az összeolvadást és nem a koalíciót hirdette: „Ami kis véleményeltérés közöttünk van, azt a nemzeti cél érdekében el kell tüntetni. Felfogásom központi eszméje az öncélú nemzet” (OSZK Kt. Fond 15/19).

Mindezek az irracionális hangzású fogalmak igen racionális, elemezhető értékprioritásokat takartak. A magyar és nemzetközi szélsőjobb oldali ideológusok a 19. századi individualizmus és pozitívista tudományosság által jól felépített fogalmakkal kötötték össze a nemzet fogalmát. S ezek az értékválasztások egyértelműen a köztisztviselő-rétegek, vagy a köztisztviselői módon viselkedő rétegek érdekeit hordozták, jelen esetben az egységes köztisztviselői státusukat egy a 19. században megindult fenntartói versennyel szemben kiharcoló tanárság és tanítóság érdekeit. A „nemzet-személyiség” (Kjellén, svéd jobboldali politikusfilozófus kifejezése), a „nemzetegyeniség” (Milotay István magyar újságíró kifejezése) egy szóba írott fogalmak feltételezik, hogy a nemzetet egyetlen individuumnak kell tekinteni. Ebből viszont az oktatáspolitikára természetes következtetésként adódott, hogy van *nemzetnevelés* is – hiszen ahogy az egyént, úgy a nemzetet is lehet nevelni. És ahogyan az egyén belső ellentmondásai és vívódásai akadályozzák a hatékony cselekvést, úgy a nemzet „belső egyenetlensége” is akadályozza azt. Mi több, ahogyan a fejlett egyéneknek van világnézete, úgy a nemzetnek is van, s ez a „tagolatlan nemzeti világnézet” fogalmában jelenik meg. A szélsőséges nacionalizmus gondolatkinccsének objektíve a legjobb közeg a köztisztviselői típusú oktatási rendszer, ezen belül pedig a tanügyigazgatás. Mindaz a szakmai kompetencia, ami az elmúlt évszázadok során az egyének nevelése során az oktatásban felhalmozódott, hirtelen transzformálódik s legitimitást ad arra, hogy a teljes népesség felett gyakoroljanak „nevelői” kontrollt. Elfogadott gyakorlat ugyanakkor, hogy minél nagyobb létszámú és minél magasabb korú a megnevelendő közösség, annál magasabb szintre kerül a szakmai kompetencia, annál fontosabb és elismertebb lesz az oktatási rendszeren belül a tanügyigazgatás. Amíg ugyanis pusztán a tantárgy megtanítandó és a gyermek a megnevelendő, addig a tantárgynak megfelelő szaktudomány egyetemes értékei és normái jelentik a szaktanári legitimitáció forrását. A nevelési tapasztalat, a pedagógiai szaktudomány a tanárság mint szakma legitimitációjának forrása. Viszont, amikor a *nemzetismeret* válik megtanítandóvá és a nemzet nevelése válik céllá, akkor a szakmai legitimitáció összezsugorodik a tanügyigazgatás politikai legitimitációjával. Hiszen – nem lévén *nemzetszakos* tanárok – a kormányzat, illetve a tanügyigazgatás tekinthető „szakmailag” kompetensnek az oktatás „nemzetismereti gerincére” vonatkozó kérdésekben. S hasonlóképpen, senkinek nem lévén tapasztalata, didaktikai képzettsége arról, hogy hogyan kell „nevelni egy nemzetet”, ennek kompetenciája is azok kezébe kerül, akik „közelebbről” látják a dolgokat, közelebb vannak a „nemzet sorsát intéző tényezőkhöz.” Még tovább menve a fogalmak elemzésében: a nemzet, mint cél megjelenése (az öncélú nemzeti nevelés azt jelenti, hogy a tevékenység célja maga a nemzet) óriási lehetőséget kínál fel az uralkodó eszmék irányítóinak: a nemzet szót két értelemben használják, úgy mint *mevlévő* dolgot, melyre mint hatalmuk forrására lehet rámutatni, illetve mint *elendő*, létrehozandó, felépítendő, megszilárdítandó valamit, amelyre mint tevékenységük céljára lehet rámutatni. A kettős jelentésből következik, hogy egyfelől joguk van minden rendelkezésre álló emberi és tárgyi erőforrás igénybevételére céljaikhoz, s csak nekik van joguk a létező nemzetből a kívánatos nemzet felé vezető utakat megjelölni. Ennek érdekében akár saját eredeti legitimitációs bázisukat is átforgatják, a leendő nemzet nevében a mevlévő nemzetből bárkit kirekesztenek. Azaz a nacionalista ideológia egyszerre *állapotideológiaként* és *programideológiaként* szolgált.

A hazafias nevelés ilyen irányú átalakulása már nem egyszerűen a valláserkölcsi neveléssel egy irányban ható, azzal összefonódó nevelés volt, hanem bizonyos mértékig az irányítás átvételét jelentette: „a nemzeti világnézet”,

„nemzeti erkölcs”, „magyar jellem” kifejezések utalnak erre – a „magyar” és a „nemzeti” jelző az esetek bizonyos százalékában a „keresztény” jelző helyére került. Más esetekben a két jelző mintegy közösen jelez valamit, és ezzel a két jelző egymást úgy támasztotta alá, hogy mindkettőt pontosította és szűkítette.

Az állam–egyház-kapcsolat és az egyházak belső világának összefüggései

A Horthy-korszakban az oktatási-nevelési tevékenység deklarált valláserkölcsei célkitűzése egyre erőteljesebbé vált. Az iskolatípus céljait körvonalazó törvény preambulumban – legyen szó akár középiskoláról, akár polgárról – mindig hangsúlyozták, hogy az iskolai nevelés (egyik) célja a valláserkölcsei nevelés (1924:11. tc., 1927:12. tc.). Mindez természetes módon azt jelentette, hogy a történelmi eszményekre, iskolai ünnepekre vonatkozó miniszteriális dokumentumok megfogalmazásakor a kereszt(y)én(y)ségre éppúgy egyre nagyobb hangsúly került, mint a tankönyvek – természetesen főleg a történelem és irodalom tankönyvek – bírálatára (OL: K 592, Unger:1976, Szébenyi). A kereszt(y)én(y) egyházak ambíciója iskolai szellemiséget meghatározó szerepük ideológiai növelésére – az egyre nagyobb mértékben szekularizálódó társadalomban – ugyanakkor egyre inkább rászorult a nacionalizmus eszmei támaszára.

A társadalmi szekularizációnak mérhető jegyei voltak ebben a hangsúlyozottan kereszt(y)én(y) közéletet élő országban: a templomba-járás aránya a városiasodással csökkent, 1939–40-ben például a hat évesnél idősebb katolikusoknak már csak 43%-a vett részt a vasárnapi szentmiséken (Tomka: 1991:160). Ezt megerősíti az adat, miszerint az 1990-es években közvélemény-kutatás során megkérdezett 1910-es, 1920-as, 1930-as években született emberek emlékei azt mutatják, hogy az egymást követő nemzedékek szülei – tehát az akkori felnőttek – egyre kisebb vallási aktivitására emlékeznek vissza – ahogy erről a későbbiekben szó lesz. A vegyesházasságok aránya már igen magas: 1928-ban a vőlegény vallásához viszonyítva a katolikusoknál 13%, a reformátusoknál 33%, az evangélikusoknál 42% kötött vegyes házasságot (MSÉ: 1928:21). Amikor a házasság előtti kötelező orvosi tanácsadást bevezették, kiderült, hogy a házasság előtti nemi kapcsolatok aránya a nőknél is sokkal magasabb, mint vélték (Forrai Judit közlése). E szekularizációs jelek alapján a „keresztény” nevelés érdekkörei csak úgy tarthatták ellenőrzésük alatt az egyre nagyobb mértékben városban élő, és egyre több szekularizációs hatásnak kitett fiatalokat, ha erőiket egyesítették a „nemzeti” nevelés érdekköreivel. A nacionalizmus és a kereszténység közös elemeinek hangsúlyozása pedig a nevében – és a 19. század gyakorlatában is – egyetemes katolikus hagyomány partikularizálódását is elősegítette. A „melyik az igazi magyar vallás” kérdésfeltevése, s az a tény, hogy a Magyar Kultúra Köre megkísérelte ennek a címnek a megszerzését a katolicizmus számára – ezt markánsan bizonyítja.

A (tradíciójában jelentős részben német) evangélikus egyház magyar nemzeti keretek közé hátrált – a kálvinizmusnak való fokozatos alárendelődése is elősegítette ezt. (Németország jó részén már a 19. században létrejött a kálvinista és evangélikus egyház egyesülése – ott persze az utóbbi volt az integráló.) Természetesen a református egyház sem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy a dualizmus korában még egyensúlyban lévő kettős történelemképét – a protestantizmus mint hagyomány európai alternatívákhoz kötődése, és nemzeti vallás mivolta – az utóbbi javára egyirányítsa. Furcsamód – noha a keresztény-nemzeti ideológiához igazán sohasem lehetett teljes értékű partner – az izraelita egyház fő gondja is a hazafiság hangsúlyozása volt. Az új szövetséges, a nacionalizmus összefonódása az antidemokratikus hagyománnyal, kapóra jött azoknak is, akik az egyházakon belüli pluralizációt és demokráciát elleneztek: a századfordulón még aktív – és kultuszminiszteri támogatással is erősödő – katolikus autonómia-mozgalom végletesen legyengült, s a protestáns egyházakban is megerősödött a papi elem súlya a választott testületekkel szemben (Gergely: 1977, Kónya: 1975, Török: 1941).

Nemcsak a világiak és az egyházi hierarchia ellentéte ez: a klerikusok alsóbb csoportjainak püspökkari megregulázásához is segítséget nyújtott az állami szabályozás. 1935 után a katolikus szerzetesrendi autonómia szorult vissza a püspöki karnak és az államnak alávetett Katolikus Középiskolai Főigazgatósággal, Katolikus Tankönyvügyi Bizottsággal, Katolikus Tanügyi Tanáccsal szemben. Huszti József, a neves katolikus tudós tanügyigazgatási koncepciója eredetileg az volt, hogy az összes nem elemi szintű katolikus iskola fölé egy vagy három katolikus főigazgatóság alakítását javasolta; e fölött állt volna a Katolikus Iskolai Hatóság a hercegprímás elnöklétével (OL: K. 592 811. cs.). Végző megvitatás után bontakozott ki, a megoldás, amely a katolikus főigazgatóságok szerzetesrendi iskolák feletti hatalmát döntő mértékben garantálta (PPK 1938. okt. 4., 15). A katolikus tanügyi tanács eredetileg a püspöki kar tanácsadó szerve volt, 1940 után pedig már az is a VKM mellett működő tanácsok közé számított. Elnöke az a kassai megyéspüspök volt, aki közvetlenül a VKM I. osztályának az éléről, az állam kívánságára került abba a pozícióba, melynek létét – illetve hozzáférhetőségét a magyar egyházi hierarchia számára – eleve csak a területi revízióra törekvő állami politika tette lehetővé. Másodelnök Huszti József, az állami tanügyigazgatás és a katolikus egyház közötti közvetítésről ismert tudós, az ügyvezető alelnök Simon Károly gimnáziumi igazgató. Hivatalból tagok voltak az egyház által elismert katolikus tanügyi egyesületek képviselői, a Katolikus Hittanárok és Hitoktatók Egyesülete, a

Katolikus Középiskolai Tanáregyesület, a Katolikus Tanárnők és Tanítónők Országos Egyesülete, a Katolikus Tanítóegyesületek Országos Szövetsége. Tag volt az Actio Catholica képviselője, aki Gévay Wolf Nándor, az A. C. kulturális szakosztályának országos elnöke volt. A katolikus iskolai hatóságok vezetői, a főigazgatók és valamennyi egyházmegye főtanfelügyelője is részt vettek. A katolikus Ifjúsági Irodalmi Bizottság elnöke, Alszeghy Zsolt is tag volt. Körülbelül ugyanennyi tagot nevezett ki a hercegprímás is a tanügyigazgatásból és a gyakorló tanárok közül, valamint egy egészségügyi főtanácsost (ugyanazt, aki az OKT-nak is tagja volt), és a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége egyik vezetőjét, valamint valakit a hitoktató-egyesület vezetői közül. A Katolikus Tankönyvi Bizottságban csupa tanár és igazgató ült, a 14 tag között csupán egyetlen szerzetes akadt. A katolikus Ifjúsági Irodalmi bizottság nyolc tagja között egyetlen szerzetest találunk.

Miközben a polgári alkotmányossággal összeférő tervből, a katolikus autonómiából semmi sem lett, a felekezeti autonómiát történetileg hordozó intézmények, a szerzetesrendek befolyása is csökkent a katolikus oktatáspolitikai irányítására. A történetileg szintén erős tanítóképzős érdekkörnek sem engedte meg a kormányzat, hogy külön főigazgatóságuk legyen. A katolikus tanügyigazgatás fölött már nem a katolikus püspöki kar állt, melynek tagjai önálló személyiségek, nagyhatalmú püspökök voltak, hanem a Katolikus Iskolai Főhatóság, amelyben kizárólagosan érvényesült a hercegprímás befolyása. A katolikus egyházon belüli valamennyi autonómia-forma jelentősége csökkent a hivatalos és professzionális katolikus főigazgatósággal szemben. Csökkent a protestáns igazgatók (tanteület általi) választásának demokratizmusa is. A református egyház új egyházi törvényei megnövelték a zsinati elnökség hatáskörét, kiszélesítették a református népiskola-igazgató hatáskörét, csökkentették a középfokú iskolai igazgató választásának demokratizmusát. (Korábban hat évre választottak, ezután ez először két évre, majd életfogytiglanra módosul. Az 1938-as szabályozás kizárta a fiatalokat és a más pályáról érkezett, feltehetően a tanügyigazgatáshoz kevésbé kötődő értelmiségieket.) Általában megnövekedett az apparátus befolyása a „nem hivatásos” testületekkel szemben (A magyarországi református: 158). Az egyházon belüli egységesítésnek olyan előzményei voltak, mint Imre Sándornak a zsinat részére készített bizalmas tanulmánya a harmincas évek elejéről (RZSL: 2 A fond. 115. doboz), amely szerint hatásköröket vonnának el az egyházközségektől egy centralizált egyházi döntéshozás javára. Az egyházon belüli erőkoncentráció eredményei voltak a tanulmányi bizottság új alapszabálya (RZSL, 2 A fond. 115. doboz 185/1937), illetve az egyetemes konvent 1942-es elképzelése egy „központi javadalmi pénztár” felállításáról.

A kereszt(y)én(y) nemzeti egységnek alárendelődött a konfesszionális pluralizmus is. Országos Köznevelési Tanácsbeli alkukban kopott meg a protestáns vagy katolikus történelemszemlélet markánsága, s született meg a felekezeti autonómiát alig engedő hivatalos álláspont Pázmányról, Báthoryról, Szent Istvánról vagy Bethlen Gáborról. Ha megfigyeljük azokat az éles különbségeket, amelyek például az államilag megfogalmazott és hirdetett Szent István-portré, valamint a katolikus egyház hivatalos Szent Istvánja között voltak, azonnal nyilvánvaló lesz, hogy a Szent István Emlékév az egyház és az állam szempontjából más-más eszmények jegyében telt el. „Szent István úgy áll előttünk, mint egy öreg, bölcs, jóságos Szent Király, amilyennek az egyházi tanításból ismerjük” – mondta 1937 szilveszterén a miniszterelnök – „az állam és nemzet szempontjából azonban kitűnő hadvezér, kemény katona. A belső ellenállásokat, a felforgató törekvéseket ma sokszor kegyetlennek látszó eszközökkel is elfojtotta, egészen sajátos, különleges magyar birodalmat alapított” (Magyarország évkönyve: 1937).

A változások ellenére nincsen visszaút egy nem-katolikus történelemszemlélethez: az 1936-os nagy központi iskolai eszménykép például a katolikus Báthory, akinek személye kiválóan alkalmas volt az erdélyi gondolat propagálására, a hagyományos irredenta propaganda felfrissítésére az önálló, magyar vezetés alatt álló Erdély képével. Báthory személye egyébként is jó analógia volt, hiszen hasonlóan Magyarország kormányzójához, ifjú éveit egy Habsburg uralkodó udvarában töltötte; azután a nemzeti ügyekért harcolt saját korának „világháborújában”, s az akkori Habsburg-párt ellenzésével választották fejedelemmé. (Ne felejtjük el, hogy éleződik a konfliktus a harmincas évek legitimistáival!) A lengyel kapcsolat is rendkívül aktuális, és az is, hogy Báthory egy erős magyar–erdélyi–lengyel államszövetséget akart alkotni, a hatalmas – és mindenképpen, pogányként leverendő – keleti nagyhatalom és a túlzott hatalmi aspirációkkal rendelkező „német nagyhatalom” ellen (PML: TF 380/1937, HK: 1936:355).

Nyíri Tamás és Majsai Tamás mélyen elemezték a kereszt(y)én(y) teológiai antijudaizmus és a politikai antiszemitizmus összefonódását. Ez kimutatható az egyházi kiadású hittankönyvek, illetve más tankönyvek jó részében is. A politikai katolicizmus, illetve Baltazar püspök halála után a „politikai protestantizmus” jelenléte az oktatási szférában a húszas évek folyamán inkább a kormányzat jobbszárnyának, mint a dualizmus kori értékekhez ragaszkodóknak volt előnyös. A katolikus folyóirat-irodalom markánsabb – és korszerűtlenebb – jobboldaliságot képviselt, mint például a *Magyar Szemle*. A történelmi kereszt(y)én(y) egyházak felső vezetésének zsidóellenessége még azt is tolerálhatóvá tette számukra, hogy törvényesen elismert felekezethez tartozók jogkorlátozásáról – először a magyar történelemben – ne rendelet, hanem törvény döntsön. Az 1920-as egyetemi numerus clausus törvény nem módosította sem az Eötvös-korabeli, sem a Csáky-féle egyházpolitikai törvényeket: „a népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozók arányszámának” betartásáról szólt. Miniszteri rendelet szögezte le, hogy az izraelita felekezethez tartozók egyazon népfaj és nemzetiség tagjaiként tekintendők. Az a szigorú magyar törvényes elv, hogy a nemzetiség és a felekezetiség

két különböző kategória, a magyar történelmi egyházak ellenzése nélkül miniszteri rendelettel módosított! (Ladányi) Hasonló szimptóma, hogy a történelmi egyházak nem emeltek kifogást az ellen, hogy a „keresztény” jelző a negyvenes évek magyar sajtójában és köznyelvében ne vallásos elkötelezettséget, hanem a „nemzsidó” mivoltot jelölje.

Általában nem része a tanulmánynak, hogy a keresztény egyházak zsidókérdésben elfoglalt – s például az első zsidótörvény vitájában és megszavazásában megjelenő – álláspontját ismertesse, pusztán arra utalunk, hogy a Szent István Társulat által publikált történelem tankönyvek a negyvenes években a magyar jobboldali propagandához és állami tankönyvekhez hasonló módon nyilatkoztak a zsidóságról. Az oktatástörténet írójának nem feladata, hogy értékelje a történelmi egyházak szerepét a szorosabban vett vészkorszak idején, témánkhoz csak az tartozik, hogy 1944 elején a történelmi egyházakban felemelték az áttéréshez szükséges hitoktatás idejét és követelményeit, nehezítve az átmeneti menedéket jelentő áttérést. (Minthogy a koalíció 1945. január elején az egyház hatáskörébe utalta az egyházi személyek igazolását, az egyház megtisztítása és megtisztulása elmaradt, ez nyilvánvalóan lehetetlenné tette, hogy a kisnyilasok kommunista párt általi igazolását hangosan sérelmező demokratikus értelmiség – mármint 1946–47-ben – szövetségest láthasson a kommunista párt által szorongatott egyházakban.) (Gergely, Majsai, Fűrj)

A kereszt(y)én(y) gondolat annak ellenére, hogy a szekularizáció előrehaladt a társadalomban, erősebb lett az iskolában. Természetes, hogy rendkívüli árat kellett érte fizetnie: olyan szövetséget kellett kötnie a nacionalizmussal és az antiliberalizmussal, amely – nemcsak az egyházakon belüli szellemi megújulás előtt emelt akadályokat, hanem végig a húszas–harmincas évek folyamán – a hagyományos felekezeti autonómiát is visszaszorította, sőt, a vészkorszak idején a kereszt(y)én(y)ség alapértékeinek vállalását is megnehezítette.

Az egyház intézményes jelenléte az iskolai nevelésben

Az iskola, a nevelés egész szellemiségétől elkülönült módon vizsgálhatjuk az egyház célirányos jelenlétét a szocializációs folyamat egészében. 1920-ban az iskoláztatási kötelezettség hatékonyabb biztosítása, amely eredetileg azért vált fontossá, mert az apa hadifogsága miatt sok gyerek kimaradt az iskolából, nyilvánvalóan előre lejátszott forgatókönyvű parlamenti módosítás következtében a vasárnapi templomlátogatás kötelezettségét garantáló törvénnyé vált. E törvény mintegy pandantja volt az 1918-as rendelkezésnek, amely kifejezetten tiltotta, hogy a hitoktatók és a pedagógusok a hittanórán kívül felekezeti aktivitást várjanak el a diákoktól (Az iskoláztatási: 1939). Ez a tény, hogy a tankötelezettség magában foglalta a templomba járási kötelezettséget, teljes fordulatot jelentett a dualizmus korának – nyelvükben, attitűdjükben ugyan egyházbaráttá finomodó – kultuszminisztereivel szemben, akik a magyar kultúrharc eredményeit végül mégsem vették vissza. A templomba járási kötelezettség ellenőrzése, az ezt felügyelő pedagógusok buzgalmának minősítése a tanügyigazgatás számára világos szempontot adott a tanárok-tanítók megítéléséhez.

Azon alapvető eötvösi szabályozást, amely a hitoktatót és a hitoktatást egyértelműen kívül helyezte a tantestületen és az államigazgatásilag ellenőrzött tevékenységen 1923-ban felülvizsgálták, és a hitoktató a tantestület tagja lett. Ez azt jelentette, hogy a hitoktató immár intézményesen belefolyt az iskola, a tanárok közötti, illetve a tanár-diák viszony azon ügyeibe, melyeket eddig a tantestület keretében intézve távol tartottak az egyházaktól. A hitoktatókat nemcsak az őket alkalmazó iskola vonatkozásában „közalkalmazottossították”, hanem – „másodállásuk” piacán is. Az iskolafenn-tartók és hitoktatók közötti jövedelmi súrlódásokat VKM-rendelet rendezte azzal, hogy az óradíjnak az állami népiskolában kapottal azonos összegét előírták. A „magyar hiszekegy” rendeleti bevezetése a húszas években a legsajátosabban hitbéli – mert az egyház társadalmi-történeti szerepéhez nem kötődő – tevékenységet, az imát vonta be a politikai propaganda gépezetébe. A „magyar hiszekegy” a transzcendencia dicsfényével vonta be az egész Magyarországot visszakövetelő propagandát – maximalista és nyilvánvalóan csak háborúval elérhető célokra szocializálva az ifjúságot olyan időszakban, amikor a külügyi kormányzat reálisabb célokon, Magyarország nemzetközi egyenjogúságának visszaállításán, illetve részleges revízióon dolgozott (Juhász: 1964). (A korabeli jelmondatok közül a „Csonka Magyarország nem ország – egész Magyarország mennyország” kifejezés ellen egyetlen nagyegyház sem tiltakozott. Ez csak azért említendő meg, mert számos teológus teljesen új jelenségként értékeli a kommunista pártállam céljaival való azonosulás protestáns teológiai alátámasztását. A „szolgáló egyház” teológiája azonban történeti kontinuitással rendelkezik ahogyan erre Majsai Tamás felhívta a figyelmet.)

A magyar kormány egy 1935-ös jogszabállyal elrendelte az iskolai imádságok egyöntetűségét a nem felekezeti iskolákban. 1938-ban a tapasztalatok alapján a VKM úgy döntött, hogy az imát úgy kell módosítani, hogy hangos elmondása közben ütemesen tagolódjék. Köztudomású, hogy a nagyobb hangerővel, ütemesen elmondott szövegek, különösen annak mindennapi ismétlődése, erősítik a gyermekben a kollektív érzést, míg például a csendes imádkozás éppen a „négy szemközt Istennel” individuális felelősségtudatát erősítette (HK: 1938:95).

Nemcsak a totalitarizmus irányába mutató lépések érintették (a csatlakozás vagy ellenállás alternatíváját felvetve) az egyházakat, de a valóban modernizációsok is: az iskolaorvosi hálózat növekedése – amit a BM, a TB., a szélső-jobboldal és a szociáldemokrácia egyaránt támogatott – a hitoktatók sérelmére történt, megkérdőjelezte a gyerekek

szexuális felvilágosításával kapcsolatos monopóliumukat (Forrai Judit közlése). A magaviselet elbírálásának szempontjai között a valláserkölcsei meggyőződés, melynek megítélése a hitoktató kizárólagos kompetenciájába tartozott, a harmincas évektől külön nem, csak a „nemzethűséggel” együtt szerepelt. Utóbbinál nem a „meggyőződés”, hanem csak a „hazafias magatartás” számított, azaz a nacionalista propaganda tevékenységben, a leventemozgalmában stb. való részvétel. (Majsai Tamás hívta fel a figyelmet arra a sajátos tényre, hogy Béldy Alajos levente főparancsnok nem az egyházakkal fogalmaztatta, hanem maga fogalmazta meg az istentisztelet-járási kötelezettséget a leventék számára elrendelő dokumentumokat – a műfaj legritimáltabb darabjait alkotva meg.) A tanügyigazgatás – nyilván változó hatékonysággal – örökölt azon, hogy a legbuzgóbb vallásos életet élő gyermek se kaphasson az utóbbi nélkül jelest (Utasítás: 1936). A főigazgatók legaktívabbika az OKT-ben javasolta, hogy a középiskolai tantervi anyag között a bevett vallásfelekezetek vallásán anyaga is szerepeljen. „Kíváncsi ugyanis, hogy a felügyeleti hatóságok hatékonyabban ellenőrizhessék az egyes vallásán órákon folyó tanítást” (OKT: jkv. 1936. okt. 2.). Az iskolai vallásos mozgalmak lehetőségeinek növekedése is együtt járt a tanügyigazgatási kontroll növekedésével. A VKM 1937-ben megtöltötte az általa kevésbé ellenőrizhető külső személyek részvételét ezek irányításában – annak ellenére, hogy ezt maguk a túlterhelt hitoktatók kérték (PML: TF 135, 151/1937). A legnagyobb csapást azonban a felekezeti nevelés egyik leghatékonyabb intézményeként szolgáló cserkészlet – az interkonfesszionális leventemozgalom javára történő – visszaszorítása jelentette. Ez egyidejűleg a militáns, jobboldali tábori lelkészek egyházon belüli megerősödését is jelentette a könnyedebb pedagógus-cserkészvezető papokkal szemben (Gergely F.: 1989). Összességében a tantárgyi órán kívül zajló iskolai valláserkölcsei nevelés lehetőségei nagyobbak, autonómiája pedig kisebb lett a Horthy-korszakban.

Az egyházak, mint iskolafenntartók

A húszas évek oktatáspolitikája az egyházi iskolafenntartás számára egyértelműen kedvező volt. Klebelsberg expanziós politikája nemcsak kormányzati, hanem társadalmi erőforrásokat is növekvő mértékben vont be. A nagytőke és a nagybirtok forrásaira történő támaszkodás a bürokratikus kontroll expanziójának természetes határt szabott, ez pedig a fenntartói autonómiának kedvezett. Az új, közpénzből épített népiskolák többsége, ellentétben a századforduló iskolaépítési programjával, felekezeti iskola lett. Minden egyházi iskola három fő forrásból élt. Kapott egyfelől támogatást az iskolafenntartótól, másfelől tandíjakat és más hozzájárulásokat az iskola-felhasználóktól, harmadrészt államsegélyt, illetve községi segélyt.

A fenntartói hozzájárulás

Az iskolafenntartók történelmi egyházak lévén közismerten rendelkeztek egyrészt múltjuktól függő jövedelem-termelő vagyonnal, másrészt a hívők számától függő jövedelmekkel. Mindezen jövedelmek elsősorban a közép- és felsőfokú egyházi oktatás fenntartására, illetve a nem oktatási egyházi tevékenység finanszírozására szolgáltak. Ezekből a jövedelmekből azonban bizonyos részt az elemi iskolák finanszírozására is fordítottak. A húszas évek közepére vonatkozó számítások szerint a katolikus egyház birtokjövedelme (plusz-mínusz 0,3 milliós eltérésekkel) hétmillió pengő lehetett, a protestáns egyházaké pedig egymillió. (Csizmadia: 1966:175, Haller: 1927:38). Ennek a bevételnek egy része az iskolarendszer finanszírozására szolgált. Az oktatás-finanszírozás összege ebből a bevételéből mindenképpen meghaladta a kifejezetten erre szolgáló célvagyon, a katolikus tanulmányi alap 180 ezer pengő alatt maradó jövedelmét. E jövedelem nem függött attól, hogy hányan látogatták az egyházi iskolákat, hogy hogyan változott a hívők száma. A hívek hozzájárulását az egyházi adó biztosította, ez 4–5 millió pengő volt a katolikusok, a protestánsok és az izraeliták esetében is. Ennek behajtása általában együtt történt az állami és községi adók behajtásával. Ha az egyházi adó a többi adónak a 10%-át nem haladta meg, az együttes kezelésbe vonást már a pénzügyigazgatóság is engedélyezte. Az állam és egyház összefonódása nemcsak a legfelső szinten, de a középszintű bürokráciában is megvalósult (Csizmadia: 1966:251).

A harmincas évek új adóztatási szabályzatában a PM nem járult hozzá, hogy az egyházközösségek az egyházmegyei és országos szükségletek fedezésére is vessenek ki adót, limitálta a szemináriumok fenntartására és kultuszcéllra kivetett adót az állami adók 1%-ában (PPK: jkv. 1932. okt. 19, 1933. márc. 22., 1933. okt. 11.). Az alábbiakban nem vizsgáljuk az egyházak párbérváltság nevű jövedelmét, mert az közvetlenül a lelkészekhez áramlik, és nem lehet köze az iskolafenntartáshoz. A birtokok jövedelme és az egyházi adó viszont szolgálhat iskola-fenntartási célokat is.

*A legfontosabb egyházi iskolafenntartók nem kizárólag
iskolai célokat szolgáló jövedelmei 1938-ban*

	birtokjövedelem (becslés)	egyházi adó (pontos)
Katolikus	6742	4252
Görög katolikus	109	64
Református	1086	3329
Evangélikus	270	1236
Görögkeleti	60	9
Unitárius	4	19
Izraelita	13	3960
(vallásalap)	892	

(A táblázat az 1935-ös birtokstatisztika aranykoronában megadott adatainak átszámításával és az 1938-as Adó-statisztika I, IX felhasználásával készült. Egyházi adót Magyarországon 1938-ban 2 190 364 állampolgár fizetett.)

A református népiskolák esetében pontosan tudjuk, hogy mivel azok 7818 ezres költségvetéséből az egyház 4306 ezer pengőt fedezett, viszont a (később ismertetendő) iskolai jövedelem csak 1993 ezer pengőt fedezett, a különbséget az egyéb felekezeti jövedelmek fedezték. A katolikus népiskolák és tanítók száma egyaránt 2,6-szorosa a reformátusnak. Így itt hozzávetőlegesen 20 327 ezres költségvetéssel számolhatunk. Mivel ott az államsegély 8767 ezer pengő, az iskolai jövedelem 4462 ezer pengő: a katolikus egyház saját forrásból mintegy 7098 ezer pengőt irányít a népoktatásba. A (később ismertetendő) államsegély és a szülők önkéntesen és önkéntesség nélkül befizetett pénze együttesen nem hoz profitot az iskolának, ráadásul a fenntartó egyházközség még nem iskolai célokat szolgáló egyházközségi pénzeket és az egyházi vagyon nem iskolai célokat szolgáló hozadékának egy részét is kénytelen a népiskolázásba irányítani. Ha arányaiban eltérően is, de ez a nagyegyházakra egyként igaz. Ekképpen azt mondhatjuk, hogy a felekezeti iskolarendszernek a két világháború között tapasztalt nagysága csak úgy maradhatott fenn, hogy támaszkodnia kellett a nem iskolai célokat szolgáló egyházi vagyonra, egyházi adóra, nem iskolai célokat szolgáló állami és községi segélyre is. Azaz bármely földbirtokreform, függetlenül annak világnézeti indítékaitól, szükségképpen vezetett volna az egyházi népiskolarendszer finanszírozásának elbizonytalanodásához.

Iskolahasználói támogatás a felekezeti népiskolában

A helyi (községi) iskola-fenntartási adó alól mentesült az, aki nem a községi, hanem a felekezeti iskolába járatta gyermekét. (Pontosabban: a községi iskolai pótagó az egyenes adók 5%-át jelentette. A község azoktól, akik felekezeti iskolába jártatták gyermeküket annyi adót szedhetett, hogy a felekezeti iskolaadó és a községi iskolai pótagó összegese ne haladja meg az adózó egyenes adójának 5%-át) Vagyis az állampolgár szabadon választott aközött, hogy jövedelme előre meghatározott szektorsemleges százalékát a felekezeti, vagy a községi iskoláztatás fejlesztésére költi. Ennek lehetősége Eötvös részéről kompromisszum volt, ugyanis 1848-ban a hitfelekezeti iskolák állítását az új polgári népoktatási törvényjavaslat, melyet az alsóház elfogadott, mindenkinek megengedte, de ez senkit nem mentesített a községi iskola fenntartására szolgáló 5%-os iskolaadó alól. Ezáltal az 1848-as törvényjavaslat – legalábbis finanszírozási tekintetben – a felekezeti iskolákat ugyanúgy magániskolának nyilvánította, mint ahogyan ez például az Amerikai Egyesült Államokban megvalósult. Az egyházakkal való kiegyezés érdekében az Eötvös vezette minisztérium 1867 után meghozta a legsúlyosabb kompromisszumot, visszalépett a közoktatás és magánoktatás markáns szétválasztásától és lehetővé tette, hogy az egyházi iskolaadó összege a községi iskolaadó összegéből levonassék, magyarul, hogy az egyházi iskolák automatikusan közjövödelmekből finanszíroztassanak. A hetvenes években az iskolákban 25% körül állandósult a tandíjából eredő bevétel, megnőtt az egyházak tagjaira kirótt hozzájárulás mértéke: néhol elérte az 5%-ot (Kelemen: 1985:96, Kotnyek). A századforduló után ingyenessé tették a népoktatást, ezzel a szülőktől szedhető hozzájárulás a helyi iskolához tulajdonképpen a felekezeti iskolaadóra korlátozódott. A két világháború között tovább nőtt a felekezeti iskolai adó jelentősége. Nőtt azonban az egyes települések közötti különbség is. Az alábbi táblázatból kitűnő döbbenetes eltérések érthetővé teszik, hogy miért volt szükség a fentiekben jelzett egyéb felekezeti források bevonására.

*Az iskolafenntartó felekezetek egyházi iskolai adójának adókiivetési kulcsa 1938-ban
(a községek száma)*

	összes	római katolikus	református
Nem %-os	368	137	129
0–10%	300	152	97
11–20%	435	254	117
21–30%	550	381	106
31–40%	326	208	71
41–60%	358	241	59
61–80%	121	75	21
81–100%	88	40	30
101–150%	12	7	3
151–200%	6		1
200%–	3	2	
Összesen	2567	1497	634

Az iskolai adót fizetők száma 1938-ban összesen 1 065 063. Azaz alig feleannyi, mint az egyházi adót fizetők száma. Az iskolai adók az összes közterhek százalékában 0,61% (PPK: jkv. 1932. okt. 19., 1933. márc. 22., 1933. okt. 11.).

A felekezeti elemi iskola és az államsegély

Az alábbiakban az elemi iskola fenntartásának forrásait vizsgáljuk, összehasonlításként megnézve az állami-községi iskolákat is.

*Az egyes fenntartók tulajdonában lévő iskolák összes költsége
és a fedezet fontosabb forrásai 1938-ban (ezer pengőben)*

Felekezeti	Egyéb fenntartói iskolaadó	Államsegély forrás	Összes költség
Állami	14044	0	14044
Vármegyei	5	1	6
Községi	8837	1969	10806
Római katolikus	4462	7098	8767
Görög katolikus	108	280	379
(egyesült katolikus			19)
Református	1993	2313	3512
Ágostai evangélikus	495	767	950
(egyesült protestáns			6)
Görögkeleti	9	63	3
Unitárius		1	2
Izraelita	257	515	259
Társulati		154	11
Magán		904	19
Érdekeltségi		55	14

(A felekezeti adó összegei Adóstatistika I. IX. füzetének adatain, az államsegély nagysága az 1938-as statisztikai évkönyv 276. lapjának adatain alapulnak. A további számítások az állami és református népiskolákról szóló adatok (Néptanítók Lapja: 1937:336) és a más fenntartójú iskolák számának és a tanítók számának (Statisztikai évkönyv: 1938:279) összevetésén alapulnak. A megtalálható adatokra is elvégezvén a táblázatban fel nem tüntetett kalkulációt úgy találtuk, hogy az aránypármódszer mintegy 92%-os pontossággal bízható csak meg, így a fenti adatok fenntartással kezelhetők, de az arányokat így is jelzik. A táblázatban jelzett egyesített iskolákat ki kellett hagyni a számításokból.)

A fenti számok alapján megállapítható, hogy a népoktatás szférájában az iskolai adó a nagy felekezeteknél nagyságrendileg kisebb volt, mint az államsegély. Így az államsegély az adó kétszeresét is elérhette. Kivétel a görögkeleti egyház, ahol az államsegély az összköltségvetésnek alig több mint negyedét, illetve az izraelita egyház, ahol alig több mint felét jelentette. (E két iskolafenntartó olyan társadalmi és szellemi csoportokat képviselt, amelyek az uralkodó körök szemében ellenszenvesek voltak, és a szerb- és zsidóellenes attitűd úgy tűnik, hogy közvetlenül

csapódik le a finanszírozásban.) A külső állami segélyek között kell számon tartanunk az oktatási ágazatba áramló 0,9 millió pengőnyi egyházközségi segély nagy részét is. (Sajnos csak 1934-es adat van, 1938-as nincsen.) A községek sokkal több felekezeti tanítót fizettek, mint saját tanítót (1952, ill. 956 főt). A községek 2,2 milliót fizettek a felekezeti tanítóknak (fejenként 1127 pengőt), a városok 1,635 millióval járultak hozzá a területükön működő felekezeti iskolák fenntartásához. Ennek az összegnek igen nagy része esik a vidéki városokra, mert Budapesten az elemi oktatásban egy 19. századi általános községestítő határozat eredményeképpen valóban dominált a városi iskolák aránya, úgy ahogy azt Eötvös eredetileg szeretne volna. A iparostanonc iskolákhoz a városok 8 ezer, a hasonló kereskedőtanonc iskolához 19 ezer, a gazdasági ismétlő népiskolához 23 ezer pengővel járultak hozzá (Magyar Városok: 54–61.). A községek egyházügyi költségeinek talán negyven százaléka tekinthető oktatástámogatásnak. Relatív a legtöbbet költenek a közepes méretű községek, utána a nagyobbak, és a legkevesebbet a kicsik. Ennek oka, hogy a közepesek már elég jelentősek ahhoz, hogy polgárit tartsanak fenn, de ahhoz még nem, hogy gimnázium települjön a községbe, így relatíve több gyerek jelentkezik polgárba, mint a hasonló rétegösszetételű nagyobb településeken. Ezekben a kisebbségi vallást követők már vannak annyian, hogy ne kényszerüljenek a többségi vallás iskolájába jártni gyerekeiket, viszont még nincsenek annyian, hogy egyházi adóikkal fenntartsanak egy iskolát. A kicsik a kevesebb pénzből jóval többet áramoltatnak az egyházon keresztül. Ez érthető, hiszen ezekben a községekben az egyetlen iskola felekezeti, és annak fenntartásához járul hozzá a község. Az a tény azonban, hogy a pénz az egyházközségen keresztül áramlik, még azt a tanítót is egyháztól függővé teszi, aki végső soron világi forrásokból, közadókból származtathatja jövedelmét. A felekezeti iskolák 64,4%-a államsegélyben részesül, majdnem 2,4 milliót kapnak így az iskolák, s ennek csak kicsiny töredékét a községi háztartáson keresztül. A többi pénzt a központi apparátus uralja. Adataink szerint a felekezeti tanítók már rendkívül élesen tiltakoztak, ha jövedelmük 10%-kal elmaradt az állami kollégáikétól. (A felekezeti tanító egyébként elvileg közhivatalnok, 1907 óta garantált a fizetésének összege. Ebből feltételezhetjük, hogy átlagos jövedelmük nem lehetett sokkal, nagyságrendekkel kevesebb, mint az államiaké [ami átlagosan 2680 P volt]. Közvetett bizonyíték, hogy a területviSSzacsatolások utáni tanítóihiányban az állami oktatás expanziója elszívta volna a nagyon rosszul fizetett felekezeti tanítókat.)

A középfok finanszírozása

A legfontosabb iskolai célvagyon – a tanulmányi alap hozadéka – az iskolák jövedelméből csupán 173 ezer pengőt tett ki, a tényleges birtokjövedelem a többi (ami azt 1161 ezerre egészítette ki) állami hozzájárulás és iskolai bevétel volt. A kiadásokból 662 240 pengőt fordítottak a királyi katolikus iskolákra; 93 320 P a részben fenntartott iskolákra; 132 860 P a tanító(nő)képzőkre; 4698 P a népiskolák kiadásaira; 48 094 P az ügyigazgatóságokra; 239 837 P a nyugellátásokra (Csizmadia: 1966:192–193).

Igen komplikált számításokkal juthatunk csak el a középiskolák finanszírozásának megítéléséhez. A szerzetesrendi iskolák épülete ugyanis igen gyakran része a rend tulajdonában lévő épületkomplexumnak. Fenntartási költségei ennek következtében elkülöníthetetlenek a rend nem oktatási célokat szolgáló épületeinek fenntartási költségeitől. A felekezeti középiskolai tanárok jövedelmeiről a magyar polgári oktatásügy időszakának nagyobbik része vonatkozásában még becsléseket sem végezhetünk.

A kutató helyzete az 1934-től kezdődő periódus megítélésekor válik könnyebbé, ekkortól kezdve ugyanis a felekezeti középiskolai tanárokat is az állami tanárokkal egyenlő elbánás illette meg. Mivel pedig tudjuk, hogy az állami középiskolai tanárok átlagjövedelme 3400 P volt, és a felekezeti tanárok kor és képzettségi eloszlása nem lényegesen ütött el az állami tanárokéétól, egyszerű aránypárral végezhetünk becslést. (Igaz ugyan, hogy a szerzetestanárok a teológia elvégzése miatt évekkal később kezdtek tanítani, mint békeidőben a nem szerzetestanárok, de ezt a statisztikai hatást „szerencsésen” ellensúlyozza, hogy a nem szerzetesrendi tanárok általában csak néhány év munkanélküliség után kerültek a pályára és magasabb volt körükben a még aktív korban bekövetkezett mortalitás is, ami a legmagasabb jövedelműek arányát csökkentette.) Az egyházak a középiskolai tanárok illetményére e becslés szerint 3,2 milliót költhetnek, tehát alig valamivel többet, mint államsegély formájában az állam. Ehhez az állami hozzájáruláshoz még hozzáadódik a fiú-középiskolákra szánt 232 ezer, a leány-középiskolákra szánt 33 ezer, a felsőkereskedelmi fiúiskolákra szánt 14 ezer, felsőkereskedelmi leányiskolákra szánt 6 ezer, a különféle egyéb iskolákra szánt 226 ezer pengős városi hozzájárulás. A szegényebb felekezeteknél illetve iskoláknál tehát egyáltalán nem elvi veszély, hogy az állami-városi hozzájárulás eléri a jövedelmek felét és ezzel a tanügyigazgatás rendkívüli jogokat szerez. Valószínű, hogy ezekben az iskolákban gyakorlatilag teljes mértékben az állam fizetett, így a tanügyigazgatást rendkívüli kinevezési jogok illették meg. A jelentősebb felekezeti középfokú iskolafenntartók közül kifejezetten megbízható adataink a református egyház által fenntartott iskolákról vannak.

*A református egyház által fenntartott középfokú iskolák finanszírozása 1938-ban
(ezer pengőben)*

	tandíj	államsegély	egyház	összesen
Tanítóképzők	178	117	113	436
Polgári	?	84	?	448
Fiú-középiskolák	800	545	714	2059
Leány-középiskolák	277	120	96	493

Ha pusztán a személyi költségeket vizsgáljuk, a fizetéskiegészítő államsegély aránya valamennyi jelentős iskolánál, Csurgón, Pápán, Budapesten, Sárospatakon, Debrecenben egyaránt meghaladta az 50%-ot. A leány-középiskoláknál a tanári fizetések 59%-át fedezte az állam, Budapesten és Miskolcon nyert ezzel a tanügyigazgatás rendkívüli jogokat (Refkonv: 1938:267, 160, 194, 210, 289, 222). Oktatás-gazdaságtani számítást is érdemes végeznünk:

A tanulószám és költségek a református egyházi iskolánál, illetve az államnál

	Költség refor- mátusoknál ezer pengőben	Költség államnál ezer pengőben	Tanulósza- m reformátusok- nál	Tanulósza- m államnál	Tan./pengő reformá- tusoknál	Tan./pengő államnál
Elemi iskola	7818	13944	142650	229857	54	60
Tanítóképző	436	1292	1195	1497	364	863
Polgári	448	4515	2796	36537	160	124
Középiskola	2552	5139	9960	25802	256	199

(A népiskolai tanulósza-
m: A stat. évkönyv 1938: 277. o. szerint, a többi iskolatípus uo. 286. o., az iskolai év végén osztályozott hallgatók száma szerint, állami költségvetés: 1937:11. tc.) Ha az iskola tandíjbevételeit a kiadáshoz viszonyítjuk, kitűnik, hogy míg a református tanítóképzőkben 40,82%-ot fedez a tandíj, addig az állami iskolákban csak 29,41%-ot fedez. Továbbá a református középiskoláknál 42,20%-ot, az állami iskoláknál 30,08%-ot. A fenti adatok két óvatos következtetés levonására adnak alkalmat:

1. Az egyházi iskolák fenntartását jelentős részben az egyházi vagyon és a növekvő államsegély tette lehetővé. A vagyon válsága, a hagyományos nagybirtokrendszer bomlása és gazdaságtalanná válása megnövelte az államtól való függőséget. Az egyházi iskola nem él meg a piacon.

2. Az egy tanulóra eső képzési költség a református és az állami iskolákban láthatólag eltér, azonban iskola-típusonként teljesen különböző módon. Ez utóbbi még további kutatásokat igényel.

Az egyházak és a változás a középiskola-politikában

Míg 1918 előtt az átjárhatóság volt az állami középiskola-politika fő célja, s ezzel kapcsolatban kellett intézményeik védelmében a felekezeteknek eljárniuk, addig 1919 után a hatalomra került elit célja megváltozott (MP: 1919:18). Egyszerre kellett eleget tennie három egymásnak ellentmondó célnak: nem felejtette el a modern polgárságnak tett korábbi ígéretet, hogy a középiskolában a latin tanuló nélkül eljuthat az érettségiig, dominánssá kellett tennie a köztisztviselő-értelmiség szimbolikus elkülönülését biztosító latinos ismeretanyagot, s végül – keresztény kurzusként – nem kerülhetett szembe a görög eltörlését mindig is ellenző egyházakkal. Az 1924-es törvény „mindenkinek megadta a magáét”: a klasszikus (görögöt is, latint is kívánó), a „középutas” (a latin szimbolikus-pozicionális értékeiről lemondani nem akaró, de élő idegennyelv-oktatásban érdekelt), s a pragmatikus beállítottságú (az idegen nyelveket és a természettudományokat középpontba helyező) érdekcsoportok kivétel nélkül megtalálhatták a céljaiknak megfelelő iskolatípust (MP: 1924:68). A kormányzat ideológiai „tantervpolitikai” céljának megvalósulását az ideológiai tárgyak (magyar, történelem, földrajz) azonossága garantálta. E tantervi közösség elfogadása árán a reális iskola egyen-jogúsítására is lehetőség nyílt. Az 1924-es középiskolai törvény legfőbb egyházpolitikai összefüggése kétségtelenül az, hogy az ógörög visszaszorulásának megállításával Klebelsberg véget vetett az egyházak műveltség-személyei szem-pontjából hátrányos dualizmuskori kultúrpolitikának.

Az egyházak felé tett alapvető gesztus volt az is, hogy míg az 1883-as törvény azt a feladatot szabta a középiskola elé, hogy „az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse” addig

az 1924-es új középiskolai törvény szerint az, hogy a „tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára képessé tegye”.

E törvényhely alapján – először a modern magyar középfokú oktatásban – az állami oktatáspolitikai világnézeti elkötelezettsége deklaráltatott. A törvényszövegben hagyományosan használt racionalista *oktatás*-fogalommal szemben az értékközpontú *nevelés*-fogalmat emelte be, s a nevelés céljaként az „erkölcsös polgár” tulajdonságainak kialakítását határozta meg. Ezen erkölcs *világnézeti elkötelezettsége* egyértelműen deklaráltatik. Noha természetesen nem állítható, hogy a magyar liberális oktatáspolitikai a 19. században semleges lett volna a vallásossággal szemben – az erkölcsön a miniszterek és tantervkészítők már akkor is leginkább a valláserkölcst értették, s a hittan kötelezősége nem kérdőjeleződött meg, de a valláserkölcst nevelés nem volt törvényben előírt kötelezettsége az iskolának, a valláserkölc konkrét kérdéseiben a kormányzattól eltérő álláspontot elfoglaló iskolafenntartókkal, intézményvezetőkkel szemben ezen az alapon nem lehetett eljárni. (A kötelező hittan sem olyan volt, mint Németországban vagy Spanyolországban, hanem a tantestülettől elkülönült hitoktató biztosította azt...)

Ráadásul az új törvényszöveg, még a magasabb általános műveltséget is korlátozni kívánja, csak azokat az ismeretanyagokat engedve az iskolába, melyek *hazafias szellemnek* eleget tesznek.

Nemcsak az egyházak, de a parlamenti ellenzék sem tette szóvá – sem negatív, sem pozitív irányban – a vallásos nevelés céljának felbukkanását a törvényszövegben – ez „benne volt a korszellemben”, nyilván nem keltett feltűnést. (Ez a magyarázat kissé közhelyszerű, de nem találtunk jobbat – érthetetlen, hogy a világnézeti elkötelezett kormány és a vele világnézeti ellentét oldalán álló politikai és értelmiségi erők nem tették szóvá ezt a változást.)

Az egyházaknak tett gesztus ugyanakkor nem jelenthette – az erős állam iránt nyilvánvalóan elkötelezett Bethlen–Klebsberg-kormányzat idején – az államhatalom meggyengülését. A VKM – és egyébként minden európai kultuszminisztérium – legfontosabb nagypolitikai-szakigazgatási céljai egyike volt, hogy növelje azoknak az eszközöknek a számát, amelyekkel az iskolafenntartó egyházakkal szemben alkupozációba kerülhetett. Ráadásul ezt az igazgatásilag, szervezet-szociológiailag természetes célt a magyar VKM-nek úgy kellett megvalósítania, hogy elkerülje az egyházakra akár a legkisebb mértékben is sértő politikai akusztika megjelenését, ezt ugyanis a nagyobbik kormányzópárt többsége sem vette volna jónéven, nem beszélve a kisebbik (keresztényszocialista) koalíciós partnerről. A Bethlen-kormány, alig két évvel azután, hogy a keresztény-párt elvesztette a kultusztárcát, nem engedhette meg magának, hogy egyházakat sértő lépések történjenek, s különösen nem engedhette ezt meg magának Klebsberg, akit egyébként is a liberális nagytőkével való együttműködéssel vádolt a jobboldal – s nem alaptalanul.

Ezt az óvatos alkupozáció-javítást az államsegély mértékének manipulálásával, vagy tanügyigazgatási lépésekkel is el lehetett érni, de ez esetben egészen nyíltan az egyházi autonómia védelme-korlátozása jelentette volna a frontvonalat. Ésszerűbb volt mindezt egy *általános* oktatáspolitikai lépés keretében megtenni: az iskolatípusok elosztásának, mint politikai eszköznek a jelentősége felértékelődött. El kellett ugyanis dönteni, mely felekezeti iskolák lesznek humángimnáziumok – azaz melyek térhetnek el a többségtől, a reálgimnáziumi típustól.

Klebsberg eredeti elképzelése szerint a fennálló 120 középiskolából 14-et meg kívánt szüntetni (!!!), 20 lesz humángimnázium, 71 reálgimnázium, 15 reáliskola. Később az elképzelés módosult: 26–71–21-re. Az 1930–31-es évben 28 gimnázium, 69 reálgimnázium és 22 reáliskola működik. Az egyházak iskoláik jelentős részét mindenképpen „görögmentessé” kellett, hogy tegyék. A törvénynek ez az előírása meglehetősen nyugtalanságot váltott ki az egyházak részéről. (MSÉ: 1931)

A görögtanításhoz szimbolikus okokból is ragaszkodtak, de papnevelési szempontból is: ugyanis a kissemináriumok 4. vagy 6. osztályból vették fel a növendékeket, s gyakran nem is a szerzetesi gimnáziumokból, hanem a környékbeliékből... (NN: 1922:22:226)

Valamennyi egyház és az összes püspök külön-külön is szót emelt a törvényjavaslat 5. §-ának rendelkezése ellen, amely végső soron a miniszter jóváhagyásától tette függővé az iskola típusának meghatározását. (PPK JKV: 1924)

A VKM azonban e kérdésekben nem engedett. A Katolikus Tanügyi Tanács módosító javaslatát csak akkor terjeszthette a miniszter elé, mikor a törvényjavaslat már a parlament előtt feküdt. A régi középiskolai törvény 71. §-ának módosítását a primás oly értelemben sürgette, hogy a kir. kat. gimnáziumok az egyház rendelkezése alá kerülhessenek. Azonban a vallás- és közoktatásügyi miniszter megtagadta a kívánság teljesítését. Viszont ígéretet tett, hogy a püspöki és szerzetesrendi gimnáziumok átszervezésénél az iskolafenntartóval egyetértőleg határoz.

A miniszter a parlamentben elismerte, hogy nyomást gyakorol az egyházakra, hogy a reálgimnáziumi iskolatípust is fogadják el. Eldicsekedett vele, hogy a premontreiek épülő gödöllői gimnáziuma reálgimnázium lesz, s hogy a ciszterciákkal megállapodott, hogy budapesti paralel osztályok közül az egyik osztály reálgimnázium lesz. Utóbbi megjegyzés nyomán a későbbi statisztikák értelmezése kissé nehezebbé válik – eszerint a kutatás későbbi fázisában majd egyenként az iskolai értesítők alapján ellenőrizni kell, hogy az országos statisztikában humángimnáziumként szereplő iskolákban hány olyan paralel osztály működött, s hány tanulóval, melyek tulajdonképpen a reálgimnáziumi tanterv szerint tanultak. Az átszervezés részletei is tisztázásra várnak, Budapesten pl. az 1924–25-ös tanévben 5. osztályba

lépő gimnazistákat reálgimnazistákká nyilvánítottak, másutt viszont a kifutó évfolyamokhoz nem nyúltak hozzá, s azok az eredeti tantervnek megfelelően haladtak tovább.)

Mindenesetre Klebelsberg is érezhette, hogy e kérdésben szorul leginkább külső támogatásra. Nyilván nem véletlen, hogy az eredeti törvényjavaslatban szereplő megoldás, miszerint a fenntartók szabadon kezdeményezhetik, hogy milyen legyen az iskolájuk, s a miniszter szabadon dönt e kérdésben, túl sok konfliktust rakott volna Esztergom és a Hold utca viszonyára. Ezért – szokásos parlamenti húzással (végül is a numerus clausus is így változott meg alapvetően...) – egy kormánypárti parlamenti képviselő kezdeményezte a miniszternek kedvezőbb megoldást. Erre a nemes feladatra Szabóky Jenőt választották ki, aki – az Ármentesítő Társulat főmérnökeként – nyilvánvalóan elkötelezett híve volt a realiztikus műveltségnek, mint az 1919-es kalocsai ellenforradalom vezére és különítményese jobbról kikezdehetetlen volt, viszont, mint 1920-ban (ráadásul az erősen katolikus Kalocsán) kiscsaj és nem keresztény programmal befutó képviselő az egyháztól különösebb függésben sem állt. Ő tette tehát azt az előterjesztést, hogy „gimnázium lehetőleg csak oly községben (városban) maradhat meg, vagy állítható fel, ahol másfajta középiskola (reálgimnázium vagy reáliskola) is van. Különös méltánylást érdemlő esetben e szabály alól a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter tehet kivételt.” A részletes vitában elhangzott módosítást a szociáldemokrata Kéthly Anna természetesen támogatta, amelyre csak ritkán volt példa. Még nagyobb siker volt, hogy a keresztény-szocialista Petrovác is felzárkózott a javaslat mellé: ő erősbetvárosi várospolitikusként, építész-mérnökként, az ipariskolai tanáregyesület elnökeként „reál-elkötelezettségét” fontosabbnak tekinthette, mint egyházi elkötelezettségeit. A többség – Klebelsberg hozzájárulása után – megszavazta a módosítást. (NN: 1922:22:228)

Amikor az iskolafenntartók speciális érdekei kerülnek szóba, Klebelsberg hangjában már az ingerültség érződik: „az már ezután kormányzati szemmérték dolga lesz, hogy az egyes iskolatípusok engedélyezésénél a legnagyobb megértéssel járjunk el és a felekezeti érdekekre is tekintettel legyünk. Kizárólag erre nem lehetek tekintettel, hiszen az iskola nem az iskolafenntartókért van, hanem elsősorban a gyermekekért.”

A Klebelsberg-korszakban tehát sok tekintetben megváltozott a dualizmuskori állam–egyház viszony, amennyiben az állam és egyház egyfajta összefonódása megindult, de nem történt kísérlet az egyházak totalitárius értelemben vett integrálására. A húszas évek végén kitűnt azonban, hogy a háromágú középiskolai rendszer léte automatikusan még további differenciálódáshoz vezet, hiszen az egyik oldalon felmerült az igény a reáliskolai fakultatív latin bevezetésére, a másik oldalon pedig a humángimnáziumi görög fakultatívvá tételére. Ezeket a változtatásokat lépésről lépésre engedélyezte a VKM, és így egy igen sokszínű iskolarendszer jött létre. A latin nélküli középiskola helyi értékét a felsőoktatás maga állapította meg: hiába biztosított az 1924-es törvény az összes iskolatípusnak egyenlő jogosítványt, több egyetemre mégis csak pótlóvizsgálával juthattak be a reáliskolások (FN: 1934. máj. 3., 220.). A reáliskola hiába tanított a Műegyetem igényei szerinti kémiát és ábrázoló geometriát, mivel reálgimnazisták is mentek oda, az egyetemen ezen tárgyakat újra előről kellett kezdeni, s a Műegyetem tanterve a reálgimnáziuméhoz alkalmazkodott. A Műegyetem természettudományos műveltségük miatt akadályozta a humángimnazisták felvételét is. A húszas évek három (illetve több) ágú középiskolája átmenet volt: az alsó tagozatában latin nélküli egységes középiskola 1910-es évekbeli terve és a kötelező latinos egységes középiskola 1934-re megvalósult célja között. Az 1924-es középiskolai törvény a munkaerőpiac és a szülői kereslet oldaláról egyaránt érkező nyomások ellenére, az iskolaszervezet átjárhatóságát szorgalmazó tanügyi racionalitás és baloldali érvelés ellenében megőrizte – sőt, bizonyos értelemben megteremtette, hiszen 1890 óta egyetlen olyan típus sem volt, ahol a görög kötelező lett volna – a klasszikus gimnázium, a görögöt és latint tanító humángimnázium típusát, amely az egyházi gimnáziumok oktatási elitjének érdekeit szolgálta. Érdemes részletesen megvizsgálni, miképpen reagált a harmincas évek oktatáspolitikája arra a sokszínű középiskolai helyzetre, amely 1932–33-ra létrejött, és valamiféle rendezést igényelt.

A részleges szakmai reform hívei ebben a nehezen áttekinthető iskolarendszerben kívántak egyszerűbb struktúrát kialakítani. A részleges reformokkal szemben Hóman koncepcionális, politikai természetű reformtervekkel állt elő. Az akkori Országos Közoktatási Tanács koncepciójával szemben nem novelláris úton, hanem új törvénnyel kívánta rendezni a középiskola sorsát, mellékesen – vagy éppen egyáltalán nem mellékesen – lemondatta tisztéről a klebelsbergi középiskola és tantervpolitika főideológusát, Kornis Gyulát (MP: 1933:97). Ennek a változásnak a legfontosabb oka, hogy a jelzett társadalmi és ideológiai folyamatok lényegileg új feladatokat adtak a középiskoláknak. A nemzetnevelés egysége, a szelekciós szempontok garantálása, az új társadalompolitikai preferenciarendszer megteremtése csak egy új törvénnyel, és az ahhoz kapcsolható rendelkezésekkel volt lehetséges. Valószínűleg az is a törvényalkotás mellett szólt, hogy egy formálisan is nagy jelentőségű törvény körüli vitában sokkal inkább megnyilvánulhattak azok a társadalmi és szakmai csoportok, amelyek a tanügyigazgatási törvény várható ellenlábasai voltak. A középiskolai reform ugyanúgy hozta mozgásba, kényszerítette színvállásra a magyar tanártársadalmat, mint ahogyan a költségvetési átépítés a felsőoktatásban dolgozókat.

A középiskolai reform egyik lényegi eleme a reáliskola, illetőleg a humángimnázium megszüntetése volt. A reáliskola egész közege kevésbé volt alkalmas fokozott ideologikus nevelésre, a Műegyetem pedig nem lobbizott az érdekében. A humángimnázium fenntartásához ugyan sokan ragaszkodtak volna – elsősorban az egyházi körök –,

azonban egyrészt a VKM világossá tette minden érdekelt számára, hogy a reálgimnázium intézménye még mindig a legelfogadhatóbb kompromisszum, másrészt pedig egyre kevesebben választották a görögöt oktató iskolákat (FN: 1934. máj. 3., 227). A tanáregyesületeket kielégítette, hogy a törvény 20. paragrafusa a tanári rendnek büntetőjogi védelmet nyújtott, több más paragrafus pedig – a tanárok szociális érdekeinek védelmében – úgy intézkedett, hogy ne lehessen egy iskolában csupán óraadó és helyettes tanárt alkalmazni, hanem legalább annyi rendes tanár legyen, mint ahány osztály van, s hogy minden iskolafenntartó az állami tanárokkal egyenlő elbánásban köteles részesíteni az alkalmazott tanárokat (FN: 1934. máj. 3., 224). A teljesen azonos „elbánás” állami megkövetelése nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy a verseny egyik legfontosabb elemét, a nem állami iskolafenntartó és az általuk alkalmazott tanárok – legalább részben – szabad megállapodását akadályozta meg. Hasonlóképpen a tanári rend büntetőjogi védelme a szakma egységesedését és köztisztviselői arculatát erősítette. A VKM a szakmai igények kielégítésére, az OKT-ra kívánt támaszkodni, ehhez viszont radikális személycserékre volt szükség. Így Kornis helyére a későbbi tankerületi főigazgató, a jobboldali beállítottságú Kemenes Illés került. A VKM célja – a Gömbös-féle terveknek megfelelően – a homogenizált és kézben tartott társadalomnak megfelelő, egyöntetű nemzeti világnézet kialakítása volt. Ennek egyik legfontosabb ideológiai következménye, hogy a húszas évek kezdetének konzervatív nacionalizmusát, illetve az évtized végének „aktivista” neonacionalizmusát új fogalmak váltották fel – a népiség és a faj gondolata. Az ideológus csoportok hatására az 1883-as törvény racionális, és az 1924-es törvény azt kiegészítő „pedagógiai” célkitűzését úgy formálták át, hogy a hangsúly a nacionalizmusra kerüljön. A „hazafias szempontú magasabb műveltség” helyébe a „nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltség” került (1934:11. tc.).

A középiskoláról szóló 1934:11. tc. a középiskolai oktatást új alapokra fektette. Alapgondolata az egységes középiskola volt, amelynek a *nemzetismereti oktatás* képezte gerincét. Tehát nem az a görögös-latinos humán műveltség, amely a klebelsbergi reform által megtűrt humángimnázium vezéreszméje volt, vagy nem a Klebelsberg által szorgalmazott idegen nyelveken, illetve természettudományos műveltségen alapuló polgári műveltség, amelynek a reálskola felelt meg, hanem a nemzeti irodalmat és történelmet (s a lényegében nemzeti tárggyá formált latint) egy meghatározott értelmezésben középpontba állító nemzeti műveltség. Ez az egységes magyar középiskola a *gimnázium* elnevezést viselte. Az 1924-es törvény ugyan egyesítette az ideológiai tárgyakat, de kiszélesítette az alternatívákat: az új törvény nem hagyott alternatívát, a középiskola egyetlen formáját tette lehetővé. Ezzel végső soron elmélyítette azt a szakadékot, ami a középiskolai „királyi út” és a polgári iskolai–szakiskolai „másodosztályú tanulmányi út” között húzódott. Fontos új rendelkezése volt a törvénynek a felügyelet kiterjesztése, amely az egyházak határozott ellenállása ellenére bővítette azokat a lehetőségeket, amelyek az államnak beleszólási jogot biztosítottak a felekezeti iskolák életébe. A humángimnázium felszámolásával a szerzetesrendek autonómiájára – és nemcsak az államtól, hanem az egyházi gépezettől való függetlenségére – is csapást mértek (Szombatfalvy: 1934). Az esztergomi érsek követelte, hogy a katolikus egyház iskolaalapítási joga a fenntartói joggal együtt külön-külön mondassék ki, s hogy a katolikus iskolákban az iskolai szünet megállapítása a püspöki karral együtt történjék. Serédi azt is követelte, hogy a törvényben megnevezett egyházi hatóságon minden esetben a püspöki kar által ekkor kreált szerv legyen értendő (FN: 1934. máj. 3., 225). Az evangélikusok szerint az 1883. évi törvényből annak a rendelkezésnek az átvétele, hogy 50 százaléknál magasabb államsegély esetén megszűnik az autonómia, nem reális, mert az egyházak anyagi ereje jelentősen lecsökkent. Valójában már az is kompromisszum volt, hogy a tandíjat az egyházak javára számították. Az állam valójában csak akkor szerzett jogot az autonómia korlátozására, ha az egyházi hozzájárulás 15–20 százalék, a tandíj 30–35 százalék alatt maradt (FN: 1934. máj. 3., 225–243). Tehát az állam a fenntartási költségeknek valóban több, mint 50%-át fedezte.

A reform egyik legfontosabb célja a *szelekciós szakasz* beiktatása volt. E szerint a gimnáziumi érettségi csak külön engedély alapján képesít az egyetemi tanulmányokra. A törvénycikk politikai élére 1934-ben csak a minden ilyen kérdést látszólag eltűlő szociáldemokraták figyeltek fel, s azt állították, hogy e szakasz kedvéért hozták az egész törvényt. Később kitűnt, hogy e szakasz több a szocialista elemek üldözésénél – része az a következő numerus clausus előkészítésének is. A záradék feletti döntés az új tanügyigazgatási törvény után a szaktanárok és a fenntartó kezéből a tanügyigazgatás hatókörébe került. Ez pedig potenciálisan az egész magyar középosztály második szelekcióját eredményezhette. Hogy a második szelekcióra való törekvés mennyire tudatos mutatja, hogy a pannonhalmi főapát, Kelemen Krizosztom az egyetemi lobbival karöltve a szelekciós szakasz helyébe azt javasolta, hogy vegyék el a középiskolától az egyetemre lépés jogának megállapítását, és bízzák azt az egyetemre (FN: 1934. máj. 3., 235).

A másik fontos célcsoport „az iskolai nevelés rendszeres kiegészítése és betetőzése, a tanulók erkölcsi érzékének és erkölcsi tudatának fejlesztése a jellemképzés és állampolgári nevelés által.” Azaz a korábban mindenekelőtt intellektuális-individuális intézmény átalakítása egy „nevelő”, a személyiség átalakítását, kézben tartását célul kitűző intézménnyé. A középiskolai rendszer átalakítása a kortársak szemében elképesztő mértékű változás volt: az apák és a nagyapák nemzedéke még választhatott a középiskolák között – az új nemzedékre viszont *egységes középiskola* várt. A hatalmas változásokra adott reakció minden további oktatáspolitikai lépés reakciójának intenzitását is megjósolhatóvá tette: az egyházak, ha nem is örvendeztek, de nem vállalták a nyílt konfliktust; a tanárok továbbléptek

a köztisztviselőség irányába, s ezért hajlandók voltak megcsoportosítani szabadságukat; az értelmiségi elitet a színvonal és gyakorlatiasság jelszavaival lehetett kibékíteni; a politikai baloldal pedig csak a legdurvább politikai elemre figyelt, s csak azzal szemben hangoztatta éles szembenállását, kizárva magát a későbbi, sikerre esélyesebb politikai vitákból.

A frazeológiát és a törvényhozási processzust is jól „kitalálták”: először meg kell puhítani a szakmailag ellenálló csoportokat, ki kell békíteni őket valamiféle, a politikai pluralizmust, a lelkiismereti szabadságot általában sértő, de egy-egy foglalkozásnak kedvező intézkedés kilátásba helyezésével, a különböző szakértői csoportok köztisztviselői arculatának fokozásával. Ezzel ugyanis meg lehet akadályozni, hogy a szakmai csoportok a politikai ellenzék szakértői bázisává váljanak. Második lépésként egy kerettörvényt vittek a parlament elé, amelyben hangoztatták, hogy az oktatás egyrészt „hihetetlen fontosságú”, „összszemzeti” ügy; ezzel sugallták, hogy annak vitatása nem a szakmai testületek kompetenciája. Másrészt ugyanez „szakmai kérdés” is, s így módon méltatlan hozzá a pártpolitikai vita. Harmadik lépésként a szakmai vitákban ellenvéleményüket kimutató tanárokat és tisztviselőket el lehet bocsátani, vagy alacsonyabb beosztásba helyezni; helyükre fiatalabb vagy „kormánypártibb” kollégákat lehet kinevezni. Negyedik lépésként pedig ki lehet bocsátani azokat a rendeleteket, amelyek már súlyosan sértik a tanárok érdekeit is, de a korábban „korruptálódott”, a politikai ellenzékkel kapcsolatokat nem kereső, ellenzéki vezetőiktől megfosztott tanáregyesületek már nem képesek tartós ellenállásra.

Az egységes középiskola megteremtésével egyidejűleg tehát a nem állami tanárok kinevezésének, illetve az érettségiző diákok ellenőrzésének olyan új rendje alakult ki, amely nyilvánvalóvá tette, hogy a tanügyigazgatásra megnövekedett feladatok várnak a felekezeti fenntartókkal, az érettségiztető tantestületekkel szemben. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a törvény átalakította az órakereteket, tehát új tantervek és – a korábban szociális okokra hivatkozva visszaszorított tankönyvpiac után egységesen bevezetendő – új tankönyvek várhatók, az is nyilvánvalóvá válik, hogy feszültség keletkezik a kialakult tanári gyakorlat és az állami elvárások között. Ha egy ilyen törvényt kívánnak betartatni, nem lehet érintetlenül hagyni a tanügyigazgatás személyi és tárgyi feltételrendszerét sem (MP: 1935:65). Láthattuk, hogy a középiskolai törvényt – még az új középiskolai tantervek megjelenése előtt – a tanügyigazgatás átalakulása követte. Annak ellenére, hogy a Hóman-féle 1934-es törvény a humángimnázium felszámolásával lehetetlenné tette, hogy az elit értelmiség – a nemzeti középosztály átlagát meghaladó – görögös-latinos műveltséggel különülhessen el, hogy az egyházi iskolák sajátos, nemcsak szellemiségében, de műveltségisményben is elkülönülő alternatívát mutassanak fel, az egyházi kritikusok mégsem ezt az aggályt nevezték meg, hanem a kiszélesedő miniszteri jogkörrel kapcsolatosakat: „vajon hány felekezeti középiskola vezetése kerülhet veszedelembe” (id. Mann: 1997:88).

Az egyházak és az igazgatási változások

A liberális rendszerben az iskolafenntartó egyházak különböző alapokon ugyan, de igen kiterjedt autonóm jogokat élveztek. Az 1935-ös oktatási törvény – a kor kormányzati érvelése szerint, amelyet meglepő módon a szakirodalom is elfogadott – a katolikus egyháznak megadta ugyanazt az autonómiát, amellyel a protestánsok a 18. század vége óta rendelkeztek. Ez az érvelés valójában azt az összefüggést leplezte, hogy a katolikus autonómia fogalma a 19. században nem az egyház meglévő hierarchiájának autonómiáját, az államtól való függetlenné válását jelezte, hanem azt az összefüggést, hogy amilyen mértékben a püspöki kar és Róma a világi katolikus erők bevonására hajlandó – azaz az alsópapáságból és világi hívőkből választott testület elismerésére –, olyan mértékig adja meg az állam a függetlenséget a katolikus egyház világi tevékenységének. Ez a 19. századi, leginkább Eötvös József nevéhez fűződő érvelés teljesen koherens: a liberális, népszuverenitáson alapuló állam csak akkor mondhat le például a katolikus oktatásügybe áramló közadók és állami jövedelmek ellenőrzéséről, ha e jövedelmeket legitim, a hívők által választott testület kezében tudhatja. Mi több, a katolikus egyház egész belső szervezetét az iskolaügyi autonómián keresztül kívánták liberalizálni. A katolikus iskolaszék létrehozása már az 1870-es évektől kezdve kötelező volt, azonban nagyobb súlyt ennek behajtására a kormányzat csak 1902-től fektetett. Az országos katolikus autonómia püspökkar általi megtorpedozása után ugyanis a kötelezően megszerveződő, választott katolikus iskolaszéket liberális részről a katolikus autonómia hordozójának tekintették (Lepold: 1920; Hanuy: 1918).

Az 1935-ös szabályozás viszont úgy nyilvánította autonómnak a katolikus egyház iskolaügyét, hogy azért cserébe nem a világi hívők és az alsópapáság befolyásának kiterjesztését kérte – ahogyan 1933-ban az egyházon belül újra meginduló mozgolódások –, hanem a tanügyigazgatási logikába való fokozott illeszkedést (Csizmadia: 1966:136–139). Újdonság, hogy a katolikus tankönyveket még engedélyezés előtt be kellett mutatni a VKM-nek. A katolikus püspökségeknek, illetve a katolikus iskolák újonnan szervezett tanügyi főhatóságának „hasonló szíves intézkedés végett” megküldött rendeletek voltaképpen elmélyítették az állam befolyását. Az állam megbízottainak a negyvenes évek elejére sokkal nagyobb szavuk lett a most már „autonóm” katolikus középiskolákban, mint tíz évvel korábban. Maguk az autonóm katolikus főhatóságok adták ki – a VKM illetékes ügyosztályának kérésére – az ehhez szükséges

rendeleteket (MP: 1941:99). Ennek a „postázó” szerepkörnek az átengedésével az állam valójában kihúzta a talajt a valódi autonómiát követelő egyházi körök lába alól. Úgy tűnik, a katolikus hierarchia megkötötte a kompromisszumot az állammal, abból a célból, hogy ne a liberális katolicizmus áramlataival, a katolikus társadalommal kelljen megkötnie azt (OL: K 507. 81. cs.). A kormánypárt politikai célja a szerzetesrendi autonómiák korlátozása volt, s ebben a katolikus egyház hierarchiája partnernek mutatkozott. A katolikus középiskolák főigazgatása a fennálló rendi jelleg megszüntetésével területi jelleget öltött magára, három regionális tankerülettel. A három főigazgató között az elnök-főigazgató tartott kapcsolatot, aki ellátta a főigazgatóság képviselőt a Katolikus Középiskolai Főhatóságnál, illetve a VKM-nél (PPK: 1938. okt. 4., 15. pont). A rendek és a főigazgatóságok között a legkeményebb konfliktus az volt, amikor Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát tisztségéről lemondott, mert – ahogy a miniszterelnöknek 1942. október 8-i sürgönyében írta – „rendjének az iskolákhoz való ősi jogait a Katolikus Iskolai Főhatósággal szemben megvédeni nem tudja” (Serédi: 1990:97). A főapátot végül lebeszéltek a lemondásról. A VKM egy olyan szerv elé terjeszthette rendeleteit, kívánságait, amely kifejezetten tanügyigazgatási szerv volt. Hiába voltak maguk a vezetők szerzetesrendi előljárók, hiszen – szemben a korábbi állapottal – már annyiféle katolikus iskola fölött diszponáltak, hogy nem érvényesíthették rendjük speciális szempontjait. Ugyanakkor nem az egyház világi hierarchiájával kellett a VKM-nek totálisan megütköznie. Ennek igazi jelentősége éppen ebben az időszakban növekszik meg, amikor nemcsak a középiskolákat, de a többi középfokú intézményt – például az 1938-tól a fenntartó katolikus egyház akarata ellenére is radikálisan átalakuló tanítóképzőket – is a főigazgatóság alá rendelik (OL: K 507. 82. cs.). Kérdés, hogy a katolikus püspöki kar miért ment bele ebbe a megoldásba. Valószínűleg azért, mert a másik megoldás, amit az állam követni kezdett, még fenyegetőbb volt. Ennek lényege, hogy bizonyos tekintélyes vezetőkkel, szerzetesekkel jó kapcsolatot alakítottak ki, akik pozíciókat kaptak a tanügyigazgatásban, s ezért lassan közelebb kerültek a VKM-hez, mint a püspöki karhoz. Ezzel a püspöki kar befolyása egyes szerzetesrendi iskolákban kisebb lett. Ezzel egyidejűleg rendszeresen előfordult, hogy azok a püspökök, akik a VKM szorgalmazására nyerték el hivatalukat, olyan VKM-rendeleteket is továbbítottak a fennhatóságuk alatt működő iskoláknak, amelyeket a püspöki kar központi iskolahatósága elfogadhatatlannak tartott (PPK: 1938. márc. 16., 12).

Az alternatíva tehát a következő volt: az államhatalomhoz való viszony mentén áldozzák fel a katolikus egyház egységét (a hierarchia egységét és a világiak-klerikusok egységét), vagy az autonómiából engedjenek egységesen. Az utóbbit választották (OL: K 507. 81. cs.; PPK: 1938. márc. 16., 12). A katolikus iskolarendszerben ugyanaz a folyamat játszódott le, mint az állami tanügyigazgatásban. Azaz az egyes iskolatípusok elvesztették önállóságukat és ezáltal az egyes csoportok differenciált érdekérvényesítési képességüket. (Azt az alternatívát, hogy például a katolikus tanítóképzőknek külön főigazgatóságuk legyen, az állam képviselői elutasították.) A tényleges döntéseket az önálló politikai tényezőtől, a nagyhatalmú püspöki kartól igen távol hozták, azaz a Katolikus Középiskolai Főhatóságon (melynek tagjai félig államsegélyből élő tanárok), amely ráadásul nem is a püspöki karnak az alárendeltje, hanem a Katolikus Iskolai Főhatóságnak, melyben kizárólagosan a hercegprímás befolyása érvényesült. A reformátusoknál ilyen legfelső szerv a konvent, s tanügyi bizottságával elvileg bármikor bármely intézményét megvizsgálhatta. Valójában a középiskolai felügyelői állást a konvent nem tartott fenn, a kormánnyal az egyházkerületek érintkeztek, s a kormány a püspököket tekintette az egyházi főhatóságnak. A népoktatási intézetek felettes szerve ugyan a választott presbitérium, de hatáskörét az egyházmegye erősen korlátozhatta (Református: 1942; Szentpéteri: 1948). Ennek ellenére, míg a katolikus tanügyigazgatás és az állam konfliktusai a hivatalos dokumentumokban nem jelennek meg – legfeljebb egy-egy szerzetes iskola évi értesítőjében, addig a református egyház és az állam konfliktusai hivatalosan is írásba foglaltatnak: „Ha a kormányzat hatalmi szóval erőlteti a magyar közoktatás egyöntetűségét, a református iskolai nevelés és oktatás sajátos karaktere színtelenednék el, bürokratikus, látszólag nem fontos részletkérdésekre irányuló intézkedések is mállaszthatják iskolaiügyi autonómiánkat...” – Mégsem keresi a jelentés a konfliktust: „Az állami főfelügyeletet gyakorló tankerületi főigazgatóságoknak az állami felügyeleti jog gyakorlásában követett eljárása ellen középiskoláink tanárai és fenntartótestületei részéről panasz illetékes egyházi tanügyi hatóságainkhoz nem érkezett.” Ha ez igaz, akkor annak a jele, hogy a számos panaszt, amelyek a tanügyigazgatás fennmaradt iratanyagából kitetszenek, egyszerűen nem továbbították az egyház illetékeseihez, mert az iskolák tudták, hogy e szervek nem tudnak védelmet nyújtani számukra (A magyarországi: 1938:267).

Az állam legfontosabb kényszerítő eszköze az államsegélyek folyamatos manipulálása. Az egyre aprólékosabb szabályozás miatt az egyházi iskolák lassan, de folyamatosan növekvő államsegélyre szorultak: törvény biztosította, hogy az államsegély emelkedésével az állam beleszólási jogai növekedjenek, hogy 50 százalékos feletti államsegélynél az állam ugyanazokat a jogokat gyakorolja, mint az állami iskolákban. A fizetéskiegészítő államsegély aránya valamennyi jelentős iskolánál meghaladta az 50 százalékos (például Csurgon, Pápán, Budapesten, Sáropatakon, Debrecenben). Az alkuban résztvevő felek most már nem az állam és az egyházi főhatóság, hanem a pénzt biztosító tanügyigazgatási tisztviselő, a pénzt igénylő „autonóm egyházi” iskolaigazgató (OL: K 507. 82. cs.; OSZK: Kt F 15:56; Csizmadia: 1966:193). Hosszas csatározásokhoz vezetett az a rendelkezés, amely az iskolalátogatás után tartott

értekezleten – ahol gyakran a református püspök is jelen volt! – az iskolalátogatónak biztosította az elnöklés jogát (MP: 1936:194).

Egy 1936-os rendelet értelmében immár fenntartóra való tekintet nélkül egyformán be kellett mutatni a tanári értekezleti jegyzőkönyveket. Ez pedig „felügyeleten túlmenő ellenőrzésre és irányítani akarásra adott lehetőséget” – hangsúlyozta a református konventi elnökség 1936. november 16-i körlevele. A VKM 1937-ben némi engedményt tett: ezután csak a „módszeres értekezleteket” kellett beküldeni a tankerületi főigazgatói hivatalba, a többi értekezlet jegyzőkönyvét csak be kellett mutatni az iskolalátogatónak. A főigazgató hatásköre az iskola külső, belső és tanulmányi ügyeire fenntartóra való különbség nélkül terjedt immár ki (MP: 1936:194). Az államsegély 1933 óta – az 1907-es törvény rendeleti pontosításával – kvázi kötelezővé vált. Az államsegély nyújtásának megvonása revolverezési eszköz volt az állam kezében. (Mester Miklós a későbbi államtitkár erre egyértelműen emlékezett ellenzéki képviselő korából. Visszaemlékezés a szerző birtokában.) Bassola Zoltán VKM-tisztviselő visszaemlékezése is ennek kormányzati tudatosságát bizonyítja. A miniszteri tanácsos beleavatkozott Sebess piarista rendfőnök és Czapiak püspök iskola-fenntartással kapcsolatos vitájába, melynek végén az állami tisztviselő egyszerűen megszarolta a püspököt (Bassola: 1998:239). Ugyanennek puhább „változataként” az evangélikus egyház ambicionálta rozsnyói gimnázium felállításhoz nem adnak államsegélyt, minthogy a típus nem esik bele a kultúrpolitikai koncepcióba, viszont az evangélikus polgári és a líceum felállításához igen. Hasonlóképpen a harmincas évek elejétől veszi kezdetét a tankönyv-monopólium megerősítése. A tantervegyesítésre irányuló nyomás eredményeképpen a protestánsoknál az állami tanterv már 1937-ben bevezetett (A magyarországi: 1938:218). Az iskolalátogató és a tanfelügyelő adatgyűjtéseivel, vizsgálataival, a pedagógusok minősítésével, fegyelmi kezdeményezésével, az igazgatóval szemben az iskolát megfigyelő tanár kijelölésével mélyen belenyúlt az egyházi iskolák autonómiájába.

Ezeket a harmincas évek közepén megindult folyamatokat az 1941. évi törvény megerősítette. Ugyanez minőségi változásként lehetővé tette, hogy a nem állami népiskolákban az alkalmazásnál a választás jóváhagyását gyakorolják a tanügyigazgatás munkatársai. Ez a szabály – ha mélyebben belegondolunk – a magyar állam és egyház viszonyának alapvető megváltozását jelenti. Ugyanis, amíg a VKM fenntartotta magának a jóváhagyás jogát – azaz 1941-ig –, addig ugyan megvalósult az állam és az egyház összefonódása, de ezért a miniszter elvileg politikailag felelősségre vonható (s annyiiből gyakorlatilag is, hogy a kormánypárti képviselők természetesen kisebb-nagyobb mértékben kötődtek az egyes felekezetekhez). A tankerületi főigazgatónak viszont nincsen politikai felelőssége. Ezáltal a főkegyúri jog gyakorlása felségjogból – amit a királytól természetesen a felelős kormány vett át – egyszerű közigazgatási aktussá degradáltatott. Ezáltal a magyarországi egyházak közigazgatásnak való alávetése megtörtént. Kevés ehhez fogható változást találunk a magyar állam és a történeti egyházak viszonyában. Ismétlem: e sérelmek tudatosultak az iskolafenntartó egyházak legfelső szintjén is: „A politikai népszerűség céljából olyan áramlatot indítottak el az egyház iskolái ellen, amelyet nemcsak a szélsőséges pártok, hanem a konzervatívabbak is támogatnak” – írta az esztergomi hercegprímás 1941 nyarán. „Az iskolai törvénykezéssel főként pedig a végrehajtás során kialakuló jogszokásokkal felekezeti iskoláink észrevétlenül államosítottak” – idézhet a dunamelléki református egyházkerület 1938-as határozatából (A magyarországi református: 1938:216).

Ennek az észrevett „észrevétlen államosításnak” a tartalma a széles iskolalátogatói jogkörben, az állami tanterv részleges bevezetésében, a tankönyvi pluralizmus leépítésében jelent meg. Erre lehetőséget egyrészt a finanszírozás nyújtott, mégpedig azért, mert a nagy egyházak képtelenek voltak belátni, hogy iskolarendszerük mind az igényekhez, mind lehetőségeikhez képest túlméretezett, hiszen a hívők iskolaadói és tandíjai, valamint az egyéb egyházi források együttesen sem elegendők ennek az óriási iskolarendszernek a finanszírozásához: mindenképpen államsegélyt kell igénybevenniük. Másfelől viszont az egyházak vezetői a katolikus autonómia-törekvésekkel, vagy a túlzott protestáns gyülekezeti kontrollal kevésbé tudtak megbékülni, mint az állami beavatkozással.

Végigtekintve a témakörökön megállapíthatjuk: noha az egyházak lehetőségei a hazafias nevelésre, az állam oktatásszabályozó tevékenységének befolyásolására, az iskolai vallásferkölcsi nevelésre, valamint saját iskolák fenntartására nőttek illetve nem csökkentek, az egyházak mind kevésbé maradhattak önmaguk – mindinkább az állami oktatáspolitikai szolgálatába álltak, mindinkább az állami oktatáspolitikai járszalagjára kerültek. Ha a társadalomban csökken az egyházi szolgáltatásra a kereslet, ha növekszik az egyház által nehezen befolyásolható oktatáspolitikai aktorok száma és ereje az oktatáspolitikai arénában, ha az oktatás növekvő költségeinek nincsen meg az egyházi fedezete, akkor az egyházak önerejükből képtelenek megőrizni oktatáspolitikai súlyukat. Ha szerepük mégis változatlan marad vagy növekszik, súlyos árat kell érte fizetniük annak a politikai vagy bürokratikus erőnek, amely ezt lehetővé tette. Szélsőségesen fogalmazva: a „szabad egyház szabad államban” eszménye helyébe a „fogoly egyház a fogoly államban” állapota léphet.

Szekularizáció és vallásos nevelés a harmincas és negyvenes években

Korábban felhívtuk arra a figyelmet, hogy a társadalmi szekularizációnak, s különösen a családi vallásos nevelés nem általános voltának mérhető jegyei vannak egy hangsúlyozottan kereszt(y)én(y) közéletet élő országban. Az alábbiakban ezeket az adatokat, ezeket a mérhető jegyeket kívánjuk felvillantani, feltérképezve azokat a családokat, ahol a gyerekek felnőtté váltak.

Vegyes házasságban felnövő s vegyes házasságokat kötő gyerekek

A felekezeti szempontból egyértelmű vallásos nevelés egyik fontos akadály a szülők különböző felekezethez tartozása. A felekezeti kötöttségű nevelés eredményét pedig – kizárólag statisztikailag – minősíti, hogy az abban felnőtt nemzedék mennyire tartja indokoltnak, hogy azonos felekezetű házastársat válasszon.

E megfontolásból a vegyes házasságok arányából tudunk következtetni a felekezeti háttér erejére ill. a nevelés „hatékonyására” pl. 1928 és 1946 adatait összehasonlítva. A vőlegény vallásához viszonyítva a katolikusoknál 13 ill. 15%, a reformátusoknál 33 ill. 40%, az evangélikusoknál 42 ill. 51% kötött vegyes házasságot 1928-ban ill. 1946-ban. (MSÉ: 1928:21, 1946:29)

1. táblázat

A különböző vallású menyasszonyok aránya az egy-egy felekezethez tartozó vőlegények körében, 1928-ban

	Római katolikus vőlegény	Református vőlegény	Evangélikus vőlegény	Izraelita vőlegény	Egyéb vallású vőlegény	Összesen vőlegény	
Római katolikus menyasszony	87,08	26,69	29,64	9,39	35,11	65,02	
Görög katolikus menyasszony	1,31	2,1	0,94	0,24	31,53	2,34	
Református menyasszony	7,93	66,89	10,35	1,75	18,69	20,46	
Evangélikus menyasszony	2,76	3,25	58,01	0,97	2,95	6,26	
Izraelita menyasszony	0,65	0,56	0,78	87,5	0,84	5,27	Egyéb vallású
menyasszony	0,28	0,52	0,28	0,17	10,88	0,66	
Összes menyasszony	100	100	100	100	100	100	

2. táblázat

A különböző vallású menyasszonyok aránya az egy-egy felekezethez tartozó vőlegények körében, 1946-ban

	Római katolikus vőlegény	Református vőlegény	Evangélikus vőlegény	Izraelita vőlegény	Egyéb vallású vőlegény	Összesen vőlegény
Római katolikus menyasszony	84,79	33,13	36,35	10,3	40,34	65,44
Görög katolikus menyasszony	1,84	2,95	1,23	0,28	32,52	3,03
Református menyasszony	9,85	59,74	12,14	2,83	20,75	20,39
Evangélikus menyasszony	2,88	3,22	49,18	1,22	3,12	5,46

Izraelita menyasszony	0,31	0,34	0,65	81,93	0,57	5,02
Egyéb vallású menyasszony	0,34	0,62	0,45	3,43	2,69	0,66
Összes menyasszony	100	100	100	100	100	100

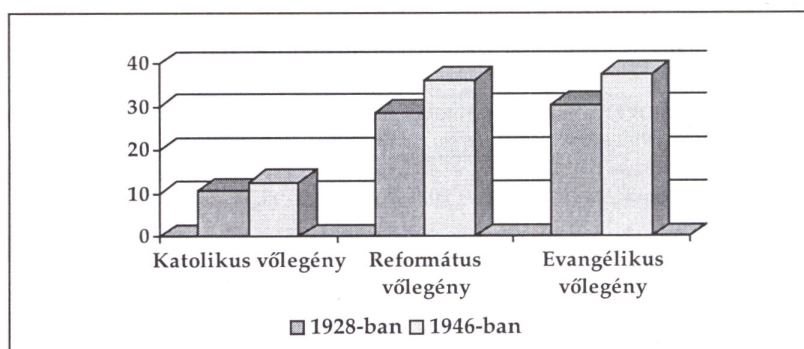
A vegyes házasságok közül – a vallásszociológusok általános megítélése szerint – erősebb szekularizációt mutat a katolikus–protestáns házasság, mint a római katolikus–görög katolikus ill. a református–evangélikus házasság.

3. táblázat

A katolikus-protestáns házasságok a három nagy felekezethez tartozók körében

	Katolikus vőlegény	Református vőlegény	Evangélikus vőlegény
1928-ban	10,68	28,78	30,57
1946-ban	12,72	36,08	37,58

1. grafikon

Ez másfelől azt jelenti, hogy az összes katolikus–protestáns házasság az összes házasság 14,8%-áról 17,8%-ára nőtt!

A vegyes házasság számait szokás egyszerűen úgy értelmezni, hogy a katolikusok 90%-os „homogámiája” (felekezeti csoporton belüli házassága) kétharmadakkora szekularizációt mutat, mint a reformátusok 60%-os „homogámiája”. Ez az értelmezés azonban nem helyes. Hiszen teljes szekularizáció és teljes társadalmi keveredés esetén a katolikus vőlegénynek 65%-os, a reformátusnak 20%-os esélye lenne rá, hogy saját vallása-béli menyasszonnyal köt – véletlenszerűen – házasságot – egyszerűen a „házasságpiacon” lévők felekezeti arányai következtében. Ennél a „természetes” – kizárólag statisztikai valószínűség által létrehozott – homogámiánál a katolikusok kevesebb, mint másfélszer, a reformátusok több, mint háromszor homogámabbak. Ez a számítás sem helyes azonban, mert nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a katolikusok és reformátusok stb. települési, iskolázottsági szerkezete különböző. Tehát az egy felekezeti faluban élő reformátusnak még szekularizáció esetén is sokkal kisebb az esélye katolikus feleség „szerzésére”, mint annak a nem szekularizált katolikusnak, aki – vallástól függetlenül ugyan, de – iskolázottságának megfelelő körökben mozog saját, többfelekezeti városában.

Nem rendelkezünk viszont olyan adatsorral, mely a házasulók felekezete mellett azok társadalmi pozícióit is mutatná. (Erre egyetlen kivétel van, amelyre még kitérünk, továbbá a közvélemény-kutatásos adatgyűjtés lenne ilyen forrás.)

Éppen ezért a fenti táblázatokban a katolikus vőlegények „exogámiáját” nem a református vőlegények „exogámiájával” célszerű összevetni, hanem az egyes felekezetek „exogámiájának” időbeli változását... Azt, hogy ebben a 18 esztendőben a katolikusok 1,19-szeresére, a reformátusok 1,25-szörösére, az evangélikusok 1,23-szorosára növelték „exogámiájukat”. Ez a különbség a katolikusok és a protestánsok között már szignifikáns.

(Az izraelita–keresztény házasságok arányának hullámozása – itt főleg a nem idézett „finom adatok”, azaz az 1919 és 1938 körüli évek hullámozásai számítanak – viszont azt bizonyítja, hogy az az adat nem tartozik ide, mert a politika illetve a közélet sokkal jobban változtatja azt, mint a szekularizáció menete. Erről sok fontos adat, s brilliáns elemzés olvasható Karády Viktornál.) (Karády: 1997)

A katolikusok s protestánsok különböző mértékben laknak vegyesvallású településen, e hatás bonyolult kiszámítása helyett nézzük a budapesti adatokat – itt ráadásul az ország területének változásai sem zavarják mérésünket. Ezek a *budapesti adatok* a vegyes házasságok (benne persze a keresztény–izraelita vegyes házasságok) arányának szinte folyamatos növekedését mutatják. 1877-ben a házasságok 17,3%-a vegyes házasság, az arány először 1884-ben lépi túl a 20, 1896-ban a 25, 1911-ben a 30%-ot, 1923-ban pedig eléri a 35%-ot. (Ezen belül a keresztény–izraelita vegyes házasságok arányának növekedése a tízes évek második felében megállt.) 1941-ben (a zsidótörvények után) az arány

34,45%, de 1945-ben a vegyes házasságok aránya – nyilvánvalóan az 1938 és 1945 között elmaradt házasságok „behozásaként”) 37%-ig kúszik, majd ismét néhány százalékkal csökken. (Budapest: 1941, 1946, Illyefalvi: 1933:98) (1174 fős – a budapesti felnőtt lakosságra reprezentatív – adatfelvételünk tanúsága szerint amennyiben az apa 1920 előtt született, s a megkérdezett személy 10 éves korában Budapesten élt mintegy 30%-ban, ha 1920 és 1940 között született akkor mintegy 40%-ban élt vegyes házasságban. A Társi háromrészes mobilitásvizsgálatában szereplő 1940-nél később született házaspárok 43%-a élt vegyes házasságban, de a mintát hiába szűkítjük az 1960 után születettekre, akkor is 44% jön ki – úgy tűnik ez az arány „beállt”).

A budapesti katolikus közösség homogénitása a Horthy-korszakban teljes szekularizáció esetén 59%-os lenne – ehhez képest 1923-ban 78%-os. A protestánsok – ha az evangélikus-református házasságot homogénnek tekintjük – teljes szekularizáció esetén 17%-ban lennének homogének, ezzel szemben 31%-ban azok. Ha ezeket az arányokat összevetjük, kiderül, hogy a katolikusok 1,33-szor, a protestánsok viszont 1,87-szer homogénabbak a feltételezett totálisan szekularizált állapotnál. Ez a két adat már összevethető egymással, s ez a katolikusok nagyobb szekularizáltságát mutatná. Ez a korabeli és történelmi közvéleményben élő képzetnek mindenképpen ellentmond. Miképpen a protestánsok nagyobb szekularizációjának benyomását? Hipotézisünk szerint a szekularizáció *előrehaladása, azaz a változás mértéke*. Ugyanezt láthattuk a korábbi táblázatban az 1928-as és 1946-os adatok összehasonlításakor.

Ennek ellenőrzésére a számítást elvégeztük korábbi, 1895-ös adatokon is. A katolikusok homogénitása akkor is hasonló mértékben 1,31-szerese volt a „szekularizált homogénitási valószínűségnek”, a protestánsoké viszont akkor még 3-szorosa!

E számítás szerint 1895 és 1923 között Budapesten a *protestánsok szekularizációja lényegesen gyorsabb*, mint a katolikusoké. S a tényleges, működő családokban – s most mindegy, hogy ennek statisztikai okai vannak, vagy tudatos választáson alapulók –, *lényegesen gyakrabban találkoznak az emberek vegyes házasságban élő protestánsokkal, mint ilyenben élő katolikusokkal*.

Egy-egy időpontra rendelkezünk rétegspecifikus adatokkal is. A fővárosi statisztikai hivatal ismert vaskos zöld köteteként egyike Budapest „munkásairól”, a másik pedig Budapest „polgáraitól” tartalmaz adatokat. Noha ez az aggregáció meglehetősen durva, mégis érzékelhetünk valamit abból, hogy Budapest két nagy társadalmi osztálya – a „munkásság” 1929-ben és a „polgárság” az 1926–1930-as években hogyan házassodik. Először is kiindulhatunk abból, hogy a két csoport valóban lefedi a budapesti társadalmat. Ez esetben elmondhatjuk, hogy a katolikus-protestáns házasságok aránya 28 ill. 20%, azaz a munkásság némileg szekularizáltabbnak tűnik. (Illyefalvi: 1931, Illyefalvi: 1935, Karády: 1993) Ha úgy tekintjük, hogy nem fedik le azt, akkor a budapesti „munkások” 1929-es vegyes házasságainak és Budapest összes vegyes házasságainak különbségével kell előállítanunk a „nem-munkás” vegyes házasságok számát, illetve arányát. E szerint a katolikus-protestáns „nem-munkás” házasságok az összes nem munkás házasság 24%-át teszik ki. Ugyanakkor, ha a keresztény-izraelita házasságokat is hozzászámítjuk, valamint csak a valóban azonos felekezetűek házasságait tekintjük homogénnek a munkásság szekularizációs fölénye tovább mérséklődik, hiszen a munkás nőlegények 36,9%-a a nem munkás nőlegények 33,9%-a kötött vegyes házasságot. (Bp. stat. és közig.: 1930: 77)

Az egyházi szolgáltatások jelenléte a családi élet fordulópontjain

A családi élet – vallásos nevelésre kiható – fordulópontjai közül a vallásszociológia legáltalánosabban elterjedt megállapítása szerint legkevésbé marad el a keresztelezés és az egyházi temetés. (Nyilvánvaló, hogy a gyerekkori vallásos szocializáció része a kisebb testvérek keresztelezésének megtapasztalása, a nagyszülők, s más közeli családtagok temetése...)

Ezt tapasztalhatjuk a Horthy-korszakban is. Táblázatunk igen nagy pontossággal mutatja, hogy az adott felekezetűként állami nyilvántartásba vett csecsemők közül hány százalékat kereszteltek meg, illetve a halottak közül hány százalékat temettek el egyházi módon (1928-ban). (Természetesen korrektebben járnánk el, ha nem keresztelest, hanem bejegyzést mondanánk. Minthogy azonban az izraelita felekezet tevékenységéről a statisztikai évkönyv nem közölt adatot, maradtunk a keresztelezés fogalomnál.)

4. táblázat

Az egyházak jelenléte az élet kezdetén és végén az egyes felekezetekhez tartozók körében, 1928-ban

	Keresztelő/születés	Temetés/halálozás
Római katolikus	97,30	96,49
Görög katolikus	88,52	88,20
Református	96,10	96,86
Evangélikus	95,49	97,08
Unitárius	55,26	61,54

A kicsiny, rendkívül szekuláris unitárius felekezetet leszámítva szinte teljes körűnek mondható az egyházi szolgáltatás és a temetkezés igénybevétele: úgy tűnik, a nyilvánvalóan szekularizált – pl. templomba sosem járó, magát ateistának mondó, szociáldemokrata párttagként aktív politikai életet élő emberek egy része is igénybe veszi az egyházi temetést, illetve megkeresztelteti gyermekét. Az adatokból tehát legfeljebb azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a közhiedelemmel ellentétben *nem „teljes körű”* a lefedettség.

Nehézkesebb következtetéseket levonni a vallásváltoztatásokból. Tény, hogy az 1919–1928-as időszakban áttért közel ötvenezer embernek csak 42,3%-a gyarapította a katolikus vallást, a nagy többség tehát a „szekularizáltabb” életfelfogással jobban összeegyeztethető felekezetek híveinek a számát gyarapította. Ugyanakkor az is igaz, hogy ebben az időszakban olyan kevesen lépnek ki a katolikus vallásból, hogy az áttérési mérlegben a katolikusok felülreprezentáltak. Mindebből szekularizációs következtetést levonni nem nagyon lehet, hiszen a vallásváltoztatás mögött sokféle világnézeti állapot húzódhat meg. (Mint ahogy sokféle politikai állapot is: az, hogy 1920-ban több mint tízszer annyi izraelita változtatott vallást, mint a következő évek egy-egy esztendejében, nyilvánvalóan azt mutatja, hogy nem pusztán a szekularizáció befolyásolja az efféle döntéseket.)

A felekezetből való kilépésben viszont a két nagy protestáns közösség erősen felülreprezentált, hiszen a kilépők 38%-a református és 25%-a evangélikus az 1919–1928-as időszakban.

Lényegesen érdekesebb eredményekre jutunk, ha a felnőttkori egyházi szolgáltatások igénybevételét vizsgáljuk. Ezek közül a vizsgált nemzedékre közvetlenül is kihat „idősebb testvérei” házassága. A felekezeti nevelés hatékonyságát pedig jól mutatja, hogy a családtól való függetlenedés pillanatában igénybe vesz-e a fiatal egyházi szolgálatot. A közhiedelemmel ellentétben meglehetősen *sokak kötöttek kizárólag polgári házasságot*. (Fontos mérőszám lenne, de nincsen ehhez megfelelő adat, a házasságon kívüli kapcsolatok ill. együttélések felekezeti összetevőinek jelzése...)

Magyarországon a katolikusok között kötött házasságok 9,7%-ánál nem működött közre az egyház, a reformátusoknál 9,6%-nál, az evangélikusoknál 5%-nál. (Egy kicsiny felekezetnél kisebb a homogámia valószínűsége, tehát aki homogám, annál valószínűtlenebb a templom elkerülése.) Izraelita esküvői adatok nem állnak rendelkezésre. A *vegyesházasságoknak viszont kb. 40%-át nem felekezeti módon kötötték*. (Az adat azért becsült, mert izraelita adatok nem állnak rendelkezésre. Ha feltételezzük, hogy minden izraelita–keresztény vegyesházasságot rabbi előtt kötnek – ami kizárt, hiszen pl. a Zsidó Lexikon *egyetlen* ilyen házasságkötést tart nyilván a magyar zsidóság történetében –, ez az adat 36%-ra csökkenne. Ha feltételezzük, hogy egyet sem kötnek rabbi előtt, 44%-ra nő.) (M. stat. évk.: 1928:21) A vegyesházasságot kötő katolikus férfiak 57,8%-a, a reformátusoknak alig 32,3%-a vette igénybe az egyház házassági szolgáltatását. 1946-ból nincsenek ilyen adataink.

Budapestről viszont hosszabb időszorra is vannak adataink. 1898-ban a budapesti házasságoknak 79,3%-át kötötték templomban, ezen belül a homogám házasságok 87,1%-át, a vegyesházasságoknak alig 54%-át. (Budapest: 1898: 82, 337) Más struktúrájú adataink vannak a későbbi évtizedekből, utolsó adatunk 1946-ból. Tudjuk, hogy Budapesten az összes házasságoknak csak 58%-át kötötték pap (ill. rabbi) előtt. Ez azt jelenti, hogy az azonos felekezetűek házasságainak (ami az összes házasság kétharmada) jelentős részét is csak polgári módon kötötték! (Budapest: 1944–1946:23, 177–179)

A fiatal felnőttek körében tehát a Horthy-korszakban is széles körben felvállalt magatartás volt a polgári házasság.

A felekezeti normák követése illetve sértése: a gyerekszám és a válás

Empírizálható szekularizációs tünet a gyerekszám csökkenése is. Ráadásul a gyerekszám olyan életmódtényező, amely gyerekkorban, társadalmi csoport-hovatartozástól, a kis- vagy nagycsaládos életszervezéstől, a család kommunikációs kultúrájáról függetlenül minden gyerek számára látható: olyan „információ”, melynek mindenképpen van szocializációs ereje.

A gyerekszámról kétféle forrásból szerezhetünk információt. Az első forrás az a népszámlálási adat, amely egy meghatározott időpontban mutatja, hogy a gyerekszámot a teljes népességben hogyan befolyásolja a felekezet ill. a településszerkezet.

5. táblázat

	A férjes nők átlagos gyerekszám 1930-ban			
	Budapest	Törv. város összesen	Megyék összesen	Összesen
Római katolikus	1,92	2,38	3,56	3,36
Református	1,76	2,47	3,33	3,2
Evangélikus	1,76	2,16	3,3	3,15
Izraelita	1,85	1,95	3,	2,4

A táblázatból kiderül, hogy a felekezeti különbségek Budapest esetében alig magyarázzák a különböző gyerek-számot, de a legintenzívebb különbség is csak 1,2-szeres – a településtípus szerinti különbözőség azonban a három nagy keresztény felekezet esetében 1,8–1,9-szeres, de még az izraeliták esetében is 1,6-szoros. Azaz: *a különböző felekezetűek különböző gyerek-számaikat sokkal inkább a településszerkezet és az ezzel összefüggő szekularizáció határozza meg, mint az eredendő felekezeti különbségek.*

Egyébként a szekularizációs ütemet 1920 és 1930 között az alábbiakban jellemezhetjük: a leggyorsabb az izraeli-táknál, hiszen az 1930-as adat az 1920-asnak csak 80,8%-a. A keresztény felekezetek között kicsi az ütemkülönbség: az evangélikusok 89,0%-kal vezetnek, a katolikusok 90,3%-ra, a reformátusok 92,5%-ra csökkentették gyerek-számukat ebben az évtizedben. (A helyzetet természetesen iskolázott alacsonyabb gyerek-számú keresztény középosztály-beliek bevándorlása is módosítja, a valóságban tehát a nem-izraeliták szekularizációs üteme lassabb.) (M. stat. közl.: 76. k., 36)

Mindenképpen figyelemreméltó jelenség, hogy az eleve alacsonyabb gyerek-számú felekezeti aggregátum – az izraelita – szekularizációs fölényét fokozza, a többiek országos erőssorrendjében azonban enyhe változások következnek be: a szorosan egymás melletti értéket mutató evangélikus és református népesség helyet cserélt, azaz 1930-ra (való-színűleg az iskolázott evangélikus nemzedék szülőkorba érése következtében) az evangélikusok már kissé szekulari-záltabbnak tűnnek, mint a reformátusok. A katolikus népesség stabilan őrzi a legmagasabb gyerek-számú pozíciót.

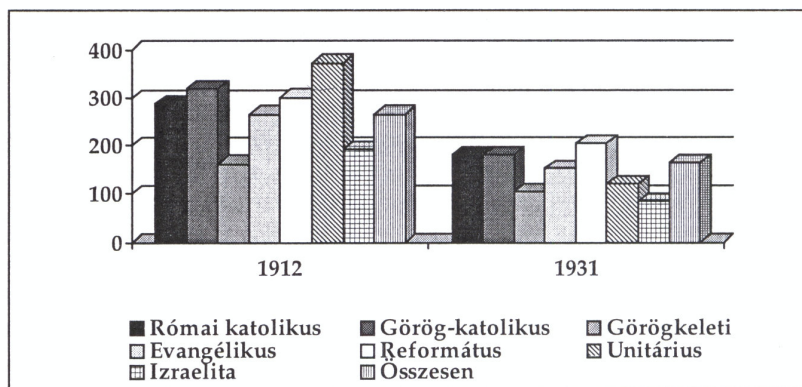
A másik megoldás kissé kockázatosabb, de érdekesebb is: a szekularizáció változását kisebb csoporton érdemes megvizsgálnunk. Ki kell küszöbölnünk a településszerkezet hatását, például csak budapestieket kell vizsgálnunk, ki kell küszöbölnünk, hogy ugyanazon időpontban (természetesen) különböző generációk élnek együtt, különböző szokásokkal, különböző mértékű szekularizáltsággal.

Két konkrét év budapesti születéseit hasonlítjuk tehát össze; összehasonlíthatók az első világháború előtti és utáni állapotok. (Az 1912-es és 1931-es év a megelőző és követő évek szempontjából átlagosnak tekinthető.) Az első két oszlop azt mutatja, hogy tízezer, oldalt megnevezett felekezetű lakosra hány születés jutott, a harmadik oszlop pedig azt, hogy a közel húsz esztendő alatt az egyes felekezeti aggregátumok mennyivel csökkentették arányszámukat.)

6. táblázat

	1912	1931	Változás
Római katolikus	286	181	63,3
Görög katolikus	319	179	56,1
Görögkeleti	162	106	65,4
Evangélikus	266	152	57,1
Református	301	203	67,4
Unitárius	373	120	32,2
Izraelita	191	86	45,0
Összesen	265	163	61,5

2. grafikon

(Illyefalvi: 1932:70)

A nagyobb felekezetek (születési arányszámmal mért) szekularizációs erőssorrendje mindkét időpontban az izraelita, evangélikus, katolikus, református rendet követi. Ami figyelemreméltó, hogy a változás üteme szempontjából is ugyanez a helyzet. Azaz: *minél alacsonyabb gyerekszámú egy aggregátum 1912-ben, annál nagyobb ütemben csökkenti tovább gyerekszámát.*

Hasonlóképpen megvizsgálhatnánk az egyes felekezetekhez tartozók válási, illetve válás utáni újrarázasodási adatait.

Közismert, hogy az elváltak aránya egy generáció alatt többszörösére emelkedett, de az talán kevésbé, hogy *a válás utáni újrarázasodás – Budapesten – nem mutat összefüggést azzal, hogy valaki ezt tiltó, vagy ezt engedő felekezet tagja:* 1929 táján a megházasodó „munkások” (pontosabban az ilyen nevű aggregáció) 7,1%-a, ezen belül a katolikus munkások 6,7%-a, a megházasodó polgárok 13,6%-a, ezen belül a katolikus polgárok 14,6%-a elvált családi állapotú. (Illyefalvi: 1931, Illyefalvi: 1935)

Az elváltak arányának növekedése a magyarországi népesség egyes korcsoportjaiban szintén igen figyelemreméltó. A trianoni területre számítva a századfordulón a nőknek alig 0,3%-a elvált, 1920-ban már 0,7%-a, 1930-ban 1,2%-a, 1941-ben 1,4%-a, 1949-ben 1,6%-a. (1960-ban egyébként már 2,6%-a.)

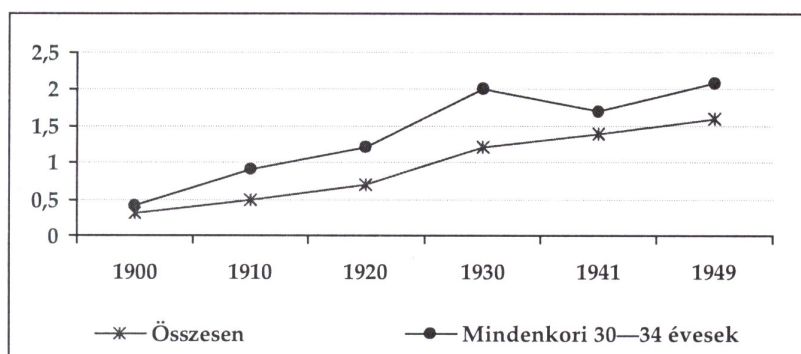
Találunk ezekenél lényegesen szekularizáltabb korcsoportokat is: 1900-ban 0,4%, 1910-ben 0,9%, 1920-ban 1,2%, 1930-ban 2,1%, 1941-ben 2,5%, 1949-ben 2,5%, (1960-ban 3,8%), 1970-ben 5,7% volt az adott népszámlálás időpontjában legszekularizáltabb korcsoport elvált nők aránya. Ha pl. a mindenkori 30–34 éves nőket kíséjük figyelemmel, megállapíthatjuk, hogy 1930-ban a fiatal nemzedék immár sokkal magasabb arányú szekularizációt mutat, mint az idősebbeket is magában foglaló átlag. Ha az egyes generációkat kíséjük nyomon kiderül, hogy a kiegyezés után született nőknek legfeljebb 0,8% volt egyidejűleg elvált státusban, a tíz évvel fiatalabbak 1,3%-a, a húsz évvel fiatalabbak 1,9%-a kerülhetett ebbe az állapotba – zömében a húszas években, tehát középkorúan. *Akik a századfordulón születtek, tartósan és magasabb életkorban is válnak, ennek jele, hogy az elvált nők aránya akkor a legmagasabb, amikor a kohorsz eléri a hatvan éves életkort.*

7. táblázat

	Elvált nők								
	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
1866–1870-ben születettek	0,4	0,7	0,7	0,8	0,7	0,4			
1876–1880-ban születettek	0,2	0,9	1,1	1,3	1,2	0,8	0,8		
1886–1890-ben születettek		0,3	1,2	1,9	1,9	1,5	1,6	1,4	
1896–1900-ban születettek			0,4	2,0	2,5	2,4	3,0	2,7	2,9
Összesen	0,3	0,5	0,7	1,2	1,4	1,6	2,6	3,8	5,6
Mindenkori 30–34 évesek	0,4	0,9	1,2	2,0	1,7	2,1	3,2	4,5	7,2

(Az 1980-as népszámlálás: 36. k. 202)

3. grafikon

A család szervezeti kapcsolódása az egyházközségekhez

Országos adataink a népszámlálási értelemben egyes felekezethez tartozók és az egyházi nyilvántartás szerint is odatartozók különbségéről nincsenek. *Budapest egyházközségek felekezetenként meglehetősen eltérő módon tartották nyilván a híveket – mindenesetre tény, hogy a nagy népegyházak még saját nyilvántartásuk szerint sem fedték le a népszámlálási értelemben hívükként számontartottakat.* A budapesti katolikus egyház az 1930-as népszámlálás által katolikusként számontartott 611 ezer budapesti 87,8%-át, az evangélikus egyház az 50 ezer „népszámlálási” evangélikus 92,2%-át, a református egyház a 122 ezer „népszámlálási” református 71,8%-át tartotta nyilván, az izraelita hitköztség ilyen adatokat gyakorlatilag nem szolgáltatott. (Bp. stat. évkönyve: 1935)

Az istentisztelet-járók aránya a szülők körében

A heti istentisztelet-járásról korabeli rendszeres adataink gyakorlatilag nincsenek, legfeljebb becslések: e szerint a harmincas évek végén a református gyülekezeti tagoknak 9–40%-a (!) járt hetente istentiszteletre. (Bolyki–Ladányi: 1987:82) 1939/40-ben a 6 évesnél idősebb katolikusok 43%-a vett részt a vasárnapi miséken (Tomka: 1991:160).

A történetírás – legalábbis Magyarországon – meglehetősen ritkán használja a közvéleménykutatási adatokat. Pedig megtehetné, hiszen – megfelelően megfogalmazott kérdések esetén – a ma élő idősebb emberek releváns információkkal szolgálhatnak. A közöttünk élő – a Horthy-korszakban nevelkedett – idősebb emberek visszaemlékezései alapján módunkban van bizonyos képet formálni a Horthy-korszakbeli szülőkorú népesség vallásosságáról, szokásairól. (A visszatekintéses módszert első ízben a fiatalon elhunyt vallásszociológus, Szántó János alkalmazta.) (Szántó: 1998)

A Tárki (3000, a magyar társadalmat iskolázottsági, nemi, életkori, regionális szempontból reprezentáló megkérdezettre épülő) 1992-ben végzett mobilitás-vizsgálatában s az ISSP 1991-es (ezres mintát használó) paneljében egyaránt volt a szülők istentisztelet-járására utaló kérdés. (A megkérdezettnek arra kellett emlékeznie, hogy 10 éves korában apja ill. anyja milyen gyakran járt istentiszteletre.) Először tízévenkénti korcsoportokra bontva vizsgáltuk a népesség ilyen irányú tapasztalatait. Van azonban veszélye annak, hogy a kiválasztott évtizedforduló „nem jó határ”. Ugyanis – elképzelhető, hogy a *valóságban* egyfelől az egyik korcsoport fiataljai és a következő korcsoport öregjei, másfelől viszont az egyik korcsoport öregjei és a következő korcsoport fiataljai mutatnak hasonló értéket. Azaz a *valóságban* az évtizedfordulóra éppen hullámvölgy esik, a két tízéves korcsoport értékeit összekötve azonban egy „unalmas” (azaz változatlan ságot tükröző) egyenest kapunk.

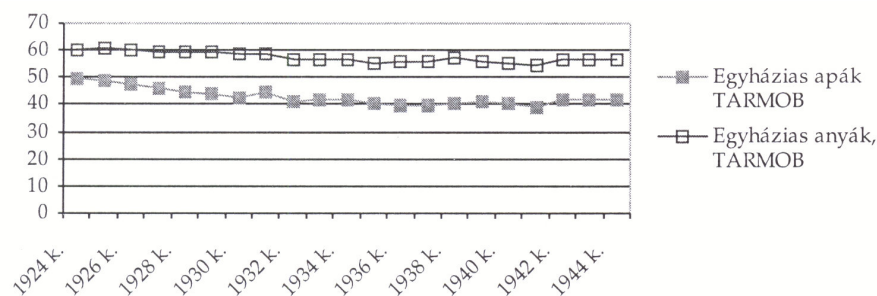
E veszély elkerülésére a csúsztatás technikáját alkalmaztuk, az 1924-es jelű korcsoport pl. az 1920 és 1929 között tízévesek által mondottakat tartalmazza, az 1925-ös jelű az 1921 és 1930 közötti megfigyeléseket, és így tovább. Kiemeltük a hetenként vagy gyakrabban istentisztelet-járókat (hagyományosan őket nevezi a vallásszociológia egyházi értelemben vallásosnak) – s ennek alapján állítottuk össze a következő táblázatot (az ISSP felmérésének adatait az alacsonyabb elemszám miatt csak az „1939 k.”-tól közöljük):

8. táblázat

Megfigyelési időpont	Heti istentiszteletre járó apák és anyák					TARMOB korcsoport esetszáma
	Egyházas apák, ISSP	Egyházas apák, TARMOB	Egyházas anyák, ISSP	Egyházas anyák, TARMOB	ISSP korcsoport esetszáma	
1924 k.		49,7		59,8	52	164
1925 k.		49,1		60,6	52	175
1926 k.		47,6		60,1	59	203
1927 k.		46,3		59,6	62	228
1928 k.		44,6		59,6	66	240
1929 k.		44		59,4	71	266
1930 k.		42,3		58,7	73	312
1931 k.		44,4		58,8	78	337
1932 k.		41,2		56,7	89	367
1933 k.		41,5		56,3	104	398
1934 k.		41,5		56,8	115	424
1935 k.		40,4		55,3	127	443
1936 k.		39,9		55,6	130	450
1937 k.		39,5		56,2	143	445
1938 k.		40,1		57,1	148	459
1939 k.	39,1	41,2	56	55,7	159	465
1940 k.	39,9	40,3	56,1	55	171	462
1941 k.	39	38,8	56,5	54,6	186	460
1942 k.	40,7	41,5	58,5	56,4	183	477
1943 k.	40,8	41,7	58,9	56,3	185	481
1944 k.	41,1	41,4	59,1	56,4	186	477

4. grafikon

Ha a két felmérést egymás forráskritikájának tekintjük, kitűnik, hogy az 1939 körüli megfigyelési időponttól kezdve elég közel vannak egymáshoz a két különböző felmérésből nyert értékek. A húszas évek közepe és a negyvenes évek közepe között „szelíd” szekularizációs vonalat kapunk.

A grafikont a nagyobb minta (Tárki Mobilitásvizsgálat) alapján készítettük el.

A Horthy-korszak elején az apák fele, az anyák háromötöde járt az egyházi elvárások szerinti gyakorisággal istentiszteletre. A Horthy-korszak két évtizede során pedig a szekularizáció – a határozott kormányzati lépések ellenére – előrehaladt, s az időszak végén a férfiaknak már csak kétötöde, a nőknek már kevesebb, mint háromötöde felelt meg az egyházi előírásoknak.

Ha azokat vizsgáljuk meg, *akik havonta néhányszor vagy annál gyakrabban* jártak istentiszteletre, akkor kiderül, hogy akik a húszas évek közepére emlékezhetek, az apáknak háromötödét, az anyáknak háromnegyedét sorolták ebbe a kategóriába. A második világháború idején serdülők emlékei szerint pedig az apák alig fele, az anyáknak pedig már csak kétharmada tartozott ebbe a csoportba.

Másfelől nézve, azoknak a családoknak az aránya, ahol egyik szülő sem járt rendszeresen istentiszteletre (legfeljebb ünnepenként, évente, vagy soha) egyetlen évtized alatt a szülői népesség negyedéről harmadára nőtt.

A megfigyelési időpont mellett a megfigyelt személy – tehát az apa és anya generációk hovatarozása is játszik – bár meglehetősen szerény – szerepet. Itt nagyobb – egyenként 13–13 évre kiterjedő – korcsoportokkal számoltunk. Az 1879 körül (1873 és 1886 között) született férfiaknak még több mint 53%-a volt heti istentisztelet-látogató, az 1889 körül születetteknek már kevesebb, mint 42%-a.

Az 1919 és 1939 között született korcsoport szüleinél – immár nem az időtengely, hanem a falusi-városi lét szerint bontva – a következő istentiszteletjárás gyakoriságot tapasztaljuk:

9. táblázat

Istentisztelet látogatási gyakoriság 1929 és 1949 között

	Apák	Falusi apák	Városi apák	Anyák	Falusi anyák	Városi anyák
Soha	16	14,8	22,1	8,9	7,6	12,7
Évente	8,4	7,8	11,5	5,8	4,9	8,6
Évente néhányszor	20	20	24	14	14	15
Havonta néhányszor	10,8	11,3	11,8	13,9	14,3	13,9
Hetente	33,9	39,7	26,7	43,5	45,6	41,6
Hetente többször	4,1	4,8	3,4	8,7	9,6	7,1
Naponta	1,3	1,7	0,4	3,1	4	1,1

Az apák körében a heti vagy gyakoribb istentisztelet-járás falun másfélszer gyakoribb, mint a városokban, az évente egyszer vagy sosem járás pedig másfélszer ritkább. Kisebb a különbség az ünnepi, s még kisebb a havi istentisztelet-járás esetében. Az egyházas végponton az anyák közötti különbség jóval kisebb, hiszen a falusi adat a városinál csak 1,2-szeresen erőteljesebb vallásosságot mutat. A szekularizált végponton viszont nagyobb, 1,7-szeres a különbség. A családon belüli állapotokat nézve: a városokban 1,5-ször a falvakban 1,28-szor gyakoribb a hetente vagy gyakrabban istentiszteletre látogató anya, mint a hasonló apa. A másik végponton – a sosem járók között – a falusi apák kétszer gyakrabban fordulnak elő, mint a hasonló anyák, a városokban viszont csak 1,7-szer.

Az apa és anya istentiszteletre látogatásának egyenlőtlenségét látva megvizsgáltuk, hányan vannak azok, akiknél mindkét szülő legalább hetente egyszer, legalább havonta egyszer stb. járt istentiszteletre. Arra az igen érdekes következtetésre juthatunk, hogy ugyan a fő szabály az, hogy a nők gyakrabban járnak istentiszteletre, mint a férfiak, mégis vannak olyan házaspárok, ahol ez fordítva van. Így a teljesen egyértelmű egyházas mintát mutató szülők aránya a

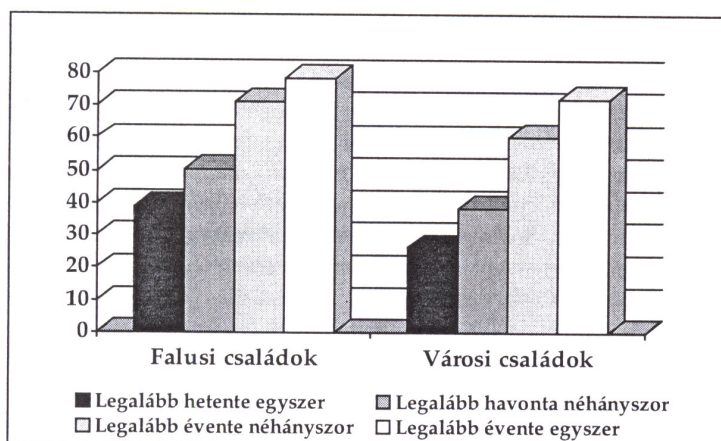
falvakban a családok kétötödére, a városokban negyedére csökken. Azoknak a családoknak az aránya pedig, ahol legalább az egyik szülő sosem járt istentiszteletre, a falusi családok több mint húsz, a városi családok több mint harminc százalékára.

10. táblázat

Családok istentisztelet-látogatási gyakorisága 1929 és 1949 között

	Falusi családok	Városi családok
Legalább hetente egyszer	39	26,3
Legalább havonta néhányszor	50,5	38,3
Legalább évente néhányszor	71,2	60,2
Legalább évente egyszer	78,5	72,3

5. grafikon

A szülők istentisztelet-járása Budapesten

A fenti elemzéseket más célból készített felmérések tették lehetővé. Készült azonban két saját felmérésünk is. A Magyar Ösztöndíj, az AMFK, az OTKA és a Soros Alapítvány közös finanszírozásában felmérést készítettünk a budapesti felnőtt lakosság körében.

A Horthy-korszakbeli istentisztelet-járásról az 1919 és 1939 között születettek körében végeztünk felmérést. Az alábbiakban csak azokat a számokat idézzük, melyek a gyermekkorukban is Budapesten élők (ez 497 fő) válaszaiból „jönnek”.

11. táblázat

Az apák és anyák istentisztelet-járási gyakorisága Budapesten 1929 és 1949 között

	Apák (százalékban)	CUM%	Anyák (százalékban)	CUM%
Soha	29,8	29,8	19,1	19,1
Évente	15,6	45,4	9,7	28,8
Évente néhányszor	17,6	63,0	20,2	43,0
Havonta néhányszor	10,4	73,4	6,6	55,6
Hetente	18,5		31,6	
Hetente többször	2,2		9,8	
Adathiány	6,0		3,1	

A köztudattal ellentétben a szülőkorú budapesti férfilakosság több mint negyede (!) soha nem ment templomba, s további bő egynegyede is évente egyszer ill. néhányszor, tehát legfeljebb ünnepeken! További egytized az, aki havonta néhányszor elmegy templomba. Az így, közvetve vizsgált férfinépeség egyötödét sorolhatjuk tehát abba a kategóriába, mely az egyházi kíváncsának megfelelően látogatja az istentiszteletet. (A CUM% jelzi, hogy a hetinél ritkább istentisztelet-járó „szekuláris” csoport tulajdonképpen mekkora.)

Minden ilyen kijelentésünk súlyát természetesen csökkenti, hogy a gyakrabban templomjárók gyerekeinek esetleg nagyobb (vagy kisebb) lehet a halandósága, tehát egyszerűen nem kerülhettek bele a mintába, (vagy felülreprezentáltak lehetnek abban).

Éppen ezért az „egész” népességre vonatkozó kijelentéseknél mindenképpen érdekesebbek az apák és anyák összehasonlítására, illetve az egyes rétegekre vonatkozó megállapítások. Az egyes rétegeken belül ugyanis már semmi okunk azt feltételezni, hogy a vallásosabb apák gyermekei jobban, vagy kevésbé érték meg a – jelen kutatásban való részvételhez szükséges – „magas” életkort.

Az anyák az apáknál lényegesen kevésbé szekularizáltak. Az anyák bő harmada hetente vagy annál gyakrabban eljár az istentiszteletre és az erősen szekularizált csoport is lényegesen kisebb.

A budapesti szülők istentisztelet-járásának társadalmi összefüggései

A továbbiakban megkíséreljük meghatározni, mely társadalmi csoportokba tartozó szülők jártak rendszeresen istentiszteletre. Ha a budapesti társadalomról szóló politikai tudásunkat összegezzük, „u” betűhöz hasonló vallásossági képet várnánk. Azaz arra számíthatunk, hogy a „keresztény középosztály” gyakori istentisztelet-járó, e normákat követi a kisiparosság is, a többedik generációs, zömében a szociáldemokrata párt és a szakszervezet kulturális és politikai befolyása alatt álló szakmunkásság szekularizált, az első generációs, vidékről felköltözött, a paraszti kultúrát még magán hordozó segédmunkásság erősebben vallásos. E hipotézisünk ellenőrzésére először az apák foglalkozási csoportját, majd iskolai végzettségét vizsgáljuk.

Ha az apák foglalkozási csoportját összevetjük istentisztelet-járásuk gyakoriságával, a fenti hipotézist cáfoló eredményhez jutunk. (A státuscsoport-aggregátumok mellett a megfigyelt esetek száma látható.)

12. táblázat

	<i>Istentisztelet járási gyakoriság a különböző foglalkozási csoportokban</i>					
	Soha	Évente néhányszor	Évente néhányszor	Havonta	Hetente	Hetente többször
Felsőbb szellemi (37)	43,3	26,8	16,8	13,2		
Egyéb nem fizikai (8)	100					
Önálló (81)	59,1		27	6,3	7,6	
Szakmunkás (119)	24,8	24,5	19,9	4,1	21,6	5,1
Egyéb fizikai (196)	18,2	19,6	18,1	18,7	25,4	
Összesen	31,2	17,5	19,8	11,7	18,5	1,4

A budapesti felnőttek körében megfigyelhetjük, hogy minél magasabb társadalmi pozícióhoz tartozik valaki, annál kevésbé jár istentiszteletre. A felső két csoportot együtt tekintve: az értelmiségiek fele sosem járt istentiszteletre, további negyedük csak évente. Az önállóknak hatvan százaléka tartozik ebbe a két csoportba. A szakmunkásoknak már csak egy-egy negyede tartozik ide, a segédmunkásoknak pedig egy-egy ötöde.

Várakozásunknak megfelelően a másik végponton a két alsó csoport egy-egy negyedére jellemző, hogy hetente jár templomba, az önállók közül már csak minden 12. teszi ezt, az értelmiségiek közül pedig már senki sem.

Ha a havi néhányszor templomba járókat összevonjuk ezzel a heti templomjáró csoporttal „tökéletes lejtőt” kapunk: a segédmunkásoknak 40, a szakmunkásoknak 30, az önállóknak 15, a magas társadalmi csoportba tartozóknak pedig már csak 10%-a tartozik ide.

Az apák istentisztelet-járása szempontjából tehát Budapest társadalma *nem* a „keresztény Magyarország” fogalmából következő előzetes elvárásainknak tesz eleget, hanem a klasszikus városiasodási modellnek.

Az apa iskolázottsága és istentisztelet-járása között hasonló összefüggést találunk. A kérdőív hibája (miszerint nem kérdeztünk rá arra, hogy a tanonciskolát polgári után vagy hat elemi után végezte a megkérdezett édesapja) következtében az alacsonyabban iskolázottakat csak két csoportra tudtuk osztani, ezért a tanonciskolát végzetek és a polgárit végzeteket végül is célszerűnek bizonyult összevonni. Az érettségizett és annál magasabb végzettségű apákat egy kategóriába kellett összefognunk, hogy az elemszám túl alacsonnyá ne váljék.

13. táblázat

	<i>Istentisztelet járási gyakoriság a különböző iskolázottsági csoportokban 1929–1949</i>					
	Soha	Évente	Évente néhányszor	Havonta	Hetente	Hetente többször
Csak elemi (261)	17,9	28,4	20,4	13,9	19,4	0
Polgári vagy tanonc (168)	39,2	6,6	19,3	6	25,3	3,6
Érettségi (50)	42,0	20,0	28,0	0	0	10,0

A szekularizációs „végponton” egyértelműen konstatálható, hogy az iskolázottság fokozza az istentiszteletre sosem járás valószínűségét. Az évi egyszer járókkal együtt tekintve viszont az elemi végzettek és kissé iskolázottabbak csoportjára egyaránt kb. 46%-ban jellemző a szekularizáció, viszont az érettségizettek 62%-ára. A másik oldalon azt tapasztalhatjuk, hogy a viszonylag gyakori istentisztelet-járással mintánk érettségizetteinek egytizedére jellemző, a két iskolázatlanabb aggregátumra viszont sokkal intenzívebben. Ugyanakkor itt nincs egyértelmű lejtő, mert a legiskolázatlanabbaknak csak ötöde, míg a kissé iskolázottabbak több mint negyede heti vagy gyakoribb templomjáró.

A katolikus apák egyötöde, a református apák egynegyede heti istentisztelet-járó, s ha a kevésbé szigorú – havi néhányszori – istentiszteletre látogatást vizsgáljuk hasonlóképpen enyhén szekularizáltabbnak találjuk a katolikusokat.

A gyermekek vallásos nevelésének tudatos mozzanatai a Horthy-korszakban

Nyilvánvaló, hogy a fentiekben felsorolt jelenségek a vallásos nevelés, a vallási szocializáció legalapvetőbb faktorai. Mégsem lényegtelen külön célorientált kérdéseket is feltennünk a gyerekkori vallásos nevelésről.

A gyerekkori vallásos nevelést több tényezővel mérhetjük. A leggyengébb lehetett annak a vallásos nevelése, akit semmilyen felekezetbe nem jegyeztek be. (Ez ugyanis a szülői környezet egyértelmű szekularizáltságát mutatja.)

A *felekezetbe jegyzés* hiánya – a háromezres országos Tárfi-minta 1919 és 1939 között született részében – mindössze a népesség 0,5%-át jellemezte, s további 1% nem adott értelmezhető választ. Ez összhangban van azzal, hogy a Horthy-korszakban gyakorlatilag „kötelező” volt valamely hitfelekezetbe való bejegyeztetés. Az 1941-es népszámlálás a 9 316 074 lakosból (a trianoni országterületen) 3841 felekezeten kívülit talált – ez tehát 0,04% (Az egyéb és ismeretlen kategória is csak 1674 fő – ez az összeg sem emelheti fél ezrelék fölé az idetartozókat). (Az 1941. évi népszámlálás. 4. k. 39. p.)

Értelmesebbek azok a kérdések, melyek a hittanjárásra, a vallásos nevelésre, a gyermekkori istentisztelet-járással, kérdeznek rá. Korabeli adataink szinte semmiről nincsenek: szórványadat, hogy a Dunamelléki és a Dunántúli egyházkerületben egyaránt a református elemisták 50%-a vasárnapi iskolás. (Bolyki–Ladányi: 1987:75)

Először egy táblázatban bemutatjuk a 3000-es Tárfi-mintából nyert adatokat, mégpedig vidék–város bontásban, majd – saját hasonló felmérésünket elemezzük – immár a budapesti helyzetről.

14. táblázat

A vallásos nevelés főbb mutatói 1929–1949					
Kérdés	Válasz	Országos	Falusi	Városi	Bp-i
Iskolai hittanra járt	Igen	94,9	95,4	94,1	97,8
Templomi hittanra járt	Igen	71,4	71	72,5	64,6
Szülei vallásosan nevelték	Igen	85,3	89,3	76,9	67,1
Nagyszülei vallásosan nevelték	Igen	66	74,9	59,9	48,2
Egyéb vallásos nevelésben részesül	Igen	4,5	3,4	6,6	11,0
Gyerek istentisztelet-járással	Soha	2,8	2,7	2,9	3,7
Gyerek istentisztelet-járással	Évente	0,7	0,9	0,4	0
Gyerek istentisztelet-járással	Évente	2,5	1,9	4	7,0
	néhányszor				
Gyerek istentisztelet-járással	Havonta	4,9	4	7	4,7
	néhányszor				
Gyerek istentisztelet-járással	Hetente	63,7	62,6	67	6,8
Gyerek istentisztelet-járással	Hetente	11,8	12,3	10,6	3,1
	többször				
Gyerek istentisztelet-járással	Naponta	13,4	15,6	8,1	3,7

Feltűnő, hogy a gyerekek vallási nevelésével kapcsolatos tudatos lépések szempontjából sokkal kisebb a falu és város közötti különbség, mint az istentisztelet-járásnál. A „legintézményesebb” kérdésekben azonos szinten van a falu és a város. Az iskolai és templomi hittanra járás mértéke szinte azonos. Az államigazgatási eszközökkel kötelezővé tett heti istentiszteletre látogatás mértékében sincsen lényegi különbség. Úgy tűnik, hogy a városi népesség jobb közlekedési viszonyai, a körükben uralkodó nagyobb iskolalátogatási fegyelem mintegy „kompenzálja” a szülők gyengébb vallásosságát. Az államigazgatásilag – társadalmilag kevésbé kikényszeríthető mutatók azonnal jelzik viszont a két népesség különbségét. Az államigazgatásilag elvártnál gyakoribb istentisztelet-járással másfélszer jellemzőbb a falusi szülőkre, mint a városiakra. Az, hogy az egykori falusi gyerekek 1,16-szor többen emlékeznek úgy, hogy szüleik

vallásosan nevelték őket, mint az egykori városiak, szintén szignifikáns különbség. (A nagyszülők és „egyebek” vallásos nevelésének különbségét a nagycsaládok vidéki együttélésével magyarázhatjuk.)

Áttérve saját budapesti vonatkozású adatainkra kiderül, hogy a felekezetbe jegyzés hiánya mindössze a népesség 2,2%-át jellemezte, s további 2,1% nem adott értelmezhető választ. A népszámlálási és statisztikai évkönyvi adatok szerint – melyeket a korábbiakban, felekezeti bontásban már idéztünk – valójában bizonyára alacsonyabb a be nem jegyzettek aránya – de aki úgy emlékszik, hogy még be sem jegyezték valamilyen felekezetbe, az nyilvánvalóan rendkívül erős szekuláris háttérrel rendelkezik. Azonos szekuláris csoportot jelentenek, akik úgy emlékeznek, hogy nem jártak iskolai hittanra. (Tehát ez a csoport is 2,2%-ot tesz ki.) Minthogy Magyarországon normál tanrendbe integrált kötelező hitoktatás volt, a nemleges válasz csak azt jelentheti, hogy a visszaemlékező teljesen szekularizált neveltetésre emlékezik.

Valódi osztóvonalat jelent, hogy járt-e a gyerek – az iskolai hittanon kívül – templomi hittanra. (Abban az értelemben vett templomi hittan – erre Tomka Miklós és Majsai Tamás hívta fel a figyelmemet – mint pl. az 1970-es évek Magyarországon nincsen, de van pl. ministránsoktatás, konfirmációs előkészítés stb.)

A „Járt-e hittanra templomba?” – kérdésre a megkérdezettek 35,4%-a nemleges választ adott. Ez jelentős szekuláris csoportnak minősül. (Nem „keverhették” össze a vasárnapi istentiszteletre-látogatással, mert erre külön kérdés vonatkozott.)

Azok, akiket sem a szülei, sem a nagyszülei nem részesítettek vallásos nevelésben a vizsgált népesség 28,7%-át tették ki.

A gyermekkori istentiszteletre látogatás 1920 óta a tankötelezettség része volt. (A negyvenes évek elején rendelet erősítette meg, hogy ez még szünidőre, illetve az elemi iskola 7–8. osztályosaira is vonatkozik) Így ennek a kérdésnek az adatait úgy értelmezhetjük, hogy a hetenkéntinél *gyakrabban* templomba járók az erősen egyházasak – ez is egy 6,8%-os csoport –, a hetenkéntinél ritkábban pedig azok, akik nyíltan vállalták szekularitásukat.

A gyereket tudatosan erő nevelő hatások közül a fentebbiekben az (elvárnál gyakoribb vagy ritkább) istentisztelet-járást, a templomi hittan látogatását s az egykori gyerek későbbi visszaemlékezése szerinti vallásos nevelést nevezhetjük meg. Ezek a szempontok egymáshoz képest hierarchikusak is: azoknak a körében, akik sosem járnak istentiszteletre, egyetlen olyat sem találunk, aki templomi hittanra járna. Viszont: csoportokat alakíthatunk ki, az istentisztelet-járást és a templomi hittanjárást kombinálásával. A gyerekek 15–16%-a ritkábban járt istentiszteletre, mint ahogy ezt a tankötelezettség előírta. Az a csoport, mely társadalmilag-tanügyigazgatásilag *elvárt mértékben* hetente járt istentiszteletre, de nem vett részt templomi hittanon, 26,6%-ot tett ki.

Még mindig igen nagy maradt – a népesség fele – a következő csoport: ők hetente járnak istentiszteletre, és templomi hittanra is járnak, ezért őket a szülőktől kapott vallásos nevelés léte vagy nemléte alapján ismét két részre osztottuk. Az adott kérdőív alapján lehetséges legkisebb „átlagosan vallásosan nevelt csoport” hoz így juthattunk el. A *budapesti gyerekek 36,2%-ának vallásos neveléséről tehát elmondhatjuk, hogy hetente járatták istentiszteletre, templomi hittant tanult, és szülei vallásosan nevelték.*

E középső mezőknél vallásosabbnak az elvárnál gyakoribb templomjárókat tekintettük. (Adathiány van 1% esetében)

Vallásos nevelés szempontjából öt csoportot alakítottunk ki:

15. táblázat

A „vallásos nevelés” öt típusa 1929–1949

Jellemzők	Esetszám	Százalék
Ritkábban jár templomba, mint az elvárt heti gyakoriság	77	15,4
Hetente jár templomba, de nem jár templomi hittanra	132	26,6
Hetente jár templomba, hittanra is jár oda, de visszaemlékezése szerint nem nevelték vallásosan	74	14,9
Hetente jár templomba, hittanra is jár oda, visszaemlékezése szerint is vallásosan nevelték	180	36,2
Gyakrabban jár templomba, mint az elvárt heti egy alkalom	34	6,8

Ezzel a csoportosítással már egy tagolt vallásos nevelés képe áll előttünk. E csoportosítás legfontosabb haszna, hogy a továbbiakban az egyéb mutatók és e csoportok összefüggését lehet elemezni.

Az apák és anyák közötti jelentős szekularizációs különbség ismeretében indokoltnak tűnik a kérdés: a gyerek neme mennyiben befolyásolta vallásos nevelésének mértékét. Azaz a fiúk, illetve a lányok hány százalékát rendelhetjük hozzá a korábban kialakított vallásos-nevelési csoportokhoz.

A „vallásos nevelés” öt típusa 1929–1949 – nemenként

Jellemzők	Fiúgyermek	Leánygyermek
Ritkábban jár templomba, mint az elvárt heti	16,4	14,8
Hetente jár templomba, de nem jár templomi hittanra	25,8	27,1
Hetente jár templomba, hittanra is jár oda, de visszaemlékezése szerint nem nevelték vallásosan	20,7	11,6
Hetente jár templomba, hittanra is jár oda, visszaemlékezése szerint is vallásosan nevelték	27,4	41,3
Gyakrabban jár templomba, mint az elvárt heti	9,6	5,3

A társadalom legszekulárisabb bő harmadában lényegében nincs különbség a fiúk és lányok nevelése között. A szekularizáció tehát azt is jelenti, hogy a fiúk és lányok vallásos nevelése közötti különbség is eltűnik. A másik végponton – a várt eredménynek egyáltalán nem megfelelően – lényegesen több fiút, mint lányt találunk. Erre a jelenségre egyelőre nem sikerült magyarázatot találni.

Igen figyelemreméltó, hogy a vallásos nevelés 3–4-es értékénél a fiúk a lányoknak mintegy komplementerei. Azaz: objektíve a fiúknak is a lányoknak is mintegy felét nevelik vallásosan (azaz a heti istentisztelet-látogatást templomi hittanra-járással is kiegészítve), de az ehhez kötődő szubjektív, családi hatások már érdemben eltérnek: a fiúk alig több, mint fele minősíti vallásosnak az ehhez kapcsolódó családi tevékenységet, a lányoknak viszont közel négyötöde.

A vallási nevelés tehát éppen a világnézeti értelemben vett „középső”, többségi csoportban függ össze a nemi szerepekkel. A lányokkal szemben inkább elvárt a vallásosság, mint a fiúktól.

A gyerek világnézeti nevelése *elsősorban az anyák istentiszteletjárási gyakoriságával függ össze*, s ez az összefüggés gyakorlatilag független attól, hogy fiúk vagy lányok neveléséről van szó. Az apák istentiszteletjárási gyakorisága csak az anyákon *keresztül* befolyásolja a világnézeti nevelés értékét.

A minta kicsinysége következtében csak a két legnagyobb felekezet sajátosságaira vonatkozóan vonhatunk le specifikus következtetéseket: a katolikus gyerekek közel egytizede nem járt hetente istentiszteletre, a reformátusok között egy sincs ilyen. Ha hetenkéntinél intenzívebb istentiszteletre látogatást vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy a katolikusok között inkább találunk intenzívebben egyházasakat: a katolikus gyerekek közel egytizede tartozik ebbe a nagyon gyakori istentisztelet-látogató csoportba, a reformátusoknak viszont mindössze huszada.

A vallásos nevelés, a vallásos szocializáció tehát már a harmincas–negyvenes évek társadalmát sem hatotta át teljes egészében.

(E fejezet végső változatának elkészítésében Karády Viktor tanácsai segítettek.)

A koalíciós korszak állam–egyház–oktatás-viszonyának értékeléséhez

Az oktatáspolitikai és egyházpolitikai újraformálódásának néhány általános kérdése

Ha áttekintjük a magyar polgári állam és az egyházak oktatáspolitikai törekvéseinek évszázados kapcsolatát néhány – az 1945-ös rendszerváltáson átívelő összefüggés fogalmazható meg:

a) Az egyházak olyan nagyobb iskolarendszert működtettek, amely erejüket meghaladta, államsegélyt és az állami beavatkozást bármikor lehetővé tette; ez a helyzet nem 1945 után, az egyházi birtokok elvesztése után keletkezett, de valóban akkor vált véglegessé;

b) Mivel a sokfelekezetűség és a kistelepülések jelenléte egyaránt jellemzi Magyarországot – a tömeges felekezeti iskolafenntartás soha, semmilyen rendszerben nem érhetett el az állami-községi iskolafenntartás hatékonyságát, hiszen többfelekezetűség miatt a kis falvakban is fenntartottak egy katolikus és egy protestáns iskolát – noha az alacsony gyereklétszám miatt az egyetlen, de felekezetszemélyes, tehát állami vagy községi iskola gazdaságosabb is, hatékonyabb is lett volna. Az elemi iskolák helyébe a háború utáni gazdasági helyzetben kellett általános iskolákat szervezni – így végképp lehetetlenné vált a nyolcosztályos protestáns és nyolcosztályos katolikus iskolák párhuzamos kiépítése. A különböző felekezetű falusi kisiskolák 1946-os összevonása egy-egy közös iskolává így „ideológiaszemélyes” módon adódott – ugyanakkor ez a majdani államosítás első konkrét lépése volt;

c) A tanügyigazgatás mindig korlátozni akarta a felekezetek autonómiáját. Ehhez politikai támogatást azonban csak akkor kapott, ha erre az oktatási szférán kívüli politikai okok voltak: a kultúrharc idején, a nemzetiségi törekvésekkel szemben, az egységes nemzeti világnézet megteremtésekor, vagy a katolikus egyház és a köztársasági államforma konfliktusának részeként;

d) Az egyházi alkalmazott pedagógusok mindig is készen mutatkoztak arra, hogy köztisztviselői besorolásáért, állami fizetésgaranciáért, stb. cserébe szembeforduljanak a fenntartókkal – s ezt a mindenkor politikai hatalom fel is használta – a koalíciós kori politikai élet nem előzmények nélkül teremtette meg a felekezeti fenntartók ellen bevethető pedagógusaktivisták típusát.

A legszélesebb értelemben vett politizáló társadalom tudatában az iskolai hitoktatás, s általában az egyházak iskolai jelenléte – fentebb kifejtett tulajdonságai révén – többféle értelemben is összefonódott a Horthy korszakkal és az 1944–45-ös esztendő traumájával.

a) Részt vett a nemzetfogalom olyan alakításában, amely a magyar szakmunkásság és értelmiség politikailag a kormánnyal szemben álló, ill. zsidótörvények által érintett részét személyében is sértette, más részét mindennapi kompromisszumokra kényszerítette, valamint – e két körnél bizonyíthatóan szélesebb kör számára – a nacionalizmust az 1944-es nemzeti tragédia felelőssévé tette.

b) Részt vett a kereszténység-fogalom olyan alakításában, amely a katolicizmust és a protestantizmust – sőt magát a felekezeti vallásosságot – mintegy hozzákötötte a politikai konzervativizmushoz és a konzervatív társadalompolitikához, a fennálló struktúrákhoz.

c) Az egész hitoktatásra jellemző antijudaista tanítások, számos hitoktató antiszemita politikai mozgalmakban való részvétele, és az áttérésekhez szükséges hittani vizsgák révén a hitoktatás felelőssége még a holokausztal kapcsolatban is érdemben vetődött föl. (Az antijudaizmus persze másutt is jellemezte a hitoktatást, de Majsai Tamás felhívta a figyelmünket a hazai antijudaista felfogás speciális ellentmondásosságára, vagyis arra, hogy a hittankönyvek azért találják elítélendőnek a bibliai zsidóságot, mert politikai királyságot, világi megváltót remélvén nem ismerték fel a Messiást. „Itt és most” az egész ország a politikai a messianizmus irányában haladt.) Az izraelita felekezetű tanulók a felekezeti rendszert domináló katolikus szférából gyorsabban szorultak ki, mint ahogy azt az állami törvények megkövetelték, az evangélikusok pedig a két háború között jelentősen megnövelték az izraelita szülőktől beszedendő középiskolai tandíjukat (Karády: 1997).

d) A hitoktatás „érdekköre” egyházatársadalmi részarányához képest – legalábbis a hittankönyvek és a hitoktatók lapjai cikkeinek tanúsága szerint – csak kevésbé vett részt a katolikus és protestáns szociális mozgalmakban, s még kevésbé a liberalizmus felé is nyitott katolikus ill. protestáns szerveződésekben.

e) Az egységesen kötelező hitoktatás (együttesen az iskolai istentiszteletjárás kötelezettségével és a megfelelő valláserkölcsei magatartás iskolai követelményével) összekapcsolódott azzal a ténnyel, hogy az iskola és az állam – a szülők (elsősorban a magánalkalmazottak és a szakmunkásság) – saját istentiszteletjárás gyakorlásánál nagyobb mértékben kényszerített vallásos nevelést a diákokra. Az iskolai hittan a társadalom szekularizálódó része szemében a keresztény kurzus azon eleme volt, amelyből a legkevésbé lehetett „kimaradni”.

Az 1945 előtti korszakkal kapcsolatos közvetlen történelmi emlékezet tehát meghatározó módon érinti az emberek hittanhoz való viszonyát. És megfordítva: nincs olyan történelmi élmény, amely lehetővé tenné, hogy a közoktatás-politika és a hittan viszonya ne mint társadalmi-nagypolitikai kérdés vetődjön fel.

Az állam és egyház viszonyának újraformálódása a koalíciós időszakban az oktatáspolitikai elit átfarmálódásának s részleges generációváltásának közege is. Átalakulási, átfarmálódási közeg ez azoknak, akik 1945 előtt is pedagógusok és a tanügyigazgatás munkatársai voltak, s azoknak is, akik csak 1945 után kapcsolódtak be az oktatáspolitikába – s nem feltétlenül egzisztenciálisan is az oktatásügyhöz kötötként, hanem helyi politikai aktivistaként, vagy az ifjúság politikai nevelésével foglalkozóként.

A „régí nemzedék” szempontjából fontos megértenünk, hogy az 1935 utáni tanügyigazgatás, illetve iskolatípus-politika már nem a polgári pluralizmus viszonyaira „készült”, s így természetesen nem volt „fogadóképes” arra a rövid 1945 utáni időszakra, amikor az oktatáspolitikai döntések több centrumban születtek. A tanügyigazgatás, mely akkor már tíz éve (részben az értékmentes igazgatás helyett) meghatározott, s fő vonalaiban 1935 és 1944 között alapvetően folyamatosnak tekinthető ideológiai értékek ellenőrzésével, a tanárok egyetlen kormánypárt érdekeit figyelembe vevő minősítésével, az egyházakkal való konfliktus burkolásával foglalkozott, ill. az iskolatípus-politika, mely a három párhuzamos út körülbástyázásával, a szelekció technikáinak pontos kiépítésével foglalkozott, nem tudott mit kezdeni azzal az 1945 utáni helyzettel, hogy

1. A különböző koalíciós kormánypártok eltérő ideológiai, oktatáspolitikai nézeteket vallottak, ilyen manifeszt oktatáspolitikai pluralizmus kormánypárton belül ugyanis korábban nem volt.

2. A korábbi lényegi folyamatossággal szemben a miniszter személye és pártállása szinte tanévről tanévre változott, s ráadásul az sem kiszámítható, milyen szellemi közegből, sőt milyen felekezeti elkötelezettségi körből (mennyire formálisan és mennyire ténylegesen katolikus) kerül ki a miniszter.

3. A hagyományos (iskolatípusokra, illetve tanügyigazgatásra specializált) minisztériumi osztályokkal szemben a VKM-en belül újabb politikai alközpontok (pl. nevelési főosztály) szerveződnek, sajátos, a tanügyigazgatás szempontjából kezelhetetlen – egyházakra is vonatkozó – szakmai ideológiákkal.

4. Az ágazati problémákat felvető, de ideológiai-politikai igazodásban egymással versengő (ugyanakkor felekezetiileg beazonosítható) harmincas évekbeli tanár- és tanítóegyletek helyett egyetlen, zömében kommunista vezetésű, a minisztériumi vezetésű, szakapparátustól mindenképpen eltérő pártállású szakszervezettel kellett számolniuk.

5. A falusi egyházi kisiskolák összevonása, illetve a „latinháború” (a tanügyigazgatási nyomásra 5–8 általános iskolai osztállyá átalakuló volt szerzetesiskolák rendszeren belüli elkülönülésüket, a népiskolákból fejlődött általános iskolától való különbözőségüket a latintanítás segítségével próbálták fenntartani, amit a kormányzat végül betiltott) következtében a keresztény és nemzeti legitimáció összezsugorodása helyén az egyházakkal állandó s immár mindkét oldalon néven nevezett, de se a nyílt államosítást, se a kötelező hittan eltörlését nyíltan fel nem vállaló konfliktus alakult ki, hanem a harmincas évekbeli burkolt visszaszorítás.

6. A tárca meggyengülése következtében elveszítették szakoktatási intézményeiket, s várható volt, hogy így a középfokú expanziót nem a VKM-tanügyigazgatás által ellenőrzött intézmények fogják elvinni.

7. A 8 osztályos általános iskola kiépülése, a szelekciós preferenciarendszer eltűnése az iskolarendszer gerincének tekintett középiskolai szféra zsugorodását, illetve a „színvonalvédelem” alapvető tanügyigazgatási eszközének kihullását eredményezte.

Az 1945–48 időszak ezen hétféle diszkontinuitása a korábbi időszakhoz képest bénítólag hatott a tanügyigazgatásra. Amikor azonban – 1948 után – egypártivá vált a rendszer, a miniszter személye stabilizálódott, az iskolák államosítása megindult, az iskolaszervezet átmenetisége megszűnt, a szakoktatási intézmények „visszaszerződtek”, a hagyományosan társadalmi alapú szelekció (fordított előjellel) ismét érvénybe lépett, a pedagógus-szakszervezet és a kormányzat azonos pártállásúvá vált, a tanügyigazgatás régi technikái ismét értelmet nyertek. Mivel a tanügyigazgatás 1949-es átszervezését – megyei keretekhez igazítását, ami egyben a tanfelügyelet–tankerületi igazgatás kettősségének felszámolódását is jelentette az 1935-ös célok kiteljesedésével – politikai személycserékkel is egybe lehetett kötni, a régi rendszer azon sajátossága is visszaállt, hogy a tanügyigazgatás emberei a politikailag legmegbízhatóbbak közül kerültek ki. S mivel a tartalmi ellenőrzés, a tanfelügyeleti és szakfelügyeleti tevékenység intenzitását fokozni már alig lehetett, a magyar tanügyigazgatás és tanfelügyelet – lényegében a maga 1935–1945 között kiépült formájában – beépülhetett az ötvenes években kialakuló magyar pártállamba.

A hitoktatás „jövője” szempontjából legalább ennyire érdekes az új erők viszonya a hitoktatáshoz. Az „új erők” aránya a politizáló – és oktatáspolitikai szempontból releváns – társadalmon belül ugyanis sokkal nagyobb, mint gondolnánk. Ha összehasonlítjuk az 1945–1949-es időszakban az oktatáspolitikai erőterbe lépők számát bármely korábbi fél évtizedben belépőkkel, lényegesen magasabb számot kapunk. Így az ő későbbi jelenlétük is aránytalanul fontosabb, mint a korábbi nemzedékek jelenléte. Ennek egyik oka, hogy a hatalmat gyakorló és az ellenzéki pártok (pártszociológiai értelemben) sokkal inkább pártok, mint az 1945 előtti időszak pártjai, tehát sokkal több olyan pártaktivista van, akiknek oktatási kérdésekkel kell foglalkozniuk. A másik ok, hogy a helyi nemzeti bizottságok, majd a „normál” közigazgatás választott képviselőinek sokkal markánsabban eltérő oktatáspolitikai érdekei és értékei voltak a tanügyigazgatástól és a pedagógus-társadalomtól, mint az 1945 előtt hasonló funkciókban lévőknek, így az 1945–49-es helyi politikai elitek oktatáspolitikai jelentősége is nagyobb, mint a megelőző korszak elitjéé. A harmadik ok, hogy az oktatáspolitikai „jelentősége” a béke időszakában természetes módon nagyobb volt, mint például az 1941–1945-ös háborús időszakban – ez pedig nagyobb mértékben vonzotta ide a politikai elitek aktívabb tagjait. A negyedik ok, hogy az oktatáspolitikai teljesen sajátos új feladatai – mindenekelőtt az iskolák újjáépítése, illetve a keletkezett károk pótlása társadalmi aktivitással, a dolgozók iskoláinak beindítása – olyan erőket is (pl. gyári szakszervezeti funkcionáriusok) az oktatáspolitikai erőterbe emelt, akiknek korábban semmi közük nem volt az oktatásügyhöz. Az ötödik ok, hogy az ifjúság politikai befolyásolásának jelentősége hihetetlenül megnőtt a „mozgalmi” politizálásra épített közéletben, tehát szinte minden politikai pozíciót betöltő személy szembesülhetett azzal, hogy a számára fontos fiatalokat (az egyházi vagy nem egyházi) iskola és a hitoktató hogyan befolyásolta. A hatodik ok, hogy míg az egyház és állam közötti (nem oktatáspolitikai) kérdések 1945 előtt jobbra kívül maradtak az iskolán, addig a földreform, a köztársasági államforma és más kérdések vitatása óhatatlanul begyűrűzött az iskolába, a „nagypolitikai” kérdésekkel foglalkozó eliteknek fél szemüket mindig az iskolán kellett tartaniuk.

Az egyházak mint iskolafenntartók és az állam

1945 után az általános iskola terve – körzeti iskolahálózat, internátusi hálózat illetve kollégiumi hálózat – szükségessé tette, hogy a kisiskolák fenntartói megegyezzenek és együttműködjenek a közös felsőtagozatos oktatás létrehozásában. Ez nem volt egyszerű feladat, mert ha ténylegesen nem is eltérő világnézetű, de eltérő világszemléletű alapozás után kellett egy osztályba terelni az állami, a katolikus és a keményen katolikus-ellenes egyéb felekezeti iskolák gyermekeit. A VKM egyik legkorábbi rendelete szerint például, ha egy községben két népiskola van, a kétféle felekezeti iskolafenntartónak meg kell egyeznie, melyikük tanítson alsósokat és melyikük felsősöket. Azonban, ha csak az egyik fenntartó felekezeti, akkor automatikusan az alsó tagozat lesz az övé, a felső pedig a községé–államé (OLVKM III 1945-25351). „Ez a rendelet – írja Mindszenty – azzal sokszorozza az egyenetlenséget és aránytalanságot, hogy egyenlőségi jelet tesz két nagy egyenetlenség közé. Egyazon helységben van a nem katolikus iskola 9–27 növendéke és a katolikus iskola, katolikus növendékeinek száma 54. Itt most egy tagozatot kap a bő iskola is és a fogyatékos létszámú iskola is.” Kétségtelen: a katolikus egyház a protestánsok általánosan kisebb osztálylétszámait, illetve a protestáns népesség kisebb szaporodását tekintve ezen az „üzleten” csak veszíthetett. „Iskoláimat úgy utasítottam, hogy a tárgyalások elől térjenek ki” – zárja 1948. október 2-i levelét a kinevezett esztergomi érsek.

Arról már nem szól, de nyilvánvaló, hogy a felső tagozat automatikus átengedése rendkívül súlyos csapás lehet az egyháznak, hisz éppen ezekben az években önállósul a gyermek gondolkozása, s dönti el nemcsak azt, hogy templomba járó ember lesz-e, hogy egyházi gimnáziumba akar-e járni, hanem hogy hogyan szervezze, bonyolítsa egész későbbi életét. Az ifjúság, mint tömeg a katolikus egyház érdekeinek védelmében ugyan jól mozgósítható, de ha a gimnáziumok hallgatóinak száma az általános iskola bevezetése miatt felére csökken, legalább ne az általános iskola felső tagozatára mentődne át a befolyás. Ekkor még a Református Egyetemes Konvent sem hajlandó tárgyalni a kérdésről: „nagy áldozatokkal létesített és fenntartott iskoláink kényszerű átadását magunkra nézve sérelmesnek tartjuk” (III 1945. 23404).

Az egyházak rendkívüli erővel ellenálltak a felekezeti oktatás mindenféle visszaszorításának, erre a törvénnyel védett egyházi autonómia csupán rendeleti szintű utasítással szemben álló jogalapot biztosított. Ezért indult meg átfogó törvény előkészítése, de a pillanatnyi erőviszonyok ennek nem kedveztek. A frontok egyáltalán nem tiszták. Az általános iskola létrejöttékor – arra hivatkozva, hogy a polgárban is volt tandíj, sokan úgy vélték, hogy a tandíjat az általános iskolákban is szedni kell. A minisztérium 1945. októberi ingyenességről szóló állásfoglalását éppen Szombatfalvy György, a minisztérium egyik vezetője kívánta megvívni, és nem az egyház. Az elemi iskola ingyenességét egyébként az 1908. XLVI. tc. biztosította (Horváth: 1978:21.). A minisztériumon belül is érzékelték, hogy az általános iskola megvalósításának módja sérti az egyházak érdekeit. A katolikus ügyosztály vezetője magát a 70.000–1946-os rendelettervezetet nem kifogásolja, de „az utasítás már olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek mélyen belenyúlhatnak az egyházi autonómia jogaiba, különféle példákat hoznak fel a különböző állami általános iskolák egyesítésére” – ezt így csak az egyházak előzetes jóváhagyásával lehet kiadni. „Tiltakoznunk kell az ellen a kivételt

nem ismerő rendelkezés ellen, hogy az általános iskolák igazgatóit a helyi Nemzeti Bizottság, a Pedagógus Szakszervezet, a főigazgatóság közreműködésével kell kinevezni. Az egyházi általános iskolák igazgatóinak kinevezése az egyházi hatóság autonóm jogai közé tartozik.” A felekezetek bizonyos mozgékonytságot mutattak az általános iskola – ill. a gimnázium alsó tagozata keretében működő általános – lefelé való kibővítésével. Jellemző azonban, hogy míg több református iskola megindult azon az úton, az 1946. augusztusi dokumentum szerint a katolikusok közül csak a zirci apát jelentette be ilyen szándékát.

A VKM illetékes osztályának állásfoglalása: „Az egyházi általános iskolák szervezése ellen, amennyiben az egyházak saját anyagi erejükre támaszkodnak, kifogást emelni nem lehet. Ahol azonban az állam anyagi erejét veszik igénybe, ott a kormányzat a saját iskolaügyi elgondolásait kell hogy érvényesítse. Ezzel az elgondolással a 12 osztályos iskolacsoport szervezése általában ellentétben van, mert azt a veszélyt rejti magában, hogy a gimnázium a középosztály iskolája marad, azaz az eddigi beltenyészet folyik tovább. A miniszteri értekezlet csak végső megoldásként tekinti a helyi állami általános iskola megszervezését (természetesen anélkül, hogy az erőszakos államosításnak utat engednének)” (IV. 1946-84032).

Az MKP programtervezete először nem tartalmazta sem az iskolák államosításának, sem az iskolai vallásoktatásnak a kérdését, a kommunisták első feladatnak a fasiszta, sovinszta szellem felszámolását és a demokratikus légkörü iskola létrehozását tekintették. Ugyanakkor az 1944. október 2-i programtervezet szerint az államhatalom és az egyház teljes mértékű szétválasztása, gazdasági, társadalmi, kulturális téren egyaránt feladat. A III. kongresszus az „egységes állami tankönyvek kötelező használatát az összes iskolákban” követelte, a nem állami iskolák fennmaradását feltételezve. A szociáldemokraták úgy kívánták az iskoláztatás és nevelés állami feladattá emelését, hogy a felekezeti iskolák tanterve és tananyaga azonos legyen a községi és állami iskolákéval: (Az MKP és SZDP 28, 263, 116.) A Nemzeti Parasztpárt e kérdésben nem fogalmaz meg önálló véleményt. A Kisgazdapárt végleges platformját pedig Ortutay Gyula foglalta össze. Rendkívül radikális reformokat, 18 évig tartó tankötelezettséget követelt, de nem feszegette az államosítás kérdését. (Horváth M.: 1978:80) „Nevelési ideológiáknak olyannak kell lenni, hogy elfogadható, igazolható, sőt értékes legyen a marxista és nem marxista gondolkodású társadalmi csoportok, szülők számára is” – írta Ortutay (Ortutay: 1973:3). A felelős állami szerv, a vallás és közoktatásügyi minisztérium sem kívánta elkapkodni a dolgokat. Teleki Géza egyértelműen a változatlan állam–egyház viszony híve volt.

Miközben az új állami tankönyvek egymás után jelentek meg, az OKT legnagyobb meglepetésére a Katolikus Tanügyi Tanács a forgalomból kivont tankönyveket mutatta be, mint olyanokat, amelyeket 1945/46 iskolai évre is engedélyezni szándékozik. Többszöri figyelmeztetés ellenére a K. T. T. ezt folytatta. Az OKT szerint amely könyveket átdolgozták, az felületesen történt és nem felelt meg sem az új bel-, sem az új külpolitikának, sem a SZEB-bel kötött megállapodásnak. Mindszenty tiltakozó átirata ellenére, az OKT javaslatára Keresztúry Dezső kultuszminiszter jóváhagyja elődje döntését a katolikus tankönyvek elutasítására. Jogforrásként éppen a Horthy-kori tanügyigazgatási fordulat kulcstörvényét, az 1935: VI. tc. 8 paragrafus 2. bekezdését idézi (III 1945-75377). A reformátusok érvelése szerint tankönyveik demokratikus szelleműek, haladóak – Mindszenty ezzel szemben elsősorban a történeti jogokra hivatkozik, illetve arra, hogy mivel a keresztény szellemiség *egybeesik* a demokratikussal, nincs szükség változtatásokra. Álláspontja rendkívül intranszigenz: „A katolikus iskola nem azért katolikus, mert kereszt van rajta, mert egyházi személyek végzik ott a nevelést-oktatást, hanem azért, mert benne minden tevékenység és minden tárgy, tehát minden nevelő és minden tankönyv is a hitet és erkölcsöt sugározza”. A hangsúly a mindenben van. A mindent vagy semmit logikája van kibontakozóban. Ortutay válasza nem bíztat és nem ígér semmit, csupán közli, szeretne minél hamarabb konkordátumot kötni (XV-36. 1947-2264).

Sajátos elkülönülési probléma volt a „latinháború”, a régi gimnáziumi eszmény védelme. Ugyanis amikor 1945 őszén szabaddá tették az általános iskolai nyelvválasztást, a latint tanulók száma megszorodott. A nép „haladó érzéke” helyett a politika kénytelen volt hatalmi eszközökre támaszkodni: 1947 nyarán a VKM rendelkezése értelmében az általános iskola ötödik osztályában a szabadon választható tárgyak közül a latint törölni kell. Az állami iskolákban a latinoktatás meg is szűnt, de az egyháziakban nem – egyszerűen nem tartották be a rájuk is vonatkozó miniszteri rendeletet. Ez sok szülőt arra ösztönzött, hogy inkább egyházi iskolákba írássák a gyermekeiket (Horváth M.: 1978:22). Az általános iskola óraterve (1946) még néhány lényeges szempontból érintette az egyházat. A hit és erkölcstan óraszámja ugyanakkora maradt, míg a heti óraszám kb. 10%-kal nőtt. Összességében csökkent a történelem és irodalom óraszámja, azoké a tárgyaké, amelyekben erősebben lehetett képviselni a felekezeti érdekeket (Jóború: 1979:212). Az egyházi iskolák államosítása lényegében 1945-től ott kísértett az egyház és az állam viszonyában. Az FM a felekezeti jellegű mezőgazdasági iskolákat 1945-ben átvesszi a VKM-től. Átiratában „Mindenekelőtt a leghatározottabban leszögezte, hogy az intézmények államosítását nem kívánja kezdeményezni, de az intézmények személyi és dologi kiadásainak fedezését nagy részben magára vállalja. Ezt azonban csak úgy tudja biztosítani, ha az intézmények az FM gazdasági szakoktatási intézményhálózat szerves részévé válnak és vidéken pótolják a hasonló célzatú intézményeket. Egyben gondoskodnia kell a felhasznált hitelek hatékonyabb ellenőrzéséről is (III. 1945. 86 180). Ha a miniszter 30%-nál több államsegélyt nyújt az új építkezésre „az épületek telekkel együtt állami tulajdonná válnak, de

az egyházi hatóság örök használati jogát telekkönyvileg biztosítja.” Az FM megköveteli a) a fegyelmi joghatóságot, b) hogy az utasítást közvetlenül az FM-től kapják, c) a vagyonkezelés az államiakkal azonos legyen, d) a tangazdasági, stb. jövedelmek az államot illetik. A felekezeti érdekek óvására az FM javasolta, hogy a) a jelleg és cím változatlan, b) tulajdonviszony változatlan, c–d) felekezeti tanárokat neveznek ki, e) hit és valláserkölcsi oktatásról az egyházak szabadon rendelkeznek, f) vizsgákra és érettségikre az egyházak kiküldötteiket elküldhetik. Ha mindezt nem hajlandók, az FM nem hajlandó segínyt folyósítani.

A katolikus tanügyi főigazgató ellenérvelése szerint a szerzetesrendi tanerők 100%-os államsegélyét miniszterelnöki rendelet biztosítja. Dologi kiadást nem igényelnek. Az 1934: XI. tc. fegyelmi, az 1938: VI. tc. igazgatási tekintetben egyértelműen rendelkezik. Rámutat, hogy „Az iskolák jellegének és címének meghagyása az FM rendelete értelmében tartalom nélküli” a többi miniszteri „gesztus” pedig érvényes törvények ügyis biztosítják. Két szerzetesrendről említi, hogy ezek saját erőből tartják fenn magukat. „Ezek inkább lemondanak intézetükről, semhogy eddigi szabadságukat feladják.” A Református Egyetemes Konvent is egyértelműen fogalmaz: „Így válnának az egyházi tisztviselők közül állami tisztviselők, így válna az országos törvényekben meghatározott legfőbb felügyeleti jog állami fennhatósággá, így válna az egyházi intézményből államosított iskola.” Bassola Zoltán – akit még a Hóman korszakból örökölt a VKM – rámutatott, hogy „Az FM tervének keresztülvitele esetén, nyitva áll a kapu az iskolák egész vonalán történő fenntartás nélküli államosításra”. A kapu még nem állt nyitva. A kérdést, mint időszerűtlent ad acta tették (III. 1945. – 88. 180).

1946 tavaszán a Szakszervezeti Tanács közvetve kezdeményezte az iskolák államosítását. A Szakszervezeti Tanács kiküldötte felkérte a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Szabadművelődési Tanácsát, hogy tegyen erről előterjesztést a VKM-nek. A Tanács – ezt a „reakciós szellem konzerválódása” miatt – elfogadja és nemcsak a VKM-et, hanem a társ törvényhatóságok Szabadművelődési Tanácsait is felkéri. (IV. 1946. 55 – 809). Az ügy azonban ekkor is elalszik. Az 1947. március 5-i pártközi értekezlet néhány vitás kérdésben egyértelműen állást foglalt:

- a) az állami tanügyi hatóságoknak joga a különböző jellegű nem állami népiskolák általános iskolákká egyesítése;
  - b) minden olyan nép vagy általános iskola, amelyben a 3–4. osztályban az osztálytanítás, az 5–8. osztályokban pedig a szakosított tanítás nincs megvalósítva, az 1947. július 1-től közvetlenül a VKM joghatósága alá tartozzék;
  - c) egységes állami tankönyv – minden szinten;
  - d) vallásoktatás fakultatív;
  - e) állami nevelőképzés;
  - f) megengedhetetlen a további vallási illetve világnézeti egyetemek és főiskolák létesítése;
  - g) az iskolaszékek hatáskörét az iskolák tanulmányi életére szüntessék be (XV-36. 1947. 32. sz.).
- A fenti dokumentum aláírói Ortutay, Losonczy Géza, Justus Pál és Darvas József voltak.

Az 1947-es értekezleten tehát folytatódott az egyház igazgatási-politikai-ideológiai befolyásának csökkentése, de tételesen még itt sem szögezték le a teljes körű államosítást mint közvetlen programot. 1947 júliusában Alexits György államtitkár politikai kísérletet tett: az általános iskola továbbfejlesztéséről szóló rendeletben mintegy mellékesen alapvetően korlátozni kívánta az egyházi iskolák autonómiáját: kötelezte a különböző jellegű iskolák együttműködését, megtiltotta az általános iskola és a középiskola közös igazgatás alá vonását (ez ugyanis a felekezeti középiskolai elit döntő befolyását jelentette), kötelezte a szülőket, hogy lakóhelyükön járassák általános iskolába gyermekeiket. Az általános iskolai igazgatók kinevezését jellegüktől függetlenül a tanügyiigazgatás kezébe adta (90000/1947 VKM; Köznevelés: 1947. 14. sz.). Miután Mindszenty kifejezetten rákérdezett, hogy vonatkozik-e annak tartalma az egyházi iskolákra, Ortutay 1947. július 31-i válasza szerint a rendelet az ő távollétében jelent meg, s átdolgozására lépéseket tesz. Kijelenti, hogy az 1945-ös általános iskolát létrehozó rendelet az „egyházak iskolaállítási és iskola-fenntartási jogát, valamint a tanítás és tanulás szabadságát nem kívánta érinteni. Ezeken a történeti jogokon magam sem kívánok *rendeleti úton* változtatni.” (XV-36 1947-3132). (Kiemelés tőlünk)

Az államosítás legközvetlenebb előtörténetének elemzésekor Balogh Margit és Knausz Imre tanulmányához utaljuk az olvasót. A két szerző – az egyházi levéltárak, illetve a kommunista párt anyagai alapján alapvetően arra a következtetésre jut, hogy itt mindenekelőtt a kommunista párt – semmilyen belső erővel nem törődve viszi keresztül az államosítást, s így az egyházi iskolák államosítása valójában nem – vagy nem elsősorban a közoktatáspolitikai konfliktusmezejébe, hanem az egyházellenes harc konfliktusmezejébe tartozik. Kitűnő tanulmányuknál elemzésünk csupán annyival szeretne többet nyújtani, hogy bizonyítani kívánja: akárcsak a hómani reformoknál, itt is a tanügyiigazgatás önmozgása, az oktatási szférán („mezőn”) belüli erőcsoportok versengése fonódott össze a megfelelő nagypolitikai céllal.

Az államosítás közelebbi előtörténete 1948 elején kezdődik, amikor tanügyiigazgatás és a pártpolitika gyakorlatilag egyszerre napirendre tűzte a községi iskolák és a törpe- vagy töredékiskolák államosításának kérdését. 1948. február 5-én az Országos Köznevelési Tanács teljes ülésén Ortutay Gyula bejelentette, hogy a minisztériumnak foglalkoznia kell a községi iskolák államosításával, hiszen „a legtöbb helyen egyenesen tarthatatlan a helyzet a felszerelés, a tanítási módszer, a gyermekek ellátása, gondozása és ellenőrzése szempontjából” Az MKP köznevelési bizottsága ekkoriban

már egyértelműen túl kívánt lépni a törpeiskolák ügyén, egy szélesebb iskolaállamosítási akció irányába. Az ülésen valóban határozat született arról is, hogy ki kell dolgozni „a népiskolák és általános iskolák egészének államosítási tervét”. A terv kidolgozására bizottságot küldtek ki, melynek tagjai Alexits György a VKM államtitkára, Angyal János, Benkő Gyula a VKM osztályvezetői, Lukács Sándor és Mérei Ferenc a Székesfővárosi Lélektani Intézet vezetői lettek. A testület két hét határidőt kapott. Ugyanezen az ülésen határozat született arról is, hogy a tanítóképző intézetek szerepét rövidesen az állami pedagógiai főiskolák vegyék át – írja Balogh Margit. Nem véletlen, hogy a kommunistáktól a megbízást a kemény tanügyigazgatás emberei, illetve a tanítói vezetésű szakszervezet kapja. A tárca és az egyház konfliktusa is igen kemény.

Még nem születik meg a legfelsőbb szintű kommunista döntés, amikor Ortutay Gyula – akit alacsonyabb szintű kommunista vezetők nyilván nem instruálhattak – erőlesen lép fel a Kisgazdapárt 1948. áprilisi gyűlésén: „Senki ne játsszék a tűzzel, és senki ne kergesse a magyar népet teljesen hazug és méltatlan ürügyeken érzelmi és sértődési politikába! Ne adjanak száz és százezer magyar anyának töprengő gondot, hogy valóban beíráthatja-e fiát az „istentelen” állami iskolába. Az állami iskolák elleni agitációs hajsza veti fel a felekezeti iskolázás kérdését úgy, hogy felvetőinek majd elmegy a kedve végleg ezektől az agitációs gyalázkodásoktól” (Ortutay: 1978:11). A miniszter azt is mondta, hogy a történelmi fejlődés menete szerint „az egyházak kezéből fokról fokra az állam veszi át az iskolázást, és fontos feladatává teszi az oktatás ügyét. Ahol a „szabad egyház – szabad állam” gondolat érvényesül, ott az állam a felekezeti oktatást nem vállalja, vagy pedig teljes egészében megszünteti az iskolák felekezeti jellegét” (Kis Újság: 1948. április 20.). A kisgazdapárt ekkor még nem határozza el az iskolák államosítását, de Ortutay fenyegető hangját már senki nem hurrogja le. A kultuszminiszter tehát készen áll az elhatározó lépésre, ehhez azonban egy miniszter, egy tárca befolyása kevés, sőt egy párt – a kommunista párt – befolyása is kevés.

„A koalíciós korszak legveszedelmesebb vitája volt” – emlékezik Ortutay (Ortutay: 1978:3). Nem véletlen, hogy pártprogramként akkor fogalmazódik meg az iskolák államosítása, amikor a hagyományos – különösen bonyolult paritásos – helyzet felborul, s a két munkáspárt egyesül, önmagában 40%-os tömböt képezve a parlamentben – elsőprő befolyást szerezve a koalíción belül. Bizonyos információk szerint ekkoriban még csak az általános és népiskolák államosítására készültek, a középiskolákéira nem. (Egykori Párttörténeti Intézet Archívuma 274 f. 21 cs. 76 ö. e.; és CSPL 1200/1948. EPL 4566/1948) A 305 elemi, illetve polgári iskolából csak 60 volt felekezeti kézben és 11 magán, illetve egyesületi tulajdonban. Ha összehasonlítjuk a gimnáziumokra vonatkozó adatokkal, akkor kiderül, hogy míg az általános iskoláknak csak 19%-a volt felekezeti tulajdonban, addig a gimnáziumoknak közel fele, az 56 gimnáziumból 23 felekezeti, és 4 egyesületi illetve magánkézben volt. Mindenesetre az államosítás 24 000 felekezeti iskolában tanuló fiataalt érintett és 3000 egyéb, nem állami iskolában tanulót. Az államosítás hívei elsősorban a felekezeti pedagógusok sérelmeit felkaroló politikát kívántak folytatni. Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica (AC) országos igazgatója meg is állapította: „Az államosítás tervének sikerült már megnyerni a hitvallásos tanítók jórészét.” – idézi Balogh Margit (EPL 4366/1948).

Az egyházi tanítókra az egyház csak kevésbé támaszkodhatott, hisz a sok évtizedes huzavona után a felekezeti pedagógusok valóban egyenlő (a kántori díjazással nem számoló) díjazása most került először kézzelfogható közelségbe. Ráadásul az államosítás még könnyíthetett is a tanító terhein, nem kellett az iskolaszék, a helyi pap sokirányú kívánságaira figyelnie. A kötelező hitoktatás fennmaradása miatt pedig a világnézeti kompromisszum sem tűnt elviselhetetlenül nagyknak. A tanítóság érdekeinek a képviselőjére pedig a kifejezetten kommunista – Lukács Sándor vezette – pedagógus szakszervezet vállalkozott. A kormányprogramban – a világháborút megelőzőhöz hasonlóan, de több konkrét reménységgel – szerepelt a pedagógusok helyzetének javítása, a szakma presztízsének növelése.

Radikálisan fogalmazott a Szociáldemokrata Párt lapjának május 1-jei száma. Szalai Sándor egész oldalas írásában, sorra véve a közoktatás problémáit, a közoktatás tervszerű fejlesztésének szükségességét hangoztatta. Ehhez viszont nem lehet hozzátámasztani anélkül, „hogy végre ne hajtánók iskolarendszerünk államosítását. E nélkül egy lépéssel sem jutunk előbbre!” (Népszava: 1948. május 1.) A parasztpárt a kommunistákhoz csatlakozott (Tóth I.: 1973). A református Zsinati Tanács 1948. április 20-i ülése egyértelműen hitet tesz, a demokrácia, a köztársaság, a földosztás stb. mellett, de „hangoztatja, reméli, hogy tovább teljesítheti mindazokat a nagy feladatokat, amelyeket az ő Urától az igehirdetésre, a tanításra, a misszióra, a szeretet munkásságára és az egyház kormányzására kapott (XV-36-1948). Az Új harangszó – ugyanabban a számban, ahol Ravasz László búcsúját közölte, jelzi, hogy a kormány hivatalos nyilatkozata előtt megindult a sajtó őrültje (Új Harangszó, 1948. május 1.). A lap maga kísérel meg a döntésmechanizmus koreográfiáját felrajzolni. A sajtótámadással indult kampány folytatódott a pedagógus szakszervezetben a katolikus iskolák ügyében. Az első félhivatalos tájékoztató április utolsó hetében hangozott el a kultuskormány és a református, illetve evangélikus egyház iskolaügyi megbízottai között. E szerint szeptembertől a falusi felekezeti iskolák kerülnek államosításra. 1948. május 3., a Szabad Nép vezércikke: „Ma már csak Magyarországon és Franco Spanyolországában működnek állami pénzen fenntartott egyházi iskolák. Május 7-én az MKP Politikai Bizottsága az iskolákat államosító törvény tervezetével kapcsolatos határozatokat hozott: az egész tanszemélyzetet átveszi az állam. A másik fontos határozat – és ez jelzi a döntő változást –, hogy a törvényben kell lennie egy szakasznak, amely a régi történelmi

múltú iskolák esetében különleges eljárást állapít meg. Ez pl. azt jelentheti, hogy az illető egyháznak joga lehet befolyást gyakorolni az iskola tanmenetére. A kivétel egyértelműen utal arra, hogy a szóban forgó törvénytervezet már nemcsak az alsófokú iskolákat, hanem a középiskolákat is államosítani akarta – írja Balogh Margit.

Május 9-én jelent meg a sajtóban a Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozatának tervezete, amely tartalmazta a munkáspártoknak az iskolakérdésben elfoglalt álláspontját is. „A demokratikus nevelés egységének biztosítására a Párt követeli: egységes állami tankönyvek bevezetését valamennyi iskolába, valamennyi fokozatban, a tanügyi igazgatás egységesítését és korszerű reformját, az egyházi iskolák államosítását, az egyház hitoktatási jogának és a papnevelő iskolák egyházi jellegének csorbítása nélkül.” (Szabad Nép: 1948. május 9.)

Az Új Ember – akárcsak korábban a protestáns lap – megkísérli rekonstruálni a döntési folyamatot: e szerint 1947 ősze óta támadják a katolikus iskolákat. (Ú. E.: 1948. május 9.) Május 10-én Mindszenty a katolikus pedagógusokhoz intézett körlevelében tiltakozik, ellenállásra szólítja, sőt kötelezi őket. Mindszenty körlevele szerint a katolikus tanítók az államosításban való részvétel pusztá tényével kiközösítés alá esnek (id.: Lukács: 1982:46).

Megállapítható, hogy a kivétel nélküli államosítás gondolata Mindszenty körlevelére adott válasz: május 13-án az MKP PB az összes iskola államosítása mellett döntött (Politikatörténeti Intézet Archívuma F PB/775). A fenti igen bonyolult folyamatból megítélésem szerint több nagyon fontos tanulság vonható le:

1. Az oktatáspolitikai saját belső logikája – minthogy a katolikus egyház az iskolaszervezet átalakításának ellenállt – az államosítás megindítása irányába vezetett. A legfontosabb taktika az egyházi alkalmazott pedagógusok megnyerése az állami alkalmazás – fizetés garantálásával – ugyanaz a taktika, amit az oktatáspolitikai az 1890-es évek óta üzött.

2. Nemcsak a kultuszminisztériumban, de a kommunista párt legbelső döntéshozó centrumaiban sem volt „kész” az első pillanattól kezdve a teljes körű államosítás terve – ezeknek a sokáig titkos dokumentumoknak a nyilvánosságra kerülése épp az ellenkezőjét igazolta annak, amit az államosítás kárvallottjai évtizedeken át gondoltak.

3. A teljes államosítás programjához végül is Mindszenty hajthatatlansága vezetett – s az, hogy a püspöki kar egyet nem értő tagjai nem tudtak vele érdemben szembeszállni. Másfelől persze: a megegyezésre kész protestáns egyházak is elvesztették végül iskoláikat.

A parlamenti vita és az államosítást követő helyzet

A parlamenti vitában az érvek és ellenérvek néhány jelentős szféráját különíthetjük el. (A szerző hálával tartozik Pusztai Gabriellának, hogy egy tanulmánya kapcsán a parlamenti vita szövegének újragondolására készítette.)

A történeti érvelés

Sajátos módon a magyar történelem ugyanazon figuráira hivatkozhatnak mind a helyeslők, mind a cáfolók. Az előadó érvelése a Ratio Educationis fokozatos kiteljesedésére helyezi a hangsúlyt, az állami egység követelményeire. (Földet: 28) Ezt azzal folytatja, hogy a 48-as parlament csak taktikai okokból nem fogadta el az egységes állami iskola tervét, hivatkozik Pest város 1869-es községesítő döntésére. Ugyanakkor elhatárolja magát a XVIII. századi polgári mozgalmak egyház és vallásellenességétől. Egyedül Erdei veszi a fáradságot, hogy lényegesen nagyobb ívű történelmi érveléssel védje a törvényjavaslatot, az egyház rendkívüli kulturális múltjáról is szól, ugyanakkor az osztálymonopóliumok védelmével vádolja a feudalizmus utáni egyházat. A kommunista érvelés a kossuthi, eötvösi hagyományokra épít. A radikális szónok szociológiailag is releváns számokkal mutat rá: a katolikus egyház lényegesen kisebb arányban látta el oktató hivatását, mint a protestánsok. (Földet: 414) A javaslatot ellenző Barankovicsék a nyugati demokratikus iskolamegoldások mindhárom válfajára (francia, holland, amerikai) csak úgy utalnak, mint az 1848-as és 1868-as hagyományokra, Eötvösre és Kossuthra (Földet: 333–334).

A történelmi érvelést egészében az jellemezte, hogy a baloldal – nyilván taktikai okokból – alapvetően a reform polgári jellegét hangsúlyozta, a nyilvánvalóan polgári liberális politikusokban kívánta megtalálni szellemi előképét. Barankovicsék ugyanezen elmékkel kívántak érvelni – s mint ahogy a polgári radikálisok megfogalmazták mindennek eldöntése nem érvelés, nem meggyőzés kérdése.

A közoktatás-politikai érvelés

Ez az érvcsoport lényegében két fő momentumra épül:

- a művelődési monopólium megtörése csak így lehetséges;
- az általános iskolai hálózat kiterjesztése, a törpeiskolák felszámolása csak így lehetséges.

A javaslat előadója Földes adatait fogadja el a művelődési monopóliumról (azaz a munkás-paraszt gyerekek csak 5%-a jut középiskolába és 3,4%-a érettségizik) (Földet: 300). A törpeiskolák működése elsősorban a csak 6 elemi végzeteknek okozott mérhetetlen károkat, a 2200 népiskola 45%-a volt egytanítós – a törpeiskolák összevonására szólító kormányfelhívás eredménytelen maradt, így még 1948-ban is 200 000 paraszty gyermek tanul törpeiskolában (Földet: 296).

A Kiszegzapárt szónoka szerint „elsősorban nemzetnevelési kérdésről van szó... Politikaivá a kérdést nem mi tettük, nem a magyar demokrácia tette” (Földet: 346). A hozzászólók közül Bóka (MDP) az első, aki a törvényjavaslat nevelésügyi oldalát hangsúlyozza (Földet: 368). azzal vádolja vitapartnereit, hogy érdemi kérdésekkel nem is foglalkoznak – „a törpeiskolák összevonására irányuló kísérletek során a felekezetek továbbra is partikuláris érdekeket tartottak szem előtt –, s az egyesítés feltételeként megszabták, hogy az igazgató, a magyar és a történelem tanár csak egyik vagy másik felekezethez tartozó lehet” (Földet: 298).

Az ideológiai vita

A kormány nem kívánt a kérdésről ideológiai vitát nyitni kétségtelen, hogy ez taktikailag reménytelen is lett volna. Egyetlen igazán ideológiáinak tekinthető momentum merült fel: a nemzeti közgondolkodás egységének követelménye. A törvény előadója a felekezeti oktatás fő hibájának azt tartja, hogy ha kezdetüktől különbözőképpen gondolkodtak az állampolgárok, nem jöhetett létre nemzeti egység (Földet: 293).

Barankovics ellenérvelése szerint a keresztény szülő követelménye, hogy a gyermekének nevelése keresztény legyen, „éppoly elvitathatatlan, mint aminő elvitathatatlan egy más világnézeti szülőnek az a szubjektív joga, hogy gyermekét a maga világnézetének képére és hasonlatosságára igyekezzék formálni” (Földet: 238). A nevelés a három közösség, a család, a társadalom és egyház közös joga. Több köze van a gyerekhez a családnak és a társadalomnak, mint az államnak. A családnak elsőbbsége van a nevelés terén. A Kiszegzapárt szónoka erőteljes gúnnal utasítja vissza Barankovics érvelését a természetjogról: „van az ő álláspontjánál még orthodoxabb álláspont is, iparkodik azt magáévá tenni: e szerint a szülők is az egyháztól kapnak megbízást gyermekeik nevelésére” (Földet: 381). Az egyháznak saját, nem természetjogi érvelése, hogy híveit hitbeli vagy erkölcsi eltévelyedésektől megóvjá. Ez is a katolikusok világnézetéhez tartozik – mondja Barankovics.

Mi egyáltalán nem vitatjuk, hogy az állam a világiakat nevelő iskolák mindegyike felett felügyeleti jogot gyakorolhat – mondja Barankovics – a tanítói személyzet alkalmasságát megszabhatja és ellenőrizheti, az általános kultúrának megfelelően a tanulmányi rendet megállapíthatja, és minden alkalmas és igazságos eszközzel gondoskodhatik arról, hogy az iskolákban az állampolgári engedelmesség követelményeinek megfelelően oktatás és nevelés folyjék” (Földet: 324). – Barankovics tehát a lehető legmesszebb elmegy, ameddig csak elmehet. Egyébként az előadó is: a mi részünkről soha nem terjedt és nem is terjedhet ki odáig a dolog, hogy ne ismerjük el az egyház örökkévaló és isteni feladatait, (Földet: 302). Nem ideológiai ez a konfliktus sem, hanem hatalompolitikai, Ortutay jellegzetes megjegyzése szerint: „Ez is investitúra harc” (Földet: 304).

A kiszegzák még jelzik elveik nem egészen azonosak a munkáspártokkal, sőt az azok álláspontját teljesen elfogadó Ortutayval. A kiszegzák hivatalos szónoka szerint „az volna az ideális állapot, ha háromféle iskola között is választhatnánk egy faluban”, így azonban anyagilag lehetetlen, hogy osztott iskolák legyenek, hogy megvalósuljanak a nyolcosztályos általános iskola követelményei (Földet: 346). Az oktatás tartalmi változása körül kibontakozó vita szintén az ideológiai vita egyik alkérdésének tekinthető. A javaslat előadója a várható új tartalmat úgy interpretálta, hogy

- meg kell tagadni a konzervatív – keleti magyarságképet,
- a történelem-oktatás a tömegek történetére is kiterjeszkedik,
- ne lázadóként interpretálják a kurucokat és más felkelőket
- ne „Herczegh Ferenc-centrikusak” legyenek a magyar tankönyvek,
- ne úri, hanem dolgozó ideálok formálódjanak (Földet: 288–289).

„Ne féltse senki az állami iskolák tanrendszerétől, se azok tankönyveitől, se azok szellemétől az új magyar nemzedéket. Az állami iskolák tisztességes, művelt, az élet és a történelem problémáiban járatos, az iskolai önkormányzatban belül fejlődő jó magyar demokratákat fognak nevelni, akiknek a szülői ház a továbbra is kötelező hitoktatás és a vallásgyakorlat teljes szabadsága megadja a módot arra, hogy jó hívei legyenek egyházunknak is” – mondja a törvényjavaslat kiszegzapárti előadója.

A kiszegzák szónoka ideológiailag rendkívül optimista: „1848-ban a francia forradalom nagy emberei előrelépésének második nagy árama ért el hozzánk és ötvöződött azzal, ami a magyar múltban valóban nagy. Így szintetizálódik majd a marxizmus és a magyarság is...” – nem marxizmust fognak tanítani tehát az államosított iskolákban (Földet: 385). „Az állami iskolamonopólium... a világnézeti totalizmus veszélyét rejti magában az oktatásban és a nevelésben”

– fogalmazza meg viszont Barankovics. Nem azt állítja tehát, hogy másnapról új világnézet lesz az iskolában, csupán a totalitarizmus *veszélyét* említi.

Láthattuk tehát, hogy a koalíciós pártok nem voltak hajlandók elismerni a harc ideológiai vonatkozásait – valószínűleg taktikai okokból. Az ideológikumot inkább az ellenzék érzi, s vádolja vele a kormányt. Hogy az iskolák államosítása igenis ideológiai, világnézeti kérdés is, megint csak a radikálisok, a „kormányzati reménytelenség” alapján álló elvhű politikusok merik kimondani helyeslőleg. Szekeres János, a radikálisok kijelölt szónoka, saját 1914-es programjukra hivatkozik. Ő nyíltan fogalmaz: „az állásfoglalás világnézet kérdése, ez a kulturális honfoglalást jelenti” (Földet: 413).

A politikai érvek

A politikai érvelés elsősorban a klerikális reakció és a demokrácia közötti küzdelem részeként kívánta bemutatni, s a gyárak államosításával, illetve a földreformmal és a köztársasági törvénnyel helyezte egy sorba. Az előadó hangsúlyozta, „ennek a törvényjavaslatnak híre az elmúlt hetekben mély hullámokat vetett a magyar közvéleményben éppen úgy, mint annak idején, mondjuk, az egyházpolitikai törvényjavaslat a polgári házassággal, amelynek tárgyalása öt esztendőn keresztül tartott, és amelybe három kormánynak a pozíciója rendült bele” (Földet: 287). Az előadó beszédében szereplő „agitáció a katolikus egyház bizonyos körei részéről” (Földet: 301) kifejezés, illetve a hercegrímás személyes halandóságának, illetve a progresszív gondolatának és az egyházi gondolatnak a szembesítése a legfőbb eszköz (Földet: 307). Példának hozza a földreform és a köztársaság elleni állásfoglalást, a magyar reakció most az egyház egyes vezetői mögé sorakozott fel” (Földet: 309). Az előadó még megemlíti, a „jóhiszemű emberek között is” sokan vannak, akik ebben egyházellenes harcot látnak (Földet: 308). A kisgazdapárt szónoka rákérdez – mi lesz, ha Mindszenty kiközösítése után mégis megkötik a konkordátumot a Vatikánnal, a magyar klérus feje felett (Földet: 385–386).

A kommunisták érvelési logikája Pócsperit választotta kiindulópontnak. S saját szociális összetételével biztosította a kételkedőket: ez magának a népnek a javaslata (Földet: 366–367). A dolgozók pártjának hivatalos szónoka elválasztja nemcsak a hívőket, hanem a papság tekintélyes részét is Mindszentytől (Földet: 371). Ravasz Lászlót idézi: „Ha az egyházat megejtí az a kísértés, az a végzetes szerep vár rá, hogy átalakul egy illegális párttá.” S rögtön kategóriát formál: akik a tanteremből harcteret alakítottak, azok „megtévedt pap, nyugállományú Horthy generális, nyugatos tiszt, B-listás közigazgatási tisztviselő, néppellenes bűnös, háborús gonosztevő” (Földet: 373). A vita ezen szakaszában – láthatjuk – már nincsen középút vagy fontolva haladás, az alternatíva így fest: „a kormányt támogatod, vagy a háborús bűnösök kerülnek egy sorba”.

Erdei a nemzeti parasztpárt részéről a közoktatási probléma felől indít, majd a politikai kérdésre vált: „nagyon egyszerű, a demokrácia alapkérdéséről van szó, arról, kik vannak a demokrácia mellett és kik ellene” – e logika az ellenzék egy csapásra antidemokratikussá minősíti (Földet: 401).

A javaslat ellenzői közül Slachta Margit a rendkívüli sürgetést kifogásolja, azután azt, hogy a háznap az összes karzat-jegyeket lefoglalta a baloldal számára (Földet: 389, 390). A magyar tömegek tiltakozásáról szól, a Katolikus Szülők Szövetsége és az egyházközségek tiltakozásából 2499-et mutat fel. A vallásos gyűlések betiltása ellen tiltakoznak, a rendőrség, a katonaság mozgósítását hányja a rendszer szemére. A többség gyakorlatilag belefojtotta a szót (Földet: 392–397).

A független demokraták leszögezik törekvésüket. Ahhoz, hogy a légkör nyugodt maradjon, „az állam és az egyházak egyes képviselői által elkövetett hibák miatt nem járhattak eredménnyel. A mai felizgatott légkört nem tartjuk alkalmasnak ilyen nagy horderejű kérdés higgadt és tárgyilagos megvitatására, a javaslat tárgyalásában részletesen nem veszünk részt” – a szavazást a tagok lelkiismeretére bízta (Földet: 363). A demokrácia az elmúlt három évben még nem tudott megnyugtató példával szolgálni a politikamentes valláserkölcsei nevelés biztosítására – mondja a független demokraták deklarációja (Földet: 362). A jövő szempontjából fontos, hogy „a jelen törvény nem mondja ki azt, hogy csak az állam állíthat fel iskolákat, és így, mint a kivételekből látszik, nem érinti az egyházak iskolafenntartási jogát” – mondja az előadó. Barankovics persze azonnal rámutat: a törvényjavaslat arra törekszik, hogy az elvet erősítő kivételezés lehetőségének fenntartásával az állami iskola-monopóliumot vezesse be, és az egyháztól elvegye az oktatási és nevelési eredményeket (Földet: 311). Erre az MDP-tagok felkiáltása ez volt: „Nagyon helyes” (Földet: 319).

A kivételként majdan létrejött egyházi iskolákban „nem az állam költségén fog majd menni a tanítás”, hanem a hívek zsebére. „Húsz évig megmarad az államsegély, ötvenként 25%-kal csökkentve” – helyezi kilátásba a kisgazdapárt szónoka. (Földet: 383). Sem a törvényjavaslatban, sem az érvelésben nincs szó a fakultatív hitoktatásról, de egy demokrata néppárti közbeszólás bizonyítja, világosan látták az összefüggést: ha az iskolák államivá válnak, sokkal egyszerűbb döntés lesz a kötelező hitoktatás eltörlése (Földet: 318).

A döntés és az utána következő hónapok

A parlamenti viszonyokból következően az ellenzéki képviselők nem tudták még a név szerinti szavazással sem megakadályozni a törvény győzelmét. A parlament 362 képviselőjéből 230 vállalta a „kiátkozást”. Több mint felük marxista pártnak volt a tagja, jelentős részük pedig más vallású, de akadtak köztük katolikusok is. 63 képviselő szavazott nemmel. A keresztény női tábor ekkor 4 képviselővel, a Demokrata Néppárt 60 képviselővel rendelkezett, tehát önmagukon kívül csak egy-két embert tudtak az ellenzékéből megmozgatni. Megállapíthatjuk tehát, hogy Mindszenty kiátkozása egyáltalán nem volt hatékony. Az egyházi iskolákat ért vádakra utólag felelt az Új Ember.

Az analfabetizmusról megjegyzi: az országos átlagnál jobb a helyzet a Dunántúlon, ahol négyszer annyi a hitvallásos iskola mint a többi, a legrosszabb az Alföldön, ahol kevés katolikus iskola van. A tanítóhiány főleg a tanyai iskolákat jellemzi, s ezek nem hitvallásosak (Ú. E.: 1948. augusztus 8.). Az alacsonyabb színvonal vádjára feleli: a tanulmányi versenyeken az első díjasok 73%-a nem állami, hanem felekezeti iskolából jött. A katolikus tanszemélyzet minősítése jobb volt, mint az államiaké.

A tömegdemonstrációt a baloldal ebben a szakaszban sem tartja szükségtelennek. „Még folyt a Házban az iskolák államosításáról szóló törvényjavaslat tárgyalása, mikor egyházi pedagógusok indultak útnak az ország minden tájáról, hogy részt vegyenek a Pedagógus Szakszervezet csüörtök délelőtti hirdetett nagygyűlésén. Mikor vonatra szálltak, még egyházi tanítók és tanárok voltak, mire megérkeztek Budapestre, a demokratikus magyar állam tanerőivé lettek. Már csak egy gondjuk volt: hogyan lehetnek legjobban segítségére a népi demokráciának, hogy az iskolák államosításáról szóló törvény minél hamarabb valósággá váljék” – írja a Szabad Nép 1948. június 18-i száma, amely a budapesti pedagógus nagygyűlésről tudósít.

Az 1948. XXXIII. tc. alapján az állam összesen 6505 iskolát vett át, 5437 általános és népiskolát, 98 tanítóképzőt és líceumot és 113 gimnáziumot. Ez az ország iskoláinak (9274) több mint kétharmadát érintette. Kb. 18 000 volt az állami státusba kerülő pedagógusok száma. Ők – még ez év augusztusában a közalkalmazottak fizetésrendezése keretében – 20%-os fizetésemelésben részesültek. Az egyházakkal való megegyezés alapján 6 gimnázium és 3 tanítóképző a református egyház, 2 gimnázium az evangélikus egyház, 2 gimnázium az izraelita egyház kezében maradt (Dancsné: 40).

Figyelemre méltó a már személycseréken átesett evangélikus egyház átíratának hangneme „... az iskolák államosításának kérdése törvény lett, s egyházunk, mint mindig, törvénytisztelő álláspontjából kifolyólag most is meghajlik a törvény előtt, annak a békesség szellemében való végrehajtását kívánja (XV-36 1948–4121). Az unitárius egyház püspöki helynöke is tájékoztatja a minisztert, hogy közgyűlésükön bemutatta azt az egyezményt, amelyet a magyar köztársaság kormánya és a magyarországi unitárius egyház között létrejött. „A közgyűlés megnyugvással vette tudomásul az egyezmény aláírásának tényét. Felhatalmazott, hogy üdvözlétét feliratba foglalva jutassa a miniszter úr elé (XV-36 1948–5390).

Mindszenty viszont ellenállásra szólította fel az apácákat és szerzeteseket. Még azt a szöveget is központilag fogalmazták meg, amellyel a volt szerzetes köteles elutasítani az állami felkérést „Nincs módomban elfogadni a megbízást, mivel, mint szerzetes, csak a rendfőnökömtől fogadhatok el szolgálati beosztást.” Június 30-án minden nexus megszűnik, „augusztus 1-jén a fizetését senki nem veszi fel.” Semmiféle állami beosztást – még bölcsőde vagy napközi otthon vezetését sem – elfogadni nem szabad, „a mai rezsím kreatúráival együttműködni senkinek nem szabad” – szólnak utasításai (Orbán: 177).

A radikális „Haladás” vádolja az egyházat és ezért tiltja el a szerzeteseket a tanítástól, hogy megfosszák a papi pedagógustól az iskolákat. (id. Ú. E.: 1948. október 15.) Válaszul Hamvas Endre csanádi püspök leszögezi, a Vatikán álláspontja egyértelmű az iskolamonopólium ellen (Ú. E.: 1948. augusztus 28.). A magyar püspöki kar ugyanazt az áldozatot követeli a szerzetesektől, mint X. Pius a francia katolikusoktól. A kiközösítést a megszavazókkal szemben, nem Mindszenty, hanem a 2334 és 2346-os kánon rendeli el.

A katolikusoknál csupán 1948. szeptemberére fogalmazódik meg a kivezető út. Az Új Ember hívja fel a figyelmet a szülők fokozott felelősségére. Az egyház kénytelen volt belátni, hogy előzetes tiltakozása ellenére államosították az iskolákat, hogy a szerzetesek tömeges távozása ellenére, ha nagy nehézségekkel is, az oktatás megindult a középiskolákban, s az elemi iskolai tanítókat pedig nem sikerült harcba hívni. A katolikus szülőkhöz fordult az Új Ember vezércikke (1948. szeptember 12.).

- A szülők felelőssége megnőtt a materialista tanítás ellensúlyozásában.
- A szülőnek ellenőriznie kell, hogy törvényes-e az iskolai oktatás, azaz nincs-e egyházellenes cél.
- A gyermek iskolán kívüli hitélete fokozandó, erre ezentúl a szülőknek kell figyelni.
- A szülő ellenőrizze, hogy mi történik az ifjúsági mozgalomban.
- A szülő juttassa megfelelő vallásos szellemű könyvekhez gyermekét.
- Vallásos élettel mutasson példát.

Kétségtelen tehát, hogy a katolikus egyház megkísérelte felmérni az új helyzetből fakadó új feladatokat. Ez a helyzetfelmérés azonban nem azonos a két nagy protestáns egyház helyzetfelmérésével és új feladataival. A katolikus egyház annak módját kereste, hogyan működhet az állami iskola ellen, hogyan kompenzálhatja azokat a hatásokat. A protestánsok megkeresték saját államhű hagyományait, s ha nem is lelkesen, de azt keresték, hogyan működhetnének együtt az állami iskolával. Az Új Harangszó hitsorsosait a beilleszkedésre biztatja. A „mindent vagy semmit” álláspontjáról a katolikus egyház csak a Mindszenty-pert követően mond le, s köt az állammal megállapodást néhány szerzetesrendi iskola megnyitásáról.

A fakultatív hitoktatás első és második kísérlete

Hangsúlyoznunk kell, hogy ha a Horthy-korszakbelihez nem is hasonlítható mértékben, az egyházak ezekben az években is ambicionálták, hogy ne csak saját autonóm intézményeik ügyében, hanem a községi-állami iskolák vonatkozásában is érvényt szerezzenek álláspontjuknak.

Utaltunk már rá, hogy Mindszenty nem csak saját iskolái vonatkozásában, hanem általában is helytelenítette az általános iskola koncepciót. „Fenn fog maradni ez a különbség a csak helyi célú, továbbra is népiskolai hivatottságú és a felsőbb iskolai tanulmányokra tömegszámban előkészítő, tehát középiskolai jellegű általános iskolák között” – írja 1947. szeptember 5-én (VKM III. 1947–131669) Mindszenty és Czapik érsekek állást foglalnak az ifjúság politizálásának kérdésében (Dancsné: 144). A három nagy felekezet egységesen és elvileg is állást foglalt a latin eltörlésének kérdésében (Dokumentumok: 1979:570). Mindszenty az állami és községi iskolákban alkalmazott tankönyvek ellen is fellép. Az *ember élete* című darwinista mű kapcsán még „egyházfegyelmi vonalon való fellépést” is kilátásba helyez. Követeli, hogy az egységes állami tankönyveket kinyomtatás előtt küldjék el neki véleményezésre (XV-36. 1947-4716).

Ez utóbbi jelenség rendkívül fontos: azt jelzi, hogy a katolikus egyház oktatási koncepciója nem arra irányult, hogy a meglévő katolikus iskolarendszert megvédje, hogy a tanügyigazgatási és a tulajdonosi kompetencia határait kijelölje, hanem arra, hogy a rendszer egészében biztosítsa az egyház bizonyos jogait. Nyilvánvaló, hogy a nem egyházi iskola legfontosabb kérdése az egyházak szempontjából a kötelező hitoktatás megszűnése, a fakultatív hitoktatás bevezetése. Sokan írtak már a fakultatív hitoktatás lehetőségének felmerüléséről. Nem szükséges itt elismételni a magyar történet-tudomány megállapításait a koalíció ezen sajátos „meccséről”. Most csak a történet későbbi szereplői szempontjából utalnánk az elfoglalt álláspontokra.

Először is figyelemreméltó, hogy Rákosi Mátyás 1946-os beszédében az angol (tehát nem a szekularizált francia vagy a szovjet!) példára hivatkozva pendítette meg a kötelező hitoktatás eltörlését, hogy a Szabadság vezércikke már az iskolán kívüli fakultatív hitoktatás mellett foglalt állást. A megfogalmazódó felekezeti válaszok a teológiai alapon álló teljes elutasítástól, melyet akkor még Mindszenty mellett Ravasz is képviselt, a népszavazás felvetéséig (hódmezővásárhelyi lelkészkonferencia) (Fűrj: 1990:115) terjedtek.

Az MKP-kongresszus ugyan levette a napirendről a fakultatív hitoktatás kérdését, de az állam és egyház iskolapolitikai konfliktusa révén újra és újra szóba került az. 1947 elején a kisgazdapárt kezdeményezte a fakultatív hitoktatást. Minthogy a hagyományos frontok átrendeződését jelzi, szimbolikus erejű, hogy Ravasz *református* püspök az Új Ember *katolikus* hetilapban adott 1947. március 2-i interjúban hozza szóba a kötelező hitoktatást. Ravasz itt már elképzelhetőnek tartja, hogy az ezt nem kívánó szülők gyermekeit az állami és községi iskola mentesítse e kötelesség alól. (Az elképzelés szerint tehát a hitoktatás alól kell különböző módon felmentést kezdeményezni. Nem merül fel, hogy az iskolarendszer nagy részét jelentő felekezeti iskolákban, az egyiskolás – de felekezeti iskolás – településeken is fakultatív lehetne a hittan.) A minisztériumi változatból kitűnik, hogy a felmentett tanulók számára általános hit- és erkölcsstant kellett volna szervezni (Dokumentumok: 572). A törvényjavaslat szerint a fakultatív hitoktatás az egyházi iskolákra is kiterjed. A fakultatív hitoktatásról szóló javaslatot a miniszter meg kívánta ismertetni az egyházi iskolák tantestületeivel s a szülőkkel is, ami jelentős konfliktusokhoz vezetett.

A kötelező hitoktatás elleni harcban olyan vezető kommunista értelmiségiek, mint Losonczy Géza, és liberális-radikális értelmiségiek kerültek egy frontra. Ortutay, aki a fakultatív hitoktatás kisgazdapártbeli kezdeményezéséért kapott a baloldaltól kultuszminiszteri tárcát, rendkívüli határozottságról tett tanúságot, amikor a tiltakozó akciók ellenére készítette el a törvényjavaslatot. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy be volt-e avatva abba, hogy a koalíció visszakozni fog. Másfelől az sem érdektelen, hogy a katolikus püspöki kar elmarasztalta a legfontosabb kisgazda politikusokat, Balogh páttert és Varga Bélát azért, hogy nem követték a püspökkari instrukciót a kötelező hitoktatás védelmében. Balogh a csanádi püspöktől külön megrovást is kapott, mert a fakultatív hitoktatás mellett nyilatkozott (Gergely: 54). Megjegyzendő, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök az Ortutay–Losonczy–Justus–Darvas-bizottság

egyházpolitikai javaslatát ugyan nem fogadta el – de a javaslaton belül a fakultatív hitoktatás bevezetésével egyetértett (Fűrj: 1990:117).

A református egyház – egy vezércikk tanúsága szerint – a Ravasz-féle értelemben vett „fakultatív” hitoktatáshoz ekkor már hozzájárulását adta volna – az evangélikus álláspont viszont egyértelműen elutasította a hitoktatás rendjének megváltozását. S hamarosan a Református Zsinat is visszakeményített, leszögezvén, hogy amikor a szülő a gyermeket megkereszteltette, neveléséről döntött. „Ezáltal a gyerek az állam törvényei szerint a református egyházhoz tartozik, az ő számára tehát a hitoktatás nem fakultatív.” A protestáns álláspont sem különült el világosan a katolikustól, sőt látványos együttműködési lépések történtek. (E lépések közül nem került nyilvánosságra, hogy a református főgondnok 1947-ben levelet írt az Actio Catholica főigazgatójához, melyben a reformátusok harckészségét és alkalmazkodását ígéri a katolikusok részéről „adandó haditervhez” (Id.: Fűrj: 1990:120). Mindenesetre a koalíció a vallásoktatás fakultatívvá tételét levette a napirendről, ezzel is megkönnyítendő a kisiskolákra már ekkor, az egész rendszerre 1948 elején eldöntött államosítást előkészítő állam–egyház tárgyalásokat, illetve a felekezeti iskolai tanítók bevonását az egyházellenes propagandába.

Fontos tény ugyanakkor, hogy Ortutay, aki az egész történetet a kisgazdapártban elindította, nem mondott le miniszteri megbízásáról. (A 19. század bajor, belga, holland stb. állam–egyház konfliktusai az állam visszavonulása esetén általában a miniszter lemondását váltották ki.) A református egyházzal folyó 1948 tavaszi (az iskola-államosítást előkészítő) tárgyalásokon Ortutay – az egyház külön kérése nélkül – megígéri (és a megegyezés szövegébe beveteti) a kötelező vallásoktatás megőrzését. Az állam képviselői még azt is kijelentik Révész püspök aggodalmára válaszul, hogy a tanítónak nem áll jogában a hitoktatás tanítása elől elzárkózni. Az egyházak vezetői tehát azt gondolhatták, hogy az egyházi tulajdont képező egyházi iskolarendszer feladásáért cserébe megőrizhetik a kötelező hitoktatást. E jelenséggel kapcsolatban a történetírás és a politikai publicisztika általában az egyházak megtévesztésének kétségtelen tényét emeli ki – mondván, az állam és a kommunista párt vezetői már az ígélet megtételének pillanatában tudták, hogy ígéretüket nem fogják betartani. Noha ez az alapvető értékelés igaz, két megjegyzés mégiscsak ide kívánczik.

Egyrészt az a tény, hogy ezen ígélet elfogadásával az egyházak megint – akárcsak a Horthy-korszakban – valami olyasmit fogadtak el, ami az ő igényeiknek s nem a tényleges helyzetnek felelt meg. Magyarán: mesterséges volt. A második világháború „életformája” – a szó legborzalmasabb és leghétköznapiabb értelmében is – bizonyította a szekularizáció kiterjedtségét, az 1945 utáni választásokon felvállaltan ateista pártokra milliós munkás-, sőt parasztrétegek szavaztak – egész pontosan a szavazatok negyven százaléka esett „ateista” pártokra – az iskolaállamosítás körül hatalmas (az egyházi iskolák mellett tüntetőkkel mindenképpen összemérhető) tömegeket vitt az utcára. Az egyházak semmiképpen nem gondolhatták, hogy a kötelező hitoktatás a lakosság egészének támogatásával találkozik.

Korabeli adatokból tudjuk, hogy 1939–40-ben például már csak a 6 évesnél idősebb katolikusok 43%-a vett részt a vasárnapi szentmiséken (Tomka: 1991:160). Közvélemény-kutatásokból tudjuk, hogy az 1930 és 1939 között született – tehát a negyvenes években tízéves – nemzedék emlékei szerint az apák 42%-a az anyák 58%-a a járt hetente istentiszteletre (Tárki Mobilitásvizsgálat). A nemzetközi trendek sem a kötelező hitoktatást pártoló szellemi csoportok javára alakultak. A második világháború győztes hatalmai, az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai a felekezeti hitoktatás kötelezőségét saját országukban már régen eltörölték. (Nem árt emlékeztünkbe idézni, hogy 1945 után a magyar politikai élet számára az egyházpolitika „szovjet modell”-jének nem lehetett alternatívája a német vagy osztrák modell, legfeljebb az angolszász és a francia.)

Az első megjegyzésünk tehát az, hogy az egyházi fél eleve olyasmit vett bele az állammal kötött alkuba, melynek társadalmi, vagy nemzetközi támogatottsága egyaránt kisebb volt, mint a szabad vallásgyakorlás követelményének. Vagyis az egyházak továbbra sem „a szabad egyházak szabad államban” elképzelés talajára helyezkedtek, hanem továbbra is hatósági segítséget vártak volna egyik fontos hitéleti aktivitásuk – mármint a hitoktatás – publikumának biztosításához is. Ezt az állami segítséget nemcsak a megállapodásokat aláíró felekezetek igényelték, de elfogadta azt a megállapodást elutasító katolikus egyház is. A híres püspökkari határozata, mely megtiltotta a papoknak, szerzeteseknek és szerzetesnőknek az igazgatói, tanári, tanítói állások elfoglalását az állami iskolában, *nem vonatkozott a hitoktatókra*. Másfelől és a jövő felől nézve viszont: talán nem véletlen, hogy épp a kötelező hitoktatásra vonatkozó elemet mondta fel a megállapodásból az állami fél, mert úgy láthatta, hogy ezzel sokkal kisebb társadalmi feszültséget kelt, mintha a valóban csak a hívők által gyakorolt egyházi aktivitásokat korlátozná. (A szovjet modellben magát az egyházi hitéleti tevékenységet korlátozzák: templomokat zárnak be, alakítanak át, stb.)

A másik megjegyzésünk az, hogy nem teljesen pontosak azok a történetírói, illetve politikai elemzések, amelyek egyszerűen az egyházak „becsapatásáról” írtak. Erre három szövegszerű bizonyítékunk is van. Egyrészt magán a tárgyaláson Ortutay kijelentette, hogy elkerülhetetlen, „a vallásoktatás kérdése. Tekintettel a szabad egyházak híveire, valamint a felekezeten kívüliekre, valaminő formában új rendezés alá vonása”. Ezt sehogy másképp nem lehet értelmezni, mint úgy, hogy a vallásoktatás belátható időn belül, ha nem is válik deklaráltnak fakultatívvá, de szervezett formában lehetővé válik a „kimaradás”.

Szintén a tárgyaláson hangzott el, hogy a jelenlegi vallástanárokat utódlási jog nélkül veszi státuszba az állam. Alexits államtitkár kijelentése persze ekkoriban elsősorban megnyugtatóan hatott – tudniillik a mondatban az ígére figyelt mindenki. A „módhatározó” (utódlási jog nélkül) azonban semmi kétséget nem hagy a távlati célokról (Majsai Tamás: Egyház és Világ, 1991, 6, 16).

A harmadik tény, amit két forrásból is tudunk, miszerint hogy Bereczky püspök már ekkor az iskolából való kivonulást, a templomi hittant javasolta, azaz nyilvánvalóan érzékelte, hogy az állami iskola a formális törvényi garanciák ellenére sem lesz megfelelő közeg a hitoktatásnak (Theológiai Szemle: 1992/2:99, Egyház és Világ: 1990: 13–16.). A tény viszont az, hogy az 1948-as fordulat a kötelező hitoktatást még nem érintette. A fordulat 1949-ben következett be két lépcsőben.

Először is az alkotmány leszögezte, hogy „A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti és vallásszabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát. A lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól”. A második lépcső az Elnöki Tanács 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelete volt. Ez „a vallásoktatás tárgyában” címet viselte, s mindössze két paragrafusból állt: „1. §. A Magyar Népköztársaság Alkotmányának 54. §-ában foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezésnek megfelelően a vallásoktatás az iskolákban nem kötelező. 2. §. Ez a törvényerejű rendelet kihirdetésének napján lép hatályba: végrehajtásáról a vallás- és közoktatásügyi miniszter gondoskodik” (Törvények: 102–103).

***

1948–49-ben a magyar állam és egyház közötti viszony százéves időszaka véget ért. Ennek az időszaknak a jellemzője az egyház erőteljes részvétele az iskolafenntartásban, az iskolai hitoktatás kötelező volta, illetve az iskolai nevelés szellemének előbb kisebb, majd nagyobb, végül megint kisebb mértékű vallásossága. Láthattuk, hogy e plurális, polgári időszakon belül is számtalan variációja jelent meg az állam–egyház-viszonynak.

Lukács Péter (Lukács: 1992) utal arra, hogy az állam–egyház oktatáspolitikai viszonyának nincsen egységes nyugati mintája. Rendszerenként, országonként különbözik. Hozzátehetjük, hogy nincsen egységes magyar történeti mintája sem, az egyes időszakokra jellemző egyház–állam-viszony azonban fontos tanulságokkal szolgál.

Hitoktatás az ötvenes években

A fakultatív hitoktatás bevezetése révén a magyar egyházpolitika, illetve az iskolai hitoktatás alkotmányosan hasonló helyzetbe került, mint számos fejlett demokrácia egyházpolitikája és iskolai hitoktatása. Csakhogy a világ-színvonalú és a demokratikus jogállamiság elveivel teljesen megegyező alkotmányos szabályozást már egy olyan jogalkalmazás és egy olyan politikai gyakorlat követi, amely a legkevésbé sem a lelkiismereti és vallásszabadság talaján áll, sőt a kiépülő diktatúra eszközeként választja a polgárok közötti világnézeti differenciálást. Szándékosan nem hangsúlyozom azt a közismert tényt, hogy „a rendszer ideológiája üldözte a vallásos világnézetet”, mert megítélésem szerint ez bizonyításra szorul, többféle értelemben is.

1) Bizonyítandó, hogy a rendszer valóban *ideológiavezérelt*. Valószínűsíthető ugyanis, hogy nem ideológiavezérelt rendszerről, hanem hatalomtechnikai eszközökről, „ügyekről” van szó.

2) Bizonyítandó, hogy valóban a *vallásosság* üldözéséről van szó, vagy általában az alternatív világnézetek (s ezen belül a vallásosság) üldözéséről. Az „alternatíva-üldöző” rendszer hipotézisét ugyanis alátámasztja, hogy más alternatív ideológiákkal – pl. a szabadkőművességgel – sokkal keményebben számoltak le, mint a vallásossággal.

3) Bizonyítandó azonban az is, hogy valóban egy *világnézet* üldözéséről van-e szó. Ugyanis valószínű, hogy valójában a társadalom egyik szerveződési módja, tudniillik az „egyházközség” irritál egy totalitárius (vagy arra töre) hatalmat. Közismert, hogy szinte minden társadalmi szerveződési formát felszámoltak, még azokat is, amelyek teljesen apolitikusak, vagy világnézet-semlegesek lévén az egyházaknál, illetve az iskolai hitoktatásnál nyilvánvalóan kevésbé álltak szemben a rendszer deklarált világnézeti céljaival.

4) Bizonyítandó, hogy a belátható időn belül való marginalizálást célul kitűző *üldözésről* van-e szó. Ugyanis valószínű, hogy az első pillanattól kezdve nemcsak a „furkósbot”, hanem a „mézesmadzag” is készenlétben áll: hogy az elsődleges cél az egyházaknak a rendszer szolgálatába állítása. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egyáltalán nem a szovjet minta másolásáról van szó: a Szovjetunió történetének első évtizedeiben a Párt semmilyen „közösséget” nem vállalt az egyházzal, s nemcsak az egyház társadalmi jelenlétét, de a tényleges hitéletet is korlátozni igyekezett, templomokat záratott be, stb. Történetünk idejére is csak „az orosz haza védelme” a párt és az egyház közös ügye. Magyarországgal ellentétben a Szovjetunióban a „szocializmus építése”, az „ötéves terv céljainak elősegítése” nem tartozik az egyház – az állam által kijelölt – „feladatai” közé.

***

1949-ben tehát a magyar társadalom a hitoktatás fakultatívvá válásával találkozhatott. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1949. szeptember 6-ai végrehajtási utasítása értelmében a szülőknek szeptember 15-ig kellett – írásban vagy szóban – nyilatkoznok arról, hogy kívánják-e gyermekeiket vallásoktatásban részesíteni. Tomka Miklós adatai szerint ebben az évben a szülők nyolcvan százaléka beíratta gyermekét hittanra. A végrehajtási utasítás azt is rögzítette, hogy a vallásoktatás költségeit az állam fedezi (TVRGy. 1949. II/2. 1260.).

A fakultatív vallásoktatás bevezetése érthetően nagy visszhangot keltett az egyházi sajtóban. Rónay György „Munka és imádság” c. cikkében többek között azzal hangsúlyozta a katolikus szülők felelősségét, hogy kijelentette: hitoktatás nélkül senki nem válhat igaz katolikussá. (Nehéz: 1986) Az evangélikusok lapja arra mutatott rá, hogy „Meggyőződésünk szerint a törvény jogot adott a szülők kezébe, s a joggal élni lehet. Sőt, a joggal élni kell. A vallástanítás

jogával élni pedig minden hívő számára természetes. Nehézségeink lesznek. Technikailag nehezebb lesz papi erővel ellátni az iskolai vallásoktatást. De vannak gyülekezeti munkásaink is. És van gyermek-Biblia-kör. És van keresztyén család! Az egyház el fogja végezni a dolgát minden ereje és képessége szerint. És Isten meg fogja áldani a szabad vallásoktatást, ha a szülők is megtették a magukét, megteszik a magukét, s ha a szülők tudnak imádkozni. És főképp, ha a szülők tudnak keresztyén családokat alkotni. És tisztelnünk kell azok lelkiismereti szabadságát, akik most nem írárták be a gyermeküket a vallásoktatásra. Ezek persze továbbra is a missziónk hatáskörében vannak” (Evangélikus Élet: 1949. szeptember 18.).

Lényegében hasonló szellemben írt a fakultatív vallásoktatás bevezetéséről az izraelita sajtó is: „Most próba előtt állunk. Ez a rendelet ma kényszerít bennünket, amit e nélkül is már régen meg kellett volna csinálnunk: ki kell fejteni összes belső erőinket. Nem ülhetünk tétlenül arra várva, hogy a kormányzat majd odakényszeríti a gyermekeket a hittanórákra. Nekünk kell odavinni őket és aztán ott is tartani őket. Ez a munka minden zsidó erőt igénybe vesz, de megéri, mert pontosan mindenről van szó. Nem kétséges, hogy ezt megérti minden zsidó szerv és minden zsidó ember, és teljesíteni fogja kötelességét. Így új fejezet fog kezdődni a hitoktatásban. Ez a fejezet szerves folytatása lesz a réginek: zsidó lesz, fakultatív lesz” (Új Élet: 1949. szeptember 8.).

Bereczky Albert református püspök viszont már előre lát valamit abból, hogy a fakultatív vallásoktatás kereteket, ill. ürtgyet fog biztosítani a pártállam és az egyház közötti politikai harc folytatásához: „Óvni akarom egyházunkat, elsősorban annak felelős szolgálóit, gyülekezeti és vallásoktató lelkészeit olyan magatartástól, amely a vallástanítás új rendjét politikai agitációra váltja át” (Szabad Nép: 1949. október 14.). (In: Nehéz 1986 144–145.).

Egyébként – még ha ennek nem is tulajdonítunk különös jelentőséget – figyelemreméltó, hogy a 4288/1949 ME megkövetelte, hogy a hitoktatók és egyébként a kongruás papság is a közalkalmazottakhoz hasonlóan letegye az esküt a Magyar Népköztársaság Alkotmányára. Az Alkotmányban közismerten szerepeltek nemcsak az állam és egyház elválasztására, hanem pl. a családjogra vonatkozó olyan szabályok is, amelyek nyilvánvalóan szemben álltak a katolikus egyház tanításaival.

Az 1950-es párthatározat

A következő hónapok során a katolikus egyház és a hatalom közötti konfliktus elmélyült. Ez vezetett az 1950-es, Révai József keze nyomát viselő párthatározathoz, amely „a klerikális reakció elleni harcról” szólt. A „klerikális reakció” – egészen pontosan a katolikus püspöki kar – tevékenységét „elemző” 1950 június 1-i határozat azok közé a politikai dokumentumok közé tartozik, amelyeket az elmúlt évtizedekben nem vettek részletes elemzés alá. Korábban – mondjuk 1989 előtt – azért nem, mert a történetírás az ötvenes évek elején kibontakozott diktatórikus politikai gyakorlatot tette bírálattal, illetve elemzés tárgyává, s a kor frazeológiájának megfelelően e határozat eszmei tartalmát egyszerűen a „szektás dogmatikus” jelzővel illette.

Az 1989 utáni elemzések jó része viszont eleve abból indult ki, hogy *mivel* marxista politikai erők voltak hatalmon, *ezért* a hitoktatás üldözése természetes jelenség volt, a motivációk további elemzésének nincsen értelme. Úgy vélem, hogy mégis van értelme. Ugyanis az 1989 előtti megközelítés mögötti eszmei kontextus – tudniillik a reform-szocialisták küzdelme a reform ellenzőivel – a mai olvasó számára nyilvánvalóan már csak historiográfiai érdekesség, illetve az 1970-es és 1980-as évek eszméletörténetének dokumentuma. A „szektásság, dogmatikusság” már csak azért sem kielégítő magyarázat egy történet-szociológiai értelemben is egzakt elemzéshez, mert a szövegek megfogalmazói – Révai, éppúgy mint munkatársai – az azt megelőző (és követő) évtizedben óriási mértékű politikai és ideológiai rugalmasságról tettek tanúbizonyságot, óriási mértékben voltak képesek mindenkor hatalomtechnikai céljaikhoz igazítani ideológiai-filozófiai érveiket. A szó értékmentes történet-szociológiai értelmében nem voltak „szektások”: nem volt valamiféle „párthittankönyvben” eleve megadva, hogy miről mit mondanak. Érdemes tehát elemezni, hogy az adott helyzetben mit mondtak.

A második – 1989 utáni, mintegy a közmegegyezés szintjén létező – magyarázat viszont intellektuálisan nem sokkal jobb, mint az a fajta vulgármarxista érvelés, hogy az állam *úgyis* a burzsoázia érdekeit szolgálja, a törvények *úgyis* az uralkodó osztály érdekeit követik, kár tehát azzal foglalkozni, hogy egy polgári államban van-e törvényesség vagy nincsen. A szocialista antiklerikalizmus időbeli tagolását, illetve egyazon időpontban létező különböző rétegeit kulcsfontosságú megértenünk – s nemcsak történész-ként, hanem azért is mert a különböző rétegek, különböző korcsoportok mai tudatállapotát az antiklerikalizmus, materializmus, ateizmus, stb. különböző rétegei befolyásolták.

A szöveg talán túl részletesnek tűnő elemzését az indokolja, hogy számos visszaemlékező tanúsága szerint a szöveg valóban így hatott: a politizáló társadalom jó része szűk baráti, családi körben sorról sorra rágta végig a szöveget – hiszen ez, akárcsak egy polgári világban egy adótörvény-szöveg – kommunikálta azt, hogy mit tehet és mit nem tehet valaki, ha esetleg vallásos mivolta ellenére el akarná kerülni az összeütközést a rendszerrel, illetve ez kommunikálta a

középszintű munkahelyi, iskolai, tanácsai stb. vezetőikkel. Azt kommunikálta, hogy hogyan kell megítélni alávettjeik esetleges vallási aktivitását, hitoktatás iránti igényét.

Szűkebb témánk szempontjából ugyanis hangsúlyozni kell, hogy nemcsak a politikai légkört, a tanácsok és pártfunkcionáriusok igazodási irányait befolyásolta nagymértékben a határozat, ami általában is kedvezett a vallásoktatás visszaszorításának, de a határozat a hitoktatással kapcsolatban konkrét megjegyzéseket is tartalmazott. A szövegnek a hitoktatás szempontjából három nyilvánvaló célcsoportja van: 1.) a párttag-szülők és azok a szülők, akik meg akarnak felelni a Párt elvárásainak; 2) az oktatásirányítók és pedagógusok; 3) a papság, illetve „az” egyház. Az állásfoglalás mindenképpen „többlepcsössé” teszi a szülőkkel szembeni elvárást:

- A pártfunkcionáriusoktól és közép-káderektől elvárja, hogy gyerekeiket ne járassák hittanra. Az ilyen „klerikális befolyás alatt álló” funkcionáriusok lecserélését, leváltását is kilátásba helyezi;

- A népnevelők és a vidéki pártszervezetek „passzivitásának” felszámolását és bevonásukat a „klerikális reakció” elleni harcba tűzi ki célul;

- Célul tűzi ki, hogy a párttagok megértsék, hogy a gyerekek hittanra küldése „politikai állásfoglalás”, amelyet a „klerikális reakció” fegyverként használ fel;

- A pártönkívüli vallásos dolgozó tömegeket „le kell választani” a „klerikális reakcióról”.

A szöveg folyamatosan hangsúlyozza, hogy a vallás állami szempontból magánügy, hogy el kell kerülni a baloldali túlzásokat, stb. Úgy tűnik tehát, hogy a határozat célja azt közölni a politikai társadalommal, hogy a hittannal kapcsolatos elvárások az egyén a társadalmi-politikai piramisban, pontosabban a „koncentrikus körökben” elfoglalt helyével állnak kapcsolatban. A piramis csúcsán (a legbelső körben) áll a vallásos világnézettől mentes, minden más tekintetben is az autentikus marxizmust képviselő „Belső Párt” (A kifejezés persze csak Orwell után jut az ember eszébe, a szöveg nem használja). Ez a Belső Párt hozza ugyanis magát a határozatot. (Ez a belső párt nem egyszerűen a marxizmus, vagy a tudományos világnézet nevében, hanem a „szocializmus építése” nevében tevékenykedik, hiszen a klerikális reakció elleni küzdelmet néven nevezve alárendeli hatalompolitikai céljainak.) A Belső Párt körül egyre szélesebb körgyűrűkben helyezkednek el a funkcionáriusok, a népművelők, az egyszerű párttagok és a dolgozó nép egyéb gyermekei. Ahogy kifelé haladunk a körön, egyre csökken a hittan elutasításának mértékével kapcsolatos követelmény. A szöveg sajátossága azonban, hogy az egyszerű párttagokkal kapcsolatos elemzése áttételesen felszólít a pártönkívüliekkel szemben követendő magatartásra is. Ugyanis ha a „klerikális reakció” (bár a határozat szerint hamisan) azt állítja, hogy a „gyerekeiket hittanra küldő kommunisták” „valójában ellenfelei a népi demokráciának”, sőt, (s ezt már nem a klerikális reakció állítja, hanem *maga a határozat*) az „egyházi életben való részvétel” objektíve „politikai állásfoglalás”, akkor ez nyilvánvalóan igaz a pártönkívüli dolgozókra is. Miért van ennek jelentősége? Azért, mert a pártönkívüli dolgozókat egyetlen tanácselnöknek, vagy párttitkárnak, rendőrnek s bírónak sem feladata zaklatnia, *csak azért, mert nem kommunisták*. A „népi demokrácia ellenfeleit” támogató „politikai állásfoglalást” viszont saját törvényei szerint joggal – s az erőszakszervezetekben dolgozók felől nézve kötelességszerűen – üldözi a „nép állama”, a „nép rendőrsége”.

A határozat – Révai gondolatmenete nyomán – ezzel megoldotta azt a problémát, hogyan lehet *egyszerre* megőrizni a fakultatív hittanra járás lehetőségét (aminek deklarációja az egyházakkal való együttműködés minimuma volt) és megfogalmazni a fakultatív hitoktatáson való részt nem vétel állami preferálását.

A határozat üzenetének második rétege az oktatásirányítóknak és a pedagógusoknak szólt. Először is összefüggést hozott létre az oktatáspolitikai szelekcióellenessége és a klerikalizmusellenes harc között. Az oktatáspolitikai már kialakult, 1945 óta kormány szinten is begyakorlott, egyébként pedig (pedagógus körben is) évszázados hagyománnyal rendelkező egyenlőségelvű társadalompolitikai célrendszerével legitimálta az egyház elleni küzdelmet, mondván, hogy az egyházak akadályozni igyekeznek a társadalmi mobilitást. Az oktatáspolitikai új eszközeiben az úttörő szövetségben, ifjúsági szövetségben érdekeltté tett pártcsoportoknak és pedagóguscsoportoknak is felmutatta, hogy a klerikális reakció fenyegeti befolyásukat. A konkurensok, „az egyházi egyesületek” hatósági ellenőrzés alá vonását is megígéri nekik. A szülői tekintély, a családi béke védelmében lép fel. Látni fogjuk hogyan vonja majd be a rendelet a szülői munkaközösségeket a harcba.

A tanár és tanítókollégákat „cserben hagyó” volt szerzetes tanárok lelkesítő funkciójába kerülésének felemlegetésével már előre megindokolja, miért kell egyeseket kizárni a leendő hitoktatók sorából. Összeköt egy nyilvánvalóan létező (és a szekularizáció útjára lépett társadalmat, pedagógus-társadalmat nyilvánvalóan zavaró) effektust – azaz a fakultatív hittannal szembeni egyházi fellépést és a hittanra nem járó gyerekek diszkriminálását – egy esetleges és lényegében bizonyíthatatlan jelenséggel: a hittantanítás „reakciós uszításra” használásával. Szembeállítja a magyar pedagógusok *zömét* (akik szembeszállnak – persze nem a vallásoktatással, hanem az annak *üriügyén* folytatott „klerikális reakciós lélekmergezés”-sel) és azt a *sok* pedagógust, aki segíti a „reakciós hitoktatók aknamunkáját”. A szembeállítás világossá teszi, hogy nincsen harmadik út, nem lehetséges a professzionális pedagógusszerep – vagyis az, hogy valaki úgy teszi a dolgát, tartja meg óráit, stb. hogy nem száll szembe a „klerikálisokkal”, de nem is segíti a „reakciós hitoktatók” munkáját. Egyértelmű, hogy a pedagógusnak nem adatik meg az a lehetőség, ami a „dolgozó

tömegeknek” igen, tehát az, hogy vallásos, sőt egyházának követője is lehet, csak a „klerikális reakciót” nem szabad támogatnia, neki tudniillik *támadnia* kötelező a „klerikális reakciót”.

Ráadásul a határozat – miközben a párt és állam szervei számára előírja, hogy támogassák a „klerikális reakcióval szembeforduló” papokat – azt a lehetőséget meg sem említi, hogy a pedagógus támogathatja a hitoktatót, ha az netán szembefordul a „klerikális reakcióval”. A „reakciós hitoktatók” munkáját támogató pedagógusok ellen való fellépést az államigazgatás és a pedagógusok részére egyaránt feladattá teszi. Látni fogjuk, hogyan jelenik ez majd meg a miniszteri rendeletben.

A határozat szól a hitoktatók ellenőrzéséről és minden újabb ellenőrzési tevékenység, a pedagógustársadalom évtizedes tapasztalata szerint valakinek többlethatalmat, felemelkedési lehetőséget, kollégákkal szembeni előnyöket jelent.

A határozat a fakultatív hitoktatásnak a szakképző intézményekből való kizárását és az egyházak szolgálatába való áthelyezését ígéri, amellyel a gimnáziumok és a szakképző intézmények általában vett eltérő megítélését is kommunikálja a pedagógus-társadalommal és a szülő-társadalommal is. Vagyis azt, hogy a hagyományosan kisebb presztízsű szakképző intézmények most az új világban az ideológiai harc élvonalába kerülnek, s ezzel megnő a fontosságuk: a Párt szemében „korszerűbb intézmények” lesznek.

A KV-határozat harmadik rétege a papságnak üzen. Megélhetést és együttműködést ígér a népi demokráciával együttműködőknek és represszióval fenyegeti az együtt nem működőket. Vindikálja a főkegyúri jogot, azaz a püspökök kinevezésekbe való állami beleszólás lehetőségét. A határozatot azonban nem követi azonnal a rendelet. A határozat egyik következménye a hitoktatás, illetve az állammal való szembenállás tömegerejének számító szerzetesek és apácák kitelepítése. A határozat másik következménye a papi békemozgalom elindítása. A határozat „mézesmadzagként” szolgáló üzenetei, a durva államigazgatási lépések, az egyházpolitika által szorgalmazott kiépülő potenciális alternatív hierarchiától való félelem, s a katolikus püspöki karon belüli folyamatok együttesen vezetnek az 1950. augusztus 30-i, az állam és a püspöki kar közötti megállapodás aláírásához.

Az 1950-es rendelet

Furcsa mód az 1950. szeptember 15-i VKM rendelet bizonyos értelemben folytatta a kötelező hittan idején megszokott szabályozást. Ugyanis a hitoktatók helyzetét teljesen az egyéb fakultatív tárgyakkal kapcsolatos analógia alapján rendezte. Önálló hitoktató látja el a vallásoktatást azokban a városokban (községekben) illetve iskolákban, amelyekben a vallásoktatással járó heti elfoglaltság eléri az illető iskola más nevelői részére megállapított kötelező heti óraszámot. Az önálló hitoktató a vallásoktatást főhivatásként végzi és ezen a foglalkozáson kívül egyéb állandó foglalkozása nem lehet. Az önálló hitoktató a 8250/1948. (VIII. 1.) számú Kormányrendelethez fűzött 4. számú táblázat szerint tiszteletdíjban és családi pótlékban részesül; társadalombiztosítás és szabadságidő szempontjából a közszolgálati alkalmazottakhoz hasonló besorolást élvez. Az óradíjas hitoktató az általa megtartott órák száma szerint részesül díjazásban: óradíja megegyezik az illető iskolában működő nevelők részére megállapított óradíj mindenkorinak összegével. Lelkészi jövedelem-kiegészítésben részesülő egyházi alkalmazottak részére a vallásoktatásért díjazás csak a heti nyolc órán felüli megtartott órákért fizethető.

Új volt a szabályozásban, hogy a megyei tanácsok (fővárosi tanács) végrehajtó bizottságai kötelesek lettek a vallásoktatásra jelentkező tanulók létszámát városonként (községenként) és iskolánként, valamint vallásfelekezetenként részletezve minden év szeptember hó 15. napjáig a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjeszteni. Ez államigazgatási szempontból területi értelemben is a VKM-be koncentrált a különböző felekezeti népesség hittanjárásával kapcsolatos adatokat. A helyi hatalom számára pedig lehetőséget biztosított, hogy bepillantást szerezzen az egyes iskolák helyzetébe. (Nyilvánvaló, hogy az iskolák jutalmazásakor éppúgy egzakt mérőszámként működött a hittanosok számának változása, mint pl. a lemorzsolódás csökkenése.)

Teljesen új volt a szabályozásban és ellentmondott a magyar oktatáspolitikai több évtizedes hagyományának, valamint az állam és egyház szétválasztása 1949-es alkotmányban deklarált elvének is, hogy az önálló hitoktatót és az óraadó hitoktatót az illetékes egyházi hatóság javaslata alapján a *megyei tanács* (Budapesten a fővárosi tanács) *végrehajtó bizottsága bízta meg*. Figyelemre méltó, hogy míg a többi pedagógusi megbízás a tanácsrendszerben helyi szinten volt, addig a szabályozás a politikailag jobban kézben tartható és áttekinthetőbb megyei szintre tette a hitoktatók megbízását. Önálló és óraadó hitoktatói megbízást csak olyan személynek lehetett adni, aki a hitoktatáshoz megkívánt szakképesítéssel rendelkezett. A szakképzettség fennforgása kérdésében vita esetében a vallás- és közoktatásügyi miniszter döntött. Ez az elem is azt jelzi, hogy a hitoktatás integráltsága, állami kontrollja a fakultatívvá tétel ellenére tulajdonképpen növekedett.

Még egyértelműbb politikai értéket vitt a szabályozásba, hogy az önálló és óraadói hitoktatói megbízást megtagadhatta és a már megadott megbízást pedig bármikor megvonhatta a megyei tanács végrehajtó bizottsága attól

a hitoktatótól, aki a népi demokráciával vagy annak rendelkezéseivel szemben ellenségesen foglalt állást. (A népi demokrácia rendelkezései közé tartozott pl. a hitoktatás fakultatívítása is, amit eredetileg minden nagygyház ellenzett. Minthogy a jogszabály nem definiálta, hogy az „ellenséges állásfoglalás” ténylegesen propagandát, vagy pusztán véleményt jelent, korlátlanul kiszélesítette a helyi egyháziügyi, oktatásügyi tisztviselők mozgásterét.) Az a személy, akitől a hitoktatói megbízást megvonták, hitoktatással más iskolánál sem volt megbízható. Ez azt jelentette, hogy szinte bármilyen hitoktatói aktivitás lehetőséget biztosított arra, hogy „ellenséges állásfoglalónak” minősítsék a hitoktatót.

A hitoktató oktató-munkáját, tanmeneteit és óravázlatait a tanügyi hatóságok a többi nevelőre megállapított szabályok szerint ellenőrizték. (A tanfelügyelet hatáskörének kiterjesztését a hitoktatásra már 1937-ben kezdeményezte a tanügyigazgatás.) Az ellenőrzésért az igazgató volt felelős, aki az ellenőrzés munkájába bevonhatta az általános tanulmányi felügyelőt, az osztályfőnököt, a Szülői Munkaközösség elnökét és a Pedagógus Szakszervezet illetékes bizalmiját. Az ellenőrzésnek ez a módja sajátos határeset volt a „normál pedagógus” és a „kiemelten ellenőrzendő” kategória között. Az igazgatói ellenőrzés a „normál” hatalommal való párhuzamra utalt, a „bevonás” lehetőségével viszont az igazgatók már csak azért is éltek, mert ez biztosabbá és támadhatatlanabbá tette az ellenőrzés nyomán készült jelentést. Vizsgáljuk meg az ellenőrzésbe bevontak körét!

A tanulmányi felügyelőt – 1935 óta hagyományosan – a mindenkor politikai hatalom nagyobb bizalma támogatta. A Pedagógus Szakszervezetben pedig nem egy-két éve zajlott le a rendszerváltás, hanem 1945 óta a kommunisták játszottak benne vezető szerepet. (A párthatározatban is olvashattunk arról, hogy a pedagógusokat be kell vonni a „klerikális reakció” hitoktatási formája elleni harcba.)

A szülői munkaközösség is politikai szervezetnek számított, már csak azért is, mert eredetileg a Katolikus Szülők Szövetsége alternatívájaként keletkezett, s eleve baloldali szülők uralták. 1948 után pedig efféle aktivitást eleve nem fejthettek ki olyanok, akik a rendszer ellenzékének számítottak. Az osztályfőnökök bevonását sokkal inkább a gyerekek ellenérzése, illetve „a komplex nevelési cél” indokolhatta, mint a hitoktatók ellenőrzése. (A pedagógusok válogatás nélküli bevonását egyébként az apparátus hibának minősítette.)

A többi tárggyal azonos szabályozást mutat, hogy a vallásoktatásra jelentkező tanulókat az iskolában lévő osztályok átlagos létszámának megfelelő tanulócsoporthoz kellett beosztani, és annak keretében kellett a vallásoktatást az osztatlan vagy részben osztott iskolák rendszerének megfelelően végezni. (Ez persze azt is jelentette, hogy a hittanra járók számának csökkenésével csökkent az egy iskolában szervezett hittanórák száma is. Értelmeszerűen ez gátat vetett a kisebb létszámból következő nagyobb intenzitás reményének.) (Az 1952. szeptember 18-i KM, 0162/952-es számú rendelet azt is kimondta, hogy hitoktatói megbízást egy helységben csak akkor lehet kiadni, ha 10 ugyanazon vallású tanuló jelentkező hittanra.) A jogszabály igen pontosan intézkedett arról, hogy a hitoktató iskolai befolyását a hittanórán kívülre semmiképpen ne terjeszthesse ki. A hitoktatót a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai nevelőmunkára (helyettesítés, felügyelet a kirándulásokon vagy az óráközökben, stb.) beosztani nem lehetett. A hitoktató nem vehetett részt a tantestület értekezletein és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhatott. A vallásórát az utolsó tanítási óra után kellett megtartani. Vallásórát csak az iskola épületében lehetett tartani. A hitoktató a tanulókat az iskolán kívül semmiféle más foglalkozásra nem vonhatta össze. Az utóbbi szabályozás szolgált alapjául azoknak a lépéseknek, melyek új, korszerűbb, népszerűbb formákat kereső hitoktatók eltávolítására vezettek. A fakultatív órától ugyanakkor el is különült a vallástan. E tárgyból a tanulók osztályzatot nem kaptak. A vallástan órákkal kapcsolatban elkövetett mulasztásokért a tanulókat fegyelmi büntetésben részesíteni nem lehetett. (A vallás- és közoktatásügyi miniszter I. 101-II-1/1950. (IX 15.) VKM számú rendelete.)

Az év végén a VKM elrendelte (1117-10-1/1950), hogy a hitoktatási órákon csak a beíratott tanulók lehetnek jelen. Az ellenőrzés és a be nem íratott tanulók hittanórától való távoltartása az igazgató feladata lett. Utóbbi rendelkezés növelte a „háborús állapot” a hittan körül. A nyomás hatására a nagygyházak elkezdtek tájékozódni abban az irányban is, hogyan lehetne a hittant a templomokba átmenekíteni. 1951 tavaszán Czapi Gyula egri érsek körlevele közölte, hogy a VKM hozzájárult a bérálási és első szentáldozási előkészítés templomban történő végzéséhez. (Az előbbi egyhónapos, utóbbi kéthónapos, összesen tehát 8, illetve 16 órás vallás-oktatást jelentett.) A helyi tanácsok azonban úgy intézkedtek, hogy az csak az iskolai hittanórák keretében végezhető. Czapi arra utasította a lelkipásztorokat, hogy állapodjanak meg a tanáccsal. Úgy tűnik a tanácsok keretei között kialakult egy olyan igazgatási csoport, amely az ellenőrizhető hitoktatás iskolában tartásában volt érdekelt. Az egyházi hivatalkai rendszer kiépülésével mindez kikerült a tanügyigazgatás alól. Az 1220-39-2/1951. III. KM rendelete közölte a megyei osztályokkal, hogy az ÁEH megbízottja jogosult az iskolai hitoktatás ellenőrzésére.

Czapi – templomi hitoktatásra felszólító körlevelében – hangsúlyozta, hogy rendszeres kikérdezéssel végzett – „igazi, hagyományos” – hitoktatást csak iskolaépületben szabad tartani.

A reformátusoknál Patakváry László a református iskolák „önkéntes” átadásának vitáját szerette volna felhasználni arra, hogy a hitoktatást az egyes egyházközségek kezébe viasszerezze. Ez valójában azt jelentette volna, hogy vonuljon ki az iskolából a templomba. Ezt az állam ellenállására hivatkozva a jelenlévő egyházi vezetők nem támogatták.

(Mint mondták, 1948-ban, amikor ezt Bereczky felvetette és a püspökök elutasították, erre még lehetőség lett volna, sőt az akkor állami oldalon ülő Kiss Roland szerint ebbe az állam bele is ment volna (Egyház és Világ: 1990:13–16).

A „hittanhelyzet” alakulása

A hittan fakultatívvá válását követően a hittanra járás természetesen csökkenni kezdett. Tomka Miklós adatai szerint 1949-ben – a fakultatívítás első évében – még 80%-os volt a részvétel. (Tomka: 1991:32) A tény, hogy az 1950–51-es tanévben az általános iskolásoknak még 72%-a járt hittanra, nagy belső különbségeket takart. Vasban, Győrben pl. 72%, Csongrádban 24%, Budapesten viszont csak 9,8%, a hittanra járók aránya. (Gergely: 1995:142) Az utóbbi egyébként kerületenként erősen változik. Legmagasabb volt a jelentkezők aránya a III., XIV., XVIII. és XIX. kerületekben, ahol a tanulóknak 20%-a óhajtott hitoktatáson részt venni, a legalacsonyabb a VIII., XV. és XVII. kerületben, ahol az arányszám 3% körül mozgott (Források: 49). A vidék és Budapest közötti nagy különbséget Gergely Jenő azzal magyarázza, hogy Budapesten többen és erősebben függtek az államhatalomtól (Gergely: 1997).

Véleményem szerint, ha ez szerepet játszott is, ekkora különbség létrehozásában nem csupán ez, hanem ennek fordítottja is közrejátszott, vagyis az, hogy vidéken az emberek jobban függtek a helyi társadalomtól. Azaz nem egyszerűen a „hittan beíratás elmaradásának” húzóerői voltak jelentősebbek Budapesten, hanem a „hittanra való beíratás” motivációi voltak erősebbek vidéken.

Az 1939-es, 1945-ös, illetve 1947-es többpárti, titkos választások egyaránt azt mutatják, hogy Budapesten a „keresztény” hívószóval fellépő pártok mindig gyengébbek voltak, mint vidéken. Ugyanezt támasztja alá, hogy Budapesten a harmincas–negyvenes években a megfelelő azonos felekezeti kínálat ellenére, sokkal többen küldték felekezeti szempontból közömbös, vagy éppen más felekezeti iskolába gyerekeiket, sokkal többen kötöttek vegyes házasságokat. A korabeli felmérések és a visszatérítő felmérések egyaránt sokkal alacsonyabb templomlátogatási gyakoriságról számolnak be Budapesten, mint vidéken.

A motivációk közül Budapesten hiányzik a helyi közösség ereje is. Vidéken sok faluban egyetlen iskola van, mindenki oda járítja gyerekeit, az emberek figyelemmel kísérik egymás szokásait. Ráadásul a falusi általános iskola a közvetlen közelmúltban még felekezeti iskola volt, az ottani tanító – aki az új rendszerben is ott maradt – felekezeti alkalmazott volt. (Magyarországon 1938 óta nem volt tanítói munkanélküliség. A lakosság tehát nyugodtan feltételezhette, hogy amelyik tanítónak nagyon nem tetszett a fenntartó egyház „kelleténél erősebb” befolyása az iskolában, az nyugodtan állást változtathatott.) Épp ezért az 1950–51-es különbséget még a szekularizáció és az adminisztratív erőszak együttes hatásának tekinthetjük.

Az 1950 őszi átfogó kibontakozott hittanellenes politikai gyakorlat után azonban a zuhanás óriási, az 1951-es jelentkezések eredményeképpen országosan már csak 26,4%, Budapesten mindössze 1,8% jár hittanra az általános iskolások közül. (Izsák: 1985:457) (A budapestiek harmada ezután még ebből is lemorzsolódik) (Források: 50) Budapesten 1952–53-ban a hittanos diákok a tanulólétszám 1,5%-át tették ki. Az antiklerikális nyomás eredményeképpen azonban ez az 1953–54-es beíratás idejére egynegyedére (!) csökkent. Az 1953-ban (a Nagy Imre-kormány hivatalba lépése előtt) megtartott hittanbeíratásokon mindössze 665 főt regisztráltak Budapesten, ahol 175 ezer általános iskolás volt. Ha ez igaz, akkor fél százalék alá csökkent a hittanra beíratottak aránya. Az országos átlag viszont 13% volt.

Az iskolai hitoktatás visszaszorítására válaszul egyre fontosabbá vált a templomi oktatás. 1952/53-ban Budapesten csak 4144 elsőáldozó volt, 1953–54-ben már 7776. Miközben az iskolai hittanosok száma Budapesten néhány száz-, vagy párezres nagyságrendű volt, addig a „különböző vallási formákba”, a referens statisztikai kimutatása szerint 37 202 főt vontak be. A zuhanás országosan is, Budapesten is egyértelműen egyfelől a politikai kényszer, másfelől egy társadalmi tapasztalat, harmadrészt adminisztratív beavatkozás jele.

Politikai kényszeren azt értem, hogy az emberek ezekre az évekre megértik, hogy hátrányaik származhatnak abból, ha gyerekük hittanra jár. Nyilván ekkorra már felgyűlnek a példák a közvetlen ismeretségi körben, hogy mire mikor „húzzák rá” a rendszerellenesség vádját, pusztán azért, mert hittanra járítja gyerekeit. A koncepció per (vagy éppen per nélküli rendőri, közigazgatási döntés alapján történő internálás, kitelepítés) műfaja, ami korábban a politikusok és legfeljebb a politikai szerepet játszó papok közül szedte áldozatait, fenyegetésként jelenik meg az „egyszerű emberek” életében is.

Társadalmi tapasztalatot azt értem, hogy az emberek falun és városon egyaránt megértik: nem származik előnyük a hittanra járásból. Azaz az ötvenes évek elején – ha a visszaemlékezéseknek hinni lehet – a pedagógustársadalom (különösen az általános iskolai tanítók és általános iskolai tanárok jelentős része) egyre „lelkesebben” hangoztatja az új ideológiai és erkölcsi rendet. Nem lehet immár abban reménykedni, hogy a gyerek jobb jegyeket kap az iskola normál tárgyaiból, ha közben hittanra jár. (Minthogy az iskola egész munkáját [s ezen belül az osztályfőnökök munkáját] a hittanra járók számának csökkentése alapján ítélte meg a megyei tanács, ennek nyilván inkább az ellenkezője érvényesült.) A társadalmi előrejutásnak mind fontosabb eszköze lett a városokba költözés. A falu társa-

dalmában való vezető szerep mind inkább a külső – párt és állami – kapcsolatoktól függ, és nem a helyi társadalomba való integráltságtól. Ezáltal az egyik legfontosabb tolóerő (ami a falusi gyerekek hittanra járását korábban magasan tartotta) rohamosan gyöngülni kezdett. A városba költözők gyermekeinek hittanra járásának megszűnése többek között azzal magyarázható, hogy a korábbi megszokott környezetből – pl. az egyházközségből, a helyi társadalom sokféle kötöttségéből, többek között a keresztszülőkkel, idősebbekkel való viszonyból – kiszakadtak.

Ismeretes, hogy technikai, adminisztratív eszközökkel is gátolták a hittan-beiratkozásokat. Például a hittanbeíratásra csak meghatározott napokon, esetleg csak munkaidőben volt mód. Nyilván ez is jelentősen csökkentette a hittanra beiratkozók számát. A beiratkozó szülőnek magával kellett hoznia a gyereket, és kellett a férj aláírása is. (Valamennyi visszatekintő vallásszociológiai felmérés szerint az apák istentisztelet-járási gyakorisága mindig elmaradt az anyákétól. Az ötvenes éveket a későbbiekénél sokkal nagyobb mértékben jellemezte a családon belüli különbözőség. E tényező tehát nem egyszerűen mint bürokratikus akadály hatott, hanem az állam és az anya konfliktusa helyett az anya és az apa konfliktusává tette a hittanbeíratás problémáját.)

Ennek ellenére hitoktatással kapcsolatos a jogszabálynak és a még annál is szigorúbb pártpolitikának ellentmondó jelenségekről továbbra is érkeztek hírek. (Ezekből a hírekből – s közülük is azokból, amelyek a dokumentumokban vagy feladatokban megjelentek – hiszen ez alkalommal nem végeztem levéltári kutatómunkát – állítottam össze a helyzetképet.)

Például a budapesti VB elnök 1950. novemberi jelentéséből kitűnik, hogy a Terézvárosi plébániatemplomban vasárnap reggelként a hittanra be nem íratkozott gyermekek részére templomi hitoktatást tartottak. A VIII. kerületi egyházközségek a szabályos hitoktatáson kívül minden néven nevezhető gyermek-foglalkoztatásokat terveztek. Biblia-órákat tartottak, a szentek életét olvasták fel, sőt vetített képes előadásokat és bábszínházat is tartottak, „cukorkával és uzsonnával édesgetvén oda a gyermekeket.” A református Kőrös utcai egyházközség már 7 éves kortól a konfirmációra készítette elő a gyermekeket, holott ezt csak 10–14 éves korban szokták megtartani. Az izraelita hitközségben talmud órákat tartottak. (XXIII – 103. A BVT V. B. titkárságának iratai, E-83 Biz. 1950. sz. idézett források)

A hittanra járók számát nemcsak a „rendszer általános ateizmusa”, hanem a párt és kormánypolitika közvetlenül is befolyásolta. A kormányváltás hatása – Nagy Imre miniszterelnöksége – azonnal megmutatkozott. 1953 augusztusában hittan pótbefiratásokat tartottak. Budapesten tizenkétszeresére, országosan pedig kétszeresre nőtt a beíratottak száma (Balogh–Gergely: 1993:306). 1954 tavaszára a rendszeresen járó gyerekek száma a jelentkezéshez viszonyítva Budapesten 50%-kal csökkent. Az 1954–55-ös tanévben országosan 35,7%-ra, Budapesten 7,7%-ra nőtt a hittanra járók aránya (Izsák: 1985:457). 1955-ben országosan a hittanra járók aránya állítólag elérte a 40%-ot (Tomka: 1991:32). A politika újabb hullámvölgyet generált, hiszen az 1956-os beiratkozás országosan 30,18%-os, a fővárosban 6,9% (Izsák: 1985:457). Ezt azonban a budapesti illetékes tisztviselő nem a vallásosság csökkenésével magyarázta. Magyarázatai közé tartozott viszont a zord téli időjárás (hiszen gyakran másik iskolába kellett átmenni a gyerekeknek), s az időbeosztás. Az úttörő rajgyűlések, szakköri foglalkozások és az iskolai ebédeltetések folytán számos gyerek távolmaradt a hittanórától. A délutáni hittanóráról viszont a korai besötétedés miatt hiányoztak főleg azok a tanulók, akiket a szülők nem várhattak meg.

Rendkívül érdekes az előadó azon megállapítása a szülőkről, hogy „nagy részük csak ki akarta próbálni a hittanra beíratás szabad érvényesítését. Miután meggyőződtek arról, hogy a beíratás nem gátolja, elült az érdeklődésük. Ezt az is mutatja, hogy sokaknál a beíratás nem annyira valláserkölcsei igény volt, mint inkább politikai felfogásuk sarkaltpontja. 40–50%-a, betelve a beíratással magával, a tanítás folytatásával közömbös magatartást tanúsít.”

Politikai szempontból rendkívül tanulságos, hogy úgy tűnik, már „lenn is”, a szülők körében is bekövetkezett a hitoktatásra jelentkezés, és a részvétel politizálódása, demonstratívvá válása – az apparátus pedig „erre hegyeződik ki”. A fakultatív hitoktatásra való jelentkezés részévé vált a politikai magatartásnak, viselkedésmintának, a lakosság és a pártállam egymással való kommunikációjának. Az utókor szempontjából is olyan cselekvéssé vált, amelyre évtizedekkel később is külön, tehát az általános otthoni vallásos neveléstől elkülönítve is emlékezni lehetett. Egyéb adminisztratív tekintetben is csökkent a nyomás. A budapesti Oktatási Osztály teljesítette azokat a kívánságokat, hogy közlekedési okokból decentralizálják a hittancsoportokat. A papok beosztását cserék útján a kívánságoknak megfelelően rendezték.

Sajátos problémákat vetett fel a be nem íratott diákok részvétele a hitoktatásban. A Városi Tanács VB egyházügyi előadójának figyelmeztetése a hitoktatási felügyelőn keresztül megváltoztatta a hitoktatók magatartását a besurranó tanulókkal szemben. A hangoztatott nézetüket, hogy az ígét kívánó ifjúságot nem küldhetik el, több hitoktató esetében felváltotta a rendszeres ellenőrzés és a nem illetékesek távoltartása. Például a XI. ker. Bartók Béla út 141. szám alatti iskolában a pap a tanulókból ügyeletet szervezett, s ezek csak a beíratottakat engedték be az órára. Ez az eljárás több hitoktatónál is tapasztalható.” (uo.) Amiképp a demonstratív beiratkozás, majd nem járás is politikai üzenet, úgy ennek fordítottja is az. Ez a kommunikáció az ellenőrzés, a keretek feszegetéséről szól. Ha igaz, hogy a hitoktatóknál lejátszódott a fordulat, az sajátos szerepracionalizálódást mutat: annak felismerését, hogy a hitoktatás nem az egyház missziós területéhez tartozik, hanem az államilag ellenőrzött, finanszírozott és törvényekkel szabályozott intézményszerű területéhez. A hitoktatás így felfogott érdeke tehát az „illegálisok” be nem fogadása.

A hitoktatást az állami-egyházi igazgatási tisztviselők a pedagógus szakma szempontjából is értékelték. Megállapították, hogy a hitoktatás módszerében is változás következett be. A hitoktatók kerültek a száraz dogmatikus előadásmódot, inkább meséltek. Az élet mindennapi jelenségein keresztül igyekeztek a tanulóknak azt a hitet ébren tartani, hogy „Isten akarata nélkül semmi sem történhet.” A lecke feladása formális volt. A tanulóknak általában nem volt könyvük. Több hitoktató táblai vázlatot készített, a bibliai eseményeket rajzzal illusztrálta. A fegyelem állapota a hitoktató személyétől függött. Általában a meseszerű tanítás, a csoportos éneklés lekötötte a tanulókat. Komoly vallásoktatásról nem lehet szó (így a pedagógiai nyelvezetű értékelés, homályban hagyva, hogy ennek örülni kell-e, vagy éppen bírálni kell) az olyan csoportoknál, ahol az alsó és felső tagozatú tanulók együtt járnak. A meseszerű oktatás a felsőbb osztályok igényeit nem elégítette ki, s ezért az ilyen csoportban főleg az alsó osztályok növendékei maradnak meg.

Ahogy a fentebbiekből kiderül, az egyházak is mindinkább a templomon belüli tevékenységre koncentráltak, az egyháziügyi hivatal helyi tisztviselői is mind nagyobb figyelmet fordítottak a fiatalok templomi hittanjárására: „a kerületi tanácsok oktatási osztályai, de az iskolák sem ismerik még, hogy név szerint kik azok a gyerekek, akik templomba járók” – írja egy egyháziügyi referens 1953-ban (Szántó–Konrád: 75). Pedig ez kulcsfontosságú volt, hiszen az iskolai hitoktatás visszaszorítására válaszul egyre fontosabbá vált a templomi oktatás. 1952/53-ban még Budapesten csak 4144 elsőáldozó volt, 1953/54-ben már 7776. Miközben az iskolai hittanosok száma Budapesten néhány száz, vagy pár ezres nagyságrendű volt, addig a „különböző vallási formákba” – a referens statisztikai kimutatása szerint 37 202 főt vontak be.

„Az iskolai hitoktatáson kívül, jelentős számú iskolást bevonva, csaknem minden plébánián folyik a templomi hitoktatás, az úgynevezett katekizmus-magyarítás. Általában egész Budapest területén, az izraelitákat és a protestánsokat kivéve, csak a katolikus templomokat nézve, 161 helyen átlagos és hozzávetőleges számítás alapján 17 100 főre tehető azoknak a száma, akiket a templomi katekizis-félórakon részesítenek vallási nevelésben. Ezek a jelenlegi iskolai elvonó foglalkozások ellenére különböző egyházi formák keretében részt vesznek a hitéletben. Ez a beiskolázottak 10%-át teszi ki, amely az iskolai hittanra járókkal együtt 14% körül mozog.” (Id.: Források: 345)

Egy másik korabeli jelentés a hittanra járók létszáma emelkedésének okaként a „római katolikus egyház erőteljes agitációját” említette, de megjegyezte, hogy „állami szerveink részéről megfelelő ellenintézkedés a klérus munkájának ellensúlyozására nem történt. A kormányprogram által hirdetett vallási türelem ellanyhulást eredményezett az idealista világnézet elleni harc területén”.

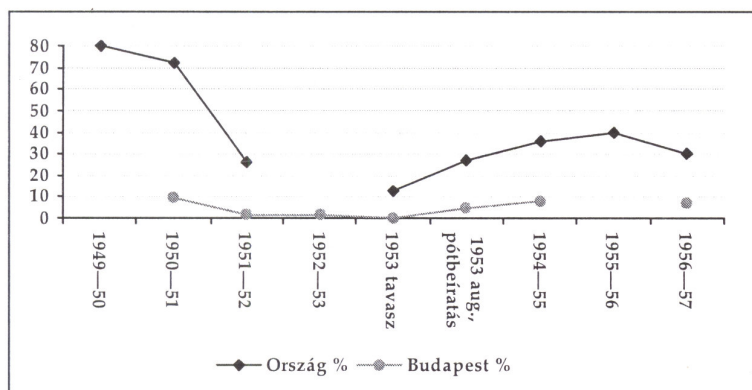
Ha a – már idézett – államigazgatási adatokat az 50-es évek hittanra járásáról összefoglaljuk, meglehetősen finom görbét kapunk, mely a politikai nyomás mértékét tükrözve 1952 tavasza és 1953 nyara között mutat mélypontot, majd lassan emelkedni kezd.

1. táblázat

Az iskolai hittanjárás adatok összefoglalása		
	Ország, %-ban	Budapest, %-ban
1949–50	80	?
1950–51	72	9,8
1951–52	26,4	1,8
1952–53	?	1,5
1953 tavasz	13	0,38
1953 aug. pótbefíratás	27	4,5
1954–55	35,7	7,7
1955–56	40	?
1956–57	30,2	6,9

(Tomka: 1991:32) (Gergely: 1995:142) (Források: 49) (Izsák: 1985:457) (Balogh–Gergely: 1993:306) (Források: 345)

1. grafikon

A hittanra járás közvélemény-kutatási adatai

Az egyháziügyi igazgatás adataiból kielégítően tájékozódhattunk arról, hogy egy-egy évben hányan járnak hittanra, de semmilyen információt nem kapunk a hittanjárók társadalmi összetételéről, valamint arról sem, hogy végül hányan vannak azok, akik gyerek-életük folyamán valamikor jártak hittanra. Utóbbiak aránya ugyanis értelemszerűen sokkal magasabb, mint az egyes években államigazgatásilag mért arány.

Annak megítélése érdekében, hogy a kötelező hittan eltűnése, illetve az iskolai hittantanulási lehetőség adminisztratív akadályozása 1949 után a lakosság mely rétegeit és milyen mértékben érintette, valamilyen becslést kellene arról adnunk, milyen arányban egyházas a korabeli szülőnépesség. Korabeli felmérésekkel, közvélemény-kutatásokkal nem rendelkezünk, készültek azonban a kilencvenes években olyan közvélemény-kutatások, melyek többek között afelől tudakozódtak, hogy milyen gyakorisággal jártak a megkérdezett személy szülei istentiszteletre az ő 10 éves korában. (Ezekre már a Horthy-korszak kapcsán hivatkoztunk.) Ennek alapján azután végezhetünk bizonyos becslést. A Társi 3000-es mobilitás-vizsgálatából nyertük az alábbi adatokat.

Nehogy önkényesnek tűnjenek az egyes korcsoportok és megfigyelési időpontok, átfedésszerű korcsoportokat alakítottunk ki. Először úgy csoportosítottuk az adatokat, hogy megvizsgáltuk, milyen heti gyakorisággal jártak templomba azoknak a szülei, akik 1948 és 1952, 1951 és 1955 között voltak 10 évesek.

2. táblázat

A heti istentisztelet-járók aránya

Megfigyelési időpont	Esetszám	Apák	Anyák
1948–52	(233)	40,5	58,1
1951–55	(240)	32,2	49,6
1953–57	(253)	30,5	47
1956–60	(268)	23,8	42,7

A trend teljesen egyértelmű. Már az 1948–1952-es időszakban is kisebbségben vannak azok a gyerekek, akiknek mindkét szülője hetente jár istentiszteletre, az 1956–1960-as időszakban pedig a gyerekek már csak negyedének jár mindkét szülője istentiszteletre, s több mint felüknek egyik szülője sem.

A klasszikus szekularizációs hipotézis a szekularizáció egyik legfontosabb komponensének a városiasodást tartja. Az erőltetett szekularizáció hipotézise viszont az 1948/49 utáni politikai nyomással magyarázza a változásokat. Éppen ezért érdemes megvizsgálnunk a falvak és városok népének szekularizációs tendenciáját, s kissé korábbra is tekinteni.

3. táblázat

A heti istentisztelet-járók aránya a falusi és városi tízévesek szülei körében

Megfigyelési időpont	Falusi apák	Falusi anyák	Városi apák	Városi anyák
1941–45	44,8	58,9	29,6	52,5
1943–47	46,4	57,7	25,3	53,4
1948–52	47,9	59,2	28,3	60,7
1951–55	48,2	61,1	35,1	52,1
1953–57	41,5	54	37,7	41,7
1956–60	37,7	55,1	25	32,6

Először is világosan látszik, hogy az ötvenes évek elején a népesség istentisztelet-járási szokásai a Horthy-korszak végéhez, ill. a koalíciós korszakhoz képest falun egyáltalán nem változtak. A városokban viszont – minden előzetes várakozással ellentétben emelkedett a heti istentisztelet-járók aránya. Ez azt jelenti, hogy a frissen nagy tömegben beköltöző népesség átmenetileg hozza magával szokásait.

Egy – eddig nem említett – felmérés, melyet a Soros Alapítvány, az OTKA és az AMFK támogatásával készítettünk el, a budapesti népesség szüleinek istentisztelet-járási szokásaira kérdez rá. A korabeli budapesti apákra a következő viszonyok a jellemzők. Az istentiszteletre sosem járók az alsó társadalmi csoportok mintegy felét teszik ki, a teljesen iskolázatlanok körülbelül egyformán szekulárisok, mint a szakmunkások. Az érettségizetteknek csak valamivel több, mint negyede tartozik ide. Ha azonban együttesen vizsgáljuk a teljesen szekularizált és évente egyszer istentiszteletre látogatókat, már feltűnik a jellegzetes *U* görbe: a társadalom alján az iskolázatlanok között lényegesen kevesebb mint 60% a szekulárisok aránya, ez a szakmunkások körében 66,3%-ra nő, és az érettségizettek körében megint csökkenésnek indul.

4. táblázat

Az istentiszteletjárás és iskolai végzettség összefüggése Budapesten

	Soha	Évente	Évente néhányszor	Havonta néhányszor	Hetente vagy gyakrabban
Kevesebb, mint 8 általános	48,2	7,5	26,6	6,6	11
8 ált, vagy négy polgári	53	8,5	3,8	17,6	17
„Szakmunkásképző”*	48,3	18	18,2	0	15,4
Érettségi felett	29,3	16,4	34,1	5,2	14,5
Összes	43,3	13,4	22,7	6,3	14,4

* ami akkor még alig lehet, tehát nyilván valamilyen tanonciskola

A foglalkozási pozíciók bizonytalansága miatt a társadalmi létrán való elhelyezkedés és a heti istentisztelet-járás összefüggésének kimutatása más módon (tehát foglalkozással való összefüggésben) nem hozott különösebben értelmes adatokat. Ráadásul sok tekintetben „adatszolgáltatási redundanciára” lehetett gyanakodni: a szakmunkásként alkalmazottakat gyerekeik általában szakmunkásképzőt végzettnek titulálták. A közhiedelemmel ellentétben a felekezeti hovatartozás sem mutat igazán érdekes adatokat, a minta mérete csak a katolikus-protestáns dichotómia vizsgálatát engedte meg, itt pedig nem mutatkozott szignifikáns különbség.

A 3000-es Tárki-minta segítségével arra is választ kaphatunk, melyik korcsoportban hányan járnak iskolai vagy templomi hittanra, illetve havonta néhányszor vagy gyakrabban istentiszteletre. (Templomi hittan a szó egyházi értelmében ekkor nincsen. Van viszont olyan rövid tanfolyam, amely pl. konfirmációra készít elő.) Megfigyelési csoportként ez alkalommal azt a tizenegy évfolyamot választottuk, akik 1949 és 1959 között voltak tíz évesek.

5. táblázat

Hittanra járás

Iskolai hittanra jár	74,7
Templomi hittanra jár	64,6
Legalább az egyik hittanra jár	87,7

6. táblázat

Istentisztelet-látogatás

	Apa %-ban	Apa %-ban a ritkának a kevésbé ritkához való hoz- zászámo- lásával	Anya %-ban	Anya %-ban a ritkának a kevésbé ritkához való hoz- zászámo- lásával	Gyerek %-ban	Gyerek %-ban a rit- kának a kevésbé ritkához való hoz- zá számo- lásával
Soha	27,7	27,7	14,6	14,6	8,1	8,1
Évente	11,4	39,2	6,8	21,4	4,4	12,6
Évente néhányszor	21,9	61	16,5	37,9	9,3	21,9
Havonta néhányszor	8	69,1	12,3	50,2	9,1	30,9
Hetente	27,1	96,2	39,8	90	59,8	90,7
Hetente többször	3	99,2	6,8	96,8	6,1	96,9
Naponta	0,8	100	3,2	100	3,1	100

Ha – egy nem közölt táblázatban – évről évre csúsztatásos korcsoportokban vizsgáljuk a fenti adatok összefüggését, kiderül, hogy a havi néhányszor vagy annál gyakrabban istentiszteletre járó csoport arányának csökkenésével jár együtt a leginkább az iskolai hittanra-járók arányának csökkenése. Ez azt jelenti, hogy bár igaz, hogy míg az egyes konkrét években a politikai represszió hatására az iskolai hittanra járók aránya radikálisan lezuhanhatott, addig a teljes gyerekkorra, a teljes tanulókorra szóló „korcsoport visszaemlékezés” már azt tanúsítja, hogy a szekularizációval, a vallásos nevelés iránti egyéb igények csökkenésével párhuzamos az iskolai hittan csökkenése az ötvenes évek egészében. (Nincs értelme ugyanis annak a feltevésnek, hogy a gyermek istentisztelet-látogatását ugyanolyan mértékben befolyásolta volna a pártállami „elvárás”, mint az iskolai hittanon való részvételt.) Másfelől azok a házaspárok, ahol mindkét fél legalább valamennyire templomjáró volt – azaz az apa évente legalább egyszer istentiszteletre ment – gyakorlatilag mind járathatták iskolai hittanra gyerekeiket. Ahol pedig csak az anya volt „vallásos” (azaz évente legalább egyszer istentisztelet-járó) azok a templomi hittannal pótolták ennek hiányát.

Nem feltétlenül marad mindez így: a hatvanas években az iskolai hittan aránya némileg gyorsabban csökken, mint a templomjáróké.

Az iskolai hittant nem egyszerűen a Budapest–vidék dichotómia befolyásolja, hanem a települések mérete is. Ezt mutatja az alábbi táblázat, mégpedig külön az ötvenes évek eleji és végi megfigyelési időpontban.

7. táblázat

Az iskolai hittanra járás „természete”

	1949–1955	1956–1960
Ország	80,1	68,7
Budapest	57,5	44,0
Megyei városok	70,8	45,5
Egyéb városok	78,7	60,0
Kisebbségi települések	85,6	81,3

Ha elkészítjük a csúsztatásos táblázatunkat, s görbénket is, az egyik legfontosabb tanulságunk az lesz, hogy csak a város-falu különbség mutatható tisztán ki, a városméret nem igazán fontos. A vidéki nagyvárosok hittanjárását mutató vonal közelít a budapesti vonalhoz. Valamennyi városias településen a meredek csökkenés a hatvanas évekig tart.

Természetesen indokolt az apa iskolázottsága és a gyermek iskolai hittanjárása közötti összefüggés rekonstruálása. Itt azonban már az elemszám véges csökkenése miatt az egész ötvenes éveket egyben kell megvizsgálnunk, s néhány iskolázottsági csoportot is össze kellett vonnunk.

8. táblázat

Az iskolai hittanra járás és az apa iskolázottsága

	Ország	Budapest
Kevesebb, mint 8 általános	85,3	82,3
8 ált.	73,6	51
„Szakmunkásképző”	64,6	48,9
Érettségizett	59,1	28,6

(Az országos adat a Társi 3000-es mintáján, a budapesti a már említett saját felvételen alapul.)

Az ötvenes években nagyjából két blokkot különböztethetünk meg: a hittant a kevésbé iskolázottak látogatják 75–85%-os arányban, bár a nyolc általánost, négy polgárit végzett apáknak Budapesten csak a fele járattja hittanra gyermekét. A „szakmunkásképző” és annál magasabb végzettségű népesség nagyjából egy tömbben, 60% körül áll. Megállapíthatjuk, hogy ez az összefüggés akkor is igaz, ha külön vizsgáljuk a falusi és a városi népességet.

9. táblázat

Az iskolai hittanra járás és az apa foglalkozási csoportja

	Iskolai hittanra járattja
Értelmiségi, vezető	28,3
Egyéb szellemi	34,2
Önálló	88,4
Szakmunkás	45,3
Segédmunkás	71,3

Az apák foglalkozási összetételét megvizsgálva szinte egyértelmű lejtőt kapunk; minél magasabban áll valaki az ötvenes évek budapesti foglalkozási hierarchiájában, annál kevésbé járattja hittanra gyermekét. (Ezzel a módszerrel vizsgálva és ekkora mintán a „régi” társadalmi csoportok nagyobb vallásossága csak a kisiparosok és a kereskedők viselkedésében tükröződik.) (A későbbiekre olyan vizsgálatokat tervezünk, amelyek a minta növelésével lehetővé teszik a régi értelmiségi-középosztályi rétegek és az új értelmiségi középosztály kettéválasztását.)

A hittan körüli politikai konfliktusok a kortársak elől elfedték, hogy a hittanra járás csökkenése mögött nem (csak) politikai, hanem mélyebb társadalmi okok állnak: a szekularizáció növekedése.

1956–57: új kompromisszum

A forradalom során – az oktatási minisztérium forradalmi bizottsága lehetővé tette a hittanórák látogatását azok számára is, akik a jelentkezést korábban elmulasztották (Protestáns Szemle: 1997:1:59). Ez a hitoktatás radikális liberalizálódását jelentette. (November 4-e után az állam nem lépett fel ez ellen.) (Annak ellenére, hogy Mindszenty –

már az amerikai követségen tartózkodva – felfüggesztett 11 békepapot, akik az állammal együttműködtek és ezt az álláspontját azután sem változtatta meg, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a forradalmat leverték.)

A Kádár-kormány november 28-án külön is deklarálta, hogy a megállapodásokat kötelezőnek tartja magára nézve, miszerint biztosítja az iskolai vallásoktatást. A forradalom vívmányát, a hittanórák látogatását azok számára is, akik a jelentkezést korábban elmulasztották, továbbra is engedélyezik (Protestáns Szemle: 1997/1:59).

Az AEH-t épp a kompromisszumos politikának megfelelően a 33-1956. december 31-es rendelet a Művelődésügyi Minisztériumba olvasztotta be. Az 1957. január 5-i kormányprogram sajátos csomagtervet terjesztett elő: eszerint a fakultatív hitoktatás biztosítását az állam a továbbiakban nem valamiféle alapjognak, hanem egy kompromisszumrendszer részének tekinti, hiszen „ezzel szemben” várja el a törvények betartását, a feszültség enyhítését az egyházaktól.

Az 5/1957-es utasítás szerint hittanórán beiratkozás nélkül lehet részt venni. (Azaz a Kádár-kormány formalizálja a forradalmi bizottság októberi döntését. Azonban a korábbi szabályozással ellentétben – a püspöki karnak tett további gesztus gyanánt – a hittan a tanrendi órák között is tartható.) Ugyanakkor látható, hogy az apparátus érdekelt az ellenőrizhetőség fenntartásában, hiszen a rendelet kimondja, hogy az csak az iskolaépületben történhet.

E rendelkezések hatására, no meg a kormányzattal szembeni ellenállás demonstrálására 1957 elején állítólag a tanuló ifjúság 80–90%-a hittanra járt (Protestáns Szemle: 1994/1:45).

Az 1957. január 21-i Zsinati Szent Kongregációs döntéssel azonban a Vatikán a felfüggesztettek egyházi vezető tisztségekre való alkalmatlanságát kimondta, s ezzel lényegében felmondta az állam és egyház közötti 1950-es megegyezés mögött álló politikai kompromisszumot.

A vezető tisztségek körüli MSZMP–Vatikán-konfliktus valamiképpen – ennek pontos története levéltári kutatást igényelne – átgyűrűzött a hitoktatásra is. A február 26-i párthatározat a következőképpen nyilatkozik: „Januárban pl. a klerikális reakció a hitoktatás ürügyén politikai támadást szervezett az iskolákban a népi demokratikus rendszer ellen” (MSZMP hat. és dok., 42). Hogy pontosan miben állt ez a támadás, azt nem tudjuk. A kormánybiztos az októberben született s még januárban is megerősített hittanszabályozást visszavonta azzal, hogy ezután csak azok járhatnak hittanra, akik be vannak iratkozva.

1957. februártól megbeszélések kezdődtek a püspöki karral, amelyről március 7-én már sajtóközlemény jelent meg. Ennek eredményeképpen maga a püspöki kar is elkezdett bekapcsolódni az Országos Békemozgalomba. Ennek ismeretében érthető, hogy a kormány által kiadott 1957. március 24-i kormányrendelet számos kompromisszumos elemet tartalmaz az 1950–56 között érvényben voltokhoz képest, de szigorít az 1957. januárihoz képest (21-1957. [III. 24.] számú kormányrendelet).

Ellentmondásosabb a helyzet, ha a miniszteri végrehajtási utasítással együtt vizsgáljuk a rendeletet. A rendelet az állampolgárok „kizárólagos magánügyének” minősíti a vallásoktatást. A büntetőjogi beavatkozást a következő esetekben helyezi kilátásba:

- akkor, ha a vallásoktatást a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendje ellen politikai célokra használják fel;

- akkor, ha valaki erőszakkal, fenyegetéssel vagy megtévesztéssel a vallásoktatáson való részvételre vagy részt nem vételre vonatkozó elhatározást befolyásolni törekszik. Ez a jogszabály különösen a „megtévesztés” fogalom bekapcsolásával elvileg lehetőséget nyújtott a hitoktatás melletti egyházi propaganda üldözésére;

- akkor (és ez kifejezetten újdonság a rendeletben), ha valaki erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályozza a vallásoktatást, illetve az abban való részvételt. Ilyen értelemben a rendelet az ateista agitáció illetve az adminisztratív szervek felől védte a hitoktatást.

A miniszteri utasítás a szülő vagy gyám által tett panasz kivizsgálását és orvoslását a megyei (megyei jogú városi) vb. művelődésügyi (fővárosi oktatási) osztálya vezetőjének hatáskörébe utalta. Az ügy eldöntése tehát oktatásügyi apparátuson belül maradt. Jellemző módon a rendelet csak a két utóbbi esetben tételezett fel szülői panaszt – a politikai aggodalmak felvetését láthatólag nem várták el a vallásos emberektől, akiket pedig a deklaráció szerint a Népköztársaság egyenjogú polgárának tekintettek.

A „leendő munkásosztály védelme” a vallási befolyástól továbbra is alapvető cél maradt. Erre utal az a tény, hogy a jogszabályban változatlan maradt, hogy a szakképző intézményekből – beleértve a nem általános irányú gimnáziumot is – a hitoktatást kizárta. (A hitoktatás felsőfokon természetesen fel sem merült.) Ez a korlátozás különösen fontossá válik, ha megvizsgáljuk az egyes középfokú intézményekbe járók arányát. Kiderül ugyanis, hogy a középfokú intézményekbe járók egy-egy évfolyamának közel kétharmada nem általános gimnáziumba járt – így az ő „klerikális befolyásolásukat” a rendelet eleve lehetetlenné tette. (Donáth Péter hívta fel a figyelmünket arra, hogy a pedagógusképzés szakirányú gimnáziumban folyván a tanítóképzést már akkor sikerült elszigetelni a hittantól.)

Liberalizálódás tapasztalható a hitoktatással kapcsolatos három alapvető kérdésben: a hitoktatás szigorú helyhez kötöttségének, az időpont megválasztásának és a csoportlétszámnak a kérdésében. A liberalizálódás jele volt, hogy ha az iskola igazgatója tanteremhiány miatt a vallásoktatásra jelentkezettek egy részének nem tud az iskolában megfelelő

helyiséget biztosítani, ezek számára a vallásórák megtartása egyházi helyiségben is engedélyezhető. (Más kérdés, hogy ez nem lett alanyi jog és a miniszteri utasítás a megyei hatóságok hatáskörébe adta ezt a nyilvánvalóan politikai kérdést.) Az utasítás az egyházakat ellenérdekelte kíváncsi tenni ebben a megoldásban, kimondván, hogy az egyházi helyiségek használatával felmerült költségek – térítés nélkül – az illetékes egyházat terhelik.

A vallásórákat az igazgatói rendelkezésnek megfelelően az órarend szerinti első tanítási óra előtt vagy az utolsó tanítási óra után – váltakozó tanítás esetén váltás között is – heti két órában kellett megtartani. A hitoktatók kérésére (ez az újdonság) a heti két óra együtt is megtartható, ha ez az iskola rendjét, munkáját nem zavarja. Amennyiben a heti két vallásórát egyházi helyiségben tartják, a vallásórák időpontját ugyancsak az iskolai renddel összeegyeztetve kell kijelölni; ez a helyiségre vonatkozó liberalizálásból következett.

A másik liberalizálás a csoportlétszámokkal volt kapcsolatos. A vallásoktatásra jelentkező tanulókat általában az iskolai osztályok létszámának megfelelő tanulócsoportokba kellett összevonni. Ha az egyes iskolákban kevés tanuló jelentkező vallásoktatásra, akkor a tanulócsoportokat több iskola tanulóiból kell kialakítani – ahogyan ez 1950 óta szokásos volt. Azonban ha a jelentkező tanulók száma a lehetséges összevonások után sem érte el az átlagos osztálylétszámot, vagy az iskolák egymástól való távolsága az összevonást nem tette lehetővé, a tanulócsoport létszáma az átlagos osztálylétszámnál kisebb lehetett.

A hittanbeíratások liberalizálása a kormányrendelet (nyilván a háttérben az állam és a katolikus püspöki kar közötti alkudozás húzódott meg) egyik legfontosabb célja lehetett, viszont – nyilván nem véletlenül – ellentmondásosan sikerült.

Az adminisztratív kényszereket alkalmazó helyi apparátus elleni garanciákat fogalmazott meg a kormányrendelet amikor kimondta, hogy a beiratkozást minden évben legkésőbb egy héttel az iskolai beiratkozások után meg kell tartani. Ennek pontos idejéről a sajtó, a rádió, valamint az iskolák igazgatói kötelesek tájékoztatást adni. Nem tudjuk pontosan mi történik a rendelet és az utasítás megjelenése között: mindenesetre a miniszteri utasítás már kimondja, hogy a miniszter által meghatározott napon történhet a hittanbeíratás. A hittanbeíratást egyértelműen az iskolai helyiségekhez rendeli hozzá, s a pedagógusok feladatává teszi. Ez azt jelenti, hogy az eredetileg a hívók számára garanciálisnak tűnő jogszabály az ellenőrzés fokozásának eszközévé vált.

Az 1950-es szabályozáshoz hasonlóan továbbra is biztosítja az ellenőrzöttséget azzal, hogy a beiratkozás csak azokban az iskolákban történhet, ahol a tanulók a rendes iskolai beiratkozás kötelezettségének eleget tettek. A „hittanra járók listája” a miniszteri utasítás legfontosabb újdonsága a kormányrendelethez képest.

A vallásoktatásra beírt tanulókat osztályonként jegyzékbe kell venni. A jegyzék rovatai: sorsszám, név, anyja neve, felekezet. Minthogy az iskolai hittantanítás nem osztályonként folyik – még csak nem is feltétlenül korcsoportonként – a tanulók osztályonkénti nyilvántartása nem a vallásoktatás szervezését, hanem az egyes osztályok világnézeti arculatának rögzítését, illetve a hittanra járás és egyéb (osztályonként szerveződő) iskolai feladatok összekapcsolását szolgálta. Az „anyja neve” rovat felvétele az egyéni azonosítás lehetőségét biztosította minden nyilvántartásban.

Bárki ellenünk vetheti, hogy e lista nem feltétlenül az egyének nyilvántartását szolgálja, elképzelhető, hogy a hitoktatáshoz nyújt technikai segítséget. Valóban erre utal, hogy az igazgató a vallásoktatásra beírt tanulóknak csak a számát jelenti be a megyei tanács vb. művelődésügyi osztályához a beírást követő napon. A tanulók névsorát, a rendelet indoklása szerint a hitoktatói megbízások kiadása érdekében, minden év szeptember hó 1. napjáig az igazgató köteles elküldeni a helyileg illetékes egyházi hatósághoz. (A rendelet homályban hagyja, hogy ehhez miért van egyáltalán szükség nevekre. A kortársak számára viszont világos lehetett, hogy néhány évvel korábban már voltak abból botrányok, hogy be nem írt tanulók jártak hittanra.)

Ez tehát azt is jelenthetné, hogy a személyre szóló nyilvántartás az iskolánál ezzel meg is szűnhet. Ez azonban nem így van. Ez abból derül ki, hogy iskolaváltás esetén az igazgató a szülő kérésére igazolja, hogy a tanuló hitoktatásra beiratkozott-e vagy sem. Ez azt jelenti, hogy a beiratkozási listának folyamatosan rendelkezésre kell állnia az iskolában. (Pedagógusok, igazgatók visszaemlékezése szerint ez így is volt.)

Érdemi liberalizálódás a hitoktató kinevezése körül történt. A hitoktató kinevezése tanácsból egyházi kézbe került, a tanács számára a hozzájárulás jogát kötötték ki. „Az önálló és óraadó hitoktatói működéshez szükséges hozzájárulást megtagadhatja, a már megadott hozzájárulást pedig bármikor megvonhatja a megyei (megyei jogú városi) tanács vb. művelődésügyi (fővárosi oktatási) osztályának vezetője attól a hitoktatótól, aki a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjével szemben ellenséges magatartást tanúsít. A hozzájárulás megvonása ellen a művelődésügyi miniszterhez jogorvoslattal lehet élni.” A változás 1950-hez képest egyrészt a jogorvoslati lehetőség, másrészt a szöveg egyértelműbbé válása: már nem kizáró ok az ellentétes álláspont, csak az ellenséges magatartás.

Fontos újdonság, hogy a vallásoktatás egyházak részéről történő ellenőrzésére csak az egyházak által megbízott, képesítéssel rendelkező és a tanács vb. művelődési osztályának hozzájárulásával rendelkező személyek lettek jogosultak. Ilyen értelemben kiiktatták az igazgatót, a tanulmányi felügyelőt, a szülőket és a pedagógusokat az ellenőrzési folyamatból. A minisztérium azonban indokoltnak tartotta az igazgató „védelmét”, ezért leszögezte, hogy az egyházi ellenőrzés időpontját az iskolák igazgatóival előzetesen közölni kell.

A hitoktatás tartalmáról és formájáról a miniszter az 1950-es hagyományokat megőrizve intézkedett. A hitoktató köteles volt a művelődésügyi miniszter által jóváhagyott tankönyv alapján oktatni, sőt arról külön haladási naplót kellett vezetnie (ez még 1950-ben sem szerepelt a rendeletben) és teljes mértékben alkalmazkodnia kellett az iskolában kialakított rendhez és fegyelemhez.

A hitoktatót az egyéb iskolai tevékenységektől az utasítás pontosan olyan távol tartja, mint az 1950-es: a hitoktató nem tagja a tantestületnek, ezért őt a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai munkára (helyettesítésre, felügyeletre kiránduláson vagy órák közben stb.) beosztani nem lehetett. Nem vehetett részt a hitoktató a tantestület értekezletein, és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhatott (Magyar Közlöny: 1957. márc. 24., 35. szám.; Művelődésügyi Közlöny: I. évfolyam, 5. szám).

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a rendelet két alapvető vonás (hittanoktatók kinevezése, és az állami folyamatellenőrzés megszüntetése) és számos technikai-adminisztratív kérdésben liberalizálta az 1950-es rendeletet. Ugyanakkor, különösen a végrehajtási utasítás – a hitoktatás szervezésében megerősítette az igazgató és a megyei oktatásügyi apparátusok hatalmát – (ezt később sem érintette, hogy a járási, városi, megyei oktatási jogkörök viszonya egymáshoz képest hogyan változott). Ugyanakkor lehetővé tette a diákok lajstromozását.

A rendelet lényegében fenntartotta a hittan részleges integrálását az iskola életébe, illetve a tanügyigazgatásba. A végrehajtási utasítás legjellegzetesebb pontja valószínűleg a hittanra járók iskolai listába vétele.

A kompromisszum a hitoktatókat kinevező egyházi funkcionáriusok felé gesztus – a nyilvántartás viszont tovább csökkenti a hívők lelkiismereti és vallásszabadságát. Ez a paradoxon sok mindent előrevetít a Kádár-korszak egyház-politikájának történetéből.

Az első nagy dokumentum, amely a párt és a vallás (áttételesen az állam és egyház, az állam és a hitoktatás) viszonyát újraszabályozta, 1958. július 22-én született meg. A határozat alkalmas arra, hogy azokat az igazodási pontokat megmutassa, melyek alapján a tanácsi apparátus, az iskolaigazgatók eljárhattak.

A tájékozási pontokra nyilvánvalóan nagy szüksége volt mindenkinek, aki a rendszerben politikai karriert akart csinálni. Igen bonyolult dolgot kellett megérteni, azt, hogy minden más esetben a forradalomban való aktív részvételért nemcsak a személyekre, hanem a szervezetekre is lesújtott a Párt. Csak az egyházak éltek ezt túl intézményként. A társadalmi pluralizmus intézményrendszerének teljes hiányát a Párt láthatólag nem átmeneti, „ellenforradalom utáni” jelenségnek, hanem a szocializmus lényegi részének tekintette – közben azonban az egyházak intézményesen is jelen lehettek. Fel sem merülhetett, hogy bármely tudományos vagy társadalmi egyesület, baráti kör, formálisan vagy informálisan a rendszerrel ellenséges vezetőt mondhasson magáénak. A katolikus egyház legalitását, vezetőinek nyilvános megnyilatkozási lehetőségeit viszont, ha akadályozta is, de nem tette lehetetlenné Mindszenty József jelenléte az amerikai nagykövetségen. Nyilvánvaló, hogy e helyzetet értelmező pontos igazodási iránymutatásra volt szükség. Másfelől az 1956 utáni nagyarányú ideológiai ellentámadás – amit a Táncsics-kör nevével lehet fémjelezni – során sokak számára egyre nehezebben vált értelmezhetővé „a vallásszabadság és ateista felvilágosítás dialektikája”.

A vallást a határozat három felől közelíti meg:

1. Világossá teszi, hogy a vallás ismeretelméleti alapjának, akárcsak a húszas-harmincas évek szovjet ideológusai, továbbra is egyszerűen „a tudatlanság”-ot tekinti.
2. A vallásos ideológia gyökereit mélynek tekinti, s a klasszikus nagyipari proletariátuson kívül minden rétegre jellemzőnek tartja.
3. A vallást reakciós világnézetnek tartja.

Az első és különösen a harmadik állítással a Párt magának a vallásnak a lényegi elfogadhatatlanságát is kellően megindokolja, mind tagjai, mind az „útitársnak” kiszemelt rétegek felé. Egy így definiált vallás elutasításának elfogadásához, a szembenállás interiorizálásához és közvetítéséhez nem kell birtokában lenni a marxizmusnak: elegendő a „mindennapi racionalitás”, a proletariátus iránti társadalmi elkötelezettség és a „reakció elleni harccal” való politikai azonosulás. Magyarán a vallás el nem fogadásához nem kell materialistának lenni, nem szükséges belátni „a vallási tanítások hamis” mivoltát, nem szükséges megérteni a vallás társadalmi okaival kapcsolatos marxista magyarázatot, stb.

A vallásellenesség tehát – a határozat logikája szerint – erkölcsileg és történelmileg a nem materialisták számára is elfogadható, a tolerancia ideológiai szempontból nem megengedhető. Ebből viszont az következik, hogy a vallással való együttélés szükségességét kell megindokolnia a határozatnak. A vallással való együttélésnek az oka az érvelés szerint nem az, hogy lehet találni közös értékeket a szocializmus és a vallás hívei között (ez csak egy évtized múlva kerül be az érvelésbe, s válik uralkodóvá a korai nyolcvanas évekre), hanem az, hogy a vallásosság bizonyos rétegekben nagyon mélyen gyökerezik, belátható időn belül nem szüntethető meg – ezért tehát a velük (ezen rétegekkel) való együttélés feltétele a vallás valamiféle elviselése.

Másrészt a vallásos dolgozókkal kapcsolatban megjelenik egy új kifejezés: ők nem egyszerűen elfogadói, hívei, támogatói a népi demokráciának – ezt már Révai is állította róluk – hanem *akarják* a szocializmust.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a határozat nem használja a „nép ópiuma” klasszikus marxi érvelését. *Megítélésünk szerint ezt azért nem használja, mert pontosan ezt az „ópium funkciót” szánja a magyarországi egyházaknak: azaz a társadalom és állam közötti konfliktusok lecsendesítését, a forradalom leverése által okozott sebek enyhítését, a diktatúra elviselésének megkönnyítését.*

A határozat alaphangja szerint azonban a vallás elleni átfogó küzdelem is szükséges.

A kétfrontos harc hívószava itt is előjön: a vallás elleni harc lebecsülése és elhanyagolása, e kérdés „liberális kezelése” jobboldali oportunizmus (1958 nyarán, Nagy Imréék kivégzésének hónapjaiban pedig igazán nem kell magyarázni az embereknek, hogy milyen következménnyel jár, ha valaki ilyen hírbe keveredik). Ugyanis a határozat érvelése szerint a „klerikális reakció” és a vallás mégiscsak összefügg.

A „klerikális reakció elleni harc” és a vallás elleni küzdelem összekeverése mindennek ellenére baloldali szektás viselkedés. A vallás és a klerikális reakció közötti különbségek ugyanis mégiscsak pregnánsan meghatározhatók.

Először is, a „klerikális reakció” sajátossága, hogy leválasztható jelenlegi hordozójáról, az egyházakról, amely utóbbiakkal viszont egy egész történelmi korszakon át együtt kell élnie a szocializmusnak. A vallásosság sajátossága, hogy – legalábbis belátható időn belül – nem választható le azokról a tömegekről, amelyeket a Párt meg kíván nyerni, és akik egyébként is (nem győzzük hangoztatni ennek újszerűségét) akarják a szocializmust. Másrészt a „klerikális reakcióval” szemben az adminisztratív eszközök alkalmazása megengedett, sőt kívánatos – a vallásossággal szemben az érvelő, felvilágosító munkának, a propagandának van helye. (Ez a megkülönböztetés nem egyszerűen frázis: azt jelenti, hogy a párt és az államapparátus más-más csoportjai, más KB-titkárok, más KB-osztályok, más minisztériumok, más tanácsi osztályok felelősek a két kérdésben). Megjegyzendő, hogy e történetben az egyházak mindkét jelenséghez – tehát a felvilágosítással és az adminisztratív úton leküzdendőhöz is – kapcsolódnak, s a legbuzgóbb funkcionárius sem könnyen dönthette el, mikor melyik arcukat mutatják. Például látszólag a vallásosos szertartás végzése pontosan az a hely, ahol a szocializmus is természetesnek látja az egyházak tevékenységét, a dolog mégis „reakciós” kontextust kap, mert a határozatból kiderül, hogy „bizonyos társadalmi csoportok, elsősorban a volt uralkodó osztályok deklasszált elemei, reakciós politikai beállítottságból, tüntetésként vesznek részt vallásos szertartásokon.”

Az eszmei harc fejezetébe tartozik, hogy az egyházak növelik hitéleti tevékenységüket; „kísérleteket tesznek a vallás és a marxizmus–leninizmus eszméi között meglevő antagonisztikus ellentét leplezésére, kódosítására” – ez tehát nem az adminisztratív osztályok birodalma, hanem az ideológusoké, a propagandistáké. Csakhogy a határozat szerint a vallásos világnézet arra szolgál, hogy a „klerikális reakció politikai befolyás alá vonhassa a hívó embereket.” Aki tehát – mindegy, hogy reakciós szándékkal vagy anélkül – terjeszti a vallásosságot, az objektíve növeli a „klerikális reakció” mozgásterét. Ezzel együtt azonban a világnézeti harc, sőt az egyházi befolyás elleni küzdelem is alárendelendő az aktuálpolitikának, a szocializmus építésének. Minthogy a szocializmus építését a „klerikális reakció” ellenzi (a nép meg ugye támogatja), ezért ellene a vallásos emberek, sőt egyházi személyek is felhasználandók.

„Pártunk a vallással kapcsolatos tevékenységét mindenkor az általános politikai harc, az osztályharc érdekeinek rendeli alá. A vallás elleni világnézeti harc az általános osztályharc része. Számunkra nem az a fő kérdés, hogy ki vallásos és ki ateista, mivel ebben az esetben a harc fő frontja a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentétről a vallásos és nem vallásos dolgozók ellentétére tevődne át. A fő kérdés az, hogy a munkások, dolgozó parasztok és az értelmiség testvéri összefogással, egyetértésben építsék a szocialista jövőt, amelynek győzelme a vallás társadalmi alapjait megszünteti. Mi az embereket nem a hitelveik, hanem osztályhelyzetük, politikai állásfoglalásaik és cselekedeteik alapján ítéljük meg. A vallással kapcsolatos ideológiai feladatainkat mindig ebből a szempontból kell meghatároznunk.”

Aki megértette ezt a bonyolult fokozatrendszert, azt, hogy hogyan kell viszonyulnia a vallásos egyénhez, a vallásos tömegekhez, a valláshoz, az egyes egyházi emberekhez, az egyház intézményéhez s végül a klerikális reakcióhoz, a nevelésre vonatkozó eligazítást is kapott.

Kiderül, hogy a proletárdiktatúra államának egyik fő feladata az egész nép szocialista átnevelése. Ebbe beletartozik a vallásos világfelfogás elleni türelmes eszmei harc. A tudományos materialista világnézet terjesztése minden állami iskola feladata. Az állam a tudományos materialista világnézet terjesztésében segítséget nyújt a társadalmi szervezetek és intézmények részére is, biztosítva mindenekelőtt a tudományos materialista világnézet terjesztésének teljes szabadságát. Itt már arról van szó, hogy a szocialista állam nem feltétlenül közvetlenül folytat materialista propagandát – pontosabban ezt a propagandát alárendeli egyéb állami céljainak – de a párt létrehoz erre szakosodott szervezeteket, amelyek erre koncentráltan működnek. (Ennek jelentőségét sokan lebecsülik. Pedig a rendszer politikai működésének egyik kulcseleméről van szó. Pl. gyakran folyt vita a hatvanas években a Világosságban párttag és „útitárs” értelmiségiek között, az Új Ember és a Világosság között. E viták egyike sem lett volna lehetséges, ha maga „a” pártközpont szólal meg a világnézet-politikai kérdésekben.) Akárcsak nyolc évvel korábbi társa, ez a határozat is foglalkozik a párttagok és a vallás viszonyával. Először is az eszmei harcot különböző fokon valamennyi párttagnak

folymatnia kell; gyakran az önmaguk gondolkodásában meglévő „téves eszmék” ellen. Az egyszerű párttagokkal szemben a követelményeknek több szintje fogalmazódik meg:

- 1) adminisztratív tiltja a párt a leglátványosabb vallási eseményen, a körmeneten való részvételt;
- 2) elvárja, hogy ne vegyenek részt vallási szertartásokon;
- 3) elvárja, hogy „ne hozzák be a vallási nézeteket a pártba”;
- 4) elvárja – bár ezt láthatólag csak történelmi távon – hogy fokozatosan szabaduljanak meg vallásos nézeteiktől.

A PB vita jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy egy akkori felmérés szerint Somogyban a párttagság 4%-a, Szegeden a párttagság 2%-a íratta be gyermekét fakultatív hittanra. (Az adaton kívül már az is fontos, hogy létezett olyan nyilvántartás, amely azonosította a beiratkozott gyerekek szüleit – pl. párttagság szerint.) (Id.: Protestáns Szemle: 1994/1:45) A „nem egyszerű” párttagokat, azaz a pártfunkcionáriusokat, a pártapparátus függetlenített munkatársait és az alapszervezetek vezetőségi tagjait a határozat:

1. eltiltotta a szertartásokon való aktív részvételtől: („Az olyan funkcionáriust, aki saját elhatározásából gyermekét megkeresztelteti, hittanra járattja, béráltatja, egyházi esküvőt rendez, templomba jár vagy körmeneteken vesz részt, pártfegyelmi úton felelősségre kell vonni, pártfunkciót nem tölthet be.”);

2. az elkerülhetetlen társadalmi kötelezettségek esetében náluk is tolerálta az esküvőn, keresztlőn való megjelenést. Utóbbi enyhítést az eredeti elképzeléssel ellentétben Münnich Ferenc javaslatára s az azt követő kádári bólintásra iktatták be a szövegbe.

A Párt funkcionáriusai esetében láthatólag jobban tolerálja a vallási életben való részvételt, mint a belső ideológiai elkötelezettséget. Kimondja ugyanis, hogy „Pártfunkciót vallásos ember nem tölthet be.” Tudomásom szerint először a magyar kommunista mozgalom történetében megjelenik a „szekták” tagjainak deklarált – azaz nyilvános, s nem csak a rendőri vagy ÁEH-es iratokban létező – negatív megkülönböztetése a nagyegyházi tagoktól. A különböző vallási szektákhoz tartozó emberek nem lehetnek a párt tagjai – a nagyegyházi tagság viszont semmiképpen nem számít a párttagságot kizáró oknak. Feltehetően itt nem az egyházak mérete vagy teológiai nézetei alapján tett különbséget a párt, hanem a nagyegyházi tagságnál erősebb ideológiai elköteleződést, illetve a „szekták” „elsődleges közösség” mivoltát tekintette a párttagságot kizáró oknak. A Párt először fogalmazza meg, hogy míg az egyházakkal, az egyszerű állampolgár vallásosságával kész egy egész történelmi korszakon át együtt élni, addig célul tűzi ki, hogy a pártonkívüliek egyes csoportjainak vallásos meggyőződése belátható időn belül eltűnjön. Ezek a csoportok: fegyveres erők tisztjei, pedagógusok és vezető állami hivatalnokok. A pedagógusokkal szemben az eredeti szöveg kvázi megkövetelte volna a marxista világnézeti elkötelezettséget, ezt Rapai Gyula javaslatára veszik vissza, s lesz belőle a vallásos világnézet fokozatos elhagyásának programja. A kemény vonallal e kérdésben szembenálló 45-ös kommunista Rapai hamarosan (1959-ben) a KB agit-prop osztályának vezetője, a KB póttagja lesz. Egyébként még a „klerikális reakcióra” specializálódottakat – tehát az adminisztratív szerveket – sem mentesíti az eszmei munkától a határozat, mert leszögezi, hogy az adminisztratív rendszabályok ezen a területen is csak akkor hatékonyak, ha azt a tömegek politikai meggyőzése előzi meg, támasztja alá.

Különösen figyelemre méltó, hogy a határozat érvelésében már megjelenik a „szekularizációs élethelyzet”. A szekularizációs élethelyzet jellegzetes sajátossága, hogy nem a párttagok materialista világnézetére apellálnak, hanem – ahogy a korábbiakban kifejtettük – politikai és társadalmi értékeikre, azokra hivatkozva kívánják elutasíttatni velük a vallást. Ez csak abban a helyzetben lehetséges, amikor a világnézeti közömbösség a hatalom oldalára húzók között erősödőben van. De úgy tűnik, hogy a túlsó oldal is megváltoztatta az érvelését. Míg ugyanis 1949-ben a hittanra való beíratásnál maga a vallásosság szolgált érvül – miszerint a vallásos embertől elvárható, hogy hittanra járassa a gyereket, hit és erkölcs tan nélkül nem lesz jó katolikus, jó zsidó stb. a gyerek, addig most az érvelés megfordul: „nem lehet igazán kulturált ember az – mondják –, aki nem vallásos; a valláserkölcst pozitív szerepét hangsúlyozva azt állítják, hogy a vallás nélkül nincs erkölcs, erkölcsi nevelést igazán csak a vallás ad stb.” Magyarán most már a kultúra és az erkölcs a cél – s a vallás, a hittan ennek eszköze. Érdekes kísérlet volna – de erre most nem vállalkozom – elemezni az egyházi sajtót, esetleg a prédikációk leírt változatait: valójában mikor történt ez a fordulat.

A határozat az utolsó olyan nyilvános dokumentum, ahol a párt ideológiai ellenségképének centrumában a vallásosság áll – s a legutolsó, ahol a „klerikális reakció” fogalma egyáltalán szerepel.

A Kádár-korszak hittanhelyzetének lehetséges magyarázatai

E tanulmányunk módszere és megközelítése nem hasonlít az eddigiekére. Nem is hasonlíthat, hiszen a szélesebb eszméletörténeti kontextus olyan jellegű feltárása, melyet a Horthy-korszakkal kapcsolatban végeztünk, itt és most meghaladja az erőnket, ahhoz pedig, hogy az 1945–1958-as időszakhoz hasonlóan analitikus-kronologikus elemzést adjunk, az időközben megnyílt ÁEH-es levéltárakat feldolgozó kutatók publikációit is meg kellene várnunk.

Az ötvenes évek végéig, úgy tűnik, a párt egyházpolitikája, valláspolitikája, értelmiségpolitikája, oktatáspolitikája és az ezzel kapcsolatos nyomás-engedés politikája közvetlenül befolyásolják az iskolai hittanra járók számát.

A hatvanas évek elejétől azonban a hittanra járók száma folyamatosan és évről évre csökken.

1. táblázat

<i>A hittanra járók aránya az AEH adatai szerint</i>			
1960	25	1978	5,13
1965	10	1979	4,49
1971	9,7	1980	4,36
1972	9,02	1981	4,1
1973	8,46	1982	3,84
1974	7,69	1984	3,39
1975	6,9	1985	3,41
1976	6,17	1986	3,21
1977	5,61	1987	3,18

(Tomka, AEH-adatok alapján. A táblázat elején csak ötvenkénti adatok vannak!)

Hogy ennek magyarázatát meglegjünk, lépésről lépésre kell haladnunk: először az egyházpolitika, azután az értelmiségpolitika, végül az oktatáspolitikai hullámhegyeit és hullámvölgyeit vizsgáljuk meg. „Hogyan kellett volna” ezeknek kihatniuk a hittanra járók számára? Ahhoz, hogy e politikák történetét végigkísérjük, át kellene tanulmányoznunk az AEH és az Agit-prop osztály iratanyagát, valamint a korszak legfontosabb ideológiai-értelmiségi folyóiratait, a *Világosságot*, a *Kritikát*, stb. Erre most nem vállalkoztunk, az alábbi elemzés tehát nyilvánvalóan töredékes. (A részletes levéltári és sajtóelemzésen alapuló elemzést az időszak hossza, a megnövekedett sajtónyilvánosság, a kutatási korlátozások és az egyháztörténeti, köztörténeti, illetve ideológiatörténeti folyamatok feldolgozatlansága egyaránt nehezítik.)

Az egyházpolitikai magyarázat

Ha az egyházpolitika tényei hatnának a hittanban résztvevőkre, akkor több olyan dátum is volna, melynek hatással kellene lennie a hittanra járókra. Ilyen az AEH függetlenségének visszaállása, tehát a helyi tanácsai egyházi funkcionáriusok hatalmának megerősödése 1959-ben. Ekkoriban (1959. február 17-én) tiltakozik a katolikus püspöki kar a hitoktatással kapcsolatos sérelmei ügyében. Hatnia kellett a PB 1960. március 1-i határozatának, amely ugyan a hittanról nem szól, de az egyházak megengedhetetlenül megnövekedett aktivitásáról igen. Ezekben az években már alig vannak politikai perek, de az 1960–61-es egyházi perek sorában, 1961. június 19-én – a Budapesti Fővárosi Bíróság „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésnek” minősíti az iskolán kívüli hitoktatást, és több éves börtönbüntetéseket oszt. (A katolikus püspöki kar a lelkészekhez írott levelében elhatárolódik a felelőtlen elemektől.) Az 1962-es amnesztíának viszont elvileg társadalmi felbátorodáshoz kellene vezetnie. 1964-ben a megállapodás a Vatikánnal – s ennek nyilvános megjelenése – bátorítólag kellene hasson. Az 1965-ös ideológiai

KB-határozat demonstratívan hátrasorolta a vallásellenes harcot a célok közül, mondván, hogy ez szintén gyengítené a hittan visszaszorítására törekvők mögötti párton belüli támogatást. Mi több, új fogalom jelent meg az egyházpolitikával kapcsolatos ideológiában: „a politikai együttműködés”. (MSZMP, 1963–66:144.) 1966-ban a katolikus püspöki kar mellett működő Országos Hitoktatási Bizottság megalakulása, mely ellenőrzi az egyházmegyei hitoktatási bizottságok működését, illetve az, hogy e központi szerv létrehozását az állam nyilvánvalóan engedélyezte, információval szolgálhatott a helyi tanácsi vezetők számára. A KB 1967. július 4-i határozata kimondta, hogy a népfront-szervezés során több figyelmet kell fordítani az egyházak bevonására. Ennek nyomán a papok közeleti aktivitásának megélénkülése szerte az országban nyilvánvalóan az aggodalmak oszlása irányába kellett, hogy hasson. Hatnia kellett volna az 1970. április 14-i KB agitprop bizottsági határozatnak, miszerint „a magyar sajtó és könyvkiadás fejlődésével lépést tartva rendszeresebbé és céltudatosabbá kell tenni az elméleti polémiát, a fontos és nyilvánosság előtt is tárgyalható egyházpolitikai témák elemzését a vita erősítse és ne gyengítse a párt szövetségi politikájának bázisát, fokozza a differenciálódást az egyházak soraiban, serkentse az egyházak beilleszkedési törekvéseit, történelmi önkritikájukat és a beilleszkedés teológiai igazolására irányuló törekvéseket” (Id.: Mészáros: 112).

A Mindszenty-probléma 1971 eleji rendezése, melynek nemcsak Mindszenty távozása, hanem a neki adott állami kegyelem is a része volt, még azt is mutathatta, hogy a párt és kormány még a rendszer legneuralgikusabb pontja – azaz „56 emléke” – kérdésében is kész alávetni magát a nemzetközi és belpolitikai „enyhülés” (azaz a gazdasági reformhoz nélkülözhetetlen nyugati támogatás és belpolitikai együttműködés megszerzése) érdekeinek. A hiányzó püspökök kinevezése a hetvenes évek folyamán, valamint Kádár János vatikáni látogatása 1977-ben, nyilvánvalóan nem bátoríthatta az egyházzal – vagy a hitoktatókkal, a hitoktatásra járókkal – konfrontálni szándékozókat. A nyolcvanas évek látványos politikai enyhülése, a nagy nyilvánosság előtt megrendezett filozófiai és történelmi konferenciák, a vezető egyházi tisztviselők egymást érő kitüntetései, a papképviselők – a hetvenes évek eleje óta Vatikán által is támogatott – „politikai” aktivitása – ki kellett, hogy hasson a félelem múlására.

Mindezek az események azonban nem változtatnak a hittanra járók számának egyenletes csökkenésén. Úgy tűnik, hogy az állam és egyház viszonya, az egyházpolitika „puhulása” nem hatottak ki a hittanra járók számának változására.

A „materialista ideológia szerepe” mint magyarázat

Ha nem az egyházpolitika frontját, hanem a „vallás-ellenes” publicisztikai és ideológiai orgánusokat, mondjuk így, a „valláspolitikát” vizsgáljuk, szintén fontos változásoknak vagyunk tanúi. Nyilván hosszabb ideológiatörténeti elemzést igényelne, hogy pontosan mi történik a hatvanas években az ideológiai életben, így csak néhány – nem annyira esztétörténeti, mint inkább felszíni – jelenségre hívjuk fel a figyelmet:

1. A Molnár Erik-vita nyomán „hasadás” következik be a korábban egy központból vezérelt, és mindig is döntő ideológiai legitimációs funkciót ellátó „történészfrontban.” E hasadás lényege annak megkérdőjelezése, hogy a 16–18. század Habsburg-ellenes küzdelmei egyértelműen progresszívek lennének. Ha viszont nem azok, akkor a katolicizmus elleni érvkészletben meggyengül a Habsburgokkal való összefonódottság vádjának súlya.

2. A hatvanas évek elején, az 1958-as párthatározat egyik félmondatának alapján egy mindenki számára meglepően színvonalas értelmiségi folyóirat, a Világosság kezdi meg működését. A színvonal egyik titka, hogy az ötvenes évek jelszavas antiklerikalizmusát felváltja egyfelől a világ egyházakon belüli áramlatok s a vatikáni politika sajtóbázison nyugvó (persze igen kemény hangvételű és tendenciózus) szemlézése, másfelől a – máig teljes értékűen használható (pl. Hahn István vagy Komoróczy Géza által írott) vallástörténeti tanulmányok közlése, valamint a felvilágosodás antiklerikális örökségének bemutatása. Utóbbi olyan jól sikerül, hogy a párton belüli baloldal aggódni kezd: az értelmiségben a polgári liberális ideológia iránti fogékonyság növekedni kezd. (Avagy a történelmileg még „el nem végzett” polgárosodás gondolatvilága a marxista értelmiségre is fenntartás nélkül vonzóan hat.) (Lásd erről a Világosság évfolyamait.)

3. A harmadik megemlíthető jelenség, hogy a hatvanas évek közepén – természetesen nem függetlenül a nyugati baloldali filozófia mozgásaitól – a fiatal Marxra irányul a figyelem. A fiatal Marxszal való azonosulás révén a fiatal magyar értelmiség úgy zárkozhat fel a világ élvonalához, úgy fordulhat szembe a hivatalos ideológiával is, hogy közben nem kell az antimarxizmus adminisztratív bármikor veszélyessé váló ösvényére lépnie. A fiatal Marx munkásságának egyik középpontja pedig a valláskritika.

Hogy e tanulmányoknak milyen szoros köze van a „valláspolitiká”-hoz, a valláshoz való viszonyhoz, mutatja az alábbi idézet – történetesen egy Világosság-beli Ágh Attila-tanulmányból. E szerint a valláskritikának két ága van: „Az egyiket felvilágosítónak, a másikat liberálisnak is nevezhetnénk. A felvilágosító irányzat, beleértve az antik és a modern felvilágosítókat egyaránt, a vallást tudatos tevékenység eredményének tekintti, amely az emberek becsapására, kihasználására irányul. A liberális felfogás viszont a vallást a társadalmi élet szükségszerű mozzanataként értékeli, különböző történelmi vagy antropológiai okok következtében. Koncepciójuk minden nyilvánvaló különbsége ellenére,

egyaránt klasszikus példái ennek a felfogásnak Hegel és Feuerbach, akiknél nem hiányzik a vallás racionalista kritikája, de ugyanakkor kimutatják szükségszerű mozzanatait is.” „A vallás társadalmi funkciójának feltárására irányuló kísérletei miatt Marx sokkal inkább a liberális valláskritika vonalához kapcsolódott, s saját koncepcióját Hegel és Feuerbach elméletének kritikai felülvizsgálatán keresztül alakította ki” (Világosság: 1965). Ezt az érvelést akár „tértől és időtől függetlenül” írhatta volna a filozófiatörténész – az alábbi mondatot viszont nyilvánvalóan a politizáló értelmiségi írta:

„A marxi valláskritika ismertetésének különösen nagy jelentősége van azért, mert az utóbbi évtizedekben a marxista valláskritikára a felvilágosító magatartás nyomta rá bélyegét. Lenin ugyan határozottan szembeszállt azzal az elképzeléssel, hogy a vallás propagatív úton felszámolható a szocializmusban, ez a szemlélet mégis általánossá vált, aminek a valláson túlmenő társadalmi-ideológiai okai voltak. Filozófiai szinten a felvilágosító megközelítés ma is megmutatkozik abban, hogy a vallást csak „tudatformaként”, elméleti rendszerként, azaz csak a tükrözés mikéntjét tekintve tárgyalják, a mindennapi tudattal és praxissal való összefüggéséről, abba való beleágyazottságáról alig esik szó. Végképp homályban marad a felvilágosító értelmezésben a vallás regulatív funkciója, konkrét társadalmi szerepe, kompenzációs attitűdje, szervező-közösségteremtő funkciója, stb. A fiatal Marx munkásságában viszont a vallás mindhárom szintje, a mindennapi tudattal és praxissal való összefüggése, közösségi intézményi funkciója és elméletileg rendszerezett, ideologikusan tükröző formája egyaránt szerepel, s ezért tanulmányozása segítséget adhat nekünk ahhoz, hogy leküzdjük a felvilágosító álláspont egyoldalúságát.” (uo.)

A fenti szöveg alapvető fordulatot tükröz; olyat, amelyben a racionalista, „leleplező” valláskritika átadja helyét a vallás társadalmi szerepe elemzésének.

4. 1965-ben – nyilván nem függetlenül az 1964-es Vatikánnal kötött megállapodástól – a legtekintélyesebb magyar marxista filozófusok, például Lukács József is bekapcsolódtak a nemzetközi marxista–katolikus párbeszédbe. Az erről szóló elemzések, már a vallás és a kapitalizmus egymástól való elhatárolhatóságáról szólnak. Ilyen értelemben a vallás és a szocializmus nemzetközi párbeszédén (melynek legfeljebb elmeélesítő, illetve demonstratív jelentősége van, közvetlen politikai haszna a Párt számára édeskevés) kívül az antikapitalista eszmei együttműködés lehetősége is felmerül. (Vagyis az együttműködés potenciálisan sokkal szélesebb, mint amikor a „béke” volt az egyetlen használható közös szó.) (Perspektívában ennek alapján jöhet létre a vallás és a marxizmus társadalompolitikailag közös értékeinek megtalálása, ami az 1980-as években sokszor az antikapitalista vagy antiindividualista ideológiákhoz illeszkedett.) A vallás elhalásának gondolata rendkívüli történelmi távlatba kerül (ezt az ideológia úgy oldja meg, hogy például Lukács József egyik cikkében nem „a magyar szocializmus” felépítéséhez köti a vallás elhalását, ahogy a korábbi párthatározat, hanem a kapitalizmus világméretű vereségéhez, amely a Brezsnjev-korszak hivatalos előrejelzése szerint nem a jövő hét problémája.)

5. A már idézett 1965-ös KB-határozat a következőképpen szól erről:

„Az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy sok helyen nem látják világosan tudományos világnézetünk terjesztésének feladatait, helyes módszereit akkor, amikor hazánkban az állam és az egyházak viszonyának további normalizálására került sor.

Hazánkban az állam kész továbbra is együttműködni az egyházakkal a társadalmi élet számos területén. A szocialista nemzeti összefogás keretében a kommunisták és a párton kívüli materialisták együtt dolgoznak a hívőkkel. Állami és társadalmi szerveinkben és intézményeinkben együttműködünk egyházi személyekkel is. Továbbra is bíráljuk azonban az egyház képviselőinek politikai állásfoglalásait és tevékenységét, amikor az egész nép érdekeit kifejező politikáinkkal ellentétes törekvéseket tükröznek. Fontos, hogy a kommunisták képesek legyenek a politikai együttműködést összeegyeztetni a tudományos világnézet következetes képviselésével és terjesztésével. Annál inkább, mert az egyházak is a politikai együttműködés mellett természetesen saját világnézetüket terjesztik. A tudományos világnézet terjesztése csak akkor lehet eredményes, ha a vallás mai érveit cáfolja meg, és ezekre marxista választ ad. Figyelembe kell venni, hogy a teológia, a hitvédelem komoly erőfeszítéseket tesz a modern tudomány és a vallás kiáltó ellentétének áthidalására, a vallás „korszerűsítésére”, a tudományos materialista világnézet elleni harcra. Alkalmaznunk kell a felvilágosítás legváltozatosabb módszereit; a természet- és társadalomtudományi felvilágosítást, a valláskritikát, az előadásos propagandát, a marxista világnézet és az általános műveltség terjesztésének minden formáját.

A technikai és tudományos haladás szembetűnő eredményei, összekapcsolódva a forradalmi mozgalmak kibontakozásával, a szocialista világrendszer létrejöttével, mind szembetűnőbben bizonyítják, hogy az ember képes birtokba venni, megismerni és a maga szolgálatába állítani a természet és a társadalom korábban vakon ható, „titokzatos” erőit, törvényszerűségeit. A vallástól való elfordulás önmagában még nem jelenti a marxizmus, a szocializmus felé való fordulást, nem eredményez tudományos materialista meggyőződést és aktív, társadalmi felelősségtudattól áthatott magatartást. Szocializmust építő társadalmunkban kedvezőek a körülmények ahhoz, hogy a vallástól való eltávolodás ne rekedjen meg a világnézeti közömbösségnél, hogy a korábbi hívő, aki tekintetét a „túlvilágra” vetette, saját társadalmi létének tudatos alakítójává váljon. Mégpedig közösségi emberré, aki bekapcsolódik a szocializmus építésének tervszerű folyamatába, tudatosan alakítja valóságát. Ezért is fontos a szocialista humanizmusnak, a szocializmus új erkölcsének terjesztése, felfogásának korszerű szembeállítás a vallásos felfogással és erkölcsiséggel.

A vallásosságot évezredekken keresztül táplálta, életben tartotta a kizsákmányolás kíméletlen társadalmi rendszere, a dolgozó ember kiszolgáltatottsága a rajta uralkodó és számára kiismerhetetlen társadalmi és természeti erőknek. Ezért a vallásosság társadalmi gyökereinek kiirtásában a legfontosabb a kizsákmányolás megszüntetése. Ez önmagában még kevés azonban ahhoz, hogy az emberek teljesen megszabaduljanak a titokzatosnak vélt erőknek való kiszolgáltatottság érzésétől.

A vallásosság csak az ember társadalmi és egyéni életéről való sokoldalú gondoskodással, a társadalom részéről megnyilvánuló segítőkészséggel, az embernek a szocialista kollektívába, a szocializmus építésébe, a közéleti tevékenységbe való bevonásával küzdhető le. Hiszen a hívő emberek többsége nem valamiféle elméleti megfontolásból vallásos, hanem azért, mert egyéni életkörülményei, családi neveltetése, a gond, a testi vagy lelki szenvedés, a tudatlanság, a régi szokások hatása alól nem tudja kivonni magát, mert lelki vigaszt vél felfedezni a vallásos hitben. Csak a széles körű társadalmi tevékenységnek a konkrét tudományos felvilágosítással való összekapcsolása révén érhetjük el, hogy a vallásos ideológia elleni harcunk ne rekedjen meg a vallástól már amúgy is eltávolodott emberek körénél, hanem megtalálja az utat, a felvilágosítás meggyőző érveit és eszközeit a hívőkhöz is. Ezért kell szembeállnunk a vallás elleni harc kapcsán tapasztalható szektás türelmetlenséggel és elvtelen opportunizmussal is.”

Látható, hogy míg az egyházakkal kapcsolatban még differenciál a támogató és ellenszegülő egyházak között, már szót sem ejt adminisztratív eszközökről. A vallás és az egyházpolitika egymással való összefüggése 1958-cal ellentétben már teljesen ismeretlen. A világnézeti harc markánsan megoszlik a vallástól már eltávolodottak és a még vallásosak vonatkozásában. Immár egyforma hangsúlyt kap az aufklerista, felvilágosító és társadalmi viszonyok objektivitását hangsúlyozó szemlélet. A szöveget nem annyira a materialista és ateista világnézet iránti harcos elkötelezettség, hanem a tudományos-technikai forradalom objektív szekularizáló hatásába vetett hit hatja át. Mindezeknek a változásoknak azonban nyoma sincs a hittanra járók számában.

Az oktatáspolitikai magyarázat

Az 1961-es oktatási törvény (és a mögötte álló párthatározatok és nemzetközi minták) nyomán az iskolai „világnézeti nevelés” olyan átfogó támogatottságot kap, olyan egyértelmű követelménnyé válik, amely mindenképpen témánkhoz tartozik, s nyilvánvalóan magyarázhatná a világnézeti nevelésért felelőssé tett iskolák hittannal szembeni toleranciájának csökkenését. (A hatvanas évek oktatáspolitikáját jellemző szerzők, például Halász vagy Setényi az ideologikusságot tartják a hatvanas évekbeli politika egyik lényegének.)

A hatvanas évek elejének pedagógiai tankönyvei és pedagógiai szakirodalma a világnézeti nevelést elsősorban a vallásos neveléssel szemben határozta meg. A vallásellenességet ez a pedagógiai felfogás az egész nevelési folyamat egyik lényegévé tette. Mindez egy olyan oktatási rendszerhez illeszkedett, ahol a „nevelésnek” deklaráltan nagyobb volt a „becsülete”, mint az „oktatásnak”, az oktatásirányításban nagyobb volt az általános tanulmányi felügyelők befolyása, mint a szaktárgyi szakembereké. Az oktatási rendszernek nem volt feladata alkalmazkodni a jelen társadalmi valóságához, hiszen abból kellett kiindulni, hogy a ma iskolába járó gyerekek már a kommunizmus idején lesznek felnőttek. (Lásd pl. Halász, Setényi.)

A hatvanas évek közepén azonban nyilvánvaló fordulat következik be. Jelen tanulmányom nem kíván részletesen vitatkozni Mészáros István *Ateista nevelés* című könyvével, és a *Kimaradt tananyag* című háromkötetes monográfiájával, de úgy vélem, hogy a folytonosság az ott idézett dokumentumok alapján sem igazolható, nemhogy az 1948–1989-es időszak, de még az 1958–1972-es időszak vonatkozásában sem.

A hatvanas évek közepétől ugyanis az iskolában megnövekszik az egyes szaktárgyak súlya, a tantárgy-pedagógiák becsülete, azt is mondhatjuk, relatív autonómiája. A történelem, a fizika, a biológia tanítása természetesen továbbra is része a világnézeti nevelésnek, de immár nem *csak* annak a része, hanem saját tudományos paradigmája által is determinált. Pontosan ennek, vagyis az iskolai tantárgyak meginduló „dezideologizálódásának” nyilvánvaló következménye a „Világnézetünk alapjai” című középiskolai tantárgy kísérleti (1965), majd az arra felkészült helyeken véglegesnek szánt (1969) bevezetése. (Lásd Pedagógiai Szemle 1968-as évfolyama.) *Elkülönült* világnézeti tárgyra csak akkor lehet szükség, ha az oktatási rendszer *egésze* már nem egyetlen hatalmas világnézeti nevelés, hanem sokféle tudományág ismereteinek és sokféle nevelési hatásnak az összessége. E szaktudományosság hatása olyan erős, hogy még a világnézet-oktatók egy része is filozófiatörténet-oktatássá akarná alakítani a tárgyat. A tárgy kezdeményezői ezt a törekvést elhárították, amire véleményünk szerint két okuk lehetett: 1) tarthattak attól, hogy a szintetizáló jelleg ezzel megszűnne; 2) tarthattak attól, hogy egy ilyen tárgy esetében nem a pozitív összefüggő világkép, az egyetlennek hitt tudományos világnézet bemutatásának szakmai koherenciája, a korábban tanult ismeretekkel való tantárgyi koncentráció lesz a cél, hanem ismét azoké lesz a szó, akik egyik vagy másik világnézet bűnös ill. téves mivoltának bemutatásában jeleskedtek, jelezvén konfliktust ott, ahol a Párt már régen nem akart konfliktusokat generálni.

A „világnézetünk alapjai” bevezetése, tehát nem folytatása a hatvanas évek elején „dülő” monolit világnézeti nevelésnek, s ezen kívül – ebben is vitám Mészáros Istvánnal – már csak azért sem tekinthető valamiféle „materialista hittanoktatásnak”, mert a tanulmányok végén, összefoglaló jelleggel szerveződik – ilyen értelemben „a világnézetünk alapjai”, mint 18 évesek számára szervezett tárgy nemcsak a leginkább általános iskolában zajló iskolai fakultatív hittannak nem konkurense vagy ellenpontja, hanem a többi gyermekkori vallási hatásnak sem. A „Világnézetünk alapjai” tantárgy – a hatvanas évek végéhez adekvát világnézeti nevelési forma – nem is nevezi meg a vallá-

sos világnézetet kitüntetett ellenfélként. Ellenfele már nem a vallásosság – a korábbi rend –, hanem az „új világ”, az ideológiai bizonytalanság, „káosz”, mely a legkülönbözőbb szellemi áramlatok által befolyásolt tinédzserek világképét jellemzi. (Emlékezzünk vissza, az 1965-ös párthatározat is szükségesnek látja hangsúlyozni, hogy a vallásosság elvesztése még nem azonos a marxista világnézet felépülésével.)

A vallás értelmezésében és a világnézeti nevelésben már lezajlott fordulatot utólag erősíti meg, s teszi lényegében hivatalossá az MSZMP KB Aczél György vezette Agit-Prop. Bizottságának – az egyházpolitika kapcsán már idézett – 1970. április 14-i határozata. E szerint a vallásellenes propagandát „fokozatosan a marxista– leninista világnézet pozitív és polemikus formában történő megvilágításává kell átalakítani” (id.: Mészáros: 1994:111). Az 1972-ben egy PB ülésen mondott Aczél-referátum bizonyos baloldali fordulatot tükröz. „Az eddigieknél nagyobb eredményeket kell elérnünk abban, hogy az iskolai tananyag egésze marxista világnézetünket közvetítse.” Ez a követelmény az iskola egészének reideologizálását jelentette. Mindez szoros összefüggésben állt – ahogy az egész 1972-es párthatározat is – a reformmal szemben kibontakozott támadásnak, mely végül magát Aczélt is félreállította. (Persze nem a feledésbe, hanem csak a miniszterelnök-helyettesi pozícióig.) (Révész)

Rendkívül figyelemreméltó azonban, hogy a „világnézetünk alapjai” tanításának határfokával elégedetlen pártvezető szerint a „világnézetünk alapjai tananyagának is közelebb kell kerülnie társadalmi életünkhöz, mai társadalmi valóságunkhoz, jobban választ kell keresnie és találnia a ma kérdéseire, jobban kell ösztönöznie a gyakorlati aktivitásra, a társadalmi elkötelezettségre”. Azaz a marxista filozófiának indult tárgyat nemhogy még világnézetibbé nem akarta tenni Aczél, hanem kifejezetten az aktuálpolitika népszerűsítését szánta neki. Utóbbi még csökkentette is a tárgy materialista világnézeti, s ekképpen „objektíve” ateista és vallásellenes hatásrendszerét. Az 1972-es párthatározat után azután teljes erővel megindult az oktatási rendszer reideologizálása. „A világnézeti-politikai nevelés a felsőoktatás folyamatában” igénye az akadémikus, illetve egyetemi szaktudományossággal szemben előretört. (A belső folyamatok mellett tudnunk kell, hogy a szocialista országok művelődési minisztereinek 1970-es berlini konferenciája elhatározta, hogy közös nemzetközi vizsgálatban dolgozza fel a felsőoktatási intézményekben tanuló fiatalok kommunista nevelésének témakörét. A célt nyilván alaposan indokolta, hogy Kelet-Európa egyetemi ifjúsága meglepően érzékeny volt Párizs 1968-as jelszavaira, s ugyanakkor fennhangon tiltakozott a prágai tavasz egyesített eltiprásával szemben.)

Az 1974. május 28-i agit-prop. osztályülés már elégedetten állapíthatta meg, hogy valamennyi tanszék világnézeti nevelő munkája szerepet játszik a hallgatók világnézeti arculatának kialakításában. Évek óta először ismét első helyre kerül az ellenfelek sorában a vallásosság: „ma is hatnak a legkülönbözőbb forrásokból származó nem marxista nézetek (vallásosság, nacionalista történelemszemlélet, kispolgári egoizmus, stb.)”. (Id.: Mészáros: 120)

A fentiekől sok tekintetben függetlenül a „világnézetünk alapjai” tárgyat 1973 őszén bevezették valamennyi iskolában. Az e körül folytatott viták azonban egyértelműen azt tükrözték: a hagyományos vallásosságot egészen elhanyagolhatónak tartják a 18 éves ifjúság körében. (pl. MP: 1975:278–289) A cél nem a vallás cáfolata, hanem mindenképpen a marxista világnézet elsajátítása volt. Mi több, amikor a két koncepció a képviselői egy 1975-ös OPI-beli tanácskozáson együtt léptek fel, a tantárgyakban és a „világnézetünk alapjai”-ban megnyilvánuló világnézeti nevelés teendőiről szólva már nem is esett szó ateista nevelésről, vagy vallásosságról.

Nagyot ugorva az időben felidézhetünk még egy 1982-es általános iskolai felmérést is. A pedagógusok a világnézeti nevelés terén elszenvedett kudarcaik fő okaként 46%-ban a család hatását, 27%-ban a társadalom és a külvilág hatását, 10%-ban más személyek hatását, s mindössze 8%-ban az egyház hatását említették! (Világosság: 1986:370)

Úgy vélem, ha az olvasó túlzottan körmönfontnak tartja is érvelésemet a világnézeti nevelés belső osztóvonalairól, egy nyilvánvaló tényt senki nem tagadhat: a Párt nem állhatott „titkos kapcsolatban” másfélszáz ezer pedagógussal, azaz a tény, hogy a párt vezetői, illetve vezető orgánumai nem beszéltek arról, hogy az egyházakat, vagy éppen a vallásosságot ellenségesnek tartják, elkerülhetetlenül úgy kellett hason, hogy az iskolában csökkenjen a motiváció a hittan további visszaszorítására. Másrészt nem tagadható, hogy az iskolai dokumentumok – például történelem-tankönyvek, magyartankönyvek, illetve tanári útmutatók, a pedagógusok által eligazítóként olvasott Köznevelés – nyelvezetében is rejtetté válik a vallásellenesség. Harmadrészt általában is csökkent – 1985 után pedig közismerten megszűnt – a helyi tanácsok alkalmazói-munkáltatói hatalma a pedagógusok felett – a Párt és állam kezében tehát meggyengültek azok az eszközök, amelyekkel a hittanítással szemben kellően fel nem lépő pedagógust megbüntethette volna.

Mindezzel együtt természetesen nem állítom, hogy az oktatáspolitikai nem volt hittanellenes. Az oktatáspolitikai központ az volt. A „világnézeti nevelés” érdekköre természetesen konkurensének tekinthette a hittant, a nem vallásos pedagógusok arányának növekedése nyilvánvalóan nem kedvezett a hittannak, a helyi tanácsokban, helyi pártbizottságokban továbbra is ott működtek azok, akik nyomáscsoportot jelentettek a hittan visszaszorítására, stb. Az oktatáspolitikai hittanellenességről azonban bizonyosan nem állítható, hogy egyforma, vagy éppen növekvő lett volna 1958-tól a rendszerváltásig. Ilyen értelemben a hittanra járás folyamatos csökkenését oktatáspolitikai okokkal nem magyarázhatjuk.

Az értelmiségpolitika mint magyarázat

Nyilvánvaló tény, hogy a hatvanas években megenyhült a párt és a nem kommunista értelmiség viszonya. Ez az enyhülés nem csökkentette, ellenkezőleg, növelte az egyes értelmiségi csoportok között zajló vitákat. A magyar értelmiségen belüli frontok azonban fokozatosan átrendeződtek, és éppen az egyház, illetve a vallás funkciójának megítélése szempontjából. Míg ugyanis az ötvenes években a rendszerrel való értelmiségi szembenállás egyik meghatározó ideológiája a vallás, formája a vallásgyakorlás volt, addig a helyzet a hatvanas évek során alapvetően megváltozott. A „kicsi vagy kocsi”-vita, a „fridzsiderszocializmus”-vita, a könnyűzenéhez, valamint a szexuális forradalomhoz való viszony gyökeresen átrendezte a frontokat. A rendszerben lévő polgárosodási, liberalizálódási, nyugatiasodási lehetőségek mellett kiálló értelmiségi nemcsak a „rég rendszer” híveivel kerültek szembe, hanem a modernizációtól, annak életvitelétől tartó tradicionális egyházzal is. Ez a markáns tradicionalizmus lényegében lehetetlenné tette, hogy a nem kommunista értelmiség az egyháznak juttatandó jogokat és lehetőségeket is belefoglalja a hatvanas évek végétől formálódó, a kommunista értelmiséggel, illetve a pártközponttal kötött informális társadalmi kompromisszumba. Az értelmiségpolitikában, az értelmiségen belüli frontok átrendeződésében rendkívüli szerepet játszott, hogy az ideológiai kulcstudomány szerepét játszó történettudomány – a később 1968-asnak elnevezett, 1965-ben elhatározott gazdasági reform megindulásával szoros összefüggésben – a 19. századi magyar kapitalizmus értékeit és „életformáját” „rehabilitálta”. (Itt elsősorban Berend–Ránki-kör műveire utalunk.) Míg mondjuk Lengyelországban vagy akár (lényegesen később) Bulgáriában a történelmi gondolkodás „megújulása” tárgyát tekintve olyan korokra koncentrálódott, amikor az egyház vezető szerepet játszott, addig Magyarországon éppen az a korszak – a 19. század utolsó harmada – vált mintaadóvá, amikor az egyházak társadalmi és politikai szerepe csökkent. S amikor a gazdaságtörténeti rehabilitációt követően megindult az esztétikai „rehabilitáció” is, kiderült, hogy a magyar polgárosodás „feltáratlan” értékei – pl. a radikálisok, liberálisok, szociáldemokraták – sem hozzák közelebb az egyre sokszínűbben tájékozódó értelmiséget és az egyházakat.

Az utóbbi, tehát az esztétikai rehabilitáció a hetvenes években csak megkezdődik, s elsősorban a nyolcvanas években teljesebbé válik: ekkoriban már nem csak feldolgozások jelennek meg a szociáldemokráciáról, radikalizmusról és liberalizmusról, hanem – az értelmiségi könyvpiac igazi eseményeként – maguknak a radikális és szociáldemokrata, illetve 19. századi liberális (s részben konzervatív) gondolkodóknak válogatott (persze szövegjellemző, oroszellenes felhangjuktól gondosan megtisztított) tanulmányai, kötetei is.

Úgy vélem, hogy az értelmiségpolitika, illetve a magyar értelmiség tájékozódási irányainak számbavétele kielégítően képes megmagyarázni, hogy miért nem íratja az értelmiség hittanra gyerekeit. Úgy vélem, ezzel az eddigi magyarázatoknál lényegesen közelebb jutottunk a hitoktatás aránya csökkenésének megértéséhez. Ha ugyanis elfogadjuk azt a tényt, hogy a szocializmusban a tiszta pártkarrieren kívül az értelmiségi karrier a társadalmi felemelkedés útja, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a helyi társadalmakban a középrétegek számára az értelmiség és az értelmiség gyerekevel való szociális adták a mintákat. Ez viszont kihathatott a hittanra járók számának országos visszaszorulására is.

A szekularizáció mint magyarázat

A végére hagytuk, hogy igazi magyarázatnak nem ilyen vagy olyan *politikát*, hanem a *társadalmi* szekularizáció jelenségét tartjuk. A szekularizáció okai között – közhelyszerűen, s mint a világon mindenütt a városiasodást, a hagyományos kötelékek felbomlását, a fogyasztói társadalom előretörését sorolhatjuk fel. (E helyütt nem kívánunk vitatkozni napjaink azon intellektuális divatjelenségével, mely a szekularizáció pusztaságát is kétségbe vonja. A konkrét kérdésben ugyanis csak az intézményes vallásosság csökkenése a kérdés, ez pedig az alábbi, és minden más felmérés alapján igaznak tekinthető.)

A szekularizáció jelenségéről nagyon sokféle adatunk van. Közismerten leglassabban a keresztelek aránya csökkent, 1961-ben gyakorlatilag még minden csecsemőt megkereszteltek, illetve bejegyezték valamilyen egyházba, 1971-ben már csak 90%-ukat, 1980-ban már csak 70%-ukat, 1985-ben 68,7%-ukat – innen kezdve viszont ingadozás tapasztalható. A nem elvált állapotú katolikusok házasságkötéseiből 1951-ben még 86,3%, 1961-ben 83,5%, 1971-ben 68% volt egyházi. A mélypont az 1980-as 49,4%, ettől kezdve emelkedés kezdődik (Tomka: 1991). A református népesség 60-as évekbeli szekularizációs mozgását mutatja, hogy 1962-ben a megkereszteltek 55%-a konfirmált, 1968-ban 50%, s 1987-ben már csak 36%! Az ötvenes–hatvanas években a vallásosság mértékéről sajnos nem rendelkezünk korabeli adatokkal. Így az első felmérések idejére már egy erősen szekularizált társadalom képe bukkan előnként, hogy – legalábbis kortárs adatokon –, nem nagyon tudjuk felmérni az intézményes vallásosság legjobb mutatójaként számon tartott istentisztelet-járási gyakoriságot, illetve ennek ritkulását, mint szekularizációs mutatót.

A visszatekintést lehetővé tevő felmérések közül, most a Társi 1992-es mobilitás-paneljének adatait idézzük. A felnőtt magyar lakosságra reprezentatív háromezres mintában megkérdezettek gyerekkorára vonatkoztatva afelől érdeklődtek, milyen gyakran jártak a szülők templomba. Úgy csoportosítottuk az adatokat, hogy megvizsgáltuk: azoknak, akik 1948 és 1952, 1951 és 1955, stb. között voltak 10 évesek, a szüleik körében hogyan csökkent a heti templomjárók aránya.

2. táblázat

„Megfigyelési időpont”	<i>A heti istentiszteletre járók aránya</i>	
	Középkorú férfiak	Középkorú nők
1948–52	40,5	58,1
1951–55	32,2	49,6
1953–57	30,5	47,0
1956–60	23,8	42,7
1958–62	18,8	37,8
1961–65	18,5	35,6
1963–67	17,2	32,1
1966–70	15,0	27,8
1968–72	12,5	26,2
1971–75	9,4	19,8
1973–77	9,7	15,6
1976–80	10,7	14,0
1978–82	9,2	12,2

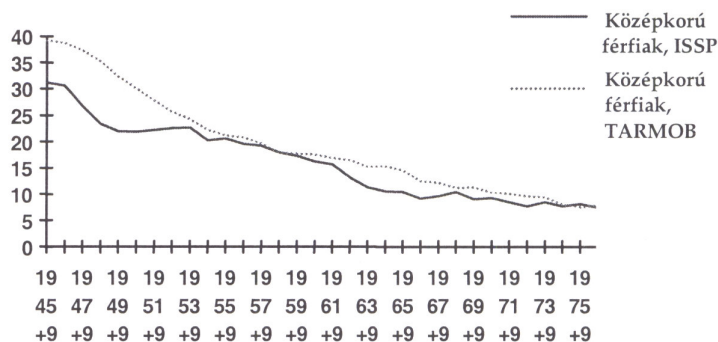
Mielőtt következtetések vonnánk le, vizsgáljuk meg kontrollcsoportként az ISSP magyarországi vizsgálatának 1991-es eredményeit, a már korábban megismert „10 éves csúsztatást” felhasználva:

3. táblázat

A heti istentiszteletre járók aránya						
Megfigyelési időpont	Középkorú férfiak, ISSP	Középkorú férfiak, TARMOB	Középkorú nők, ISSP	Középkorú nők, TARMOB	ISSP korcsoport esetszáma	TARMOB korcsoport esetszáma
1945+9	31,2	39,2	53,1	56,5	192	471
1946+9	30,6	38,7	52,4	54,5	191	470
1947+9	26,7	37,3	48,9	53,2	176	481
1948+9	23,3	35,2	46,0	52,3	176	478
1949+9	22,0	32,3	44,3	51,2	176	471
1950+9	21,9	30,0	44,2	49,0	181	484
1951+9	22,2	27,7	42,6	46,0	188	496
1952+9	22,5	25,6	42,0	43,9	188	512
1953+9	22,7	24,2	41,2	42,1	177	527
1954+9	20,3	22,2	38,8	39,6	188	543
1955+9	20,6	21,2	36,9	38,3	195	572
1956+9	19,6	20,8	36,7	38,7	188	591
1957+9	19,2	19,7	35,6	37,0	202	597
1958+9	18,0	17,9	31,9	34,7	210	605
1959+9	17,3	17,7	29,5	33,2	207	611
1960+9	16,2	17,5	27,0	33,1	196	601
1961+9	15,7	16,9	27,4	32,1	197	595
1962+9	13,1	16,5	25,7	30,7	191	586
1963+9	11,3	15,2	23,0	29,6	196	571
1964+9	10,5	15,3	20,9	28,8	191	552
1965+9	10,4	14,5	19,6	27,4	184	519
1966+9	9,1	12,5	17,2	24,2	198	483
1967+9	9,6	12,1	15,3	23,5	189	472
1968+9	10,4	11,2	16,3	21,3	184	455
1969+9	9,0	11,3	15,3	21,2	190	468
1970+9	9,2	10,3	14,6	18,2	198	468
1971+9	8,4	10,1	13,0	16,7	193	467

1972+9	7,7	9,6	12,6	14,8	199	461
1973+9	8,4	9,4	13,0	13,7	192	466
1974+9	7,7	8,0	12,4	12,1	170	471
1975+9	8,1	7,5	13,3	10,7	150	506

1. grafikon

Adatellenőrzésünk eredménye látható a grafikonon: e szerint a tízéves csúsztatott korcsoportbontásnál az 1953–1962-es megfigyelési időponttól kezdve lényegében egybevág a két minta adatsora. Az azt megelőző évek vonatkozásában a kisebb minta némileg szekularizáltabbnak mutatja a társadalmat, mint a nagyobb.

Mindenképpen megállapíthatjuk, hogy az istentisztelet-járás gyakorisága határozott hanyatlást mutat. Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy a gyermekeik hitoktatásáról döntő apák és anyák heti istentisztelet-látogatási gyakoriságának csökkenése nyilvánvalóan csökkenti a hittan iránti igényt. Különösen figyelemreméltó, hogy a gyerekeik vallásos nevelésére nagyobb hatást gyakorló anyák körében milyen egyenletesen (és az apáknál meredekebben) csökken a heti templomjárók aránya. A klasszikus szekularizációs hipotézis a szekularizáció egyik legfontosabb komponensének a városiasodást tartja. Éppen ezért érdemes megvizsgálnunk a falvak és városok lakosságának szekularizációs tendenciáját:

4. táblázat

A heti istentisztelet-járók aránya a falusi és városi középkorú férfiak és nők körében

Megfigyelési időpont	Falusi középkorú férfiak	Falusi középkorú nők	Városi középkorú férfiak	Városi középkorú nők
1923–27	61,5	71,1	41,2	54,8
1926–30	55,2	66,1	39,3	53,1
1928–32	50,0	61,4	37,9	47,7
1931–35	45,0	59,4	31,0	52,7
1933–37	42,2	56,6	28,6	54,7
1936–40	45,8	58,3	30,2	38,6
1938–42	46,6	61,6	35,3	43,2
1941–45	44,8	58,9	29,6	52,5
1943–47	46,4	57,7	25,3	53,4
1948–52	47,9	59,2	28,3	60,7
1951–55	48,2	61,1	35,1	52,1
1953–57	41,5	54,0	37,7	41,7
1956–60	37,7	55,1	25,0	32,6
1958–62	30,9	53,5	16,5	26,0
1961–65	25,2	47,9	18,0	23,5
1963–67	23,0	45,4	12,1	21,8
1966–70	20,8	38,7	9,2	22,2
1968–72	17,1	32,9	11,6	20,4
1971–75	14,5	31,9	11,4	18,4
1973–77	10,7	24,6	11,9	13,7
1976–80	7,3	15,0	9,6	16,3
1978–82	10,9	14,4	7,7	13,6
1981–85	12,7	15,5	12,4	8,7

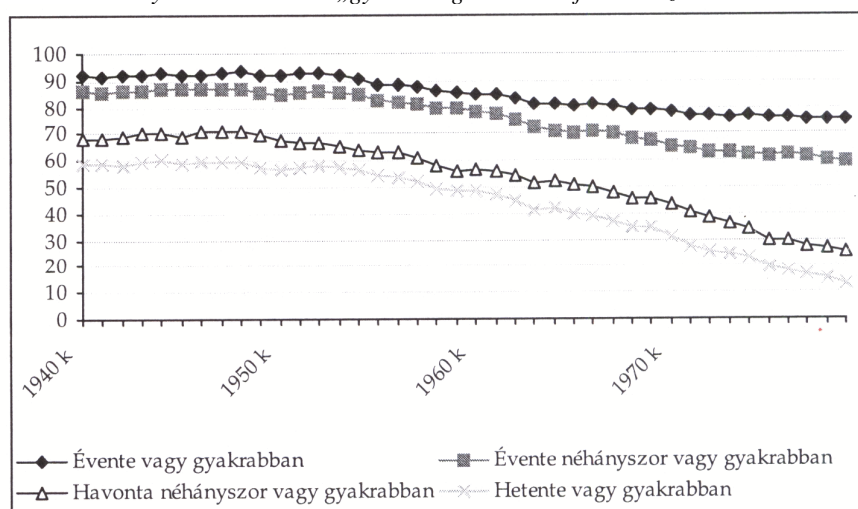
Ha igaz is, hogy az egész népességben azért növekszik erőteljesen a heti istentiszteletre járást elhanyagolók aránya, mert növekszik a városi népesség aránya, mindenképpen figyelemreméltó, hogy a városi lakosság és a falusi lakosság szekularizációja párhuzamos. Az is világossá vált – az átfedéssel korcsoportok következtében, hogy szinte mindegy, hol húzzuk meg a korcsoportok határait: a szekularizáció igen rövid távon – azaz fél évtizedenként, sőt háromévenként is jól mérhető. Épp ezért a továbbiakban nem mindig az átfedéssel korcsoportokkal operáló bonyolult eljárást fogjuk alkalmazni, hanem az 1949 után tizedik életévét elérő népességet egyszerűen hét csoportra bontva elemezzük.

Fontos kérdése a szekularizációnak, hogy nem egyszerűen az egyház tanítását követő templomjárás válik ritkábbá, hanem sajátos algoritmus szerint változik a ritkább istentisztelet-járás aránya is.

Az alábbi speciális grafikonon az istentisztelet-járás gyakoriságának csökkenését a 10 éves falusiak anyáinak körében mutatjuk be. A grafikonon az látható, hogy amennyiben ugyanazt a népességet eltérő definíciók szerint tekintjük gyakran vagy nem gyakran járóknak, hogyan változik a kép.

2. grafikon

Az istentisztelet-látogatás gyakoriságának csökkenése a 10 éves falusiak anyáinak körében a „gyakoriság” eltérő definíciói szerint

Kiderül egyrészt, hogy akármelyik definíciót használjuk, körülbelül azonos képet kapunk. Az első időszakban úgy tűnik, hogy nincsen szekularizáció, attól kezdve viszont folyamatos.

Kiderül másrészt, hogy a két-két vonal szinte párhuzamos. Tehát az „egyik fajta szekularizáció” az évente néhány-szor és annál ritkábban, a másik a havonta néhányszor és annál gyakrabban kategóriákkal leírható csoportot jellemzi. Az igazi osztóvonal tehát nem annyira a hetente és ritkábban templomjárók között van, ahogy a szociológia általában feltételezi, hanem a havonta néhányszor és az annál ritkábban templomjárók között.

Kiderül továbbá, hogy a két csoport között az oltó a hatvanas és hetvenes években folyamatosan nyílt. Azaz a hetente és havonta néhányszor templomjárók egyre kisebb csoportot jelentettek az egyáltalán templomjárók csoportjában.

Kiderül az is, hogy a szekularizáció – ha a heti templomjárás elhagyását jelenti az egyértelműen gyorsuló folyamat –, a templomjárás teljes elhagyásának valószínűsége az idők előrehaladásával rendkívül lassan nő.

Az egyházak reakciója: a templom felfedezése

A szerző nem érzi magát illetékesnek arra, hogy a történelmi egyházakon belül lejátsszódó folyamatokat elemezze. Amennyire ambicionáltuk, hogy az MSZMP- és kormányhatározatok eszmei és ideológiai kontextusát a lehető legnagyobb pontossáig feltárjuk az ötvenes és részben a hatvanas évek vonatkozásában, s amennyire folytatni szeretnénk ezt majd a hetvenes és nyolcvanas évek sokkal bonyolultabb eszmei erőterében, annyira reménytelennek érezzük, hogy a nagyegyházakon belüli szellemi frontvonalakat és motívumokat pontosan kitapogassuk. Nem kívánunk vállalkozni arra sem, hogy a hitoktatás tartalmi átalakulását elemezzük, bár valószínűleg nem volna érdektelen annak vizsgálata, hogy a huszadik század alapvető teológiai irányzatai miképp és milyen fáziskéséssel tükröződnek a hittankönyvekben.

Van azonban olyan vonatkozása a kérdésnek, amely a jog és a politikatudomány nyelvén is egyértelműen megfogalmazható. Ez pedig az, hogy hol, milyen intézményrendszer keretében kerül sor hitoktatásra, kinek van lehetősége és joga a hittankönyveket kiadni, kinek van lehetősége a hittanárokat megbízni, stb. Először – az ötvenes

években – az iskolai hitoktatás visszaszorulása révén mind nagyobb figyelem fordult a templomi előkészítő tevékenységre. A hatvanas évek elején még per is volt a templomi hitoktatásból. A hatvanas évek végére a katolikus püspöki kar is magáévá tette azt az álláspontot, hogy a hitoktatásnak elsősorban a templom a helye. Ennek oka feltehetően az, hogy az iskolai hittanra járók száma az általános liberalizálódás ellenére nem kezdett emelkedni. Mindenesetre a Mindszenty távozása utáni légkörben terjedni kezd a templomi hitoktatás – gyakorlatilag úgy, hogy azt jogszabályok még mindig tiltják. Végül – 1975-ben – a püspöki kar és az AEH megállapodást kötött; ezzel legalizálta a helyzetet: lehetővé tette a rendszeres templomi hitoktatást.

- „1. A templomi hitoktatás csak templomban és más istentiszteleti célt szolgáló helyiségben, vagy szükség szerint (téli) a sekrestyében tartható heti két alkalommal, egy-egy órában.
2. A templomi hitoktatás közül az egyik vasárnap, az ún. diákmiséhez kapcsolódóan, a másik hétköznap tartható, amelyet úgy kell kijelölni, hogy az iskolába járó fiatalok tanulmányi rendjét és fegyelmét ne zavarja.
3. A templomi hitoktatáson való részvétel önkéntes. A hat és tíz év közöttieknek és tíz éven felülieknek a templomi hitoktatás külön tartható. Amennyiben egy templomban a résztvevők száma korcsoportonként 35–40 főt meghaladja, úgy még egy-egy csoport létrehozása megengedett.
4. A templomi hitoktatáshoz felhasználhatók mindazon oktatási segédeszközök, a hittankönyvek és szemléltető eszközök, amelyek az iskolai hitoktatásnál is megengedettek. Ezen oktatási eszközök felhasználásánál – hasonlóan az iskolai hitoktatáshoz – meg kell tartani az állami felügyeletre vonatkozó rendelkezéseket.
5. A templomi hitoktatás során érdemjegyet adni és a távolmaradókat felelősségre vonni nem lehet. Alkalmazni lehet az egyházi szertartások során használt liturgikus módszereket, mint a közös ima, ének, a papok és hívek közötti párbeszéd, stb.
6. A templomi hitoktatás idejét és helyét – a bérmlási és elsőáldozási előkészítő oktatáshoz hasonlóan – a lelkészek minden év október 15-ig, 1975. évben január 1–5-ig – írásban kötelesek bejelenteni a területileg illetékes helyi tanácsnak.”

A korabeli első híradások ezt a fejleményt rendkívül pozitívként mutatták be, mondván, hogy újabb lehetőségek nyíltak. Ekkor azonban ez már évek óta folyt, s a megállapodás éppen ennek a ténylegesen folyó hitoktatásnak állami ellenőrzésére nyitott lehetőséget, korlátozta a kirándulásokat, s más közösségi alkalmakat preferáló hitoktatókat, szabályozta a templomi hitoktatás értékelésének és szervezésének módját, stb. A lelkipásztorok százával tiltakoztak a püspöki karnál. (Tomka: 1991:78) A lényeg azonban az volt, hogy a vatikáni–magyar együttműködés érdekében a magyar kormány egyoldalúan lemondott az ellenőrzésről. 1977. szeptember 15-én a templomi hitoktatás ellenőrzése a katolikus püspöki kar hatásköre lett. Az egyház ehhez a hitoktatási bizottság átszervezésével kísérelt meg segítséget nyújtani. 1973 augusztusában a győri hitoktatási konferencia témájaként „a pap felelőssége a hitoktatásban” címet választották. 1977-ben az Országos Hitoktatási Bizottság konzultációs irodája is felállt segíteni a hitoktatókat. 1979-ben a katolikus egyház új hittankönyv-pályázatot is kiírt, az új hittankönyvek – a zsinat után kibontakozott katolikus megújulásnak is megfelelően távolodtak az iskolai tudásformától és munkaformától, nem osztályokra, hanem korcsoportokra „terveztek” a tananyagot. A világegyházban uralkodó mozgások személyesebb, közösségibb hittan mellett szóltak, ezt Magyarországon csak a későbbi Bokor közösség képviselte, a püspöki kar ragaszkodott a hittan némileg hagyományosabb jellegéhez. A hittankönyvek kiadása a konzervatív erők ellenállása miatt ugyanakkor késett, sőt régi – Hamvas-féle – tankönyvet is jelentetnek meg a veszprémiek. 1982-től datálható a világiak hitoktatói megbízásának kezdete. A nyolcvanas években tovább terjedt a hittantartás lehetősége. Lékai László bíboros 1984. március 30-án közölte az egyházmegyék főpásztoraival, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal hozzájárult a plébánia-épületben történő hitoktatáshoz az alábbiak szerint:

- „1. Ahol a templom valamilyen oknál fogva nem alkalmas – elsősorban fűtési lehetőség hiánya miatt – a hitoktatás folytatására, ott a plébánia, illetve lelkészség épületében a megyéspüspök engedélyével tartható.
2. A plébániákon, illetve lelkészségeken hitoktatóként az iskolai vallásoktatáshoz megkívánt alkalmassággal rendelkező személyek működhetnek a megyéspüspök külön engedélyével és személyes felelősségvállalásával.
3. A plébániai hitoktatásra egyebekben az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének a templomi hitoktatás egységes szabályozásáról szóló 1/1974. számú rendelkezése érvényes.”

Az alulról bejelentett igények alapján a Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjai elkészítették a plébániai hitoktatás engedélyezésére javasolt, és a vallásoktatás végzésével ott megbízni kívánt hitoktatók névsorát, javasolt helyek jegyzékét, és azt a Katolikus Püspöki Kar elnökének útján eljuttatták az Állami Egyházügyi Hivatalhoz. Az Állami Egyházügyi Hivatal a megyei (fővárosi) tanácsok illetékeseivel megvizsgálta „a kérések indokoltságát” és a javasolt hitoktatók „személyének alkalmasságát.” E vizsgálat alapján értesítette a megyei (budapesti) tanács szerveket és ezzel egy időben a Katolikus Püspöki Kar elnökét, hogy a megyéspüspökök mely plébánián és a hitoktatók részére adhatnak engedélyt plébániai hitoktatásra. (Ma még nem rendelkezünk részletes kutatási eredményekkel minderről, tehát arról sem, hogy milyen mértékben tiltott el az állam egyeseket a hitoktatástól.) A megyéspüspök írásos engedélyének birtokában a helyi lelkész írásban köteles volt bejelenteni a területileg illetékes helyi tanácsnak a plébániai hitoktatás helyét, idejét, a hitoktatók és a csoportok számát.” (MKPK 1 200/9/84. – id.: Gergely) A hitoktatás körül továbbra sem

csupán az állam és egyház közötti viszony az elemezhető kérdés. A nyolcvanas években erősödött a Bokor közösség arra irányuló nyomása, hogy a katolikus szülők alanyi jogon maguk választhassák meg a hitoktatót. Ez elől a püspöki kar elzárkózott.

Megállapíthatjuk, hogy a hatvanas években megkezdődött egyházpolitikai, valláspolitikai és oktatáspolitikai tendenciák – kisebb ingadozásokkal – a hittannal szembeni nyomás csökkenését mutatják. Azt, hogy ennek ellenére az iskolai hittanra járók száma ilyen egyértelműen és folyamatosan csökken, két jelenséggel magyarázhatjuk: az értelmiség és a rendszer közötti viszony megváltozásával, a frontvonalak áthelyeződésével, illetve a szekularizáció jelenségével. Úgy tűnik, hogy az egyházak erre a jelenségre adott válaszként „fedezték fel” a templomot. A késői Kádár korszakban a templomi hittan aránya szélesedni kezdett. A hittan érintkezése a közoktatás intézményrendszerével, „személyi állományával” és a nem felekezeti elkötelezettségű társadalommal lecsökkent, mind inkább a felekezetekhez egyértelműen kötődő társadalmi csoportok ügyévé vált. A templom jelentősége a fiatalok vallásos nevelésében növekszik: pontosabban a gyerekek istentisztelet-járása, s az a katekizmusoktatás, konfirmációs oktatás, amelyre „templomi hittanként emlékeznek”, az iskolai hittannál lényegesen lassabban csökkent.

5. táblázat

Megfigyelési időpont	Iskolai hittanra jár	<i>A hittan és a gyermek-istentisztelet-látogatás</i>		
		Templomi hittanra jár	Legalább az egyik fajta hittanra jár	Havonta néhányszor vagy gyakrabban jár gyermekként istentiszteletre
1940+9	93,4	71,8	96,7	92,57
1941+9	93	69,8	96,3	91,71
1942+9	92,5	69,5	96,5	92,05
1943+9	91,6	68,6	96,1	91,35
1944+9	89,9	67,8	95,1	89,69
1945+9	87,1	67,4	93,7	88,1
1946+9	83,5	67,8	92,7	85,98
1947+9	81,4	67,1	91,4	83,23
1948+9	79,3	67,1	90,3	81,51
1949+9	76,8	64,7	88,4	78,63
1950+9	74,7	64,6	87,7	77,22
1951+9	72,5	64	85,6	74,95
1952+9	69	62,4	82,6	71,32
1953+9	66,7	60,8	80,2	69,52
1954+9	63,2	59,5	77,7	66,3
1955+9	60,7	58,5	75,1	65,11
1956+9	58,7	57,1	72,7	63,82
1957+9	56,6	55,9	71	63,12
1958+9	52,8	53,8	67,4	59,84
1959+9	50,1	52,1	65,4	57,72
1960+9	47,3	51	63,5	55,96
1961+9	43,6	50,8	61,6	54,52
1962+9	41,2	50,3	60,1	52,79
1963+9	38,9	50,2	59,4	50,52
1964+9	36,8	49,5	58	50
1965+9	34,7	48,8	57,2	49,62
1966+9	32,1	49,3	56,9	48,37
1967+9	29,3	49,4	55,7	46,14
1968+9	27,5	49,7	55,7	46,42
1969+9	24,7	50	54,4	45,88
1970+9	22,5	47,8	51,4	43,67
1971+9	21,7	46,7	50,3	42,62
1972+9	20,1	47	49,8	42,27
1973+9	18,4	45,1	47,9	41,74
1974+9	16,7	43,1	45,4	39,08

A négy adatsor tanúsága szerint a legmeredekebben az iskolai hittanra járók aránya csökken; valamivel kevésbé lassan azoké, akik gyerekként havonta néhányszor látogatják az istentiszteletet, leglassabban a templomi hittant igénybe vevőké. Az 1955–1964-es időszakban született – tehát a hatvanas évek második felére–hetvenes évekre emlékező – népesség számára már mindenképpen a templom az elsődleges színhely, nemcsak azért, mert oda jár hittanra, hanem mert majd minden vasárnap oda megy istentiszteletre.

Az iskolai hittanra járók összetétele a Kádár-korszakban

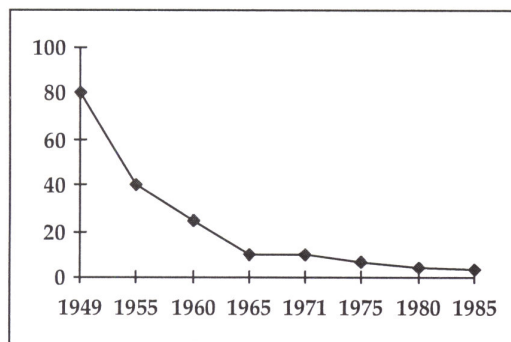
E tanulmányunkban – előre mentetgetőzve azért, hogy a szerző *nem szakértője a klasszikus empirikus szociológiának* – arra kísérrelünk meg választ találni, hogy a fakultatív hittan bevezetésétől számított időszakban hányan és kik jártak iskolai hittanra.

Tomka Miklós adatai szerint – itt persze némi ellentmondás van az ötvenes évek eddig ismertetett rendkívül alacsony adataival – az általános iskolai hitoktatásban a részvétel a következőképpen alakul:

Minthogy ez az adatközlés az ötvenes–hatvanas évek vonatkozóan nem szerepeltet részletesebb adatokat, két grafikont alkottunk.

3. grafikon

Az iskolai hittanra járók aránycsökkenése – kb. ötéves periódusokban,
1949–1985 – AEH-adatok szerint

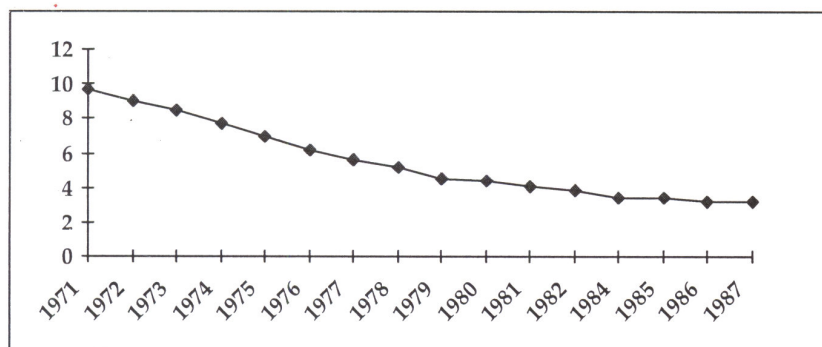
Az AEH-es adatok alapján tehát a csökkenés ugyan – egy szinten maradó fél évtized kivételével – folyamatos, de üteme csökken. Azaz az 1949–1955-ös időszak „zuhanását” az 1955–1965-ös évtized még mindig gyors csökkenése kíséri. Az 1965–1971-es időszakban szinten marad a hittanjárók száma, ezután nagyon lassú csökkenés tapasztalható.

A csökkenést – ha valaki nagyon akarja – magyarázhatná az erre irányuló politikai intolerancia állandóságával – e magyarázatnak azonban az 1965–1971-es időszak stagnálása ellentmond – teljesen értelmetlen annak feltételezése, hogy a hatvanas évek második felének pártállama toleránsabb lett volna, mint a nyolcvanas éveké.

Nézzük azonban – amely időszakra tudjuk – a részletes adatokat:

4. grafikon

Az iskolai hittanra járók arányának csökkenése a hetvenes-nyolcvanas években –
AEH-adatok szerint

A hetvenes években gyorsabban, a nyolcvanas években lassabban csökken az iskolai hittanra járók aránya.

Tomka Miklós becslése szerint a hetvenes évek közepén az iskolai hittan 6–7%-os értékét a templomi hittan mintegy 10–12%-ra egészítette ki. (Tomka: 79) Azaz: könnyen lehetséges, hogy a hetvenes évek elején kialakult, hogy a tanulók kilencede–tizede jár hittanra, de „a templom felfedezése” során mind nagyobb részük nem az iskolában, hanem a templomban tette ezt.

Az AEH-adatok alapján csak a nyers arányok változása mutatható be. A korszak nagy részére más összesítő adat éppúgy nem áll rendelkezésre, minthogy ezt tudakoló közvélemény-kutatások sem készültek.

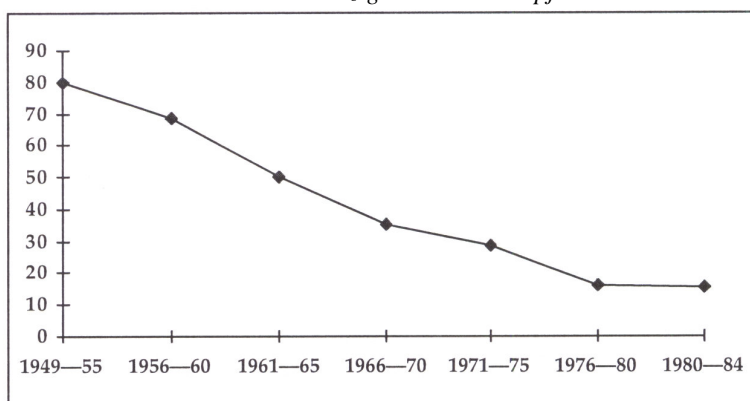
A kilencvenes évek elején a Tárki a felnőtt magyar lakosságot reprezentáló háromezres mintán Mobilitás-vizsgálatnak nevezett vizsgálatot végzett, melyből – szekularizációs fejezetünkben – már idéztük az apák és anyák istentisztelet-járására vonatkozó adatokat. Ugyane felmérésben a megkérdezett gyermekkori istentisztelet-járására, templomi, iskolai hittanjárására vonatkozó kérdéseket is feltettek.

Először három korcsoportot vizsgálunk meg a Tárki által irányított felmérés alapján (E10EVD) Azok, akik 1949 és 1960 között voltak 10 évesek, 75%-ban, akik 1961 és 1975 között, azok 39,2%-ban, akik pedig 1975 után, azok 15%-ban látogattak iskolai hittant!

Ezek a számok látványosan magasabbak, mint ami hittanbeíratás iskolai adataiból kitűnik. Ennek az a magyarázata, hogy a hittanbeíratások csak azt regisztrálják, hogy a tanuló az adott évben beiratkozott-e. A kérdőívre válaszolók viszont egész gyermekkorukra emlékeznek vissza, tehát ha csak egy évig járt hittanra, akkor is emlékszik erre a tényre. A fő trend viszont hasonló az AEH-es adatokhoz, amit az alábbi számokkal is igazolhatunk: ha öt éves korcsoportokban haladunk, akkor a következő csökkenő sort kapjuk:

5. grafikon

*Az iskolai hittanra járók aránya a mindenkor 10 évesek körében
Tárki Mobilitás-vizsgálat adatai alapján*

E csökkenő görbe sokban különbözik az AEH-es adatoktól (lásd korábbi grafikonunkat, a csúsztatott korcsoportokkal is!) Az AEH-es adatok nyilvánvalóan pontosabbak, ha a hivatalosan tartott hittant vizsgáljuk. Ha viszont a társadalmi közérzetre – s ekképpen „a hittan szubjektív megélésére” vagyunk kíváncsiak, rendkívül tanulságos ez a görbe is.

A csúsztatott időpontú görbe legfontosabb tanulsága, amit első ránézésre megállapíthatunk, hogy a templomi hittan sokkal lassabban csökken, mint az iskolai hittan, viszont a hetvenes évek elejétől kezdve a kétféle hittanra járók görbéje alig kerül a templomi hittan görbéje fölé. Ez azt jelenti, hogy ekkor már gyakorlatilag mindenki, aki járt iskolai hittanra járt templomira is.

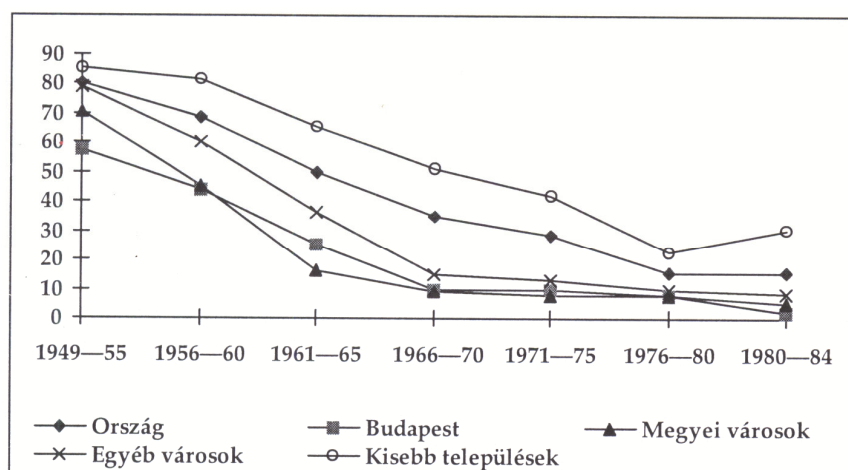
Ugyanakkor – ellentétben az AEH-es adatokkal – ezt az adatot tovább is tudjuk bontani, illetve magyarázó változókat tudunk keresni: erre irányulnak a következő elemzések.

7. táblázat

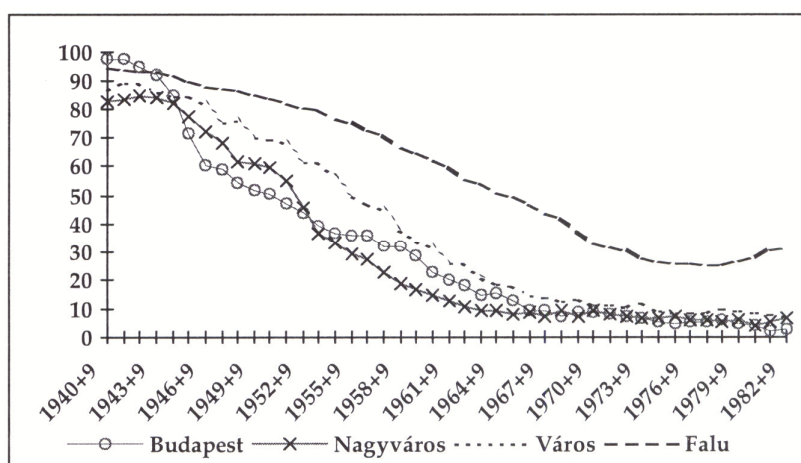
Az iskolai hittanjárás – településtípus szerint (Tárki)

	1949– 1955	1956– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1980– 1984
Ország	80,1	68,7	49,8	35,1	28,4	15,8	15,5
Budapest	57,5	44,0	25,5	9,7	9,4	7,5	2,2
Megyei városok	70,8	45,5	16,2	9,1	7,7	7,7	5,0
Egyéb városok	78,7	60,0	36,2	15,2	13,2	9,8	8,2
Kisebb települések	85,6	81,3	65,3	51,3	42,1	22,6	30,4

6. grafikon

7. grafikon

Helytakarékoság céljából nem közöljük a tízéves csúsztatott adattáblát, csak a belőle készített grafikont. A görbékben látható, hogy az iskolai hittan a 1943+9-es megfigyelési időpontig, mintegy érzéketlen a településszerkezeti különbségre. Utána az olló nyílni kezd. A városok – nagyvárosok és Budapest görbéi – hosszú távon nyálabszerűen összetartanak. (Saját – budapesti – felmérésünk nagyságrendileg megerősíti a Budapest vonatkozásában sokkal kisebb elemszámú Társi-felmérés tanulságait.)

Az egyik legfontosabb tanulságunk, hogy csak a város–falu különbség mutatható tisztán ki, a városméret nem igazán fontos. A vidéki nagyvárosok hittanjárását mutató vonal összeér a budapesti vonallal, s átmenetileg a megyei jogú városok hittanoktatásból való kimaradása még erőteljesebb is, mint Budapesté. Később ez kiegyenlítődik.

Általában azt mondhatjuk, hogy valamennyi városias településen a meredek csökkenés a hatvanas évekig tart, ezután a csökkenés üteme mindenképpen lassul. Az egész időszakot nézve elmondhatjuk, hogy míg a pártállami időszak elején Budapestet és a megyei jogú városokat még nagyobb távolság választotta el egymástól, mint a megyei városokat és a falvakat (a többi város pedig félúton állt a megyei város és a falu között) addig az időszak végére a városi jellegű települések erővonalai mintegy összefutottak, s minthogy a falu szekularizációs üteme kisebb volt, a különbség nőtt a városi tömb és a falu között.

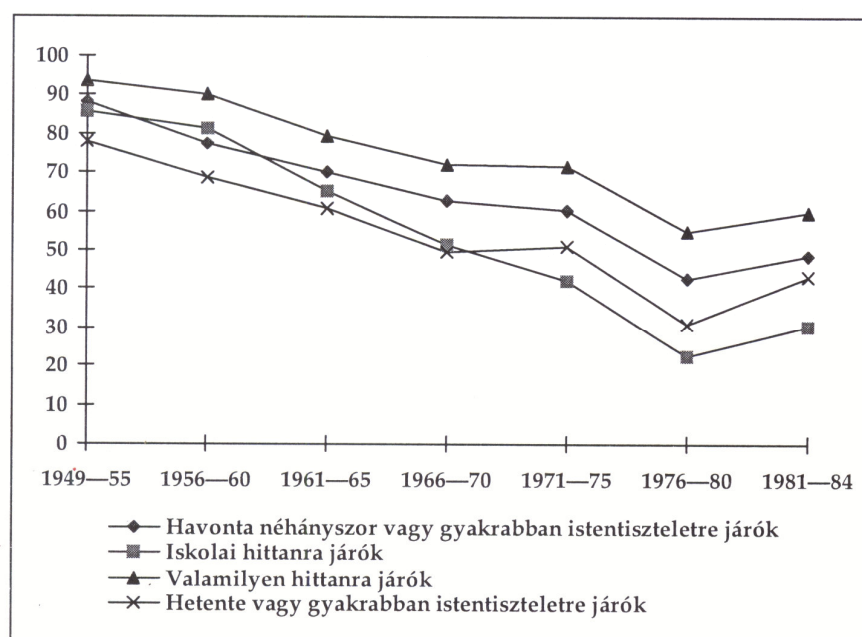
Tanulmányunk záró részében megkísérlünk választ adni arra, hogy a különböző időszakokban mely társadalmi csoportok járták hittanra gyerekeiket. Úgy véljük, noha a tanulmány az iskolai hitoktatás kérdésére koncentrált, érdemes – kontrolladatként – megvizsgálnunk, hogy az adott társadalmi csoportban hogyan alakult a szekularizáció és hogyan alakult a gyerekek templomi hittanra járása. (Bár szerepelt a kérdések között, nem térünk ki arra, hogy részesült-e a gyerek családjá részéről „vallásos nevelésben”, minthogy az erre adott válasz lényegesen szubjektívabb, mint a hittan, vagy istentisztelet-látogatás gyakoriságára való visszaemlékezés.

Az istentiszteletre járás és a hittanra járás a vidékiek körében (Tárki)

	1949– 1955	1956– 1960	1961– 1965	1966– 1970	1971– 1975	1976– 1980	1981– 1984
Havonta néhányszor vagy gyakrabban istentiszteletre járók	88,3	77,6	70,3	62,6	60,4	42,5	48,4
Iskolai hittanra járók	85,6	81,3	65,3	51,3	42,1	22,6	30,4
Valamilyen hittanra járók	93,5	90,0	79,6	72,2	71,4	54,9	59,8
Templomi hittanra járók	63,7	63,1	64,8	56,3	61,9	10,6	8,0
Hetente vagy gyakrabban istentiszteletre járók	78,1	68,8	60,6	49,3	50,9	31,1	42,9

8. grafikon

A falvak lakosságának hittanjárási szokásainál világosan érzékelhető a következő: azok, akik havonta néhányszor vagy ennél gyakrabban járatják istentiszteletre a gyerekeiket, mindig valamivel kevesebben vannak, mint akik valamilyen hittanra járatják. Ez a különbség az évtizedek múlásával enyhén növekszik. Ennek magyarázata, hogy a bérnálás-hoz stb. szükséges némi templomi hittanulás.

Az iskolai hittanra járók aránya az ötvenes években nagyjából együtt halad a templomjárók arányának változásával, a hatvanas években viszont az iskolai hittan aránya némileg gyorsabban csökken, mint a templomjáróké. A hetvenes–nyolcvanas évek csökkenése viszont párhuzamos.

Ez azt jelenti, hogy amennyiben a havonta vagy annál gyakrabban templomba járó gyerekeket tekintjük a hittan-tanítás „piacának”, akkor az iskolai hittan kínálata lassan szűkül.

A heti templomjárók eredetileg jóval kevesebben vannak, mint az iskolai hittanosok. A két görbe a hatvanas évek második felében metszi egymást, ettől kezdve a heti templomjárók száma meghaladja az iskolai hittanra járók számát.

Nyugodtan elmondhatjuk tehát, hogy az ötvenes–hatvanas években éppen azért tűnik nagyobbak az iskolai hitoktatással kapcsolatos konfliktus, mert az egyházas és a szekularizáció útján megindult falusi hívők még némileg jobban igénylik azt, többször fordul elő, hogy – mondjuk egy esztendőre – beíratják a gyereket. Ezzel kapcsolatban érik őket konfliktusok.

A későbbi időszakban viszont a gyerekeiket egyházasan nevelő falusiak kevésbé íratják be gyerekeiket iskolai hittanra, természetesebb közeg a templomi hittan.

(Sajnos nincsen arról adatunk, hogy a templomi hittan melyik időszakban jelentett tényleges hitoktatást – illegálisan vagy a hetvenes évektől legálisan – és mikor egyszerű felkészítést a bérnálásra, konfirmácóra, stb.)

Az istentiszteletre járás és a hittanra járás a városiak körében (Tárki)

	1949–55	1956–60	1961–65	1966–70	1971–75	1976–80	1981–84
Hetente vagy gyakrabban	64,9	47,2	27,9	23,6	26,0	21,6	10,5
Havonta néhányszor vagy gyakrabban	71,2	57,6	42,2	29,1	31,2	33,3	18,7
Iskolai hittanra járók	69,4	49,5	26,7	11,8	10,4	8,3	5,2
Templomi hittanra járók	69,4	57,9	34,8	35,5	36,5	33,3	22,4
Valamilyen hittanra járók	85,6	71,0	43,0	36,4	36,5	34,2	23,9

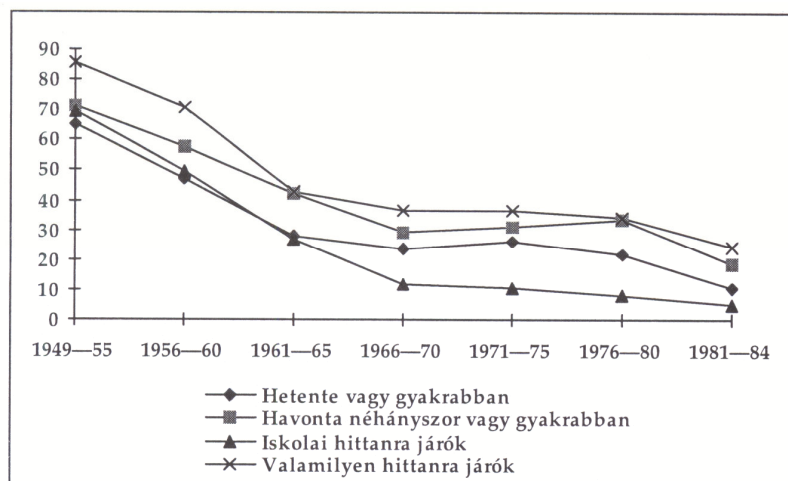
Az ábrán látható, hogy a városi népesség körében a hetente és annál gyakrabban, ill. a havonta néhányszor és annál gyakrabban templomba járó gyerekek aránya nagyjából párhuzamosan csökken. Az iskolai hittanra járók aránya eredetileg a két érték között van, a hatvanas évek elején már egybeesik a hetenként vagy annál gyakrabban templomba járókéval, attól kezdve pedig következetesen alatta marad annak.

Számos közhellyel rendelkezünk arról, milyen tényezők befolyásolták az elmúlt évtizedekben, hogy járt-e valaki iskolai hittanra, vagy nem. Ezek a tényezők – városiasodás, szülők iskolázottságának emelkedése, a szülők foglalkozási csoportjának emelkedése, szülők templomjárásának csökkenése – együttesen befolyásolták a hittanra járók számát.

Ezért először azt vizsgáltuk meg – regresszió-analízis segítségével –, hogy mely változók csökkentik leginkább – s különösen az egyes alnépességekre vonatkozóan – az iskolai hittanjárást. (Természetesen a változóink jó része nem folytonos. A regresszió-analízis azonban így is eredményhez vezet, ha hasonlóan skálázott változókról van szó: pl. az anya iskolázottsága és az apa iskolázottsága ugyanúgy van skálázva, egyikőjüket a másik tehát már ki tudja „dobni”).

A teljes 1949 és 1984 közötti 10 éves népességre nézve, ahogy ez a fentiek alapján is várható, a legerősebben hat a születési év, tehát hogy milyen generációhoz tartozik a tanuló. Hasonlóan erősen hat az anya vallásossága, illetve a gyerekkori település típusa. A gyerek felekezeti hovatartozása csak akkor hat a hittanjárásra, ha a katolikus–görög katolikus és református népességet tekintjük az egyik csoportnak, a többiek pedig egy másik – erősebben szekularizált – csoportnak. (Ez azt jelenti, hogy a tradicionális nagy vallásokba keresztelték között nincs különbség!) Hat továbbá az apa foglalkozási csoportja és az anya életkora is.

9. grafikon

Miután – várakozásunknak megfelelően a település típusa erősen hatott a hittanjárásra, külön-külön megvizsgáltuk a vidéki és városi népességet.

Vidéken továbbra is erősen hat az anya nevelő hatása – most már nem csak az anya istentiszteletre járásának hatása és korcsoportja, de felekezeti hovatartozása is hatni kezd. (Utóbbi ki is szorítja a tanuló felekezeti hovatartozásának befolyásoló erejét.) Az apa foglalkozása továbbra is hat.

A városokban az anya istentiszteletre járásán, a tanuló generációs hovatartozásán és az apa foglalkozási csoportján kívül – ha gyengén is – de a nagyszülők felekezeti hovatartozása hat. Kimondhatjuk, hogy a család katolikus vagy protestáns gyökerei a vidéki népességben közvetlenül – tehát az anya felekezetén át – hatnak, addig a városokban közvetetten, akár úgy is, hogy a szülő – legalábbis az apa szekularizált.

Valamiféle összefüggés azonban a felekezetiiséggel mégiscsak kimutatható. Ezért külön megvizsgáltuk a katolikus, és külön a protestáns népességet.

A katolikusoknál a megszokottakon – generáció, anya istentisztelet járása, anya generációja, apa foglalkozása – kívül hatni kezd az apa istentisztelet járása is.

A protestáns népességnél – mely persze egy jóval kisebb népesség – viszont csak az anya istentisztelet járása és a gyerek korcsoportja hatott.

A vidék–város és a katolikus–protestáns csoportokra tehát különböző meghatározók jellemzőek. Mindegyikre igaz azonban, hogy az anya vallásossága és a gyerek születésének időpontja elkerülhetetlen meghatározó tényezők.

Utóbbiból kiindulva megvizsgáltuk, hogy az egyes történelmi időszakokban melyek a meghatározó erők.

A 60-as években 10 évek között a legerősebb magyarázó erőt az anya istentiszteletre járási szokásai jelentik. Rendkívül figyelemreméltó azonban, hogy azonnal ez után ismét a születési év következik. Azaz még egy generáción belül is meghatározó, ki született néhány évvel előbb, s ki néhány évvel később. Az apa foglalkozása mellett a gyerek felekezete úgy érinti a hittanra járást, hogy a katolikus–görög katolikus–református tömb, illetve az azon kívüliek ekkor már elválnak. Az apa foglalkozása mellett – ha gyengén is – de már az anya foglalkozása is szerepet kezd játszani.

A hetvenes években is az anyák szerepe a döntő. Az anya istentiszteletre járása mellett, az anya korcsoportja is nagy jelentőségre emelkedik. Továbbra is – generáción belül is! – faktor az életkor. Az apa befejezett iskolája gyengén, de hat.

A nyolcvanas évek elején tízévesek már jóval kevesebben estek a mintába. Épp ezért nincs különösebb jelentősége, hogy e csoportban a magyarázatot már nem az anya, hanem az apa istentisztelet-látogatása jelenti s gyengén hat még az anya foglalkozása is. (A magunk megnyugtató végett átfedéssel is megnéztük a generációkat, azaz a hetvenes évek második felében 10 éveket összevontuk a nyolcvanas évek első felének 10 éveivel. Az ismert helyzet ettől visszaállt: az anya istentiszteletre járása kiszorította az apa istentiszteletre járását.)

Az egyes generációkat – az ötvenes évek kivételével – tehát közel hasonló mértékben meg tudjuk magyarázni, mint az egész mintát. Lényegében valamennyi korcsoportra külön-külön is jellemző az anyák vallásosságának meghatározó mivolta. A hatvanas évektől az apa – iskolázottságban, foglalkozási hierarchiában elfoglalt helye is a magyarázó erők közé emelkedik.

Ha nem nyugszunk bele abba, hogy az ötvenes évekre nincsen magyarázat, tovább bonthatjuk a mintát – vidékre és városra.

Az ötvenes években vidéken az anya istentisztelet látogatása, felekezete mellett a születési év továbbra is osztóvonalként működik.

Miután úgy tűnik, hogy az anya istentiszteletre járása olyan erős faktor, amit semmilyen módon nem lehet megkerülni az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a különböző mértékben templomjáró anyák gyerekei körében vizsgálódjunk.

Az anya istentiszteletre járásának figyelmen kívül hagyása esetén a teljes népességben az apa istentiszteletre járása, az apa foglalkozása, a gyerek születési éve és a gyerek – fentiekben már leírt módon csoportosított – felekezeti hovatartozása veszi át a vezető szerepet. Az anyák szerepe három módon marad meg: viszonylag erősen az anyák foglalkozása, ennél lényegesen gyengébben az anyai nagyszülők felekezete, és az anya korcsoportja kér részt a tolóerők között.

A hetente templomjáró anyák gyerekei körében a meghatározó faktor az apa foglalkozása. Erősebb összefüggést mutat ez a hittanjárással, mint a gyerek születési éve. Ez azt jelenti, hogy az anyák istentisztelet-látogatásának hittanra toló erejét az apák társadalmi pozíciója erőteljesebben ellensúlyozta, mint az évtizedek múlása.

A heti templomjáró anyák gyerekei körében az ötvenes években az apa felekezete hatott még. A hatvanas években lépett be az apa foglalkozása. Az évtizeden belüli vizsgálatnál a születési év már nem játszik szerepet.

Az apa iskolázottsága minden szekularizációs feltevés szerint érinti a vallásosságot, s az iskolai hittanra támasztott igényt is. Ugyanakkor nem sikerült olyan módon csoportosítani az egyes iskolázottsági mutatókat, hogy a hittanjárást közvetlenül magyarázó változót nyerjünk. Eredeti hipotézisünk szerint ennek oka az, hogy a vallásosság a nyolcvanas években legalábbis nem lineárisan függ össze az iskolázottsággal. Azaz a teljes népességet vizsgálva a legiskolázatlanabbak erősebben vallásosak, mint a nyolc általánost végzettek. A „mélypont” a szakmunkásképzőt végzettek köre, innentől a vallásosság lassan emelkedni kezd.

A keresztábrából azonban kiderült, hogy az iskolai hittanoktatás igénybevételével kapcsolatban ez az *U* görbe nem írható le.

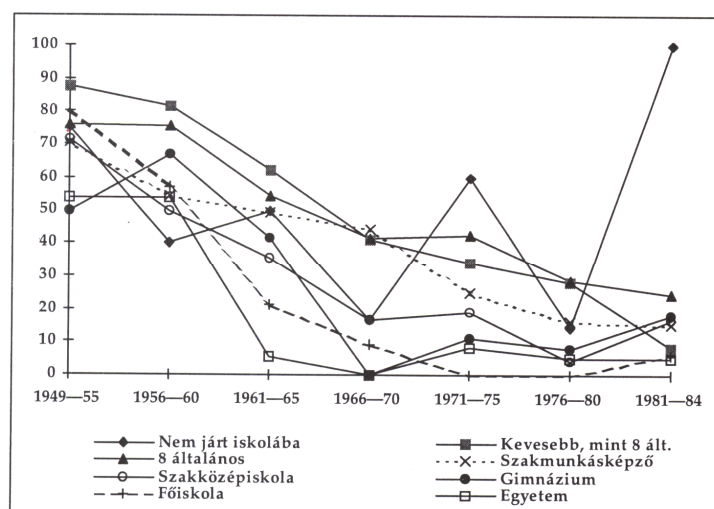
A következő táblázat és grafikon azt szemlélteti, hogy az egyes megfigyelési időpontokban az egyes iskolázottsági csoportok hány százaléka járatta iskolai hittanra gyermekét.

10. táblázat

Az apa iskolázottsága és a gyermek iskolai hittanjárása (Tárki)

	1949–55	1956–60	1961–65	1966–70	1971–75	1976–80	1981–84
Nem járt iskolába	75	40	50	16,7	60	14,3	100
Kevesebb, mint 8 általános							
8 általános	87,7	81,7	62,3	41,2	34,3	28	8,3
8 általános	75,9	75,8	54,5	41,7	42,4	28,8	24,6
Szaktanulmányok	70,4	54,2	49,3	44,3	24,7	16	15
Szakközépiskola	71,4	50	35,3	16,7	18,8	4	16,7
Gimnázium	50	66,7	41,7	0	11,1	7,7	18,2
Főiskola	80	57,1	21,4	9,1	0	0	5,9
Egyetem	53,8	53,8	5,3	0	8,3	5	5

10. grafikon

A vonalak első pillantásra meglehetősen kaotikusnak tűnnek. Ennek legfontosabb magyarázata azonban az, hogy bizonyos kategóriák egyszerűen eltűntek, vagy minimálisra mérséklődtek az évek folyamán.

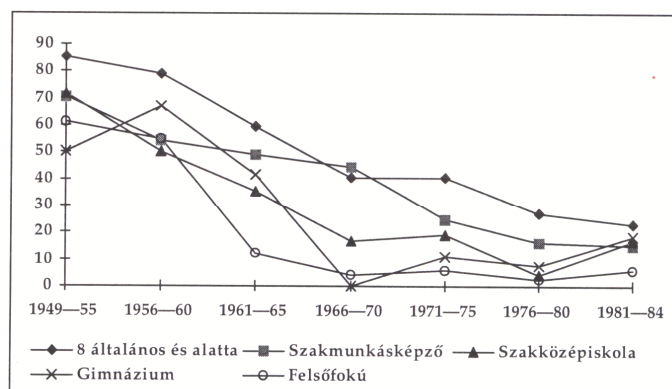
Épp ezért táblázatunkat összevont formában is érdemes megvizsgálni:

11. táblázat

Az apa iskolázottsága és a gyermek iskolai hittanjárása – 2. változat (Tárki)

	1949–55	1956–60	1961–65	1966–70	1971–75	1976–80	1981–84
8 általános és kevesebb	85,37	79,06	59,23	40,44	40,43	27,35	22,88
Szaktanulmányok	70,4	54,2	49,3	44,3	24,7	16	15
Szakközépiskola	71,4	50	35,3	16,7	18,8	4	16,7
Gimnázium	50	66,7	41,7	0	11,1	7,7	18,2
Felsőfokú	61,08	54,96	12,13	4,17	5,86	2,38	5,71

11. grafikon

Az összevont kategóriák alapján már megállapíthatjuk, hogy az általános iskolát elvégzett, vagy annál kevesebb osztályt végzett apák gyerkeinek hittanjárása egyenesen csökken. A szakmunkásképzőt végzett apák hittanjárati szokásaik tekintetében általában valamivel szekularizáltabbak, mint a kevésbé iskolázottak – de ez a különbség csökkenőben van.

A szakközépiskolát végzetek – pontosabban, minthogy új iskolatípusról van szó, azok, akiket gyerkeik a kilencvenes években ide soroltak – eredetileg a szakmunkásokkal azonos mértékben járaták hittanra gyerekeiket, az idők során azonban lényegesen szekularizáltabbakká váltak.

A minta úgy alakult, hogy a gimnáziumot végzetek igen alacsony számban kerültek bele, így annak ingadozásából mélyebb következtetést levonni nem lehet.

A felsőfokot végzetek gyerkeit az ötvenes évek elején még közel 60%-ban járaták, ez a hatvanas évek első feléig radikálisan, később enyhén csökkent a szám később stabilizálódott.

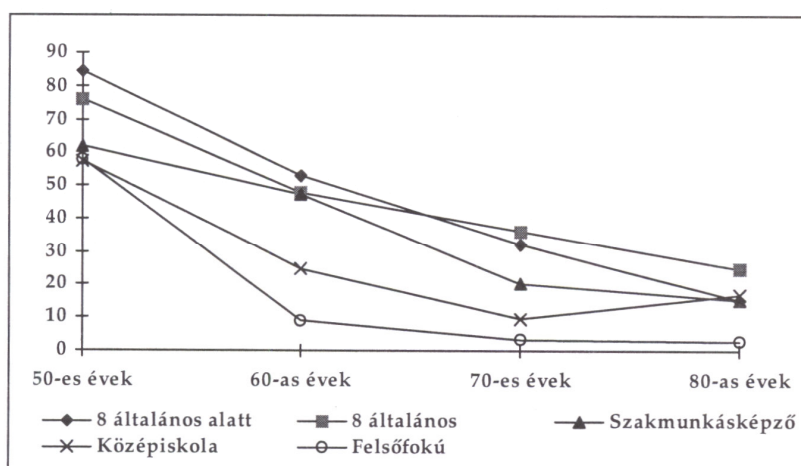
Végezetül, részben a viszonylag kaotikus középiskolai eredmények ellensúlyozására is, nem öt, hanem tízéves ciklusokban és az iskolatípusok másféle csoportosításában is szemléltetni szeretnénk az adatokat:

12. táblázat

Az apa iskolázottsága és a gyermek iskolai hittanjárása – 3. változat (Tárki)

	50-es	60-as	70-es	80-as
8 általánosnál kevesebb	84,2	53,1	31,9	15,4
8 általános	75,8	47,8	36	24,6
Szakmunkásképző	61,9	47,1	20,1	15
Középiskola	57,1	24,6	9,5	17,1
Felsőfokú	57,9	8,8	3,4	2,9

12. grafikon

A kép némileg tisztul: az ötvenes években nagyjából két blokkot különböztethetünk meg: a hittant a kevésbé iskolázottak látogatják 70–90%-os arányban, a szakmunkásképző és annál magasabb végzettségű népesség nagyjából egy tömbben, 60% körül áll. A csökkenés nyomán a 60-as és 70-es években az iskolázottabb tömb szétszóródik, azzal az egyértelmű jelentéstartalommal, hogy minél iskolázottabb volt az apa, annál kevésbé járatja hittanra gyermekét. Az utolsó néhány év alapján számított „80-as” évek még nem tesznek megengedhetővé következtetést a tendencia megváltozására.

Megjegyzendő, hogy miközben az egész népességben, s általában a szülők körében növekedett a közép- és felsőfokot végzetek aránya, addig a hittanosok körében csökkent.

Kérdés azonban, hogy az iskolázatlanság önmagában is kihat-e az iskolai hittanjárás valószínűségére, vagy pedig az iskolázatlanok „falulakó” minőségükben járatják inkább hittanra gyermeküket.

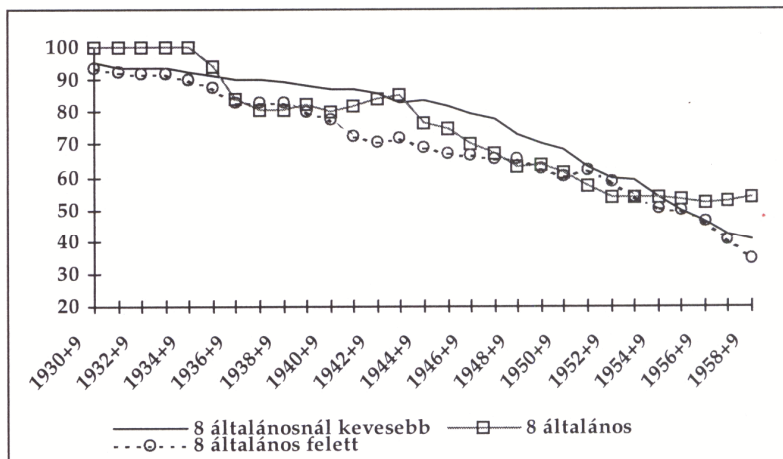
Azaz meg kellene vizsgálnunk, hogy a falusi lakosságon belül hogy alakul az iskolázottak és iskolázatlanok iskolai hittanjárása.

Természetesen a szokásos tízéves csúsztatott korcsoportos ábrázoláshoz kell fordulnunk. A látványosabb ábrázolhatóság érdekében többféleképpen is csoportosítottuk az adatokat: úgy hogy a 8 általánosnál kevesebbet, éppen annyit, és annál többet végzeteket vizsgáltuk meg – majd pedig külön megvizsgáltuk a nyolc általánost és annál többet végzetek összevont adatait. Tudnunk kell ugyanis, hogy az időszak kezdetén még alig vannak nyolc általánost végzetek,

tehát inkább az összevont adat és a teljes iskolázatlanság különbözősége a figyelemreméltó, az időszak közepére viszont jellegadó csoporttá válik falun is a nyolc osztályt végzett apa, a vizsgált időszak végére pedig a nyolc osztálynál többet végzetek is jellegzetes csoportjaivá válnak a falusi társadalomnak.

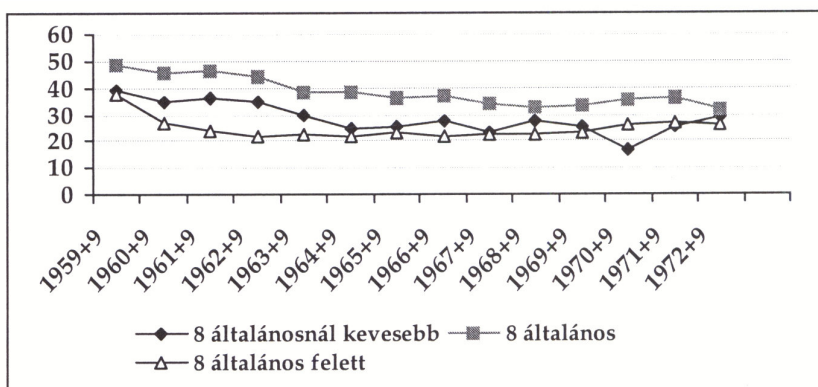
A látványosság kedvéért időben is ketté osztottuk az adatsort.

13. grafikon

A falusi iskolai hittanjárás csökkenésének első szakaszában az iskolázatlanabb szülők valamivel intenzívebben járatták iskolai hittanra gyermeküket.

14. grafikon

A második szakaszban a falu jellegadó legnagyobb csoportja, vagyis a nyolc általánost végzett apáknak már kevesebb, mint fele járatja iskolai hittanra gyermekét. Igen jellemző módon a náluk iskolázottabbak is, de a kevésbé iskolázottak is kevésbé járatják hittanra a gyermeket. Sajnos azonban a csoportok itt már rendkívül kicsik.

A nagy iskolázatlan csoportok tehát mindig inkább járatják gyermeküket hittanra, mint az iskolázottabb csoportok. Az iskolázottság falun is valószínűsíti az iskolai hittanról való mind nagyobb mértékű lemondást.

Ez tehát az a „társadalmi állapot”, amely az iskolai hittanoktatás fejlődését jellemzi a negyvenes évek végétől a nyolcvanas évek elejéig terjedő időszakban.

A következő vizsgálati lehetőség az 1990-es évek mintáján lesz már csak adott.

Vallásosság a kilencvenes évek három nemzedékében

A vallásosság mutatói

A vallás oly mértékig komplex jelenség, szakirodalma olyan mérhetetlenül gazdag, hogy ezzel kapcsolatban még a legrövidebb historiográfiai áttekintés is messze meghaladná e tanulmány kereteit. Ráadásul nincs is rá szükség. Kötetemben eddig sem a vallásosságról szoltam, hanem az *intézményes* vallásosságról, s különösen annak megnyilvánulási formáiról. Lenski híres munkájában, a *Religious Factor*-ban (1961) négy alapvető dimenziót különböztet meg: 1. vallási (rituális) részvétel, 2. doktriner ortodoxia, 3. vallási élmény, 4. a vallási csoport-tagként való önmegkülönböztetés. Ezek közül ránk leginkább az első tartozik. Glock és Stark (1965) a vallásosság öt dimenzióját feltételezi: 1. Ideológiai dimenzió (vallási hiedelmek); 2. Rituális dimenzió (vallásgyakorlat); 3. A vallásos élmény dimenziója; 4. Intellektuális dimenzió (vallási ismeretek); és 5. Konzekvencionális dimenzió (a vallásosság hatása életmódra, morális felfogásra, stb.). A társadalom és egyén vallásosságának kutatásában a Glock- és Stark-féle dimenzióknál pontosabbat máig sem alkotott senki (Szántó: 1997).

Az alábbi elemzés mégsem ennek logikája szerint halad, mégpedig azért nem, mert a kutatás célja szerint a vallásosságnak két alapvető dimenzióját lehet megkülönböztetni a világnézetit és az intézményest.

Amennyiben a népesség világnézeti állapotát vizsgáljuk, a különféle – istennel, ördöggel, túlvilággal, lélekkel kapcsolatos – állításokkal való egyetértés mértéke szerint oszthatjuk csoportokra az embereket. (A vallásszociológia Glock és Stark alapvető műve nyomán ezt nevezi a vallásosság ideológiai dimenziójának.) Ugyanide tartoznak azok a kutatások, melyek arra irányulnak, hogy az egyén szerint mi Isten „funkciója” a történelemben és az egyén életében, mennyiben ismerendő el Jézus az Isten fiának, Istennek vagy rendkívüli embernek, stb.

E komponensek alapján a társadalom vallásossági állapota meglehetősen aprólékossággal leírható. A kutatásokból, kérdőívekből megtudhatjuk, hányan értenek egyet Isten vagy „valamilyen mindenható lény” létezésével, hányan fogadják el a feltámadás gondolatát, mennyien értenek egyet a túlvilág létezésével, hisznek e a Sátánban, stb. Hasonlóképpen több kutatás rákérdez, hogy volt-e a válaszolónak „vallásos élménye”, voltak-e megvilágosulási pillanatai, stb.

Ezt a világnézeti állapotot nem lehet automatikusan egyházi kötődésre lefordítani, még kevésbé lehet arra következtetni, hogy az egyházak történelmileg kialakult szekuláris világban betöltött szerepei közül a megkérdozett mit támogat s mit nem. Nem árt felfigyelni arra, hogy a „világnézeti értelemben vett” vallásosságnak csak a vallásosak egy része szempontjából megjelenítője valamilyen intézményesen megragadható egyház. (Például az Istenben nem, de a túlvilágban, szellemekben, mágiában, csillagokban hívők, ezen a „világnézeti” tengelyen közelebb vannak a vallásos végponthoz, mint az Istenben nem hívők. Minthogy azonban az istenben nem hívők nagy része csak szekularizálódott, de nem aufklerista vagy ateista, az előbbi csoport számára pedig a világnézete, hitrendszere szubjektíve is fontos, ezért az előbbi csoport valójában távolabb van a történelmi egyházaktól, mint az utóbbi.)

A vallási önbesorolás kérdései is szakmai vitákat váltottak ki. Két olyan csoport van, amely vizsgálatunk szempontjából szóba jöhet. Az egyik a tágabban vett vallásosak, a másik ezen belül az egyházasak csoportja. A közvéleménykutatásban eddig kialakult módszerek szerint a vallásosságot az alábbi módokon határozzák meg:

1. Kérdés arról, hogy vallásos vagy nem vallásos a kérdezett. Ez a dichotómia tulajdonképpen inkább a vallásosság ideológiai dimenziójához tartozik. Mindenesetre nagyon erősen mos össze mind részvételi, mind következményes értelemben különböző vallásosságformákat.

2. Hasonló kérdés eltérő eredményeket hozhat egy olyan kérdéscsoportban, melyben az embereknek több szempont alapján kell besorolniuk magukat (pl. inkább szegény/inkább gazdag, inkább jobboldali/inkább baloldali, stb.). Itt az inkább vallásosok száma erősen összefüggésbe kerülhet az előző kérdésekre adott válaszokkal. Ez a dichotómia is nagyon erősen mos össze mind részvételi, mind következményes értelemben különböző vallásosság-formákat.

3. Informatívabb jellegű az a kérdés, amely idődimenziót is visz a vizsgálatba: régebben vallásos volt, most már nem/régebben sem, most sem, stb. E változóhoz négy alternatíva tartozik. E módszer előnye, hogy megfelelő kategóriákat összevonva „durva kérdés” nélkül alkothatjuk meg a jelenleg vallásosak és nem vallásosak csoportjait.

Információt szerezhetünk az egyéni életúton belül lejátszódott szekularizációval kapcsolatos önreflexióról is. A módszer fokozott hátránya viszont, hogy az önmaguk következetességére büszke emberek életük bizonyos határozott, „ellenőrizhető” választásait (egyházi iskola, egyházi esküvő, MSZMP-tagság) tekintik irányadónak, s ehhez képest kívánnak következetesnek mutatkozni. A másik hátrány pedig éppen a módszer előnyével – az egyéni életúton belül lejátszódott szekularizációval kapcsolatos önreflexióval – áll kapcsolatban. Azaz a válaszoló nem környezetéhez, referenciacsoportjához méri vallásosságát, hanem egykori önmagához. A dichotóm választás szerint szinte biztos, hogy „nem vallásosnak” minősíti magát, aki korábban sosem járt templomba, de most már évente egyszer elmegy. Ezzel a kijelentéssel a heti templomjáró, egyházas emberek nyilván egyet is értenek. Ha azonban az idődimenzió is felmerül, elképzelhető, hogy ugyanaz a személy a „régiben nem voltam vallásos, de ma már igen” alternatívát választja. Minthogy egy korrekt vizsgálatban az életkorának fontos szerepe van, nyilván értelmezhetlenné válik a régen és a régiben fogalma. Honnan tudhatjuk, mit ért a saját szellemi pályára vonatkoztatott „régiben” meghatározás alatt egy húszéves és egy ötvenéves ember?

4. Lehetséges megoldás, hogy a vallásosság mértékét szöveg nélküli skálával jelezzük, például azt kérjük, hogy az emberek helyezték el magukat az egytől tízig vagy egytől hétig terjedő skálán, vallásosságuk mértéke szerint. Az ilyen skálák hátránya, hogy egyfelől „középre húznak” (minden bizonytalan kategória a közepet keresi) másfelől pedig a hitükben biztos emberek is kerülni fogják az 1-es kategóriát, hiszen szinte mindenki ismer önmagánál vallásosabb embert. Közismerten vitatható az is, hogy vajon az 1-es és a 3-as érték között ugyanakkora távolság van-e, mint a 2-es és a 4-es érték között.

5. Tomka Miklós vezette be a szöveggel ellátott ötfokozatú skálát. Akik „az egyház tanítását követem” kategóriát választják, azok általában más mérőszámok tekintetében is egyházasak. Ők általában többen vannak, mint a hetente misére–istentiszteletre járók, de általában kevesebben, mint a hetente és havonta istentiszteletre járók együttesen. A következő csoport, a „maga módján vallásosak” csoportja azonban kezelhetetlen. Először is a „maga módján” kifejezés rendkívül vonzó mindazoknak, akik a lelkiismereti meggyőződést belső kérdésnek tekintik, s ezért sem az egyházak, sem a helyi társadalom, sem az (évtizedekig ateistának tekintett) politika által megfogalmazott elvárásokhoz nem kívánnak igazodni. Ha a társadalom világnézeti állapotát filozófiai megfontolásból kutatjuk, akkor talán kisebb a jelentősége annak, hogy e csoporton belül hatalmas eltérések vannak, hiszen a „materializmus–idealizmus–tengelyen” ez a kijelentés elhelyezhető – mindenképpen az utóbbi csoportot erősítve. Ha azonban az intézményes következményeket vizsgáljuk, a használhatóság egészen más. A csoporton belüli eltérések eredményeképpen a maga módján vallásos tömeg – a népesség fele! – átlagosan a teljes népességhez sokkal inkább hasonlít, mint az egyházasakhoz. Ez azonban azt jelenti, hogy mind a részvételi, mind a következményes vallásosság szempontjából használhatatlanná válik e kategória. (A világnézeti besorolás szempontjából javít a dolgon, ha – ahogy ezt Kovács András teszi – az inkább vallásos/inkább nem vallásos kérdést és a Tomka-skálát együtt alkalmazzuk, és keresztátlájuk alapján alkotunk csoportokat. A világnézet és az egyház mint intézmény közötti kapcsolat mértékét azonban ez a megoldás sem képes jobban mérni.) (Kovács, s. a.) Az önbesorolás valamennyi módja tehát igen vitatható. A vallásossággal–egyháziassággal kapcsolatban az a kérdés fontos számunkra, melynek megragadható intézményes vonatkozásai vannak. Ezek a következők:

1. A vallási ismeretek (Ez is egy Glock–Stark-dimenzió); 2. a hitéletre való igények (ez többé-kevésbé a Glock–Stark-féle rituális dimenzióval azonos); 3. a vallásosság következményei: a) a világnézetileg elkötelezett iskolával, szociális otthonnal, médiával, illetve az el nem kötelezett iskolán, szociális otthonon, médián belüli vallásos „tevékenységgel” kapcsolatos igények; b) azok a vélemények, amelyekből az egyház–állam-viszony helyesnek tartott módjára, illetve az egyházak politikai, kulturális, erkölcsi, stb. szerepvállalásának támogatottságára lehet következtetni.

A felekezetiiség jelentése

A szakértők között viták folynak a „milyen vallású ön?” kérdésre adott válaszok tényleges társadalmi értelmével kapcsolatban is. Az egyik értelmezés szerint, aki bármilyen értelemben magáénak nevez meg egy felekezetet, azt az adott felekezet tagjai között kell számon tartani. Ez az álláspont vagy a felekezetbe való bejegyzés tényére kérdez rá – abból a megfontolásból, hogy e bejegyzés a népesség óriási része tekintetében mindenképpen meghatározta a miliót, amelyben a gyermek felnőtt –, vagy pedig a „milyen vallású ön?”, esetleg a „milyen valláshoz tartozik?” kérdésre adott válaszok szerint osztaná be az egyes felekezetek nagyságrendjét. Az érvelés szerint egy ilyen nyílt önbesorolás felekezeti tagsággal egyenértékű. Ezzel az állásponttal szemben súlyos szakmai aggályaim vannak.

A szakmai aggály első indítéka, hogy a felmérések során az emberek esetleg a kérdezés tematikájához „igazítják” válaszukat – egy nyilvánvalóan a vallásossággal kapcsolatos kérdőív a felekezet megnevezést valószínűbbé teszi, mint egy mosóporhasználatot mérő kérdőív. A másik probléma, hogy a kérdés formája is a valamiféle felekezeti önbesorolás irányába hat. (Rendkívül kis – 100 fős – mintán próbáltuk ki: a „tartozik ön valamilyen felekezethez?” kérdés sokkal nagyobb arányban eredményez felekezetbe nem tartozókat, mint a „milyen felekezethez tartozik ön?” kérdése!) Megítélésem szerint a „milyen vallású ön?” kérdésre adott válasz az emberek jelentős százalékánál nem valamiféle

identitás megnevezésére szolgál, hanem az adott kontextusban információt szolgáltat. Ez az információ az emberek jelentős részénél semmi mást nem jelent, mint hogy „a családom katolikusnak, reformátusnak keresztelt annak idején, s azóta sem változtattam vallást, nem léptem ki onnan”. Mivel a társadalom e pillanatban – ahogy ezt számos más kutatás mutatja – nem ideologizált, az egyes felekezetekből szekularizálódott emberek természetes viselkedése az „elmaradás”, és nem a kilépés, a passzív vallástalanság, felekezetvesztés, és nem az aktív ateizmus vagy egyház-ellenesség. Külön kutatások lennének szükségesek annak megállapításához, mennyiben (és a népesség mekkora százalékánál) jelent bármiféle identitást, antropológiai értelemben vett önbesorolást az ilyen módon tett felekezeti önbesorolás. Az is igen izgalmas kérdés lenne, hogy az identitásnak, önbesorolásnak milyen okai, milyen forrásai vannak. Lehetséges ok az előző generációhoz való viszony: sokan feltehetően ezzel fejezik ki, hogy szüleikhez, nagyszüleikhez, akiktől térben, iskolázottságban, értékekben, már számukra is fájdalmas módon elszakadtak, még kötődnek valamiképp. Mások esetleg képesek olyan közös kulturális elemeket megnevezni, melyek a hasonló felekezetűekkel összekötik őket. Az egyes felekezetek kulturális örökségében való jártasság – a bérmlás, a kipa, és hasonló „felekezeti” kifejezések pusztán ismerete – az azonos felekezetben neveltek közös „nyelve”. (Azaz az alacsonyabban iskolázottak nagyobb valószínűséggel ismerik „saját” felekezetük ilyen kifejezéseit, mint más felekezetekéit.) Tudjuk azonban – éppen a nemzetiségi kutatásokból –, hogy milyen óvatossággal kell kezelnünk a nyelvet, a tradíció ismeretét és az adott nemzetiséghez, kultúrkörhöz való identifikálódásnak a különbözőségét, s csupán részleges átfedését. Ismét mások számára nem az a releváns információ, hogy az ő családjának tradíciója pl. református, hanem az, hogy másoké nem az. Azaz egy történetileg többfelekezetű – és nem is mindig felekezeti elöljáró-mentes, békés – társadalomban a „milyen felekezetű ön” kérdésre adott felekezet-megnevezés nagyobb valószínűséggel következik be, mint azokban a lényegileg egyfelekezetű társadalmakban, ahol ez nem a más emberektől való (talán természetes, de történetileg emlékeztető) különbözőséget jelzi, hanem a konkrét, egyetlen szóba jöhető felekezethez való hozzátartozást. Ezt mutatja, hogy például Angliában oly nagy számban jelentik ki az emberek, hogy nem tartoznak felekezethez. Vagy ahol az egymás mellett élés régen természetes, viszont totálisan intézményesült – például Hollandiában –, szintén viszonylag magas a negatív választ adók aránya. (Persze Magyarországon belül is eltérések vannak: a nem vallásos, de katolikus családból származó inkább nevezi magát katolikusnak a protestáns többségű és öndefiníciójú Tiszántúlon, mint Budapesten.) Ismét mások számára a családi történelem üldöztetései – és ezek felvállalása – jelentenek valamifajta „identitást”. Hiába tudható ugyanis, hogy 1948 után nem felekezeti, hanem „felekezet-semleges” világnézeti okokból érték a családokat sérelmek: a sérelem megjelenési formája a felekezeti elkötelezett egyesület bezárása, a család által becsült pap, vagy egykori szerzetes tanár zargatása, a felekezeti hittanon, az istentiszteleten való megjelenés állami rosszallása volt. Mi több, a nem felekezeti, hanem világnézeti sérelemről folyó közbeszéd, az információátadás az újabb generációnak, a megsértett közösség hagyományos „nyelvén”, a felekezetén folyt.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a „milyen vallású ön” kérdésre egy felekezet nevével válaszolók egy része technikai információt adott, más része valamilyen tudati állapotot, identitást, kulturális örökséget, „differentia specifica-t” nevezett meg. Megítélésem szerint semmiképpen nem lenne korrekt a „milyen vallású ön” kérdésre a fenti okokból adott válaszokat bármely konkrét felekezethez, mint szervezeti egységhez, költségvetéssel és a „tagok” nevében nyilatkozó vezetőkkel rendelkező jogi személyhez, vagy akár tudatos, meghatározott szabályokat önként vállaló emberek közösségéhez való tartozással azonosítani.

Nemcsak a külvilág szempontjából lenne „sérelem”, ha minden önmagát „katolikusnak” nevezőt egyháztámogatónak, közösséghez tartozónak tekintenénk. A tagok, „aktivisták” ugyanis pénzzel, munkabefektetéssel, „szavazattal” vagy legalábbis identitásuk egy darabjával fejezik ki tartozásukat a szervezethez, a közösséghez, és nem pusztán egy így is érthető szó kimondásával. Utóbbi jelenséget egyházi nyelvire is lefordíthatjuk: az igazi, a mély vallásosság és a felszínesség meg nem különböztetése, az igazi egyháztagság jelentőségének lebecsülése rejlik abban, ha egyformán kezeljük, mondjuk az aktív református egyháztagságokat a „milyen vallású ön” kérdésre ugyanezzel a szóval válaszolókkal. Közismert az érv is, hogy az egyházak szolgáltatása olyan sajátos, hogy „tagság” kifejezésére képtelen embereket, vagyis tágabb kört is elér. Ezen érv szerint a „potenciális” tagok, a szolgáltatások potenciális hasznélvezői arányát lehetne abból felmérni, hogy ki milyen felekezetűnek mondta magát. Ez a sajátos „szolgáltatás” azonban már kivétel nélkül olyan tevékenység, amely önmaga sajátosságaitól és méretétől és nem a magukat egyik vagy másik felekezethez sorolók számától függ. Vagyis az evangélikus hittan iránti igény éppúgy külön kérdés, mint a baptista szociális otthon iránti. S nem kétséges, hogy Európa közepén nem függhet a görög katolikusok demográfiai és területi mobilitásától a műemlék templomok fenntarthatósága, mint ahogy a vidéki zsidó temetők sem lehetnek a holokauszt késői áldozatai. (Ez nem egyszerűen saját „sollen” álláspontunk, hanem a közvélekedés sem köti a műemléktemplomokkal, illetve temetőkkel kapcsolatos társadalmi-állami felelősséget a hívők számához.) A nemzetközi vallásszociológiai szakirodalom szerint ugyanakkor a nagyegyházi értelemben vett felekezeti hatása csökken, az egyes véleményekkel való egyetértést sokkal inkább a vallásosság–nem vallásosság, mint a protestáns–katolikus mivolt határozza meg. Mintánkban, az Oktatáskutató Intézet 1992-es felekezet-kutatásában a magyarországi felnőtt népesség felekezeti megoszlásának legbővebb értelme a következő:

1. táblázat

	<i>Bejegyzés</i>	Arány (%)
Eredetileg milyen vallásba jegyezték be		
Katolikus	1028	74,4
Református	231	16,7
Evangélikus	57	4,1
Izraelita	6	0,5
Egyéb	7	0,5
Nem tartozik felekezethez	40	2,9
Nem tudja	2	0,2
Nem kérdezték	5	0,3
Összesen	1382	100,0

A legszűkebb értelemben azok tartoznak a felekezetekhez, akik jelenlegi vallásuként megnevezik azt, s ezzel egyidejűleg egyházuk tanítása szerint vallásosak. E szerint a felnőtt lakosság egyötöde sorolható be, ennek közel négyötöde katolikus, azaz a felnőtt népesség 15,3%-a, s 3,8 százalékra tehető a más vallásúak együttes aránya.

2. táblázat

Az egyház tanítása szerint vallásosok és felekezeti megoszlásuk

Milyen felekezetű Ön?		Arány (%)	Katolikus 212	15,3
Református	36	2,6		
Evangélikus	12	0,9		
Egyéb	4	0,3		
Nem egyházas	1118	80,9		

A tapasztalati valóság nyilván valahol a két érték között húzódik.

A generációsság jelentése

A vallásszociológiai felméréseknek egyik fontos sajátossága, hogy az idők templomjárásai szokásai, illetve véleménye szinte teljesen rányomják bélyegüket bármely más szempontból bontott kategóriára. Ugyanakkor elsikkad egy fontos vizsgálati lehetőség: az, hogy létezik egy korosztály, amely még kötelező intézményes vallási szocializációban vett részt, kötelező hittanra járt, illetve az iskoláztatási kötelezettségről szóló törvény írta elő, hogy gyermekkorában istentiszteletet látogasson. E korosztály – hagyományos felekezeti háttere erősebb, és a templomba egyáltalán nem járók aránya alacsony lévén – véleménye különösen hasznos ahhoz, hogy a katolikus–protestáns különbözőséget ábrázoljuk. Meg kell tehát határoznunk az idők, a tömegében intézményesen vallásosan szocializáltak csoportját.

A tényleges társadalmi életben és az oktatáspolitikában, az igények megfogalmazásában azonban sokkal inkább érvényesül a nagyszülők helyett a szülők korosztályának a véleménye. A „szülők nemzedékét”, a középkorúakat tehát mindenképpen érdemes megvizsgálnunk. Tanulmányunk szülő korú népességként kezeli azokat, akik nem fiatalok – tehát nem 23 alattiak, illetve bizonyos esetben nem 30 alattiak – de nem is nagyszülő korúak. Az oktatásügy számára hasonlóképpen külön is fontosak a fiatalok. A fiatalok kiemelésének két indokát is adhatjuk:

1) A fiatalok jelentik azt a csoportot, amelyre az iskola közelmúltja megkülönböztetetten hat, hiszen az életkor előrehaladtával a munkahelyek és más szocializációs közegek hatása egyre nőni fog. Így az ő „világnézeti állapotuk” tükrözi leginkább az iskola által gyakorolt hatást. 2) A fiatalok jelentik azt a társadalmi csoportot, amelynek attitűdjeiből a felekezeti oktatásra, felekezeti hitoktatásra való társadalmi igényre középtávon következtetni lehet, hiszen ők az egy évtizeden belül iskoláskorban élő gyerekek szülei. (Minthogy az adatok 1992-esek, az évtized szinte már le is telt.)

A fiatalokra vonatkozó kutatások

A magyar közvéleményben több egymásnak ellentmondó közhely van forgalomban a fiatalok vallásosságával, egyháziasságával kapcsolatban. Az egyik közhely szerint „fiatalokkal vannak tele a templomok”. Ugyanennek a véleménynek kicsit körmönfontabb megfogalmazása: a posztmodernitás korában élünk, a modernitás tulajdonsága volt

a szekularizáció, a posztmodern kultúra és életérzés által leginkább érintett fiatal nemzedék szembefordul a materializmussal és a racionalizmussal, ez pedig egyeseknél a vallásosság erősödésével jár. (Mielőtt valaki földhöz csapná a tanulmányt: nem állítom, hogy a vallásosság filozófiai értelemben függ össze az irracionálizmussal – aki olvasott például tomista filozófusokat, az biztosan nem állít ilyet.) Ugyanakkor az országos felmérések – ma még pontosan meg nem határozott okokból – 1978 körül fordulatot jeleznek: az országos mintában növekedni kezd a vallásosak száma. (Educatio: 1992:1) Ha ezt tendenciának tekintjük, akkor ugyancsak logikai okokból a fiatalabbak körében növekedni kell a vallásosságnak. Mások úgy vélik, hogy a fiatalság világnézeti helyzete szoros összefüggésben van az iskola közegével. Ezen érvelés szerint a pedagógustársadalom kiválasztásában – és kiválasztódásában – évtizedeken át nagy szerepet játszott a vallásos – egyházas felvételizők hátrányos megkülönböztetése. Ebből viszont az következik, hogy minél később járt valaki iskolába – 1948 és 1990 között –, annál nagyobb mértékben hat rá a pedagógustársadalom szekularizált mivolta. Ugyanez az érvelés azt is állítja, hogy éppen az „ateista nevelés” kérdéskörében nincsen különbség a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas évek magyar iskolája között. (Mészáros: 1995) Logikailag ebből az érvelésből az is következik, hogy minthogy újabb és újabb generációk léptek olyan korba, hogy iskolás, sőt fiatal felnőtt gyermekük legyen, a legfiatalabb generációknál már kettős nevelésről is igen kevésbé van szó: az iskolai és otthoni nevelés egyaránt zömében szekuláris jellegű. Ezen egymásnak ellentmondó megállapítások ellenőrzése rendkívül nehéz, de talán nem lehetetlen. A közvélemény-kutatások ugyanis általában lakóhelyre–iskolázottságra–korcsoportra–nemre reprezentatívak, megvizsgálható tehát, hogy a fiatalok a szülői nemzedéktől miben különböznek vallásosság, illetve egyháziasság tekintetében. A fiatalokkal kapcsolatban más kutatások is indokoltak tartották a leválasztást.

A vallási ismeretek kérdésköréről sokféle kutatás folyt. A már idézett Tomka–Molnár-féle felmérés szerint például a fiatalok több mint háromnegyede tudta, ki volt Jézus anyja. Ez a legelterjedtebb ismeret a fiatalok körében. A fiataloknak kevesebb, mint ötven százaléka tudta, hogy Jézus a zsidó nép fiaként született, s a fiataloknak kevesebb, mint egyötöde tudta megnevezni Jézus halálra ítéltjét. (Ebben az esetben a kutatás vezetői csak Pilátus nevét fogadták el helyes válaszként). Utóbbi esetben a téves válaszokat sajnos nem dolgozták fel, pedig nyilvánvalóan fontos lenne, hogy e korábbi vizsgálatban hányan tekintették „a zsidókat” Jézus halála felelősenek. (Egy 1994-es vizsgálatban a nem fiatal népesség 28%-a, a 23 alatti népesség 33%-a vélekedett így. Az eredmény olyan hihetetlennek tűnt, hogy előbb a fiatalok kategóriáját tágtítottuk ki 29 éves korig, majd iskolázottság szerint vizsgáltuk a vélemények eloszlását. Az érettségizettek körében a harminc alattiak ugyanolyan arányban (17%-ban) tartják Jézus halálát a zsidók bűnének, mint a harminc felettiek. A harminc alatti érettségizettek 20%-a véli úgy, hogy a zsidók szenvedése Isten büntetése, a harminc felett érettségizetteknek is 16%-a. A teológiai antijudaizmus és a politikai antiszemitizmus Nyíri Tamás és Majsai Tamás által feltárt összefüggése miatt e kérdéskör nem „tudományos érdekesség”, hanem társadalmi-kormányzati intézkedéseket kívánó kérdés. A tankönyvelemzésekből például kitűnik, hogy az európai protestantizmus, illetve a második vatikáni zsinat egyértelmű álláspontja ellenére a hittankönyvek nem mentesek az antijudaizmustól. Olyan könyvekről van szó, melyek ma Magyarországon közpénzen jelennek meg, és közpénzen tartott hittanórák alapdokumentumául szolgálnak.

Újabb kutatás a fiatalok vallásos ismereteiről nem állott rendelkezésre. Külön kutatás tárgyát képezhetné, hogy a vallásos ismeretek terjesztésére tett lépések az elmúlt időszakban milyen hatást gyakoroltak a fiatalok ismereteire. Az elmúlt évtized tantárgyi diverzifikálódása talaján nagyszámú kísérleti tantárgy indult. A Történelmi Társulat és a Mónus Illés Alapítvány közös felmérése szerint ilyen tárgyak: vallástörténet, vallásismeret, vallástörténet és vallásismeret, keresztény erkölcstan, erkölcstan, etika, erkölcsismeret, viselkedéstan, illetan, Bibliaismeret, emberstan, emberismeret, antropológia, világfa. Nyilván nem lenne érdektelen további olyan mérések végzése, melyek e fiatalok ismeretszintjére vonatkoznak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy e tárgyak léte nem egyszerűen a tanuló fiatalok ismeretszintjét befolyásolja, hanem világnézeti, sőt, áttételesen intézményes felekezeti hatást is gyakorol. Néhány példa.

A Kamarás István nevével fémjelzett erkölcstani–emberstani oktatás deklarált célja szerint nemcsak felekezeti, de világnézeti szempontból sem elfogult. Ugyanakkor dokumentumai által megjelenített – pozitív és mindenki által követendő – értékek között olyanok szerepelnek, mint például az aszkézis. Noha filozófiai értelemben bármely világnézet alapján lehetséges aszkézis, az értékszociológiai vizsgálatokban az aszkézis mindenképpen a vallásossághoz kötődik (Új Psz: 92/4:40–42). Ennek az erkölcstannak a „rejtett tanterve” tehát a vallásos nevelés irányába húz. A Szigeti Jenő vezetésével folyó Biblia-ismereti képzés szintén felekezeti és világnézeti szempontból elfogultatlan. A tanítás azonban nem pusztán a keresztény–zsidó kultúrkör alapját képező történetek és szimbólumok megismertetésére irányul, hanem legalább ilyen mértékig az erkölcsi tanulságok levonására is (Educatio: 1992/1). Az erkölcsi iránymutatások mibenléte filozófiai értelemben is erősebben összefügg az egyes hitigazságokhoz való viszonytal, mint a „történetek”. A „magunk döntjük el, erkölcsileg mi a helyes és mi nem” állítás a közvélemény-kutatások szerint is alapvetően megosztja a népességet, s a pozitív válasz kisebb arányban jellemző a vallásosakra (Szántó: 1997) (Educatio: 1992/1). Harmadik példánk a Fővárosi Közgyűlés által kiírt pályázat sorsa a kilencvenes évek első felében. E pályázat során olyan vallásismereti tankönyv összeállítását kapták feladatul az alkotók, amely megfelel a világnézeti semlegesség

kritériumának. A pályázatra beérkezett anyagok egyike sem bizonyult azonban világnézeti szempontból semlegesnek, így a szakértői testület a Glasenapp-féle „Öt világvallás” tankönyvként vagy tanári segédkönyvként történő bevezetését javasolta. (Lukács József kiadással egyidejűleg készített utószava marxista érveléssel bizonyította ugyan, hogy e műnél sincsen szó világnézeti semlegességről, de a bizottság e művet mégis nagyságrendileg alkalmasabbnak tartotta, mint bármelyik pályázó anyagát.) (Dokumentáció a szerző birtokában.)

A vallási ismeretek terjedésével kapcsolatban nyilván fontos faktor a média. Jelen pillanatban azonban nem rendelkezünk arról adatokkal, hogy az elmúlt években nagy politikai vihart kavart felekezeti műsorok milyen mértékben jutnak el a fiatalokhoz. A készítők szerint: kevésbé (Népszabadság: 1995. február 24.). Mindenesetre tény, hogy akármilyen mértékben is jutnak el, a közszolgálati média egésze világnézeti értelemben nem tekinthető semlegesnek, hiszen a norvég, német, holland, stb. gyakorlattal ellentétben a vallásos, illetve egyházas műsorórak ellensúlyaként ma nincs „beállítva” ateistáknak fórumot adó műsor. (Az esetleges antiklerikális, egyházellenes hatások nem mérhetők. A tudatosan ilyenek, illetve a nagyegyházak által ilyennek nyilvánítottak sorsát példázza a „Krisztus utolsó megkísértése” című film magyarországi „betiltása” a közszolgálati csatornán (Népszabadság: 1994. november 13., 2.). A film későbbi elővételére vonatkozó MTV-elnöki ígéretet azóta sem váltották valóra, sőt 1997-ben az RTL Klub televíziónál megismétlődött az 1994-es történet.

Kutatásunkhoz az alábbi adatbázisokat használtuk fel: 1. Az OKI 1992-ben végzett felmérése. A kutatás vezetője Szigeti Jenő, résztvevői Tomka Miklós, Kozma Tamás, Nagy Péter Tibor voltak. A kutatás célja a felekezeti arányok megállapítása volt, de számos más – vallással, egyházakkal összefüggő – kérdést is tartalmazott. Az alapmegoszlást tartalmazó zárójelentés az Oktatáskutató Intézet dokumentációjában megtalálható. 2. A Replikában 1994-ben megjelent adatbázis, amely főképpen a kisebbségi csoportokkal szembeni attitűdöket vizsgálta, de néhány kérdés a vallássosságra, illetve felekezetiiségre is vonatkozott. 3. A Mónus Illés Alapítvány 1997-es felmérése, amely a budapestiekre terjedt ki.

Az alábbiakban az OKI 1992-es felmérése alapján határozzuk meg a fiatalok és a szülői nemzedék vallásosságát. A másodikként említett – a továbbiakban 1994-es felmérésnek nevezendő – adatbázis úgy tűnik, a fiatalság szempontjából nem tökéletes. Először is a 23 évnél fiatalabbak száma túl alacsony, de amikor a 29 év alattiakat tekintettük fiatalnak, a mintában a gyengén iskolázottak meglehetősen felülreprezentáltak tűntek. A harmadikként említett minta az 1992-es mintát a budapestiek körében ellenőrizhetővé teszi. Ahol erre külön nem hivatkozunk, az adatok az 1992-es felmérésből származnak.

A fiatalság munkadefiníciója

A hagyományos csoportosítás az 1969 és 1975 között születetteket határozza meg szűkebben vett fiatalként: a legidősebb fiatal a kutatás szerint 23 éves volt. E csoport a vizsgált népesség 13,2%-át tette ki. E csoport életkorából következően a főiskolát és egyetemet végeztek e csoportban elhanyagolhatóak. A csoport mindössze 2,7%-a végzett főiskolát, pedig a fiatal felnőttek között ez az arány már tíz százalékos, s gyakorlatilag senki nem végzett még egyetemet, pedig a fiatal felnőttek között e szám 6% fölött van. A fiatal értelmiségiekről csak úgy értesülhetünk ebből a felmérésből, ha az 1964 és 1975 között születettek közül mindazokat ideszámítjuk, akik tanulók, noha minimum középiskolai érettségijük van. Ők gyakorlatilag az egyetemi–főiskolai hallgatók. Ez az egyébként is fiataloknak tekintett 35 főn túl 2 fő. Azok, akik főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkeznek, a tulajdonképpeni értelmiségieknek tekinthetők. Ez az egyébként is fiataloknak tekintettekén túl 15 főt jelent. Mindkét szám azonban rendkívül alacsony. Így a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk annak lehetőségét, hogy a fiatalkort relativizálni is lehet. Meg kell jegyeznünk, hogy az előző részben említett Tomka–Molnár-féle vizsgálat a 15–29 éveseket tekintette fiatalnak. Az ifjúságszociológia elterjedt definíciói alapján nem éreztük indokoltnak, hogy „felfelé” terjeszkedjünk.

A felekezeti hovatartozás a fiataloknál és a nem fiataloknál

A felekezeti hovatartozás a fiataloknál, ahogy ez várható is volt, lényegesen kisebb szerepet játszik, mint a nem fiataloknál. Felekezeti hovatartozásának nemlétéről a fiatalok 14,3%-a, a nem fiatalok 5,6%-a számolt be. Egyéb felekezethez mindkét csoportnak kb. 1%-a tartozott. Egyetlen izraelita sem található a fiatalok között, bár ennek magyarázatához nem feltétlenül az izraelita népesség 1945 előtről is kimutathatóan alacsony gyerekszámát kell megemlíteni, hanem azt a tényt, hogy a szülői nemzedéknek is csak 0,6%-a az izraelita. Az evangélikusok esetében 2,9–3,9%, a reformátusokéban 14,4–16,2%, a katolikusoknál 66,4–72,1% az arány. A magasabb számok mindenütt a nem fiatalokat jellemzik. Milyen felekezetbe jegyezték be a fiatalokat és a szülői nemzedéket? Úgy tűnik tehát, hogy

kivétel nélkül minden történelmi felekezet rosszabbul áll a fiatalok körében. A fiatalok jórészt már a szülők szekularizációja, hagyományvesztése is érintette: immár 9,8%-ukat nem jegyezték be, míg a nem fiatalok körében ez az arány pusztán 2,4%. Mindazonáltal még a fiatalok között is lényegesen kevesebb azok száma, akiket semmilyen felekezetbe nem jegyeztek be, mint akik deklaráltak ateisták, nem vallásosak. A gyermek bejegyzését a felekezeti identitás utolsó maradványának tekinthetjük a szülők részéről. A holland vagy a brit társadalom korábban megkezdődött szekularizációja éppen abban nyilvánul meg, hogy a nem hívők, a felekezethez nem kötődők semmilyen felekezetbe nem jegyeztetik be a gyermekeiket, illetve hogy a „milyen vallású ön” kérdésre tömegesen felelnek nemlegesen. (Ezért például az angolszász szociológiai terminológiában „a felekezethez nem tartozó” és a „nem vallásos” fogalma összemosisodik, másfelől nézve a valamely felekezetet megnevezőket e nézet szerint nem vallásosságuk ellenére jellemzi valamiféle kimutatható felekezeti identitás.)

Teljesen indokolt a kérdésfeltevés: ki az, aki a fiatalok közül ezt a minimális felekezeti identitást is elutasítja. Azaz milyen arányban vannak azok a fiatalok, akiknél a tradicionális felekezetiesség elvesztése mintegy befejezést nyert. Ennek megállapításához először is hat csoportot alakítottunk ki. Az első csoportot a katolikus nem fiatalok, a másodikat a protestáns nem fiatalok, a harmadik csoportot a magukat felekezetbe nem soroló nem fiatalok, a negyediket a katolikus fiatalok, az ötödiket a protestáns fiatalok, a hatodikat a magukat felekezetbe nem soroló fiatalok teszik ki.

E csoportosítás célja az volt, hogy a túlzottan kisszámú csoportokat, például egyéb vallásúakat, vagy a fiatal evangélikusokat is értelmesen be tudjuk vonni számolásunk körébe. Utána ugyanezt elvégeztük az eredeti bejegyzés vonatkozásában is. (Meg kell jegyeznünk, hogy az önmagukat felekezetbe sorolók csoportosítása természetesen vitatható. Magyarországon ugyanis a két nagy történelmi protestáns egyház követői sok tekintetben közelebb állnak a katolikusokhoz, mint a neoprotestáns kisegyházakhoz. Erről nem pusztán a magyar református egyház más kálvinista közösségektől eltérő vonásai, püspöki rendszere, illetve sajátos történelmi szerepe a felelős: az ilyen vonásokkal igazán nem vádolható amerikai egyházak esetében is meg szokták különböztetni a „main-line” protestáns egyházakat a kicsiktől (Szántó: 1997). Mi mégsem ezt a megoldást választottuk, mert az egyéb vallásúak olyan kis számban kerültek a mintába, hogy abból önálló következtetést levonni nem lehet. Minthogy azonban a kisegyházak követőinek tényleges felekezeti elkötelezettsége – más adatok szerint – kifejezetten intenzív, nem engedhettük meg magunknak, hogy őket a felekezetbe sorolhatatlanokkal rakjuk „egy dobozba” a szekularizáció felé torzítva a mintát. Másfelől viszont az evangélikusok és a reformátusok együttkezelése is vitatható lenne, hiszen az 1910–1941 közötti népszámlálási adatok, illetve Karády Viktor kutatásai egyértelműen azt mutatják, hogy társadalmi mobilitás, illetve túlliskolázás szempontjából az igazi határvonal nem katolikus és református–evangélikus aggregátum, hanem a katolikus–református és evangélikus aggregátum között húzódik. (Az igazi különbség persze történetileg a zsidó–nem zsidó adatok eltérése, ez azonban jelenlegi mintánkban kimutathatatlan.) A vallásváltoztatás – náluk tehát protestantizálódás – a fiatal katolikusok körében éppolyan alacsony, mint a nem fiatal katolikusoknál, 1,2%, ill. 1,3%. Lényeges az eltérés azonban, ha a szekularizációt tekintjük: a nem fiatal katolikusoknál ez 3,4%, a fiataloknál 5,8%. A nem fiatalokhoz tartozó protestánsok három százaléka katolizált, és 4,7%-a esett át a megnevezett szekularizáción. A fiatal protestánsok azonban kivétel nélkül megmaradtak a protestánsok csoportjában. Ez azt jelzi, hogy a fiatalok körében a protestáns vallások teljes elutasításának a valószínűsége kisebb, mint a korábbi nemzedékhez tartozók körében, illetve kisebb, mint a katolikus egyház elutasításának valószínűsége az azonos korcsoportban. Az eredetileg be nem jegyzett nem fiatalok 13%-a választott magának valamilyen felekezetet (a protestánsokat), a hasonló fiatalok közül alig egy százalék jár ugyanezen az úton.

A fenti elvi elemzésből az következik, hogy ennél többet az önbesorolásból és bejegyzettségéből, illetve ezek összefüggéseiből önmagában nem állapíthatunk meg. A kontroll céljait szolgáló mindkét adatbázis azt mutatja, hogy a felekezetbe nem tartozók száma nem feltétlenül a későbbi mintavétel, mint inkább a kérdőívek egészének másféle érdeklődése következtében magasabb, mint ebben a mintában (az 1994-es mintában pl. 14%!). A későbbiekben mód nyílik arra, hogy a felekezet, a vallásosság és a nemzedékbeliség egymásra hatását vizsgáljuk, illetve kísérletet tegyünk arra, hogy megállapítsuk, a vallásos fiatal katolikusok mennyiben másféle emberek, mint a vallásos fiatal nem katolikusok, illetve mennyiben különböznek a vallásos katolikus nem fiatal nemzedéktől.

A vallásosság és a templomjárás – „szülői nemzedék” kialakítása

Nézzük az önbesorolás adatait, amit jelen (azaz 1992-es) vizsgálatunkban a Tomka-féle ötös beosztás alapján tehet meg a válaszolók. A vallásosság mértéke szerint önmagukat minősítő fiatalok jellegzetesen kevésbé vallásosak, mint a nem fiatalok.

3. táblázat

<i>A felnőtt népesség vallásossági önbesorolása születési csoportonként</i>								
	1975– 1969	1968– 1964	1963– 1954	1953– 1944	1943– 1934	1933– 1924	1923 és előtte	Össze- sen
Egyházas	9,5	6,4	11,4	9,3	21,5	35,5	38,5	19,1
Vallásos a maga módján	53,6	60,1	57,3	64,9	63	56,1	48,3	58
Nem tudja	5,8	5,9	6,8	3,9	1,3	0,5	2,8	3,7
Nem vallásos	21,2	19,1	17,7	16,9	11,6	5,5	7,2	13,9
Más meggyőződésű	9,3	8,5	6,8	5	2,6	1,9	3,2	5
Egyéb	0,4					0,5		0,1
Összesen – absz.	183	96	235	260	215	212	175	1376
%	13,3	7	17,1	18,9	15,6	15,4	12,7	

A más meggyőződést, ami a nem vallásoságnál erősebben szekuláris kategória, a fiatalok 9,3%-a választotta, míg a nem fiataloknál ez az arány csupán 4,4% volt. Az életkor emelkedésével egyenletesen csökken a valószínűsége, hogy más meggyőződésű legyen valaki, az első nagy törés az 1943 előtt születetteknel, zuhanás pedig a 1933 előtt születettekre térve figyelhető meg. Szintén közel kétszeres különbség van a nem vallásosoknál: 12,8% illetve 21,2%. A nem vallásosok aránya az életkorral együtt csökken, nagy ugrás itt is az 1943 előtt születetteknel van. Még a bizonytalanok arányában is vezetnek a fiatalok 3,4:5,8 arányban. A bizonytalanság arányának növekedése 10 évvel hamarabb kezdődik, mint a többi vallásossági mutatóé, itt a fiatalság gyakorlatilag nem magyarázó erő. Ennek a vallásossági táblának a legnehezebben értelmezhető kategóriája a maga módján vallásosoké, ahogy erre a fentiekben rámutattunk. Így ezt a csoportot nem is hasonlítjuk össze. Rendkívül nagy, a kétszeresét is meghaladó a különbség az egyházasok tekintetében, hiszen a nem fiatalok 20,6%-a tekinthető e felmérés szerint egyházasnak, míg a fiataloknak 9,5%-a. Ha megbontjuk a nem fiatalok korcsoportját, kiderül, hogy az egyházas „végpont” eltérését nem a fiatalság hiánya magyarázza, hanem a nem fiatal korcsoporton belüli életkor. Azaz az 1944 utáni két évtizedben születettek között az egyházasok aránya a fiatalokkal nagyjából megegyezik, sőt a húszas éveik második felét taposó felnőttek még kevésbé egyházasok, mint a fiatalok. E kategorizálás alapján tehát az ateizmusról is, az egyháziasságról is mondhatunk adatokat, a társadalom legnagyobb csoportjáról azonban nem.

A továbbiakban az istentisztelet-látogatási gyakoriságot vizsgáljuk az egyháziasság, illetve vallásosság meghatározásához. Szántó János egy évtizeden át végzett kutatásai egyébként is azt igazolták, hogy Magyarországon ez a legmegbízhatóbb mutató. Részvételi szempontból a heti templomjárók a magyar társadalom legvallásosabb csoportja. A fiataloknak mindössze 7%-a tartozik ide. A nem fiatalok csoportját felbontva kiderül, hogy ez a hét százalék körüli arány az 1954 óta születettek, tehát a középkorúakra is igaz. 10%-ra növekszik az 1953 és 1944 között születettek esetében, a következő tízéves kohorszban már ennek kétszerese, az aztán következőben már ennek háromszorosa az arány. Kimondhatjuk tehát, hogy az egyházas vallásosság szempontjából a nagy határvonal az ötvenen felüliek, illetve aluliak között húzódik, a fiatalok körében nem alacsonyabb az egyházak befolyása, mint szüleikében. Sokkal kisebb szórást mutat, s szinte egyáltalán nem köthető életkorhoz a havi templomjárók csoportja, ez minden korcsoportban 7–10%.

Ha a másik irányból, a templomba sosem járók oldaláról indulunk, szintén érdekes eredményekhez jutunk: a fiatalok 34,2%-a sosem jár istentiszteletre, a nem fiataloknak viszont csak a 28,2%-a tartozik ebbe a csoportba. Rendkívül figyelemre méltó azonban, hogy a nem fiatal nemzedéken belül a templomba nem járás életkorcsoportokként meglehetősen változó. Az 1968–64-ben születettek körében ez 31%, de az 1963–54 között születetteknel sem éri el a 35%-ot.

4. táblázat

<i>A felnőtt népesség istentisztelet-látogatási gyakorisága születési csoportonként</i>								
	1975– 1969	1968– 1964	1963– 1954	1953– 1944	1943– 1934	1933– 1924	1923 és előtte	Össze- sen
Soha	34,2	31	34,5	29,3	26,6	24,2	26,3	29,4
Egyszer egy évben	21,3	33,1	21	20,1	21,2	14,5	14	19,8
Ünnepeken	30,4	23,5	27,4	33,6	25,5	20	20	26,3
Havonta	7,2	6,1	8,9	6,5	6,7	10,9	8,5	8
Hetente	7	6,3	7	10,1	19,5	30,4	29,8	16
Össz. absz.	183	96	237	262	215	212	176	1381
Az összesből	13,2	6,9	17,2	19	15,6	15,3	12,8	100

Úgy tűnik tehát, hogy az igazi osztóvonal nem a fiatalok és a szülői nemzedék, hanem az idősek és a nem idősek, azaz az 1934 előtt és után születettek között húzódik. E hipotézist ellenőrzendő létrehoztuk az *idősebbek-változót*. Idősebbnek minősítettük az 1934 előtt születetteket. E változók és a világnézeti változóknak a magas korrelációja „az időskorral kapcsolatos lélektani hatások” magyarázatot valószínűsítene. Ugyanakkor a fenti számokból az is kiderül, hogy bizonyos esetekben a határvonal a középnemzedéken belül húzódik. Ezért létrehoztunk egy jobb híján „szul44”-nek nevezett változót. A vallás politikai életben betöltött fontossága szempontjából a tiszta életkori csoportok magyaráznak a legjobban, utána a ’44-ben születettek, s csak ez után az idősek–nem idősek dichotómia – a fiatalság nem bír magyarázó erővel. Az istentisztelet-látogatás szempontjából szinte azonos az életkori csoportok, az idősség és a ’44 előtt születettség magyarázó ereje; elhanyagolható azonban a fiatalságé. Mindezek alapján úgy döntöttünk, hogy létrehozzuk a „szülők nemzedéke” korcsoportot. Ezen a továbbiakban az 1934 után, de 1969 előtt születetteket értjük.

Vallásosak és nem vallásosak különválasztása

A részvételi vallásosság szempontjából létrehoztuk a vallásos–nem vallásos dichotómiát. A soha és évente egyszer istentiszteletre járókat tekintjük nem vallásosnak, s a vallásosságot bőven értelmezve az ünnepeken templomjáróktól kezdve a havi és heti istentisztelet-látogatókig definiáltuk a vallásos csoportot. (Az évi egyszeri istentisztelet-látogatókat azért sorolhattuk a nem vallásosak kategóriájába, mert számos más kérdőívvel ellentétben itt nem hívták fel a válaszoló figyelmét arra, hogy az esküvővel, temetéssel kapcsolatba hozható istentiszteletek látogatását ne számolja bele saját templomjárásába.) Néhol elkerülhetetlenül szükségessé vált a vallásosnál lényegesen szűkebb egyházas csoport megvizsgálása, meghatározása. E célból az önbesorolásnál ismertetett Tomka-féle kategóriát vesszük figyelembe. (Megjegyzendő, hogy az önmagát egyházasan vallásosnak nevező csoport nagyobb, mint amit az istentisztelet-látogatás alapján egyházasnak, azaz heti templomjárónak tarthatnánk.) A istentiszteletre járás mértéke alkalmas arra is, hogy a vallásos önbesorolás intézményes jelentőségét mérje. Itt ugyebár a maga módján vallásos kategória értelmezendő. Kitűnik, hogy a szülői nemzedéknél a maga módján való vallásosság 70:55 arányban jelent istentisztelet-látogatást, a fiataloknál viszont 72:39 arányban. (Az „aránypár” ebben az esetben azt jelenti, hogy az istentiszteletet látogató szülői nemzedék 70%-a, az istentiszteletet nem látogató szülői nemzedék 55%-a minősítette magát maga módján vallásosnak, a fiatalok körében viszont az istentisztelet-látogatóknak 72%-a, a nem látogatóknak viszont csupán 39%-a.) Másfelől nézve: az istentisztelet-látogatók közül a fiatalok inkább tartóztatták meg magukat attól, hogy egyház tanítását követőnek nevezzék magukat, mint a nem fiatalok. Azaz azok a fiatalok, akik „objektíve” ugyanolyan gyakorisággal látogatják a templomot, mint a szülői nemzedék, „szubjektíve” valamivel kevésbé egyházasak. Vagyis saját istentisztelet-járásukból kevésbé vonják le azt a következtetést, hogy ők valójában egyházuk tanítását követik. E tény adalék ahhoz, hogy a fiatalok istentisztelet-látogatásából kevésbé lehet az egyház támogatottságára következtetni, mint a szülői nemzedék hasonló szokásaiból. Másfelől nézve az istentiszteletet nem látogató fiatalok tisztábban „élik meg” nem vallásos világnézetüket. A szülői nemzedéket és a fiatalokat összehasonlítva megállapíthatjuk azt is, hogy míg a szülői nemzedék 12,8%-a egyházas, addig a fiataloknak csak 9,5%-a az. A nem vallásos – más meggyőződésű végponton pedig a szülői nemzedék 21,3%-kal, a fiatalok pedig 30,3%-kal szerepelnek. Azaz a nem vallásosságot tekintve sokkal inkább vezetnek a fiatalok, mint amennyire az egyháziasságot tekintve a szülők nemzedéke. (1994-es kontrollmintánkban a harmincon felüliek 46%-a, az az alattiak 39%-a volt templomjáró).

A szekularizációnak nem egyszerűen az iskolázottság a magyarázata. A fiatalok nem lényegesen iskolázottabbak, mint a szülői nemzedék. A szülői nemzedékben középiskolai érettségivel rendelkezett 43%, a fiataloknál pedig 44%. Szakmunkásképzőt a fiatalok 33,2%-a, a szülői nemzedék 28,9%-a végzett, ez a különbség azonban még a szakmunkásság erős szekularizáltsága mellett sem magyarázza önmagában az egyházasak és a nem vallásosok számában mutatkozó különbséget. (Az iskolázottsághoz persze tudnunk kell, hogy a mintában minden ötödik fiatal tanuló!)

A vallásos és nem vallásos „szülői nemzedék” és „fiatal nemzedék” jellemzői

Felekezetenkívüliség

A felekezetenkívüliséget deklarálók–felekezetüket nem tudók a szülői nemzedék 7,7%-át, a fiatalok 15,2%-át tették ki. Még nagyobb a különbség, ha az eredeti bejegyzettségét vizsgáljuk, hiszen e szerint mindössze a szülői nemzedék 3,1%-a tartozik ide, a fiataloknak viszont 9,8%-a. (Ez az adat természetesen a szóban forgó generációk szülei szekularizáltságának összehasonlítását szolgálja, s nem magukét a vizsgált generációhoz tartozókéét.) A vallásosság

mértéke szerint ismét meg kell vizsgálnunk a felekezeti jelentőségét. Megállapíthatjuk, hogy míg a katolikusok esetében a vallásosok körülbelül azonos mértékű, enyhe többségben vannak a fiataloknál és a szülői nemzedéknél egyaránt, addig a reformátusok esetében az arány egyrészt megfordul, azaz a nem vallásosok érdemi többségbe kerülnek, másfelől pedig a fiataloknál a nem vallásosság erősebb, mint a szülőknél. A további kategóriák igen kicsik. A felekezetbe sorolhatatlanok viszont mindkét csoportban szinte teljes egészében a nem vallásos tömbbe tartoznak.

Iskolázottság

A továbbiakban az istentisztelet-látogatásos vallásosság valamint az iskolázottság, települési és nemi jelleg összefüggéseire keresünk választ. Az iskolázatlanság a fiataloknál kevésbé valószínűsíti a templomba járást, mint a szülői nemzedéknél. A szakmunkások körében a korcsoportokon belül egyenletesen oszlik meg a vallásosak és nem vallásosak aránya. A középiskolát végzetteknek az arány a szülői nemzedéknél és a fiataloknál egyaránt 46: 40. A fiatalság tehát itt sem változtatja meg az arányokat. Mindenesetre a különbségek mindenütt olyan kicsik, hogy az iskolázottság alig növeli a korcsoport magyarázó erejét a tágran értelmezett vallásosságnál.

5. táblázat

Az egyes iskolázottsági ill. korcsoportok vallásossága (%-ban)

	Nem vallásos	Vallásos	Az összesből
Legfeljebb 8 általánost végzettek a szülői nemzedékben	45,1	54,9	22,5
Legfeljebb 8 általánost végzett fiatalok	51,4	48,6	4,2
Szakmunkásképzőt végzett szülői nemzedék	54,9	45,1	23,6
Szakmunkásképzőt végzett fiatalok	54,5	45,5	6,1
Középiskolát, vagy többet végzett szülői nemzedék	56,9	43,1	35,5
Középiskolát, vagy többet végzett fiatalok	58,2	41,8	8,1
Abszolút számban	531	462	993

A vallásos és nem vallásos népesség megoszlása az iskolázottsági illetve korcsoportokban

	Nem vallásos	Vallásos
Legfeljebb 8 általánost végzettek a szülői nemzedékben	19	26,5
Legfeljebb 8 általánost végzett fiatalok	4,1	4,4
Szakmunkásképzőt végzett szülői nemzedék	24,2	22,9
Szakmunkásképzőt végzett fiatalok	6,2	6
Középiskolát, vagy többet végzett szülői nemzedék	37,8	33
Középiskolát, vagy többet végzett fiatalok	8,8	7,3
Abszolút számban	531	462

Főváros és vidék

A nem vallásosok Budapesttől a megyei városokon át az egyéb városokig egyre csökkenő többségben vannak. A falvakban már háromötödös többségről beszélhetünk a vallásosak javára.

6. táblázat

Vallásosok és nem vallásosok a magyar településeken

	Nem vallásos	Vallásos	Az összesből
Budapest	65,4	34,6	19,2
Magyar város	61,9	38,1	20,4
Egyéb város	57,9	42,1	19,6
Község	41,6	58,4	40,9

A budapesti szülői nemzedékhez tartozók 69:31 arányban nem látogatnak istentiszteletet, a budapesti fiatalok fele istentiszteletjáró! Ez az adat jelentős eltérést mutat a köztudottól: eszerint ugyanis Budapesten a vallásosság a fiatal generációban jelentősen megnőtt! Falun mindkét korcsoportban kétötödös a nem járók aránya, azaz falvakban ez az összefüggés nem mutat szekularizációt. A szekularizáció fő színhelye a vidéki város. A vidéki városi szülőknél

ugyanis 56%-a, a fiataloknak már 65%-a nem vallásos. A megyei jogú városok és egyéb városok között alig mutatható ki szekularizációs különbség. A vidéki városok egységesen a nagyarányú szekularizáció hordozói. E különös jelenséget indokoltnak láttuk megvizsgálni abból a szempontból is, hogy a kifejezetten egyházas vallásossággal mi a helyzet. Ennek érdekében megvizsgáltuk azt a változót, ahol a heti templomjárókat a többiekkel állítottuk szembe.

E vonatkozásban az ábra a hagyományos szekularizációs elképzeléseinknek hasonlóképpen nem felel meg – egy ponton azonban eltérés van az előző képtől is. A szülői nemzedékhez tartozó budapestiek 5,5%-a egyházas, a fiataloknak 8,1%-a az. Ez azt jelenti, hogy a budapesti szekularizáció megtorpanását éppúgy konstatáljuk, ha a szélesebb értelemben vett vallásosságot és ha az egyháziasságot vizsgáljuk. A városi szülői nemzedéknek 9,6%-a, a fiataloknak 4,4%-a egyházas, a vallásosságnál látott szekularizációs összefüggést ez megerősíti. A falusi fiataloknál azonban jelentős a különbség. Míg a szülői nemzedékhez tartozó falusiak 15,6%-a egyházas, addig az új generációnak csak 9,3%-a.

Összességében tehát a modernizáció, szekularizáció hagyományos központjában Budapesten mind az egyházas, mind a vallásos fiatalok aránya megnőtt. A budapesti fiatal népesség azonban az egész mintában már nagyon kicsiny. Szignifikáns azonban, hogy a vidéki városokban mind a vallásosságból, mind az egyháziasságból „kifelé jön” az új generáció, a falvakban viszont az egyháziasságot elveszítik, a vallásossági szintet tartják az emberek.

A fiatalodás egyben a mezőgazdaságból való kiáramlást is jelent. Az egész mintában mindössze három fiatalot találtunk, aki a mezőgazdaságban dolgozik, így ők túl kevesen vannak ahhoz, hogy ezen kívül bármit megtudjunk róluk. A mezőgazdaság hiánya nyilván kihat a vallásosságra. A szülői nemzedék körében ugyanis egyedül a mezőgazdaságiak körében vannak többségben a istentisztelet-látogatók 54:38 arányban, az ipari és a tercier szféra esetében a nem vallásosak vannak többségben.

Nők és férfiak

A nemekre áttérve, a szülői nemzedéknél a férfiak háromötöde, a nők kevesebb, mint fele nem vallásos, tehát ahogy ez közhely, a férfiakra a szekularitás, a nőkre inkább a vallásosság jellemző. A fiatalabb férfiaknál 58%, a fiatal nőknél viszont 53% a nem vallásosak aránya. A nemek közeledni kezdtek egymáshoz, a fiatal nőknél a szekulárisok kerültek többségbe.

Jómódúak és szegények

Az efféle kutatások legbizonytalanabb pontja az egy főre jutó jövedelem bevallása, hiszen az emberek nem szívesen mondják meg tényleges jövedelmüket. A következő adatokat tehát csak nagy fenntartással szabad kezelni. A jövedelem magyarázó ereje a vallásosságban csökkenően van. Míg ugyanis a nagyon szegény fiatalok fele-fele arányban oszlottak meg a vallásosak és nem vallásosak között, addig a szülői nemzedéknél a vallásosak 55%-os többségben vannak. A szegényeknél lényegében egyenletesen oszlanak el a vallásosak és nem vallásosak; a középosztályban a nem vallásos fiatalok kicsit nagyobb többségben vannak, mint a nem vallásos szülői nemzedék. A jómódúaknál a különbség enyhén még nő is. Az utóbbi két adatot nyugodtan magyarázhatjuk azzal, hogy az iskolázottság viszonylag lassan termi meg gyümölcsét, tehát az iskolázott fiatalok majd csak harminc felé vagy az után „érik utol” az iskolázatlan szülői nemzedéket. A nagyon szegények viszonylag kisebb vallásossága viszont figyelemreméltó, hiszen a nagyon szegény és vallásos szülőkkel együtt élő fiatalok is ide tartoznak. (Nagyon szegénynek nyilvánítottuk azt, akinél az egy főre eső jövedelem 6000 Ft alatt volt, szegénynek ahol ez 5600 és 8000 között volt, középnak, ahol 8 és 12 000 Ft között volt, és jómódúnak, ahol e fölött volt. E számok ugyan meglehetősen alacsonyok, de a két középső kategória így teszi ki durván a megkérdezettek felét. A „gazdagok” kategóriáját nem volt értelme létrehozni, mert az egy főre jutó húszezer forint feletti sávba már csak néhány fiatal tartozik.) A jövedelembevallások megtevesztő mivoltát az egy főre jutó szobák számának kiszámításával próbáltuk ellensúlyozni. Az így számított adatok is azt mutatják, hogy a fiataloknál kisebb a vallásosság és a szegénység közötti összefüggés, mint a szülői nemzedéknél.

Családosak és egyedülállók

A közhiedelem szerint a sokgyerekes családokban magasabb a vallásosság. A felmérésben van egy változónk, mely a családban élők számát, s egy másik, amely az 1978-ban vagy az előtt születettek számát méri. Ahol a kettő között van különbség, ott gyerekes családról van szó. Mintánkban eszerint 23%-nak volt egy kiskorú gyereke, 16,3%-nak

kettő, 5,5%-nak ennél több. (Értelemszerűen a fiataloknál ugyanezek a kategóriák a kiskorú testvérek számát is jelenthetik.) A kettőnél több kiskorú gyermekkel rendelkező szülői nemzedéknél a vallásosok és a nem vallásosok száma megegyezik, az egy gyerekesek és gyermektelenek körében a nem vallásosok jelentős többségben vannak. Az összefüggés tehát nem a „sokgyerekesség” és a vallásosság, hanem a „kevés”-gyerekesség, gyermektelenség és nem vallásosság között van. A fiataloknál viszont semmi ilyen összefüggést nem tudunk felfedezni, a szülőkkel való együttélés és a testvérek száma talán kiegyenlíti egymást. A gyermekek bejegyzésénél szinte nincs különbség a fiatalok és szülői nemzedék között. A gyerekekkel rendelkező szülői nemzedék 90%-a, a fiataloknak viszont 87%-a bejegyeztette gyermekét valamilyen felekezetbe. A fiatalok nagyobb szekularizációját tekintve e lényegi azonosság magyarázatra szorul. Hipotézisünk szerint ennek oka, hogy míg a vallásosabb fiataloknak nagyobb valószínűséggel van már ebben a korban is gyermeke. A keresztátlából kitűnik, hogy a fiatal vallásosak 32,9%-ának, addig a nem vallásosak 21,6%-ának van gyermeke. Durván másfélszer nagyobb esélye van a vallásosoknak ahhoz, hogy fiatalon gyermekük legyen, mint a nemvallásosoknak. A szülői nemzedék körében ugyanez az arány 84,7: 80,3, tehát gyakorlatilag alig jellemzőbb a vallásosokra a gyerek léte, mint a nem vallásosakra. Ez a különbség tehát kellően valószínűsíti, hogy a gyermekeiket megkeresztelő fiatalok csak azért vannak azonos arányban a szülői nemzedék ilyen tagjaival, mert a vallásosoknak hamarabb születik gyermekük. Azaz a fiatalok közül végül is kevesebben kereszteltetnék meg gyermeküket – már ha lenne –, mint azt a szülői nemzedék képviselői tennék.

Házastársak

Különös módon a házastársak felekezetbe sorolása a megkérdezetteknek magasabb arányú felekezethez tartozást mutat. A szülői nemzedéknél csupán 5% a felekezetbe sorolhatatlan, a fiataloknál pedig 9%. A tényt, hogy a házastársak inkább felekezetbe sorolhatók, mint maguk a kérdezettek, két hipotézissel is magyarázhatjuk: 1. Az önmaguk felekezetbesorolását elutasítók nagyobb valószínűséggel maradtak nőtlenek, illetve hajadonok, esetleg élnek élettársal, mint az önbesorolók. 2. A házastársak felekezetéről való megnyilatkozás esetén az identitásnak még olyan mértéke sem jelenik meg, mint az önbesoroláskor, így annak információértéke inkább „a milyen felekezetbe jegyezték be eredetileg” kérdéssel hozható párhuzamba.

Az 1. hipotézisünk igaz. A szülői nemzedékhez tartozó felekezetbe sorolhatatlanok egyötöde élt házasságon kívül, míg a felekezetbe sorolhatóknak csak hetede-nyolcada. A fiatal felekezetbe sorolhatatlanoknak 70%-a nem élt házasságban – a protestánsok között ez az arány csak 62%, a katolikusok között pedig 53%. 2. hipotézisünket csak az abszolút számok támasztják alá: a felekezetbe sorolhatatlan házastársak aránya közelebb van a bejegyzéses, mint a „nyilatkozatos” felekezetenkívüliség számaihoz.

Mi a helyzet „a vegyesházasságokkal”? A nem fiatal katolikusok katolikusokkal kötött házassága a teljes minta 42,8%-a. A nem fiatal protestánsok egymással kötött házasságai 7,6% (természetesen ez csak statisztikailag értelmes kategória, hiszen ebben az egyes, egymástól távoli felekezetek közötti házasságok is benne vannak). A szülői nemzedék vegyes házasságai 12,3%-ot tesznek ki. A további házasságok a szülői nemzedék körében 7%-ot tettek ki. A fiatal katolikusok katolikkal kötött házasságai 4,7%-ot. A fiatal protestánsok protestánsokkal kötött házasságai 0,5%-ot. A fiatalok vegyes házasságai 1,4%-ot tesznek ki, míg a fiatalok további házasságai 1,3%-ot tettek ki.

Úgy tűnik tehát, hogy a „további házasságok” aránya a vegyes házasságokhoz és a tisztán katolikus házasságokhoz képest növekedően van. A vegyesházasságok a tiszta katolikus házasságnak a szülői nemzedéknél 29%-át, a fiataloknak 30%-át teszik ki. Noha az utóbbi viszonyszám nagyságrendileg kisebb abszolút számokból számított – ez a nagy megegyezés nem lehet véletlen. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fiatal generáció házassodási szokásai sokkal inkább a szekularizáció előretörését, mint az interkonfesszionalitást, az ökumenizmus előretörését mutatják.

A fenti számok csak a ténylegesen létrejött házasságok arányait mérik. Azaz nem tudhatjuk, hogy például az azonos felekezetiség hiányának figyelembe nem vételéhez a konkrét házasságok megkötésekor milyen egyéb motívumokra volt szükség. Így legalább ilyen érdekes az, hogy az egyes korcsoportokhoz tartozók hogyan nyilatkoznak arról, mennyire fontos, hogy milyen a másik fél vallása. Nagyon fontosnak, eléggé fontosnak olyan kevesen ítélik a házastárs felekezeti hovatartozását, hogy indokoltnak tűnik e kategóriák együtt kezelése. Feltűnő, hogy a fiatalok és szülői nemzedék ezt a szélsőséges álláspontot egyformán alacsony, 4,4%-os arányban vallják. A továbbiakban viszont a fiatalok mintha egy kissé fontosabbnak tartanák a felekezetiiséget a párválasztáskor, mint a szülői nemzedék. A legjelentősebb abszolút százalékszám-különbség a „nem fontos” kategóriánál található: míg ugyanis a szülői nemzedék 73,6%-a, addig a fiataloknak csupán 63,5%-a tartozik ide. Ez a jelenség az eddig tapasztaltaknak ellentmond, kétféle értelemben is: először is a felekezetiiség általában kisebb szerepet játszik a fiatalok életében, mint a szülői nemzedékében, másodszor pedig a tényleges házassodási szokások az önmagukat felekezetbe nem soroló és a felekezetbe soroló közötti házasságok arányának növekedését jelzik.

A jelenségre azt a hipotézist találtuk magyarázatként, hogy a tényleges házassági tapasztalat – úgy mint saját, illetve a kortárcsoporté – a felekezetiileg azonos házasságok jobb minőségét nem támasztják alá, így a szülői nemzedék körében e szempont süllyedésnek indul.

E hipotézis ellenőrzése nem sikerült: nincs értelme ugyanis annak, hogy csak az e tekintetben „tapasztaltakat”, tehát mindkét korcsoport házassait és elváltjait hasonlítsuk össze, hiszen a korai házasság az erősebb vallásossággal mindenképpen összefügg, az erősebb vallásosság pedig a felekezeti szempontok fontosabbnak tartásával semmiképpen se tudnánk tehát megbízhatóan szétválasztani a tapasztalat és a vallásosság feltehetően ellentétes irányba mutató hatását.

Barátok

A felekezeti közömbösség mutatója, hogy a szülői nemzedék 25%-a, a fiatalok 30%-a nem tartja számon két barátja vallását. A szülői nemzedékbeli nemvallásosok 32,9%-a, a fiatal, nem vallásosok 43%-a „szenvet ebben az ismerethiányban”, azaz nem pusztán a nemvallásosság arányának növekedése a magyarázó tényező. A fiataloknál a vallásosaknál is kisebb szerepet játszik a felekezetiiség a barátság létesítésében, mint a szülői nemzedéknél. Minthogy a kérdést nem úgy tettük föl, hogy az azonos felekezetiség–különböző felekezetiség kérdéskörében nyilatkozzanak a válaszolók, hanem a barát felekezetéről való pusztán tudomásra kérdeztünk rá, ezt az állítást nyugodtan kiterjeszthetjük: a vallásos fiatalok közel harmada még azt sem tudja barátairól, hogy vallásosak-e egyáltalán. Ez az adat megint a szekularizációt és nem az ökumenizálódást bizonyítja: egyszerűen szólva a vallás még a vallásosak körében sem mindenütt „téma”. Minthogy a vallásos fiatalok nagy része olyan egyfelekezetű, vagy kis lakosságú, kevés újonnan jött családdal rendelkező falvakban él, ahol a barát felekezetéről nem tudni teljes tájékozatlanságot jelent, nyugodtan feltételezhetjük, hogy valójában még a barát felekezetét ismerő 70% nagyobb része is inkább passzív ismerettel rendelkezik erről a tényről, mintsem hogy ez beszédtémát jelentsen körükben.

Politikai fontosság

A vallásnak a politikai életben való fontosságáról mind a fiatalok, mind a szülői nemzedék közel azonos többsége (kissé több mint fele) úgy nyilatkozott, hogy az nem fontos. A valamennyire mégiscsak fontosnak tartó térfélen azonban nem egyenletesen osztozkodnak a fiatalok és a szülői nemzedékhez tartozók. Ugyanis a fiataloknak csak 10,9%-a tartja nagyon fontosnak a vallást a politikai életben, a szülői nemzedéknek viszont 15,7%-a. (A különbség a kicsit fontosnak minősítőknél már alig érzékelhető). A vallásosság és fiatalság hatásának együttes elemzése a leglátványosabban a nem fontosnak tartó csoportban érvényesül: míg ugyanis a szülői nemzedéknél a nem vallásosak e csoportban 58%-os, addig a fiataloknál 54%-os többségben vannak. Más szempontból nézve a nem vallásos szülői nemzedéknek 55%,-a, illetve 52%-a nyilatkozik úgy, hogy a vallás nem fontos. Itt tehát nincs különbség. Viszont a szülői nemzedékhez tartozó nem vallásosoknak csak 44%-a, a fiatal vallásosoknak viszont 53%-a vélekedik így. Azaz a fiatalok körében a vallásosság kevésbé jár együtt a vallásosságnak a politikai életben való fontosnak ítélésével, mint a szülői nemzedéknél. A szülői nemzedék és fiatalok közötti legfontosabb különbség tehát, hogy a szülői nemzedék lényegesen nagyobb kisebbsége látja a vallást a politikai életben fontosnak. És ezen a tényen a vallásosság sem változtat. Azaz minden olyan érvelés téves, mely szerint a fiatalokat – akár a vallásos fiatalokat is – a vallással kapcsolatos politikai döntésekkel lehetne befolyásolni. A személyesebb jellegű kérdésre, hogy a válaszolónak mennyire fontos a politikusok vallása, szinte kísértetiesen azonos választ adott a két korcsoport. Azaz minden szekularizációs mutató ellenére a fiataloknak és szülői nemzedéknek egyaránt egynegyede tartja számon a politikusok vallását. A társadalomnak kialakult egy nagyon kicsiny csoportja, amely nagyon fontosnak tartja a politikusok felekezeti hovatartozását. Ez a társadalom mindössze 5,5%-át jelenti. A vallásos fiataloknak és a vallásos szülői nemzedéknek egyaránt egytizede tartozik hozzájuk. A nem szélsőségesek körében azonban a fiatalság már a vallásosak között is azt valószínűsíti, hogy a válaszoló nem tartja fontosnak a politikus felekezetiiségét. A vallásos fiataloknak ugyanis több mint 70%-a, a vallásos szülői nemzedéknek kevesebb mint 65%-a vélekedik így.

Erkölc, szocialitás, kultúra, politika

Az egyház szerepéről az erkölcsi kérdések megoldásában a vallásos fiatalok véleménye nem tér el jelentősebben a vallásos szülői nemzedékétől. Viszont a nem vallásos szülői nemzedéknek 58%-a, a nem vallásos fiataloknak csak 46%-a juttatna szerepet az egyházaknak az erkölcsi kérdések megoldásában. Ennek az a jelentősége, hogy gyakori az

az érvelés, miszerint társadalmunk értékválságában (már akik szerint van ilyen) az egyházak erkölcsi iránymutatása vallásosságtól függetlenül fontos lehet. Ez a teljes népesség nézeteivel kapcsolatban is téves állítás a fiatalokra még kevésbé igaz, mint a szülői nemzedékre. A fiatal mivolt a nem vallásosak között csökkenti az egyházak erkölcsi szerepét. A szociális problémák csökkentésében a nem vallásos szülői nemzedék 61%-a, a nem vallásos fiatalok 58%-a adna szerepet az egyháznak. A vallásosoknál ugyanez az érték 68%, illetve 74%. E négy szám és környezete fontos tanulságokat sugall:

– a fiataloknál nagyobb a különbség a két csoport között, mint a szülői nemzedéknél, azaz a fiatalság a vallásosak esetében növeli, a nemvallásosak esetében csökkenti az egyház szociális funkciójának támogatását; a számok kilengése kisebb, mint az erkölcsi funkció esetében. Azaz a nem vallásos fiatalok csoportjára jellemző, hogy különbséget tesznek az erkölcsi iránymutatás és a szocialitás között. A kulturális kérdésekben játszott egyházi szerep megítélésakor ugyanez figyelhető meg, azaz a fiatalság markánsabbá teszi a vallásos–nem vallásos csoportok eltérését, ha nem is annyival, mint az előző esetben.

Markáns a különbség a politikai kérdések megítélésakor: a szülői nemzedékhez tartozó nem vallásosak 20%-a adna az egyháznak szerepet, a fiatal nem vallásosoknak viszont csupán 10%-a. A vallásos szülői nemzedék 30%-a, a vallásos fiatalok 20%-a gondolkodik így. Azaz míg a szocialitás és kultúra esetében a fiatalság a vallásosok körében növelte az egyházakkal szemben támasztott igényt, addig ebben az esetben csökkenti. A kontrollfelmérés közvetve megerősíti ezeket az adatokat.

Egyház dolga

A közvélemény-kutatás során a megkérdezetteknek nyilatkozniuk kellett arról, hogy bizonyos dolgok feladatai-e az egyháznak, így például az idősök gondozása, szegények támogatása, szertartások szervezése, stb. Az erre vonatkozó attitűd nagyon érdekes lenne, a kérdés azonban félreérthető volt. Sokan úgy értették, hogy „igen” válaszukkal azt fejeznék ki: egy-egy ügy az egyház és nem más intézmény feladata, mások pedig úgy, hogy támogatásukkal azt fejezik ki, hogy *igenis feladata* valamely dolog az egyháznak, más dolgok pedig nem. Végül voltak, akik úgy értették a kérdést, hogy az egyháznak is (másoknak is) feladatkörébe tartozik-e *egyáltalán* egy-egy tevékenység ellátása.

Növeli a zavart, hogy a kérdőívben mindenki által elfogadott társadalmi célok (pl. idősök gondozása) keveredtek olyanokkal, melyek elfogadása erősen világnézeti és politikai megítéléstől függ. (A társadalmi élet vallási alapjainak elfogadtatása.) Még logikailag is nehéz megválaszolni a kérdést: ha valaki úgy gondolja, hogy a társadalmi életnek ne legyenek világnézeti alapjai, viszont egyházuktól a hívők elvárják az erre irányuló tevékenységet, vajon hogyan „kellene” válaszolnia? Az elképesztően szórt válaszok éppen az ehhez hasonló kérdések kapcsán jelzik, hogy itt tipikusan rossz kérdésről van szó. Más felmérésekből tudjuk, hogy az emberek kicsiny töredéke utasítja el azt, hogy egyházak iskolákat indítsanak. A jelen felmérésben viszont 48,3% jelentette ki, hogy ez nem az egyház feladata. Egy részük nyilván úgy érti: *másnak a feladata, az egyház csak segítheti*. De – más korrelációkból ez kiderül – van, aki kifejezetten támogatja az egyházi iskolákat, csak éppen úgy látja, hogy fenntartásuk az állam, és nem az egyház feladata. Ugyanakkor a szekularizáció mértékét ismerve az a 75% által támogatott kijelentés, hogy a társadalmi élet vallási alapjainak elfogadtatása az egyház feladata, biztos, hogy azoknak a véleményét is hordozza, akik ilyen társadalmat szeretnének, és azokat is, akik úgy gondolják, hogy az ilyen társadalom megteremtéséért munkálkodni *nem a kormányzat, nem az iskola, nem a média dolga, hanem csak az egyház saját ügye*.

Társadalmi szerep, hasznosság

Sokkal többet mond számunkra az egyház társadalmi szerepének megítélése.

62% elégedett a helyzettel, 15% növelné, 18% csökkentené azt – a generációk közötti különbségek ezen belül kicsinek tűnnek. Ha viszont vallásosság mértéke szerint is bontjuk a képet, kitűnik, hogy a nem vallásos fiatalok kevésbé csökkentenék az egyház szerepét, mint a nem vallásos szülői nemzedék, sőt még a növelés iránti kívánság is inkább jellemző rájuk. Ugyanarról a jelenségről lehet szó, mint amit például a kulturális szerep megítélésénél részleteztünk: ha fiatalsága ellenére vallásos valaki, akkor már inkább helyesli az egyház szerepének növelését. Az egyházak hasznosságáról, károságáról szóló kérdéseink eredményeképpen kitűnik, hogy míg a szülői nemzedék 21%-a a katolikus, 6%-a a református egyházat tartja hasznosnak, 8,4% az egyéb egyházakat, 53,5% pedig kifejezetten úgy vélekedik, hogy nincs hasznos egyház, addig ugyanezek az adatok a fiataloknál a nagyegyházak esetében megfelelőnek, az egyéb egyházaknál szinten maradnak, s szignifikánsan többen 65,3%-nyian gondolják, hogy nincsen hasznos egyház. Itt leginkább az az érdekes, hányan nyilvánítják ki, hogy nincs az egyháznak hasznuk. A

szülői nemzedékbe tartozó nem vallásosok 58,6%-a vélekedik így, a fiatal nem vallásosoknak viszont 75,8%-a. A szülői nemzedékbe tartozó vallásosok 47,7%-a, a fiatal vallásosok 51,7%-a gondolja így. Úgy tűnik tehát, hogy akik elég vallásosak ahhoz, hogy ünnepeken eljárjanak az istentiszteletekre, azoknak a fele is úgy gondolja, hogy az egyházak nem hasznosak. De még a hetente templombajárók egyharmada is így vélekedik.

Az egyházak hasznosságát a nem hívők körében nagyobb arányban utasítják el a fiatalok, mint a szülői nemzedék. Viszont: még a vallásosoknak is csak fele, sőt az egyházasoknak is csak kétharmada tud hasznos egyházat megemlíteni. A hasznosság elutasítása jelzi, hogy még a vallásos, illetve egyházas emberekre sem lehet teljes biztonsággal azt mondani, „érdekükben” áll az egyházak világi befolyásának növekedése. Az egyházakat károsnak tartó szülői nemzedék 31,4%-a az egyéb egyházakat nevezte meg; a fiatalok 23,5%-a mondta ugyanezt. A történelmi egyházakat igen kevesen nevezték károsnak. (A történelmi egyházak „legkárosabbika” a katolikus: a vizsgált népesség 1,7%-ának ellenszenvét bírja.) A kiségyházakkal szembeni intolancia tehát kevésbé jellemzi a fiatalokat, mint szülői nemzedéket. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a magyar társadalomban – legalábbis a rendszerváltás utáni második esztendőben – lényegében nincsenek aktív antiklerikális hagyományok, a hagyományos történelmi egyházakat olyan kevesen minősítik károsnak, hogy ezzel kapcsolatban bármiféle aggodalom (vagy remény) teljesen indokolatlan.

Iskolareprivatizáció

1992-ben, a felvétel készülésének pillanatában az egyházi iskolák iránt igen nagy a bizalom. A szülői nemzedékbe tartozó nem vallásosoknak is 23,2%-a ide íratná gyermekét. A fiatal nemvallásosok kissé bizalmatlanabbak, 16,8%-uk lenne így. A vallásosok esetében az 50,1%, ill. 42,8%-os arány is lényegesen magasabbnak tűnik a tapasztaltaknál. A felmérés egyik legmeglepőbb eredménye szerint, ha a gyermek iskoláját visszaigényelné az egyház, az emberek 44,2%-a visszaadná azt. A szülői nemzedék 46,1%-a, a fiatalok 35,5%-a vélekedik így. A visszaadás iránti készség nagyobb, mint a gyerek beíratásának vágya: a szülői nemzedékbe tartozó nem vallásosok 35,4%-a, a hasonló fiatalok 27%-a kész a reprivatizációra, a vallásosok körében 58,3%, illetve 46,2%. A kérdés feltételes jellegű volt, hiszen azoknak is feltették, akiknek nem volt iskoláskorú gyereke. Az iskolás gyerekekkel rendelkezők körében ez a szám ugyan csökken, de ezen a módon nem tudjuk megállapítani a fiatalokra jellemző attitűdöket, lévén hogy iskolás gyerekekkel rendelkező csoportban csak mutatóban fordul elő. (S a következő korcsoportban is csak a vallásosoknak van már jellemzően iskoláskorú gyereke.) Az egyiskolás településekkel kapcsolatban a szülői nemzedékbe tartozó nem vallásosok 9,4%-a kívánta azt visszaadni az egyháznak, a vallásosoknak 17,1%-a. A fiataloknál azonban mindkét csoportban 8–10%-os volt az arány. Ez azt jelzi, hogy a fiatalok – vallásosságuktól függetlenül – inkább megértették az egyiskolás településsel kapcsolatos politikai világnézeti aggályokat.

Az egyházi iskolák fenntartásával kapcsolatban a fiatalok az önfinanszírozó egyház álláspontja felé hajlanak. A jelentős állami szerepvállalást a fiatalok töredéke helyeselné csak, a szülői nemzedéknek is csak igen kis százaléka. Még határozottabb a különbség, ha a fele-fele arányban finanszírozókat nézzük, ott ugyanis a szülői nemzedék 40,2%-a, a fiataloknak viszont csak 31,2%-a fordul elő. A fiatalok több mint hatvan százaléka és a szülői nemzedék fele a többségi egyházi finanszírozás híve.

Szociális intézmények

Más az arány a szociális intézmények finanszírozása tekintetében. A szociális intézmények inkább egyházi finanszírozását a fiatalok 39%-a helyeselné csupán, e tekintetben azonban nincsen különbség a vallásosok és nem vallásosok között. (A szülői nemzedék kisebb, 34%-os, illetve 25%-os arányban vélik úgy, hogy e finanszírozási forma a legmegfelelőbb, s náluk ez láthatólag összefügg a vallásossággal. A fele-fele arányban történő finanszírozást a fiatalok 43%-a támogatja, a szülői nemzedéknek pedig 47%-a, illetve 56%-a. Az állami szerepvállalás fölényét – életkortól és vallásosságtól függetlenül – az emberek hatoda támogatja, jóval többen tehát, mint az egyházi iskolák finanszírozása esetében.

Szocialitás kontra iskola

A különbségek jól magyarázhatók a fiatalok és nem fiatalok közötti különbséggel: a szülői nemzedék inkább érzékeli a szociális ellátó rendszer hiányát, mint a fiatalok. (Pl. a szülői nemzedéknek vannak ellátásra szoruló szülei, többször voltak kórházban, stb.) Így az egyházi szerepvállalást e tekintetben helyeselnék. Nyilvánvaló, hogy a szociális

funkciónak sokkal inkább szolgálat-jellege van, mint az iskolafenntartás-funkciónak, amely inkább a társadalmi, szellemi befolyás növelésének gondolatával kapcsolódik össze. Ez kielégítően indokolja, hogy az egyház hatalomhoz, befolyáshoz köthető szerepvállalásával szemben egyébként is ellenséges fiatal vallásosok milyen mértékben állnak szemben az egyházi iskolák állami finanszírozásával.

Megállapíthatjuk, hogy az egyházi iskolák és szociális otthonok állami finanszírozásának egy kalap alá vétele a közvélemény ismeretében nem indokolt. A vallásosok is különbséget látnak az egyházi oktatási és a szociális intézménynek állami finanszírozásának kívánatos mértéke között, a fiatalok pedig különösen nem igénylik, hogy az állam finanszírozza az egyházi iskolákat. Mi a helyzet azonban ha mégiscsak összevonjuk e két kategóriát és az alábbi item-mel való egyetértést mérjük? „Az állam fizesse az egyház működése során felmerülő oktatási és szociális költségeket”. Az egyetértők aránya rendkívül alacsony: a szülői nemzedékbe tartozó nemvallásosak 6,5%-a, a vallásosak 9,6%-a ért csak egyet. A fiatalok pedig vallásosságuktól függetlenül 8,8%-ban támogatták ezt az álláspontot. E kontrollkérdés tehát kielégítően bizonyítja, hogy az egyházi szociális és oktatási költségek együttes vállalását a társadalom nagy többsége elutasítja, a fiataloknál pedig még a vallásossággal sem függ össze, hogy mekkora kisebbség támogatja ezt.

Hittanra járók és nem járók

A gyerekekkel kapcsolatos kérdéseknél különös módon az iskoláskorú gyerekek száma kevésbé függ össze a fiatalsággal, mint a hittanra íratott gyerekek száma, ezért ennek az összefüggésnek alaposabban utánajártunk. Kiténik, hogy míg az iskoláskorú gyermekkel rendelkező szülői nemzedék fele beíratta legalább valamelyik gyermekét hittanra, addig az a néhány fiatal, akinek van iskoláskorú gyereke, már csak harmadrésben íratta be. Amennyiben itt nem a túlzottan kicsiny számok tévesztenek meg minket, a hittanoktatásra való igény szignifikáns csökkenéséről beszélhetnénk! Ennek ellenőrzésére megvizsgáltunk más korcsoportokat is. A húszas évek második felében járóknál, a harmincas években lévőknel, s a negyvenes években járóknál egyaránt 55% körül van. Nem tarthatjuk tehát valószínűnek, hogy a jelenlegi fiatalok lényegesen kisebb arányban kívánnák gyerekeiket beírni hittanra, mint a közvetlenül előttük járók. A gyerekekkel rendelkezők enyhe többsége így tesz majd.

Egyházfinanszírozás magánpénzből és intézményesen

Az egyházi adó fizetését tekintve a szülői nemzedék 44,2%-a, a fiatalok 28,2%-a fizetett egyházi adót. Az egyházi adófizetés a vallásos fiataloknak sem erős oldala: míg ugyanis a szülői nemzedékhez tartozó vallásosak 69%-a, addig a fiatal vallásosak 44,6%-a fizetett adót.

Ha azonban az alkalmi adakozást, és csak a vallásosak körében vizsgáljuk meg, alig jelent különbséget – a fiatalok éppoly adományozók, mint az idősebbek. Az adománytételben viszont ismét elhúznak az idősebbek – nagyobbban adományozni nyilván az tud akinek van miből, illetve akinek erre speciális oka van, például meghalt házastárs, esetleg szülő kívánsága.

Az egyházak finanszírozásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok nem túl sokat mondanak. Annak megoszlását, hogy az elvett egyházi vagyonért fizessen-e kártérítést az állam, a fiatalság nem befolyásolja, a vallásosság viszont igen, hiszen mindkét korcsoport nem vallásosainak kb. 31%-a, vallásosainak mintegy 45%-a javasol kártérítés-fizetést. Nem tudjuk azonban, hogy a válaszolók milyen mértékű és milyen ütemezésű kártérítésre gondoltak, s hogy úgy gondolták-e, hogy a kártérítés után további állami kötelezettségek megszűnnek, stb. (Az egyes finanszírozási alternatívákból ugyanis nem választani kellett, hanem az egyes kijelentésekkel kapcsolatban kellett döntéseket hozni. Hasonló okokból értelmezhetetlen „az egyház a régi vagyonából gazdálkodjon” kijelentés is.) Talán többet árul el „az állam az egyházak teljes működési költségeit térítse” állításban található szélsőséges állásponttal való azonosulás mértéke. Az elutasítók aránya minden csoportban 80–90% között mozog. Míg azonban a szülői nemzedék esetében a vallásosság mértéke némi szerepet játszik ezen ötlet elutasításában, addig a fiataloknál semmiféle összefüggés nincsen. Ennek egyfajta ellenpróbáját jelenti, hogy aki nem ért egyet még azzal sem, hogy az állam járuljon hozzá az egyház működési költségeihez. E vonatkozásban a fiatalság jóval kevésbé magyarázó tényező, mint a vallásosság. A nem vallásosoknak 35-37%-a, a vallásosoknak 22-25%-a az elutasító. A különbség tehát minimális mértékben, de a két csoportban egybehangzóan mutatja, hogy a fiatalok kevésbé finanszíroznák közpénzből az egyházat, mint a szülői nemzedék.

Az egyházi célokra fizetendő adóhányad megoldása a felmérés idején még meglehetősen értetlenséget váltott ki. A népesség ötödétől meg sem lehetett kérdezni a dolgot – minthogy nem fizetett adót –, a megkérdőjelezhetetlen szülői nemzedék között a vallásosak többségben voltak, a fiatalok között azonban a megkérdőjelezhetlenség nem függ össze a

vallásossággal. Egyházi célra a nem fiatal nem vallásosak mindössze 2,4%-a, a vallásosak 8,4%-a, a fiatal nem vallásosak 4,2%-a, a fiatal vallásosak 5,5%-a fordítaná az adóját. E megoldás népszerűtlensége olyan magas tehát, hogy ebből legfeljebb egy következtetés vonható le: a fiatalok kevésbé szeretik az egyház és állam összekötését – s kevésbé szeretik ezen a módon is.

Katolikusok és protestánsok a 30 alatti és a középnemzedékben

A felekezeti megoszlás első elemzésekor azonban ígéretet tettünk arra, hogy a vallásosak körében meg fogjuk vizsgálni a felekezeti jelentőségét. Ennek vizsgálata céljából tovább csonkítottuk a mintát.

Először is eltávolítottuk azokat, akik nem templomjárók. Ezután megvizsgáltuk a felekezeti, az egyháziasság és a fiatalság összefüggését ezen a szűkített mintán. Megállapítottuk, hogy az egyháziasak körében végzendő vizsgálódás – ifjúságkutató szempontból – már lehetetlen, hiszen fiatal nem katolikus egyháziasak gyakorlatilag nincsenek. (A kutatás belső történetére kíváncsi olvasó kedvéért el kell mondanunk, hogy erre nem ekkor „jöttünk rá”, hanem már akkor, amikor a kutatás kezdetén a vallásos–nem vallásos mintát kialakítottuk. Többek között ez volt ugyanis az oka, hogy a tanulmány nagy részében nem az egyháziasakat állítottuk szembe a nem egyháziasakkal, hanem a vallásosakat a nem vallásosakkal. Ha ugyanis az egyháziasak véleményét rendszeresen kiemeltük volna, akkor tulajdonképpen nem egy többfelekezeti társadalom fiataljainak véleményét állítottuk volna szembe ugyanazon társadalom nem fiataljaival, hanem az egyházi katolikus fiatalok véleményét a bármely felekezeti, egyházi szülői nemzedékével. Ez pedig nyilvánvalóan értelmetlen lett volna.) A továbbiakban tehát azzal a feltevéssel kell dolgoznunk, hogy a szélesebb értelemben vallásos fiatal és nem fiatal csoportok különböző kérdésekben való megoszlását felekezeti értelemben is megvizsgálhatjuk. E feltevés ugyan megengedhetetlenül összemosza például azt, hogy egy konkrét egyház társadalmi jelenlétéről csak az ünnepeken odalátogatók, vagy a heti templomjárók nyilatkoznak-e éppen. Ennek az összemosásnak az alternatívája azonban – a fentiek miatt – csak az lehetne, hogy *semmit sem* mondunk a nem katolikus fiatalok sajátosságairól. Mégpedig ez olyan körülmények között, amikor léteznek és nyomáscsoportként lépnek fel a protestáns fiatalokat tömörítő, illetve az ő pasztorizációjukat célul kitűző szervezetek – nyilvánvalóan megengedhetetlen. Ugyanakkor ez alkalommal már nem tekinthetünk el attól, hogy a vallásos nem katolikus fiatalok között feltűnően nagy arányban voltak jelen az egyéb felekezethez sorolható személyek. Minthogy ők nagy valószínűséggel valamilyen nem történelmi egyházhoz tartoznak, nem indokolt őket a történelmi protestáns egyházak fiatal támogatóival összevonni. (Ahhoz viszont természetesen kevesen vannak, hogy önálló kategóriaként szerepeljenek.) Így a mintát tovább szűkítettük: eltávolítottuk azokat, akik felekezeti önbesorolásuk szerint sem nem katolikusok, sem nem reformátusok, sem nem evangélikusok. A kétszeresen csonkított vallásos mintánk tehát 452 emberből áll. Őket négy csoportra osztottuk:

7. táblázat

Vallásos katolikusok és protestánsok	
Szülői nemzedék katolikusok	66,8
Szülői nemzedék protestánsok	15,9
Fiatal katolikusok	14,6
Fiatal protestánsok	2,6

Az utolsó csoport már rendkívül kicsi abszolút és relatív számú, így annak belső megoszlását a statisztika szabályai szerint nem lenne szabad vizsgálnunk. Ezzel azonban megint csak eltávolítanánk magunkat attól, hogy a fiatalság és a vallásos felekezeti összefüggését megvizsgáljuk. Így a jelen számítás érdekében átalakítottuk a fiatalság fogalmát: valamennyi harminc alatti megkérdezett ideszámoltuk.

8. táblázat

Vallásos katolikusok és protestánsok 30 alatt és felett	
	Százalék
30–58 éves katolikus	60,1
30–58 éves protestáns	13,5
18–29 éves katolikus	21,2
18–29 éves protestáns	5,3

Ezzel megsértettük ugyan a fiatalság megállapításának korábbi elveit azonban mégsem annyira, mintha az egész mintán tettük volna ezt. Ennek okai a következők:

– minthogy a minta a vallásosakra szűkült, s a vallásosak körében kevesebb a főiskolát végzett, illetve főiskolára járó személy, mint a teljes mintában, ezért a 23 éves életkor (osztópont) jelentősége csökken;

– a vallásosak körében jellemzőbb volt, hogy a családalapításon, gyermekszülésen, gyermeknemzésen már a 23 év alattiak is túlestek, így a csonkított mintán a 23 év alatti és 23–30 közötti csoport objektív élethelyzete sok tekintetben hasonlóbb, mint a teljes mintán;

– más kutatásokból tudjuk, hogy a szülők vallásosságának jelentős hatása van gyermekük vallásosságára (Szántó: 1997). Minthogy azonban a szülők nemzedékére is igaz, hogy a vallásosak korábban vállalnak gyereket, mint a nem vallásosak, ezért nyugodtan valószínűsíthetjük, hogy a vallásos minta esetében a 17–23 évesek és a 24–30 évesek szüleinek átlagéletkora alacsonyabb, mint a teljes minta esetében. Ha pedig ez így van, akkor a vallásos mintában a 24–30 évesek is jelentősebb mértékben számítanak „második generációs” (mármint a kötelező iskolai hittan nélkül felnőtt első nemzedéket tekintve az első generációnak), mint a teljes minta esetében. Azaz szocializációjukat tekintve is közelebb vannak a 17–23 évesekhez, mint a teljes minta hasonló korcsoportja.

E többszöri csonkítás és átkódolás után végül is sikerült különbséget felfedeznünk a katolikus és a két történelmi protestáns egyház 30 alatti és harminc feletti nemzedékhez tartozó hívei között.

A katolikusok gyermekszáma a 30 feletti mintában jól kimutathatóan magasabb. A 30 feletti katolikusok nyolcada, a protestánsok ötöde gyermektelen. Három vagy annál több gyerek a katolikusoknál egyötödére, a protestánsoknak csupán egykilencedére jellemző. A fiataloknál azonban mindkét felekezeti csoport kb. 56%-a gyermektelen. (30 alatt a sokgyermekűség összehasonlításának még semmi értelme nincs!) Korábban láthattuk, hogy a vallásosság általában csökkenti a gyermektelenség esélyét a fiatalok körében is, a 30 alatti gyermekvállalást azonban a katolicizmus már nem erősíti. A vallásos 30 év feletti katolikusok 46%-a, a fiataloknak 50%-a nem tartja fontosnak a vallást a politikai életben. A protestánsok általában is némileg fontosabbnak tartják a vallást, sőt náluk a korcsoportok közötti különbség is eltűnik. Ez azonban nem azt jelzi, hogy a „politikai protestantizmusnak” ugyanakkora a bázisa, mint a „politikai katolicizmusnak”, ugyanis arra a személyes kérdésre, hogy a megkérdezettnek fontos-e politikai felekezete, a 30 feletti katolikusok 63%-a, a protestánsok 68%-a, a fiatal katolikusok 68%-a, a fiatal protestánsok 83%-a válaszolt nemmel. Azaz a politikai protestantizmusnak általában is kisebb a támogatottsága, mint a politikai katolicizmusnak, a fiatalság erre a különbségre ráerősít. Már korábban említettük az ebben kérdésben szélsőséges véleményt, miszerint a vallásos emberek tizede úgy fogalmaz, hogy ez számára nagyon fontos. E kicsiny szélsőséges csoporton belül a katolikusok általában felülreprezentáltak. Különösen felülreprezentáltak a katolikus fiatalok. A „politikai katolicizmus” lényegesen jobb eséllyel rendelkezik a vallásos fiatalok körében, mint a „politikai protestantizmus”, az előbbi támogatottsága az adott csoport hetedét, az utóbbi viszont csupán harmincadát teszi ki. A vallásos katolikusok mind a fiatalok, mind a szülői nemzedék körében fontosabbnak tartják a párválasztásnál a felekezetet, mint a protestánsok, viszont a korcsoportok között különbség már nem észlelhető. A barátok felekezetét is jobban ismerik a katolikusok, mint a protestánsok, mi több a fiatalság ezt a különbséget még el is mélyíti.

Az egyházi adófizetés kérdéskörében a szülői nemzedéknél alig van különbség a felekezetek között: a protestáns fiatalok viszont jelentősen kevésbé adófizetők, mint katolikus kortársaik. Hasonló a helyzet az adakozásnál is. A fiatal katolikusok adakozási gyakorlata alig gyérebb, mint az idősebbeké. Mindkét generációnál 90% körül mozog, a protestánsoknál viszont a generációs különbség már kimutatható: a 30 feletti 92%-a, az az alattiak 73%-a adakozott. Az adományozásnál a helyzet megfordul, ez ugyanis mindkét korcsoportban némileg jellemzőbb a protestánsokra, mint a katolikusokra. Az egyházi szolgáltatásokért való fizetés a szülői nemzedéknél a katolikusokra inkább jellemző, a fiataloknál a különbség eltűnik.

Az erkölcsi kérdésekben a fiatal protestánsok csoportja tér el leginkább a többiektől, hiszen azoknak 72–73%-a, e csoportnak csak 58%-a adna az egyháznak szerepet. A szociális problémák csökkentésénél szinte semmi különbség nincs. Óriási a kilengés a kulturális szerepvállalás megítélésakor. Míg ugyanis a nem fiatal protestánsok köréből még többen is adnának szerepet az egyháznak, mint a kortárs katolikusok – akiknek körében ez 57% –, sőt a fiatal katolikusok is egyetértenek az idősebbekkel, addig a fiatal protestánsok körében mindössze 38% adna szerepet az egyháznak.

Az eddigiekhez képest meglepően kicsi a különbség az egyház politikai szerepének megítélésakor, a szülői nemzedék köréből ugyanis másfélszer annyian támogatják ezt – de felekezeti különbség nincs.

Az egyház társadalmi szerepét a vallásos katolikus szülői nemzedék 64%-a, a vallásos protestáns szülői nemzedék 60%-a ítélte megfelelőnek. A fiataloknál még kisebb a felekezeti különbség: 70–71%. Van viszont különbség, ha az elégedetlenséget vizsgáljuk. A vallásos katolikus fiataloknak csak 7%-a, a protestánsoknak viszont 14%-a tartja túl nagyra az egyház szerepét.

Az aktív nemzedékek összefoglaló sajátosságai és különbözőségei

Leszögezhetjük, hogy a felekezetiesség, a fiatalság és a különböző értelemben vett vallásosság összefügg. Általában hangsúlyozni kell, hogy a felekezetiesség megnevezése önmagában még nem jelent valamely létező vallási közösséghez való tartozást. A felekezeti mivolt számontartásának hiánya viszont jól meghatározza azt a társadalmi csoportot, amelynek körében a szekularizáció mintegy tudatosult, illetve kiteljesedett. Bejegyzettség hiánya szempontjából a fiatalság alig jelent valamit, a felekezet megnevezésének hiánya szempontjából viszont már igen. Ezen belül a fiatalok körében a protestáns vallások teljes elutasításának a valószínűsége kisebb, mint a szülői nemzedék körében, illetve kisebb, mint a katolikus egyház elutasításának valószínűsége az azonos korcsoportban. A felekezet-besorolás jövőbeni változását érintő tény, hogy a gyermekeiket megkeresztelő fiatalok csak azért vannak azonos arányban a szülői nemzedék-tagokkal, mert a vallásoknak hamarabb születik gyermekük. Azaz a fiatalok közül végül is kevesebben kereszteltetnék meg – kereszteltetik majd meg? – gyermeküket, mint a szülői nemzedék soraiból. Az iskolázatlanság a fiataloknál kevésbé valószínűsíti a templomjárást, mint a szülői nemzedéknél. A fiatalság egyáltalán nem érinti azt a tényt, hogy a szakmunkások enyhe többsége nem templomjáró. A modernizáció, a szekularizáció hagyományos központjában, Budapesten mind az egyházas, mind a vallásos fiatalok aránya megnőtt. A vidéki városokban mind a vallásosságból, mind az egyháziasságból „kifelé jön” az új generáció, a falvakban viszont az egyháziasságot elveszítik, a vallásossági szintet tartják az emberek. A jövedelem alacsonyossága a fiataloknál kevésbé magyarázza a vallásosságot, mint a szülői nemzedéknél. A nemek közeledni kezdtek egymáshoz, s a nem fiatal nőknél megfigyeltekkel ellentétben viszont – a férfiakhoz hasonlóan – a fiatal nőknél a szekulárisok többségbe kerültek. Vallásossági önképénél az egyházas „végpont” eltérését a teljes népességben egyértelműen nem a fiatalság magyarázza, hanem az öregség. A megfelelően szűkített mintában azok a fiatalok, akik „objektíve” ugyanolyan gyakorisággal látogatják a templomot, mint a szülői nemzedék, „szubjektíve” kevésbé egyházasak. Azaz saját istentisztelet-járásukból kevésbé vonják le azt a következtetést, hogy ők valójában egyházuk tanítását követik. A fiatalok közötti szervező elvek szempontjából nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fiatal generáció házassági szokásai sokkal inkább a szekularizáció (értsd: a másik fél vallásossága–nem vallásossága iránti tolerancia) előretörését, mint az interkonfesszionális, (értsd: a másik fél másfelekezetiessége iránti tolerancia, ökumenizmus) előretörését mutatják. A barátok felekezetéről szóló adat megint a szekularizációt és nem az ökumenizálódást bizonyítja: egyszerűen szólva a „felekezetiesség” a fiatal vallások körében is kevésbé „téma”, mint a szülői nemzedéknél. A fiatalok körében a vallásosság kevésbé jár együtt a vallás politikai életben való fontosságával, mint a szülői nemzedéknél. Egyéb szekularizációs mutatók ellenére a fiataloknak és szülői nemzedéknek egyaránt egynegyede számon tartja a politikusok vallását. A társadalomnak kialakult egy nagyon kicsiny csoportja, mely nagyon fontosnak tartja a politikusok felekezeti hovatartozását. Ez a társadalom mindössze 5,5%-át jelenti. A vallásos fiataloknak és a vallásos szülői nemzedéknek egyaránt egytizede tartozik hozzájuk. Jellemző a különbség viszont, ha azt kérdezzük, hogy az egyházaknak a politikai kérdések megítélésakor milyen szerep juttatandó: a nem fiatal nem vallásosak 20%-a adna az egyháznak szerepet, a fiatal nem vallásosoknak viszont csupán 10%-a. A vallásos szülői nemzedék 30%-a, a vallásos fiatalok 20%-a gondolkodik így. Az egyház társadalmi szerepének megítélésakor a fiatalok, illetve a szülői nemzedék körében érdekes különbség tapasztalható. A fiatalok – a vallásosak is – ugyanis az államtól–közpénzektől sokkal markánsabban választanák el az egyházakat, de az ilyen, saját lábón álló egyházak társadalmi szerepvállalásától, még nem vallásosként is, kevésbé tartanak, mint a szülői nemzedék. Az egyházak hasznosságát a nem hívők körében nagyobb arányban utasítják el a fiatalok, mint a szülői nemzedék. Viszont még a vallásosoknak is csak fele, sőt az egyházasoknak is csak kétharmada tud hasznos egyházat említeni. A kisebbségekkel szembeni intolarenia kevésbé jellemzi a fiatalokat, mint a szülői nemzedéket, de a nagyokat sem minősítik károsnak. A hasznosság elutasítása jelzi, hogy még a vallásos, illetve egyházas emberekre sem lehet teljes biztonsággal azt mondani, „érdekükben” áll az egyházak világi befolyásának növekedése. Ugyanez a sajátossága az egyházi iskolákkal kapcsolatos magas igénynek – sokan adnák oda gyereküket, sokan adnák vissza az iskolát – de elutasítják a közpénzekből történő finanszírozást, illetve az egyházi iskolaügy politizálódásának legmarkánsabb elemét, az egyiskolás települések iskolájának átadását. A „sem nem antiklerikalizmus, sem nem politizáló egyház” álláspontot jól dokumentálják azok, akik visszaadnának egyházi ingatlanokat, nem járatnák belé a gyermeküket, s elutasítják az egyiskolás települések iskoláinak egyházasítását. A társadalom többsége nem támogatja az egyházi iskolák állami finanszírozását, ezen belül a fiatalok még kevésbé: a vallásos fiatalok is a „tisztább” egyházi iskola-finanszírozás hívei, mint a vallásos szülői nemzedék. Megállapíthatjuk, hogy az egyházi iskolák és szociális otthonok állami finanszírozásának egy kalap alá vétele a közvélemény ismeretében nem indokolt. A vallásosok is különbséget látnak az egyházi oktatási és a szociális intézmények állami finanszírozásának kívánatos mértéke között, a fiatalok pedig különösen nem igénylik, hogy az állam finanszírozza az egyházi iskolákat. Az egyházi szociális és oktatási költségek együttes vállalását a társadalom nagy többsége elutasítja, a fiataloknál pedig még a vallásossággal sem függ össze, hogy mekkora kisebbség támogatja ezt. A fiatalok kevésbé finanszíroznák közpénzből az egyházat, mint a szülői nemzedék.

Elemzésünk két legfontosabb tanulsága:

– az állam és egyház markánsabb szétválasztását, az állami szerepvállalás csökkentését nem csak azért támogatják a fiatalok, mert a szekulárisabbak, mint a többiek, hanem azért is, mert a fiatal vallásosoknak is inkább ez a véleményük, mint a többi vallásosnak.

– nem csak a „new age” vagy „asztrológia” értelemben vett posztmodern vallásosság más, mint a korábbi évtizedeké, hanem a templomjáró fiatalok is kevésbé „képviseltetnek” az egyházak által, illetve támogathatók az egyházakon keresztül, mint a templomjáró szülői nemzedék

A katolikusok és protestánsok az egyházasan szocializált nemzedékben

A fentiekből következik, hogy az idősebb, tehát 1934 előtt született népességen sokkal inkább tesztelhetjük a protestantizmus–katolicizmus hatását, mint a fiatalabbakon. E népesség teljes egészében járt iskolai hittanra, sőt bátran kimondhatjuk, hogy gyerekkori állami ateista nevelő hatások gyakorlatilag nem érték. E népesség kilencven százaléka vallásos vagy egyházas meggyőződésű, alig negyedük mondja magáról, hogy sosem jár templomba, harminc százalékuk viszont hetente, további tíz százalékuk havonta. Gyakorlatilag valamennyiüket bejegyezték valamilyen egyházba, s óriási többségük katolikusnak–reformátusnak stb. mondja magát. A minta is elég jól sikerült: a felekezeti összetétel ugyanis kielégítően követi az 1941-es népszámlálás eredményeit, a férfi–nő arány a katolikusoknál 39:60, a protestánsoknál 43:56, ez sem fogja különösebben eltorzítani az eredményeinket. A korösszetétel is elfogadható, hiszen ha tízes csoportokba vonjuk össze az embereket, akkor a katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt mintegy ötöde született a harmincas évek első harmadában, mintegy fele született a húszas években, s kevesebb mint negyede a tízes években, a többiek korábban. Mindkét csoport kb. 7%-a végzett felsőfokú intézményt, de a katolikusok iskolázottsága ettől kezdve erőteljesebbnek tűnik: 14%-uk szerzett érettségit, míg a protestánsok közül csak feleannyi. 8 általános iskolai vagy szakmunkás végzettsége a katolikusok harmadának, a protestánsok 30%-ának volt, nyolc általánosnál kevesebb iskolája pedig 43, illetve 55%-uknak. A protestánsok tehát – részben összefüggésben – erőteljesebb vidékiességgükkel alacsonyabban iskoláztak. (Itt nem lehet elhallgatni, hogy „valami nem stimmel” a mintával. Ugyanis a reformátusoknak körülbelül azonosan iskoláztaknak kellene lenniük a katolikusokkal, az evangélikusok pedig csak pozitív irányba mozdíthatnak a protestáns tömböt.)

A katolikusok ötöde, a protestánsok tizede budapesti, a vizsgált népességben a protestánsok némileg inkább városi és községi lakosnak számítanak, mint a katolikusok. A katolikusok 40%-a, a protestánsok 35%-a mondja magát egyháza tanítását követőnek, s mindkét csoport 54%-a a maga módján vallásosnak. Két vallásváltoztató van az egész mintában. A protestánsok egy főre jutó havi jövedelme (főleg nyugdíja) alacsonyabb volt: 45%-uk helyezkedett el a nyolcezer forint alatti sávban, míg a katolikusoknak csak 30%-a. A protestánsok között némileg több az özvegy: 35:45. Házasság tekintetében megállapíthatjuk, hogy a katolikusok 65%-a él „endogám” házasságban, a protestánsoknak pedig 46%-a. Ezzel nagyjából arányos, hogy a katolikusok 57%-a, a protestánsoknak 70%-a nem tartotta fontosnak, hogy milyen vallású a házastársa. A katolikusok között szignifikánsan többen vannak azok akik közepesen vagy nagyon fontosnak tartják ezt. A katolikusok a barátokról is inkább, 80%-ban, míg a protestánsok 73%-ban tudják, hogy milyen vallásúak. A katolikusoknak 21%-a, a protestánsoknak 31%-a nem járt soha istentiszteletre, s a különbség a másik végponton egyenlítődik ki. A katolikusok 36%-a, a protestánsok 17,5%-a heti templomjáró. Ha a havi templomjárást is ide számítjuk, akkor a különbség csökken, havonta vagy gyakrabban a katolikusok 44%-a, a protestánsok 34%-a jár istentiszteletre. Az egyházi aktivitások közül az egyházi adófizetésben a katolikusok 64%-ban, a protestánsok 57,4%-ban vesznek részt, a katolikusok 76%-a, a protestánsok 59%-a adakozik. Az egyházi adomány tekintetében nincsen eltérés: durván háromötödükre jellemző ez. Egyházi szolgáltatásért a katolikusok 72%-a, a protestánsok 66%-a fizetett már, a katolikusok családjainak fele, a reformátusokénak kétötöde támogatta az egyházat. A politikai életben kétötödük nem tartja fontosnak a vallást, a másik oldalon viszont már van eltérés, hiszen a katolikusok ötöde, a protestánsoknak csak a hetede tartja nagyon fontosnak a vallást. Azt azonban, hogy a megkérdezettnek mennyire fontos, milyen vallású egy politikus, nem mutat lényeges különbséget: a katolikusok 57%-a, a protestánsok 55%-a nyilatkozott így.

A fentiekből következik, hogy a protestánsok erősebb vidékisége ellenére a katolikusok egyházas kötődése erőteljesebb. Fontos kérdés ugyanakkor, hogy mely kérdéstípusokat mennyire érinti ez a különbség. Azaz a vallásosság különféle jelentései és „következményei” közül melyiket érinti jobban és melyiket kevésbé az, hogy valaki protestáns vagy katolikus. Ehhez egy másik számítást is érdemes elvégeznünk, nevezetesen azt, hogy a vallásosságot mérő különböző szempontokból a katolikusok hányszor vallásosabbak, mint a reformátusok. (Ennek módja az, hogy az egyes kérdésekre adott válaszalternatívákat binárisra kódoljuk át, majd a „vallásosabb” választ adó katolikusok arányszámát elosztjuk a „vallásosabb” választ adó protestánsok arányszámával. Ez az aránypár egyébként azért is

hasznosabb, mint maguk a nyers százalékok, mert – a valóságnak megfelelően – ez nagyobbak mutatja az 1% és 10% közötti különbséget, mint mondjuk a 81% és 90% közöttit.)

A legfontosabb mutató tekintetében: a hetente templomjárók a katolikusok között 2,06-szor voltak többen, ha ehhez a havi templomjárókat is hozzászámoljuk, a fölény 1,31-szeresre csökken. De még így is megmarad! Tehát a katolikusok nemcsak azért járnak intenzívebben templomba, mert egyházuk a valóban heti templomjárást megköveteli, hanem ettől függetlenül is. (Azaz – legalábbis e minta alapján – nem igaz az a feltevés, hogy amennyiben nem a katolikus szokások alapján kitalált „heti templomjárást” mérnénk, hanem az ennél e tekintetben kicsivel „lazább” protestáns normarendszert követnénk, akkor nem lenne szekularizációs különbség a katolikusok és protestánsok között.) A katolikusok a protestánsoknál 1,59-szer többen tartották nagyon fontosnak a politikai életben a vallást. A személyes kérdésre, hogy „önnek fontos-e a politikai vallása?”, viszont már nincs különbség (a protestánsok voltak enyhe, 1,08-szoros többségben). A házastárs kérdésében, a katolikusok majdnem ötször inkább tartották nagyon fontosnak a felekezetet, mint a protestánsok, s még eléggé fontosnak is 1,24-szer, közepesen fontosnak 1,56-szor annyian. Barátaik felekezetét, mindkettőről szólván 1,1-szer inkább tudták a katolikusok. Az ismeret vonatkozásában tehát alig van különbség. A katolikusokra 1,46-szor jellemzőbb volt a vélemény, hogy titkolják vallásosságukat. Adófizetésben 1,11-szer, adakozásban 1,29-szer vallásosabbak a katolikusok. Egyházi szolgáltatásért a katolikusok 1,1-szer inkább fizettek. Egyházi célra a katolikusok családjai 1,3-szor inkább adakoztak. Erkölcsi kérdésekben a szociális problémák csökken nincs különbség. A kulturális kérdéseknél a különbség már 1,16-szorosra nő, a politikánál pedig 1,22-szerese. Az idősebb nemzedékre is igaz, hogy a protestánsok távolabb definiálják a vallást a politikától, mint a katolikusok. Ez a távolság azonban kisebb, mint azt az istentisztelet-látogatásból gondolni lehetne. Az egyház társadalmi szerepének keveslése mint vallásossági mutató szempontjából a katolikusok 1,22-szer számítanak vallásosabbnak. Éppen megfelelően ugyanannyi katolikus tartotta a szerepet, mint protestáns. Túlzottnak viszont 0,59-szer annyi gondolta az egyház szerepét. A negatív oldalról nézve 1,69-szer vallásosabbak a katolikusok. Azaz még a nem vallásos protestánsok is inkább hajlamosak az egyház politikai részvételét sokallani, mint a hasonlóképpen nem vallásos katolikusok. A katolikus egyház hasznosságát elsődlegesként a katolikusok 44,7%-a vallotta. A két nagy protestáns egyház hasznának elsődlegessége a protestánsok 31,2%-ára jellemző. A saját egyházát 1,43-szor látta hasznosabbnak a katolikusok. A katolikusok elsőnek említették a protestánsok 7,1%-a. A másik oldalról viszont a katolikusok csak 3,7%-ban tették ezt valamelyik protestáns nagyegyházzal. Tehát a vallásosság a katolikusok esetében a másik tömb iránt 1,91-szer kisebb arányban termel elsődleges bizalmat. Egyéb egyházat a katolikusok 4,9%-a, a protestánsok 8,4%-a említett első helyen. A protestánsok szekularizáltsága tehát nem csak a saját egyház iránti erősebb kritikában, de a más egyházak iránti nagyobb nyitottságban is megjelenik. Igen figyelemreméltó azonban, hogy ez a nyitottság a nagy társadalmi aktivitást kifejtő kisegyházaknak jobban kedvez, mint a katolikusnak. A katolikus egyházat második helyen a protestánsok 15%-a említette, s további 2,6% nevezett meg egyéb egyházat hasznosnak. Az első és második helyek összeadódása után már a protestánsok többsége a – sajátján túl – a katolikus egyházat tartotta hasznosnak. Ez azt jelenti, hogy akik saját protestáns egyházukat nevezték első helyen hasznosnak, azok sokkal nagyobb valószínűséggel nevezték hasznosnak a katolikus egyházat, mint bármelyik másik egyházat. A protestáns egyházak egymáshoz való közelsége nem befolyásolja a katolikus egyház megítélését. A katolikusok 1,5%-ban tartották elsődlegesen károsnak saját egyházukat, a protestánsok is csak 1,4%-ban vélekedtek így sajátjukról. A katolikusok nem szídták a protestánsokat, s azok is csak 2%-ban vélekedtek negatívan a „hagyományos történelmi ellenfélről”. Az elsőprő többség a kisegyházakról szólt negatívan 33,4%-os illetve 27%-os arányban. A vallásosság tehát a katolikusokat 1,23-szor tette gyanakvóbbá. A nemzedék többsége (54%-a) íratná egyházi iskolába gyermekét – idős emberekről lévén szó, a kérdés elvi, de azért érdekes, hogy itt nincs felekezeti különbség. Kb. 63% gondolta úgy, hogy a visszaigényelt iskola az egyházé legyen. A különbség a felekezetek között elhanyagolható. A település egyetlen iskolájának visszaigénylésével kapcsolatban mutatkozik meg leginkább a katolikusok erőteljes egyházi-sága, hiszen 27%-uk – szemben a protestánsok 12%-ával – ítélné azt az egyháznak. E különbség tehát 2,38-szoros. Feltehető, hogy a kisebbségi protestantizmus még vallásosként is nagyobb védelmet lát a semleges állami iskolában, mint a többségi felekezet iskolájában. Az egyházi iskolák fenntartásában a szélsőséges állásponton a katolikusok dominálnak: 4,8%-uk tartozik ide. Ez azt jelenti, hogy 3,4-szer gyakrabban mondják, hogy teljesen az állam dolga az egyházi iskola fenntartása, mint a protestánsok. Még a „többnyire az állam tartsa fenn” álláspontnál is 1,29-szeres fölényben vannak. Azt, hogy az iskolákban az állami finanszírozás nagyobb részt kapjon, mint az egyházi, a katolikusoknak mindössze 13,2%-a, a protestánsok 7,9%-a támogatja. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi állapottal, miszerint nagyobb részt az állam tartja fenn az egyházi iskolákat, az idősebb vallásos népesség elsőprő többsége nem ért egyet. Ha a „középre húzókkal” (ami a legnagyobb, 47–49%-os tömb) nem számolunk, akkor a katolikusok 1,6-szor inkább fogadják el a jelenlegi állapotot, mint a protestánsok. A szociális intézmények fenntartásának megítélésében az emberek nyitottabbak a korlátozott állami finanszírozásra, így a különbség is csökken. A „teljesen az állam” álláspontot 10,2%, illetve 1% vallja, 10,2-szeres tehát a katolikusok fölénye, de ez az arány (többnyire az állami állásponttal együtt) már 23,8:18,6. arányra finomul. Itt a katolikusok fölénye 1,28-szoros. E kérdésnél is ugyanazok foglaltak állást a fele-fele

arány mellett, mint az előzőnél. Az elvett vagyonért fizetendő állami kártérítés ügyében lényegében egybehangzóan (1,03%) a fizetési álláspont került relatív többségbe (47,4%, illetve 46% arányban). A „ne fizessen” álláspontot viszont már szignifikánsan többen képviselték. A protestánsok 0,88-szor annyian képviselték (tehát a katolikusok 1,13-szor voltak vallásosabbak innen nézve). Az egyházfinanszírozási alternatívák közül „az állam teljes költséget fizessen” álláspont látszik a legszélsőségesebbnek. Ezzel a katolikusok 22,3%-a, a protestánsok 19,1%-a azonosult; 1,17-szeres a katolikus fölény.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az 1934-ben és az előtt született korcsoportban a katolikus lakosság nem egyszerűen gyakoribb istentisztelet-látogató, mint a protestáns lakosság, hanem *ezt meghaladó mértékben* azonosul az egyház társadalmi-politikai szerepvállalásával is.

A rendszerváltás évei és a hittan

Az 1990-es kompromisszumhoz vezető út

A „hittantörténet” rendszerváltása az 1990. évi IV. tc. megalkotásával kezdődik, és a hittan helyének az 1993-as, oktatási törvény általi rendezésével végződik. A háromoldalú kerekasztalon kialakult szabályozást a pártállamban választott parlament elfogadta. A 17. paragrafus 2. bekezdése kimondta, hogy „Az egyházi jogi személy az állam által fenntartott nevelési és oktatási intézményekben – a tanulók és szülők igényei szerint – nem kötelező jelleggel (fakultatív tantárgyként) vallásoktatást tarthat.”

Ez a meghatározás – akkor úgy tűnt – világos kompromisszumot tükrözött, s világossá tette, hogy van hitoktatás; a hitoktatást az egyház (és nem az állam) szervezi; a hitoktatás nem kötelező.

Amikor az 1990-ben hatalomra kerülő kormány – melynek nemcsak kereszténydemokrata tagja, de a másik két koalíciós partner is a keresztény értékek terjesztése mellett kötelezte el magát – miniszteri rendeletben kívánta értelmezni a törvényt, kitént, a fenti három evidencia két teljesen különböző – egy kibontakozó kultúrharcnak megfelelő – álláspontot takar.

Ellentétben a történelem eddigi kultúrharcaival, a harc most nem az egyházak és a kormány, hanem egyfelől a kormány másfelől az ellenzék, a média, a szakszervezetek és az önkormányzatok között zajlott; az egyházak a küzdelemnek inkább tárgyai, mint cselekvő részesei. A kultúrharc jogi lezáratlanságát az okozza, hogy míg a történelem során eddig a kormánypárti többség – ha a társadalmon nem is, de a parlamenten mindenképpen – keresztül tudta vinni álláspontját, addig a kétharmados törvények sajátos rendszerével egy korábbi törvény értelmezésén kellett vitatkozni.

Miután a vita nem folytatható arról, hogy ki hogyan véli „helyesnek” a hitoktatás ügyének rendezését – hiszen az ellenzék és a kormány kölcsönösen arra volt kényszerítve, hogy elfogadja a meglévő, nyilvánvalóan pontatlan törvényt –, az egyes álláspontok a törvény magyarázatán keresztül kíséreltek meg érvényesülni, miután az SZDSZ módosító javaslatát a kormányzat elvetette. A szerepét ekkoriban kereső Alkotmánybíróság szintén kompromisszumra ösztönzött azzal, hogy jelezte: amennyiben a parlament elutasítja az SZDSZ-es indítványt, maga fogja felülvizsgálni a hittanhelyzetet (HVG: 1990. december 22., 75.).

Vita folyt egyrészt arról, hogy mi a jelentése annak, hogy nem az állam szervezi a hitoktatást (azaz szűkebb értelemben ez csak annyit jelent, hogy a szervezés munkáját átengedi az egyházaknak, vagy tágabb értelmű megszorítást tartalmaz: a nyilvántartás tilalmát az állami dokumentumokban, bizonyítványokban); másrészt, hogy fakultatív tárgy jelenthet-e tantervi integrációt? Ez a fogalom az oktatásügy jogi szóhasználatában – a 106/1974 OM számú utasítás, ill. az 1985-ös oktatási törvény nyomán – azt az értelmezést sugallta, hogy a fakultatív tanóra az órarendbe integrált, azaz más tanórák között, a normális tanítási időben helyezkedik el, olyan időszakban van, amikor az iskola a gyermek megőrzéséért felelős. Az ezt ellenzők érvelése szerint ezt az értelmezést az alkotmány kizárja.

A jogalkotói szándék elemzése ebben az esetben semmi jóval nem kecsegtetett, a törvény indoklása erre az ügyre nem tért ki – ami persze azt is bizonyítja, hogy a *Művelődési és Köznevelési Minisztérium* a törvény köröztetésekor nem vette észre a beépített bombát. A személyes nyilatkozatok fölöslegesebbek lettek volna, hiszen az egyik jogalkotó (a háromoldalú kerekasztal) szakértői időközben egymással ellentétes táborba kerültek, a másik jogalkotó (a Németh-kormány miniszterelnöke és igazságügy-minisztere) azóta egy választási és egy ellenzéki parlamenti párt – a vitában nyilvánvalóan elkötelezett – „csapatába” került, a régi, 1985-ben választott parlamentet pedig egyszerűen senki nem tekintette az általa elfogadott törvények tényleges megalkotójának.

A nemzetközi analógiák kutatása – és érvrendszerük használata – még tovább súlyosbította a helyzetet. Kiderült, hogy az 1990. évi IV. törvény – és a magyar alkotmány idevonatkozó része – két egymást kizáró alkotmánytípus kombinációjából született: az egyházaknak speciális jogokat biztosító, az állampolgár számára hitoktatást – és az abból való kimaradás szabadságát – garantáló német, és az állam és egyház elválasztását, a világnézeti meggyőződés elhallgatásának jogát garantáló, az egyháznak az iskolából – annak épületéből is – kizárását megvalósító amerikai alkotmány ötvözetéből „készült”.

A kormányzat szándéka a német típusú rendszer bevezetése volt, mely szerint a hittan időben a tantárgyak között, a bizonyítványban és az adminisztrációban természetes módon nyilvántartott, osztályzattal értékelt, a tantestület tagjává váló hitoktató által tanított tárgy. A hittant nem választók számára – a minisztérium politikai államtitkára, *Beke Kata* döntésére – megindult a laikus erkölcsstan tantárgy kidolgozása (Élet és Irodalom: 1990. június 29., 5.).

A tömegkommunikáció meghatározó része, az ellenzék és a pedagógus szakszervezetek kétféle taktikával éltek: részben előszámlálták azokat az eseteket, ahol a gyerekeket mintegy lelki erőszakkal szorították a fakultatív hittan választására, másrészt hivatkoztak a lelkiismereti meggyőződésről való hallgatás jogára. Azaz arra, hogy az alkotmány kimondja, a lelkiismereti és vallásszabadság magában foglalja azt a szabadságot, hogy „*vallását és meggyőződését mindenki ... kinyilváníthassa vagy kinyilvánítását mellőzze*” (Alkotmány 60. § 2. bek.). Amennyiben az iskola reguláris rendjébe illeszkedik a hittan mint fakultatív tárgy, akkor az iskolának nyilatkozatot kell kérnie és nyilvántartást kell vezetnie arról, hogy ki jár hittanra és ki nem, e nélkül ugyanis a hittanra nem járó gyerekek számára semmilyen tevékenységet nem tud szervezni – szólt az érvelés.

Az ellentétes oldalról indult történelmi típusú érvrendszerek egymást felerősítették: az ellenzék és a sajtó meghatározó hangja az volt, hogy a hittant nem választó gyerekekre majd a zsidó/kommunista bélyeget sütik; a kormányzat viszont – hangsúlyozva, hogy az oktatás célja a lelki és erkölcsi megújulás, és ennek része a hittanoktatás – meg is erősítette az ettől való félelmet. (Értelemszerűen: aki nem vesz részt a hitoktatásban, lemond az erkölcsi megújulásról; a régi rend mellett tesz hitet.) Jellemző módon a politikai felek – kölcsönösen – úgy tekintették, hogy a fakultatív hittan ezen értelmezésében a hittan tanulása a „helyzet”, és ehhez képest lehet annak nem tanulásáról nyilatkozni. Ez volt 1946-ban pl. *Ravasz püspök* álláspontja a fakultatív hitoktatásról, s ez a domináns és a kormányzat által mintaadónak tekintett (német gyakorlat is. Ekképpen a sajtó és az ellenzéki politikai közvélemény – feltehetően széles politikai egyeztetésen át nem esett művelődési miniszteri kijelentés alapján – kötelező hittannak” nevezte ezt a törekvést (Népszabadság: 1990. június 9., 1.; Magyar Hírlap: 1990. június 19., 5.), hiába hangsúlyozta *Lukács Miklós* – akkor közoktatási államtitkár, később a miniszterelnökség egyházpolitikusa – az ellenkezőjét (Magyar Nemzet: 1990. június 23., 7.).

A szabályozás alkotmányellenességét egy FIDESZ-es oktatáspolitikus továbbra is hangsúlyozta, a párt középiskolás szervezete nyilatkozatot adott ki (Magyar Nemzet: 1990. június 30., 7.; Országos Sajtószolgálat: 1990. június 25., 2.) és a *Beszélő* kerekasztal-beszélgetésén (1990. június 30., 20.), amely *Minden kényszer nélkül* cím alatt jelent meg valamennyi nagyobb egyház liberálisai megszólaltak a szabályozás ellen.

Az egyházak reagálása sem volt elég gyors, nem ismerték fel annak veszélyét, hogy az egyházakkal szemben a nyolcvanas évek végén nagy bizalommal viselkedő magyar társadalom hangulata megfordulhat, ha az egyház iskolai jelenlétében politikai eszközt vél felfedezni. *Gyulai püspök* inkább a konfrontációt választotta, kijelentvén, hogy a hittanvita szabadosságot tükröz (Magyar Hírlap: 1990. július 9., 5.). A *Keresztény Értelmiségiek Szövetsége* is az SZDSZ és FIDESZ álláspontjának kritikájával foglalkozott (Jel: 1990/4., 19.).

Az esztergomi érsek az országgyűlés elnökének írt levelet az SZDSZ *Mészáros István László* vezetésével kidolgozott hitoktatási koncepciójának elutasításáról (Magyar Hírlap: 1990. július 4., 13.), sőt pásztorlevelet bocsátott ki, amelyben a hittanvitában való aktív részvételre buzdította a katolikusokat (Magyar Nemzet: 1990. július 13., 6.).

Ugyanakkor a legnevesebb katolikus vallásszociológus, *Tomka Miklós* úgy foglalt állást, hogy „ha a hittan ma iskolai tárggyá válna, problémák tömegét okozná”, s azon felül – a protestáns egyházi értelmiségiek között is mind többen hangsúlyozták ezt az érvet – „tovább halogatná az általánosan kötelező vallástan bevezetését” (HVG: 1990. június 16., 66.).

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium, amit az állam és egyház deklarált elválasztottsága ellenére mind többen tekintettek és neveztek „kulturális minisztériumnak”, amely ezekben a hónapokban – művészetpolitikai, személyi lépései kapcsán – egyébként is a sajtó és az ellenzék kereszttüzébe került, kompromisszumra kényszerült. Eszerint a hittan a tanrendbe nem integrált és nyilvántartást nem szabad róla vezetni, bizonyítványba nem kerül, s a hitoktató sem tagja a tantestületnek, viszont az iskola védett időt biztosít a hittanóráknak, semmilyen más foglalkozást nem szervez ezen idő alatt (201/1990 MKM sz. ut. MK. 16.).

A hihetetlen fontosságú kérdést rendkívül alacsony szintű jogszabály, miniszteri útmutató rendezte. (Ez a jogi nyelvben pontosan nem értelmezhető fogalom nemhogy a rendeletnél, de az utasításnál is „gyengébb”). E tény kettős jelentéssel bír. Egyfelől a kompromisszumot a kormányzat ideiglenesnek tekinti, másfelől kötelező hatálya a szférán belüliekre „szerényebb” – még ha utasításnak tekinthető is – megsértése nem szabálysértés, hanem hivatali mulasztás (amit az alkalmazó vagy megtorol, vagy nem), a szférán kívülieket pedig – pl. az egyházi személyeket – nem kötelezi semmire.

A helyzet bizonytalansága az önkormányzati választások után fokozódott, hiszen az egyes önkormányzati politikusok eltérő világnézeti elkötelezettsége – vagy egy-egy párt „egyházellenes” imázsának kompenzálása – sokszínű helyzetet teremtett. Miközben például a budapesti oktatáspolitikai koncepció a tanrenden kívüli hittan mellett foglalt állást, van olyan SZDSZ vezette kerületi önkormányzat, ahol az oktatási bizottság támogatja a hittan órarendbe illesztését (Népszava: 1992. április 11., 5.).

Az iskolai hitoktatás első évei

Az 1990-es nyári viharok után az egyházak megkezdték az intenzív szervezőmunkát a templomi és iskolai hitoktatásban. Egyes tapasztalatok azt mutatták, hogy a hívők inkább a templomban, mint az iskolában jelentkeznek (Mai Nap: 1990. szeptember 17., 11.), más adatok ezt cáfolták. Az emberek fejében továbbra sem egyértelműen vált ketté a rendszeres hittan és a „konkrét felekezeti aktusokra való előkészítés”.

Az első félév végén az *Új Ember* szemleírója szükségállapotban lévőknek nevezte a hitoktatást (1991. január 27., 4.).

Az egyházak elégedetlensége kétirányú volt, egyszerre sokallották és kevesellték a feladatot. Azaz: egyidejűleg hangoztatták, hogy nincsen elegendő hitoktató, a bővülő hitoktatási igényre az egyház egyre kisebb arányban tud szakképzett hitoktatókkal válaszolni, s az egyházi energiák egyre nagyobb részét kell új hitoktatók képzésére fordítani; másfelől pedig változatlanul elégedetlenek voltak a hitoktatás igénybevételének lehetőségeivel (Magyar Nemzet: 1991. július 23., 6.).

Az első problémára adott válasz a felsőfokú hitoktatóképzés igényének megfogalmazása volt, amely a Veszprémi Egyetem teológiai karának megnyitásához, és felekezeti egyetemek, tanítóképző főiskolák iránti igények megfogalmazásához is hozzájárult.

Miközben a felnőtt népességnek változatlanul csak egyhatoda nevezte magát egyháza tanítását követőnek (s a szülői életkorban lévők között ez az arány jóval alacsonyabb volt), a szülők a gyerekek nem kevesebb, mint egyharmadát írták be hittanra (Tomka: 1992:22.). Ennek lehetséges magyarázata, hogy a hitoktatás feladatának az erkölcsös életre nevelést tartotta a közvélemény 53,5%-a, a keresztyénység és a vallás megismertetését – azaz a hit tanítását csupán 30,6% (1991 tavaszán). A megkérdezettek legfeljebb egykilencede kívánta a hittant, mint sajátosan egyházi „szaktevékenységet”, ez az arány pedig már közelít a szülőkorú egyházasok arányához.

Az iskolai hittanoktatás ekképpen az egyházi szerep tradicionális felfogásának – erkölcsi normaalkotás a társadalom számára, a hagyományos „cement”-funkció a „só és kovász”-funkció helyett – részévé vált. Ez bizonyos egyházi értelmiségi körökben megerősítette azt a felfogást, hogy amiképpen az egyházi iskolákra való igény is egy „történelmi illúzió része” és nem az egyházra való tényleges keresleté, addig a hittan is inkább hiánypótló, mintsem a konfesszionális erősödés része. Ez a szabadgondolkodó egyházi értelmiségben megerősítette az iskolai oktatásba integrált fakultatív hittannal kapcsolatos aggodalmakat (Interjú: 1).

Ez az információ – ha hatott – a „laikus erkölcsstan” című, a hitoktatással szemben alternatívként felmutatható tárgy híveinek térvészését vonta maga után az oktatáspolitikai döntéshozók között. Mert míg korábban – különösen a miniszter azon kijelentése után, hogy az „erkölcs hitbe ágyazott” – az ellenzék viseltetett ellenszenvvel a tárgy bevezetése iránt, addig kb. ekkortól az egyházak is szorgalmazni kezdték a „konkurens” erkölcsstan levételét a napirendről.

A következő tanév elején az MKM egyházi főosztályvezető-helyettese úgy látta, hogy az órarendbe illesztett hitoktatás nem jogszabály-ellenes: nem kötelező voltát alternatív óra (pl. sportfoglalkozás) garantálhatja, az erkölcsstant már ő sem szorgalmazta (HVG: 1991. szeptember 28., 72.).

Közben törvényhozási szintre ért az a vita, ami az önkormányzati iskolák világnézeti semlegességéről indult. Az 1991 novemberében forgalomban lévő törvénykoncepció leszögezte ugyan a világnézeti semlegesség elvét, de bevonta az „általános erkölcsi értékek” képviselőit a pedagógusok kötelességei közé.

A részben kormányközeli pozícióban lévő egyházas értelmiségnek láthatóan abban a súlyos kérdésben kellett döntenie, hogy – a szívüknek eredetileg egyformán kedves – erkölcsstant, vagy a hittant hozzák hátrányos helyzetbe; hiszen az erkölcsstan bevezetése a hittant látogatók számát csökkentette volna. Az erkölcsstan bevezetését tehát elejtették, az iskola erkölcsi megújításáról azonban – sem mint MDF–KDNP politikusok, sem mint szerepüket „kiterjesztetten” felfogó tanárok – nem mondhattak le. Így került a javaslatba az erkölcsi értékek képviselője – és az ennek kontrollját, értékelését végző „Regionális Oktatási Központ”. Az ezzel kapcsolatos egész mérlegelési tevékenységet megzavarta azonban a világnézeti semlegességgel kapcsolatos különös játszma.

A világnézeti semlegesség kérdése

A kronologikus rend helyett először logikailag kíséreljük meg összefoglalni a fogalom karrierjének magyarázatát.

Ha az állami iskola „ateista” iskola (ahogy a kilencvenes évek eleji-közepi helyzetet a nagyegyházak alkalmanként értelmezték), akkor az egyházas hívők számára lelkiismeretükkel nem ellenkező oktatás csak az egyházi tulajdonú iskola lehet, a társadalom nem egyházasan vallásos abszolút többsége pedig elvileg magániskolába kényszerül. Ha az állami iskola (központilag szabályozottan) valamiféle – nyilván nem felekezeti, ez fel sem merült – keresztyén értékrend mentén szerveződik, akkor a vallásos nevelést nem kívánók kényszerülnek magániskolába.

Ha az állami iskola világnézetileg semleges, akkor azt ugyan az egyházas, a maga módján hívó és az ateista egyaránt látogathatja – szóltak az emellett érvelők. Még az alkotmánybíróvási döntés előtt az oktatáspolitikai szférából emellett érvelt az MKM (rövid ideig) volt politikai államtitkára, *Mészáros István* (KDNP); az MKM egyházi iskolákkal foglalkozó biztosa, *Korzenszky Richárd*; a parlament oktatási albizottságának elnöke, *Sasvári Szilárd* (FIDESZ); a Fővárosi Önkormányzat oktatási bizottságának elnöke, *Sáska Géza* (FIDESZ); a fővárosi önkormányzat illetékes főpolgármester-helyettese, *Marschall Miklós* (SZDSZ); a megyei jogú városok oktatási bizottsági elnökei konzultatív fórumának elnökszónya, *Moldován Judit* (FIDESZ); az OÉF tagok közül két nagy szakszervezet oktatáspolitikában legaktívabb vezetője, *Pokorni Zoltán* (PDSZ) és *Szöllősi Istvánné* (PSZ) a területi önkormányzatok országos szövetségének főtítkára, *Köllner Ferenc*; a szakmai szervezetek többsége, és a diákszervezetek. Az alkotmánybíróvási döntés után ennek képviselőjére vállalkozott Mádl Ferenc az új miniszter, illetve a közoktatásért felelős helyettes államtitkár, *Dobos Krisztina* is (Magyar Hírlap: 1992. március 16.). (A tanulmány véglegesítésének pillanatában sok mindenki máshol állt, mint 2000 nyarán. A szerző nem tartja indokoltnak, hogy e bőséges névsorból bárkit eltávolítson: a jelzett politikusoknak a kilencvenes évek elején tanúsított álláspontjáról van szó. Fájdalmas kötelességünk megemlíteni, hogy Köllner Ferenc és Moldován Judit azóta fiatalon elhunytak.)

Az ezt cáfolók egy része (köztük maga a korábbi miniszter, a történelmi keresztény egyházak megnyilatkozó vezetői, a *Keresztény Értelmiségiek Szövetsége*, az OÉF-tagok közül a nem állami iskolafenntartók egy része, a szakmai szervezetek egy része, és egy ideig a kormányzati oldal) magának a világnézeti semlegességnek a létét tagadta, mondván: semleges világnézet nincsen, az iskola világnézetileg is nevel. A világnézeti semlegesség mellett érvelők ennek hatására részben a kifejezésen próbáltak változtatni – „irányultság nélküli”, „egyenlő távolságtartó”, „neutrális” kerültek szóba –, részben pedig azt hangsúlyozták, hogy nem az *egyének* világnézeti semlegességéről, hanem az *intézményéről* van szó.

A semlegességet az ateizmus burkaként definiáló érvrendszer szerint a pedagógus-társadalom a múlt örökségéből, illetve a pedagógusképzők felvételi politikájából következően is nagyobb arányban nem hívó, mint a társadalom egésze, így az iskola a szekularizáció irányába tolná a társadalmat.

A probléma másik vetülete az volt, hogy mi szabályozható központilag, és mi nem. Sokan úgy érveltek, hogy a pedagógusok autonómiájának keretébe tartozik az iskola világnézetének meghatározása, mások szerint az iskolát fenntartó önkormányzat joga ennek eldöntése.

Az előbbi gondolat logikusan következett az 1985-ös oktatási törvényből, amely – miközben (mint ezt Mészáros István hangsúlyozza) fenntartotta az iskola világnézetileg elkötelezett célmeghatározását, és (legalábbis Tomka Miklós tartalomelemzése szerint) a tankönyvek még a rendszerváltás küszöbén is egyház- és vallásellenes értelemben voltak elkötelezettek – korlátlan teret nyitott az iskolai kísérletezésnek. Így a nyolcvanas évek végén logikusnak mutatkozott, hogy szakmai kísérlet címszó alatt szabaduljanak meg az iskolák a világnézeti kontrolltól. Ha pedig ezt a tényt szembesítjük a fentebb idézett adattal, hogy a hitoktatást a szülők többsége erkölcsi eligazításra és nem hitgázások közvetítésére „használja” gyermeke nevelésében, akkor az is világos, hogy miért választotta az erősen szekularizált magyar pedagógustársadalom nem egy közössége az ökumenizmus szellemiségét.

Az önkormányzatok világnézet-szabályozó hatáskörének elképzelése viszont valószínűleg a „konkrét esetek” végig nem gondolt konklúziója. Azaz: azok az egyházas körök, amelyek egy-egy önkormányzat döntését ökumenikus vagy éppen katolikus stb. szellemű iskola létrehozása érdekében védelmezték, nem gondolták meg, hogy mi történne, ha az (általuk egyházellenességgel vádolt) liberálisok vezette városokban, vagy volt MSZMP-s tanácselnökök által vezetett falvakban – azaz az ország meghatározó részén – helyi döntés mondaná ki az iskola világnézeti elkötelezettségét.

A probléma legfontosabb oldala azonban – és ez közvetlenül vezet át az egyházi iskolaindítás kérdéséhez –, hogy definiálandó-e valamiképpen az „állami” és a felekezeti iskolarendszer különbözősége (azaz, az egyik semleges, a másik elkötelezett), vagy pedig mindkettőre vonatkozik a világnézetek közötti békeség követelménye. Ha ugyanis a két rendszer azonos szabályok szerint szerveződik, akkor az önkormányzati iskola bármikor kiváltható egyházzal; ekképpen nincsen efféle korlátja az egyházi ingatlantörvény végrehajtásának, az iskolák átalakulásának.

Így történhetett, hogy a világnézeti semlegességgel szemben eredetileg – 1990–91-ben – az ökumenikus szellemiségű önkormányzati iskolák védelmében elutasító magatartást tanúsító koalíció az egyházi ingatlantörvény hatása alatt – az egyházi iskolákban elegendő biztosítékot látva az egyházas oktatásnak – engedett, s a semlegesség bekerült az 1991. novemberi tervezetbe. Azonban ekkoriban vált világossá, hogy az önkormányzatok igen sok ingatlanért fognak kártérítést kérni, s hogy a pénzügyi kormányzat által azévre engedélyezett egymilliárdos kártérítési alap bizony nagyon kevés (HVG: 1992. november 7., 41.).

Az ingatlanigénylések országos összesítéséből véleményem szerint az következett a kormányzat számára, hogy a funkcióvesztésre hivatkozás lehetőségét csökkenteni, illetve a mégiscsak önkormányzatnak maradó iskolák keresztény szellemiségét biztosítani kell. Ezért maradt ki a világnézeti semlegesség fogalma az 1992. január 14-i tervezetből. Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar kultúrharc másik két területén – a hadsereg és a média

kérdésében – is ekkor élesedett a helyzet (Magyar Hírlap: 1992. január 27., 1.; Magyar Hírlap: 1992. február 25., 8.). A különbség a két tervezet között a következő:

„A központi állami, illetve önkormányzati nevelési–oktatási intézményben a nevelés és oktatás a világnézeti semlegesség elvén szerveződik.” (1991)

„A nevelési, nevelési–oktatási intézményekben a nevelés és oktatás a lelkiismereti szabadság és a különböző világnézetűek közötti megbékélés elvén szerveződik.” (1992)

A különbség tehát nemcsak a semlegesség és a megbékélés közötti különbség miatt volt fontos (azaz a vita igazi tartalma nem annyira a semlegesség, mint kifejezés körül zajlott), hanem amiatt, hogy az 1991-es koncepció külön szabályozta a közintézmények szellemiségét, az 1992-es pedig együttesen az egyházi és közintézményekét. Az önkormányzati iskolák változtatás nélküli átvételét ez tette volna lehetővé, és kizárta volna a kártérítést.

Az 1993-as törvényhez vezető út

Látván, hogy a kormányzat hittanügyben talán kész a kompromisszumra, de valamilyen okból éppen a „világnézeti semlegesség” fogalmát nem hajlandó elfogadni, mindkét fontos tárgyalópartnere, az Országos Érdekegyeztető Fórum szakszervezeti és önkormányzati oldala egyaránt kész volt követelését elemekre bontani. Ebben a kérdéskörben egyébként az önkormányzati oldalon belül meghatározó jelentőségre tett szert a TÖOSZ, mely elnökén kívül két nagyvárosi oktatási bizottsági elnökkel – Sáska Gézával és Moldován Judittal – képviseltette magát; a szakszervezeti oldalon pedig a PSZ-nél már korábban is markánsabb álláspontot képviselő PDSZ. Az OÉF két oldala 1992. április 3-án javasolta a kormánynak, hogy a gyermek, szülő, pedagógus lelkiismereti szabadsága az iskolában foglalja magába „a világnézetéről való hallgatás” jogát.

Mivel a hitoktatás tanrendbe illesztése ellen a legfőbb érv az volt, hogy a hittan választásának vagy elutasításának pillanatában a pedagógus/diák/szülő a világnézetéről kényszerülne tanúbizonyságot tenni, mindenki tudta, hogy ez a megfogalmazás a tanrenden kívüli hittant jelöli.

Hogy még egyértelműbb legyen a helyzet, a tárgyalásról készült jegyzőkönyv leszögezte: „a pedagógiai program alapján tartott foglalkozásokon a különböző világnézeteken alapuló ismereteket egyenrangúan kell kezelni és ismertetni ... ha ez nem sérti a pedagógiai program megvalósíthatóságát, a tanulók szabadidejében más, a pedagógiai program részét nem képező – akár világnézeti alapon szervezett – tevékenység is szervezhető”.

A minisztérium 1992. június elsején nyilvánosságra került – s akkorra már az IM-mel egyeztetett – tervezetében ennek ellenére „a gyermek számára nem kötelező jelleggel, világnézeti alapon szervezett foglalkozás is tartható” szöveg került. Ez lényegében visszatérést jelent a pedagógiai programon belüli fakultatív hittan logikájához. Az OÉF két oldala ezt – több más mellett – a megállapodás pártutasításra történő felrúgásának tekintette, s 1992. június 10-én a tárgyalásokat megszakította.

Bizonyos, hogy az események menetéről a legnagyobb egyház vezető körei is tájékoztatva voltak – talán az ő állásfoglalásuk is közrejátszott a törvényszöveg illető alakulásában –, hiszen ugyanezen a napon (!) a katolikus püspöki kar nyilatkozatot adott ki. Ebben a hittan számára „védett” időre helyezték a hangsúlyt: „e foglalkozások alatt más elfoglaltsága ne legyen a hittanosoknak”. A hitoktatás időpontbeli elhelyezése miatt elégedetlenek a budapesti hitoktatók – a katolikus püspöki konferencia püspökkari titkárságának világi ügyekben illetékes referense sokat eláruló kifejezésével: a „frontharcosok” – néhány héttel ezután kijelentették: „Néhány iskolában segítik a hittant, van ahol gátolják, de a legtöbb helyen megtűrik, a védett idő sokszor még jó szándékkal sem biztosítható. A hittanóra legtöbbször nem kapcsolódó óra. Versengni kell a délutáni edzésekkel, bábszínház- és mozilátogatásokkal, sportrendezvényekkel, vagy egyszerűen a vonzó játékkal ... Ezen a helyzeten javítana a fakultatív hittan órarendbe állítása.” (Magyar Nemzet: 1992. július 13., 8.)

A kormányzat és az egyházak egyes köreinek elégedetlenségével szemben az 1990-es kompromisszum ebben az időben láthatóan társadalmi támogatottságot élvezett. Az 1992. áprilisi közvélemény-kutatás szerint a felnőtt lakosság relatív többsége (38,9%) azt támogatja, hogy a szabadon látogatható hittanóra álljon kívül a tanterven. Mindössze 12,8% fogadná el, hogy a gyerekek a normális tanrendben belül választhassanak a hittan és más tárgyak között; s szintén elenyésző kisebbség kívánta kötelezővé tenni (13,3%) a hittant az iskolában. A másik oldalon az önkormányzati iskolából a hittant kizárni 16,9% kívánta volna (Halász: 1992:67.). Mindez azt mutatja, hogy a magyar társadalom kissé megriadt a hittan körüli konfliktusoktól, vagy csökkentek az illúziói. Alig egy évvel korábban ugyanis még az emberek 36,3%-a tette volna kötelezővé a hittant, s csupán 5,7%-uk zárta volna azt ki teljesen az iskolából (Tomka: 1991:33.).

Felmerült az az aggodalom, hogy – közvélemény-kutatások szerint – az ingatlanügyi konfliktusok kapcsán csökkenő bizalom a maguk módján vallások egy részét kimaradásra késztetné a hittanórákról. A püspöki kar 1992. június 11-én leszögezte: az iskolai hittan-beíratás mindaddig érvényes, amíg a gyermek annak az iskolának a tanulója, amelyben tanulmányait elkezdte (Országos Sajtószolgálat: 1992. június 11., 4.). (Noha a hittan-beiratkozás érvényessége államigazgatásilag nem értelmezhető, feltehetően arról a szociálpszichológiai effektusról van szó, hogy még a gyengén vallások is kevésbé szívesen vállalják – egyházi közösségük, szűkebb lakóhelyük közvéleménye előtt – a kiiratkozást, mint az ismételt be nem iratkozást.) Másrészt: egyesek emlékezhetnek még az 1956-os vívmányra, nevezetesen arra, hogy hitoktatásra beiratkozás nélkül is lehet járni.

Vita folyt arról is, hogy ki tartsa a hittanórát. A püspöki kar 1992. június 11-i nyilatkozata szerint a hitoktatás feladatát a papok mellett azok a világi munkatársak is végezhetik, akik erre felkészültek, oklevéllel és püspöki megbízással rendelkeznek. Ez a katolikus egyházon belül folyó régi vitát, a laikusok bevonásának kérdését érintette. A katolikus egyház ugyanakkor évi négyszáz kiképzett hitoktató munkába állásával számolt; a katolikus felsőoktatás kiterjesztésének egyik legfontosabb indoka is a hitoktató-képzés szükségése volt (Magyar Nemzet: 1992. június 8., 10.).

A laikus befolyás erősítésének híveit a püspöki kar engedélye nem elégítette ki. *Bulányi Györgynek* az volt az álláspontja, hogy a hitoktató megválasztása a szülők joga, és nem képezheti tekintélyelvű – magyarán püspöki – kijelölés tárgyát (Érted Vagyok: 1990/3., 11.). Ebben a vitában az állam, az iskolafenntartók nem foglaltak állást, természetesnek tekintve, hogy az egyház egyik belső kérdéséről van szó.

A kormányzati és önkormányzati döntéshozók számára készített szakértői anyagok azonban felhívták arra a figyelmet, hogy előbb-utóbb jogszabályban kell rendezni, mely hittanórák élvezik a jogszabály által garantált speciális kedvezményeket, s melyek azok az egyéb – világnézetileg elkötelezett – iskolai tevékenységek, amelyek nem. Hasonlóképpen a jogszabálynak előbb-utóbb állást kell foglalnia abban, hogy a hitoktatás költségeinek állami átvállalása vonatkozik-e a nem püspöki kar által kinevezett hitoktatók díjazására is.

A kultúrharc a tanévnnyitóval folytatódott. *Andrásfalvy Bertalan* – katolikus iskolában tartván tanévnnyitó beszédét – arról szólt, hogy az egyházi iskolákban nem kell tartani a lelkiismereti szabadság sérelmétől. Nem szólt azonban az önkormányzati iskolákban tanítandó hittan kérdéséről (Ráció: 1992. szeptember, 3). A Fővárosi Önkormányzat Oktatási Bizottságának elnöke, Sáska Géza viszont az MKM szűkülő pénzügyi lehetőségeit ideológiai expanzióval hozta összefüggésbe: az ideológiai szférába szorul vissza az MKM aktivitása – mondotta. „A központi tantervek, a hittan, a történelemtankönyvek, az egészségügyi ismereteknek álcázott erkölcsi nevelés, a szexuális felvilágosítás, a tanítás és a tanítók felügyelete” kerültek így egy logikai sorba.

Ezen az őszön nem módosult a felek álláspontja. Az új érveket kereső – és persze szavazóbázisáról a leendő szakszervezeti választások miatt is tájékozódni kívánó – PDSZ a pedagógusok véleményét megtudakoló felmérést készíttetett, s ennek alapján 1992. november 13-án bejelentette, hogy a magyar pedagógustársadalom többsége szeretné, ha a hitoktatás nem az iskolában, hanem a templomban lenne.

A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Hitoktatási Bizottsága igazgatója, *Rédly Elemér* ebben a hittant az iskolából kiszorítani kívánó törekvést látott. A PDSZ ügyvivője, *Pokorni Zoltán* azonban a vita során azt is kijelentette: az iskola falai közötti, de pedagógiai programon kívüli hittan a legkonfliktusmentesebb változat. Az OÉF-vita egyik résztvevője nemcsak legitimálta utólag álláspontját, hanem még azt is bizonyította, hogy saját bázisánál kompromisszumra hajlamosabb, „egyházbarátibb” álláspontot képviselt (Magyar Hírlap: 1992. december 1., 5.).

A katolikus püspöki kari hitoktatási bizottság igazgatója úgy vélte, hogy ha a hitoktatással egy időben „színházi előadás” vagy „zeneóra” van – noha az esetek meghatározó részében ezt nem az iskola szervezi, hanem a kulturális piac – már nem valósul meg a „szabad sáv”, továbbá azt állította, hogy a többség az iskolai hitoktatást kívánja. A vitában megjelent adatok szerint azonban a közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy a felnőtt népesség 60%-a szerint az egyházak a hitoktatást végezzék az iskolán kívül, és csak 47% értett egyet azzal, hogy a fakultatív hittan a tanrend része legyen. (A 7%-os többlet abból adódik, hogy a választható állítások közül többet is megjelölhettek a válaszadók, és ezek szerint egy részük nem értette meg, hogy a két állítás egymást kizárja.) Közvélemény-kutatási adatok szerint a gyermekeiket hitoktatásra írató szülők 55,7%-a iskolai, 30,6%-a templomi hitoktatásban vett részt, 13,7%-a pedig mindkettőn.

A pedagógusoknak viszont 34%-a helyeselte azt, hogy „az iskolának ... vallásoktatásban kell részesítenie a gyermeket, amennyiben a szülő ezt kéri”. 60% deklarálta viszont, hogy „az iskolának nem feladata a vallásoktatás”. Az iskolai vallásoktatást helyeslő 34%-on belül 47% fogadta volna el, hogy a vallásoktatás az órarend része legyen; azaz a pedagógustársadalomnak mintegy 16%-a támogatta a katolikus püspöki kar által javasolt megoldást (Ráció: 1992. december, 22.).

Az iskolai hitoktatással kapcsolatos elutasító véleményt a megszólaló egyházi tisztviselő szélsőbaloldali támadásnak nevezte. A vitában kiderült, hogy a hitoktatáshoz való viszony sem az országos, sem a pedagógus mintán nem mutat összefüggést a „baloldalisággal” jellegzetesen összefüggő véleményekkel, pl. a piaci elemek elutasításával, az állam nagy hatalmával (Magyar Hírlap: 1992. december 3., 1.).

A legnagyobb egyház hitoktatási felelősenek elégedetlenségét talán indokolhatja, hogy a hitoktatásra járók száma nem egyenletesen bővült. Miközben a kisegyházak az iskolai hitoktatást a nagyok pasztorálási előnyeként éltek meg, a nagyok a kisegyházak gyors növekedése miatt aggódtak.

Az 1990–1993 közötti időszakban a hitoktatási csoportok aránya erőteljesen, több mint 162%-ra növekedett. (A hitoktatási csoportok számának alakulását lásd a lentebbi táblázatban, valamint a grafikonon.) Ezek meghatározó részét a három nagy kereszt(y)én(y) egyház hitoktatási csoportjai teszik ki, a többi történelmi egyház éppúgy fél százalék alatt marad, mint az új kisegyházak, leszámítva a *Hit Gyülekezetét*, amely a legnagyobb növekedést érte el, három év alatt meghuszonnégyeszerelte hittancsoportjainak számát, és a kilencvenes évek közepén már ő adta a hittancsoportok 0,9%-át, többet, mint a zsidók, az unitáriusok és a baptisták együttvéve.

A két legnagyobb történelmi egyház hitoktatási csoportjainak aránya lassan változik a református egyház javára. Ennek legvalószínűbb magyarázata, hogy a katolikusok kissé jobb feltételekkel indultak.

1. táblázat

A hitoktatási csoportok számának alakulása a rendszerváltás utáni négy tanévben, felekezetenként

	1990/91	1991/92	1992/93	1993/94
Katolikus	17 024	22 019	23 835	27 056
Református	5246	6883	7933	8682
Evangélikus	1568	1658	2106	2348
Zsidó	32	51	71	62
Unitárius	2	12	34	46
Román ortodox	13	20	20	18
Magyar ortodox	n. a.	n. a.	6	6
Metodista	21	40	42	46
Hit Gyülekezete	13	19	315	312
Arany Rózsakeresztések	8	2	17	n. a.
Baptista	62	156	156	175
Szerb ortodox	8	12	12	12
Öskeresztény	8	8	8	8
Karma-kagyüpa	2	n. a.	1	1
Evangéliumi Pünkösdi	75	132	156	150
Adventista	n. a.	8	61	61
Teljes Evangéliumi	n. a.	40	50	60
Biblia Szól	n. a.	n. a.	16	25
Tan Kapuja Buddhista	n. a.	n. a.	5	6
Erdélyi Gyülekezet	n. a.	n. a.	2	4
Nyújtsd Ki Kezed Krisztusért	n. a.	n. a.	4	16
Karma Decsen Özel Link	n. a.	n. a.	1	n. a.
Shalom	n. a.	n. a.	n. a.	23
Összesen	24 082	31 060	34 851	39 117

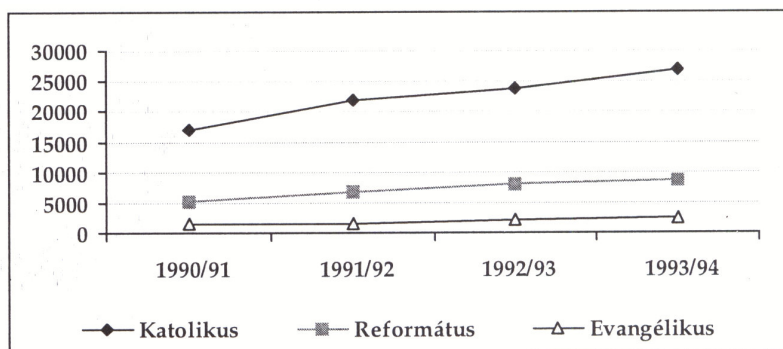
Forrás: Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek. Bp., MKM, 1993.

n. a. = nincs adat

Az evangélikus egyház hitoktatási csoportjainak száma lassabban növekedett. Ez feltehetően annak a jele, hogy erősebben polgárosult – erősebb világi értelmiséggel rendelkező – egyházként már a rendszerváltás pillanatában képes volt kihasználni azokat a lehetőségeket, amelyek a hitoktatás-igényben rejtlettek.

Nagyságrendileg kisebbek a számok, így a gyors növekedés viszonylag torzító a kisebb egyházaknál. Mindenesetre figyelemre méltó az izraelita hittancsoportok számának gyors növekedése, majd hanyatlása, ami nyilván összefügg a magyar zsidóság (asszimilációs, integrációs, vallásos, nemzetiségi irányultságú) fokozott identitáskeresésével, annak hullámaival. Az izraelita felekezet aggodalmas volt annak kapcsán, hogy a gyerekek beiratkozaskor nyilvánítsák ki hitüket; a gyakorlatban pedig a hittancsoportokban „leggazdagabb” önkormányzati iskolákban – pl. az Erkelben – sem szerveztek izraelita hittancsoportot, hanem saját hitközségi épületekbe járatják a gyerekeket. (Ez sem előzmények nélküli; a két világháború között Budapesten – ahol a zsidó középiskolások aránya rendkívül magas volt – számos olyan középiskola működött, ahol nem volt iskolai izraelita hittanóra, hanem a tanulók átjártak a hitközségi épületekbe.)

Néhány történelmi egyház hittan csoportjai számának növekedése az 1990–1994-es tanévekben

A „történelmi kisegyházak” (baptista, metodista, unitárius, ortodox) arányainak a történelmi nagyegyházaknál gyorsabb növekedése azt mutatja, hogy az előző rendszer inkább a nagyegyházakkal kötött kompromisszumot, így a történelmi kisegyházak hívőinek hitoktatás iránti igénye markánsan expandálódhatott. A történelmi kisegyházak panasza a katolikus egyház államilag támogatott expanziójáról csak valós konfliktusokon alapulhat, hiszen ezeknek a kisegyházaknak az elitje bőven találhat elhelyezkedési lehetőséget a gyorsan bővülő hitoktatásban (Educatio: 1992/1, 119).

A bizonyos körök által szektáknak nevezett kisegyházak állítólagos gyors növekedése – a már említett Hit Gyülekezete expanzióján túl – a hittanoktatás adataiból nem igazolható és nem is cáfolható. Ez azért van így, mert a kisegyházak struktúrája, illetve pasztorálásuk módja nem mindenütt tesz lehetségessé/szükségessé hitoktatást, de azért is, mert teológiai/lelkiismereti okokból ezek az egyházak nem látják szükségét annak, hogy a hitoktatási tevékenységet bejelentse, és erre állami pénzt kapjanak.

Másrészt viszont figyelemre méltó – és ennél többet itt most semmiképpen nem szabad állítani –, hogy a kisegyházak hittan csoportjainak összesített aránya a két százalékhoz közelít, míg a kisegyházak hívőinek aránya még a számukra legkedvezőbb számítási mód szerint – azaz, ha a nagyegyházak maguk módján vallásosait egyáltalán nem vesszük számításba, csak az egyház tanítását követőket – sem tesz ki egy százalékot.

Ez tehát azt jelenti, hogy nemcsak a sajátosan kisegyházi (pl. utcai térítés), de ezekben a hagyományos módszerekben is aktívabbak a kisegyházak, mint a nagyok.

Az 1993-as oktatási törvény és a hittan

A hittan/világnézeti semlegesség-vita egyik legjelentősebb állomása 1993 februárjában az Alkotmánybíróság döntése, amely állást foglalt a világnézeti semlegesség követelménye mellett, s indoklásában a hittankérdésről is ejtett néhány szót: „A semleges iskolában az államnak szabályozott kompromisszumot kell létrehoznia ott, ahol eleve az állami szabályozás hoz létre olyan helyzetet, amelyben a vallás és a vallástalanság szabadsága egymást kölcsönösen korlátozza. Ilyen »tér« például a kötelező iskolai oktatás keretében folyó világnézeti nevelés.” (4/1993 AB [II.13.]) A világnézeti ismeretek teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és tárgyilagos tanításának az iskola működése egészében kell megvalósulni.” Sokan ezt az állítást úgy magyarázták, mint a tanrendbe integrált fakultatív hittan tilalmát, mondván: az iskola egésze csak akkor tud kiegyensúlyozott maradni, ha az iskolán mint intézményen belül nem szerveződik egyes gyerekek számára olyan világnézeti tárgy, mely ezt az egyensúlyt megbillenti.

A közoktatási törvény februári változatából – a szakszervezeti oldal állásfoglalása szerint – hiányzott, hogy tanórai foglalkozás nem lehet világnézeti elkötelezett, s azt csak a pedagógiai program keretén túl lehet megszervezni.

Az ebben az időszakban legmagasabb népszerűséggel rendelkező párt, a FIDESZ (amelynek e kérdésben 1993 márciusában nyilatkozó miniszterjelöltje, egyébként a parlament kisebbségi és egyházügyi bizottságának elnöke, Fodor Gábor volt) egyértelműen kijelentette: az Alkotmánybíróság határozatának csak az iskola pedagógiai programján kívüli, tanítási időn kívüli hittan felelhet meg, s ez a párt egyik legfontosabb oktatáspolitikai célja. Ebben egyébként álláspontja megegyezett az SZDSZ-szel és az MSZP-vel (Magyar Hírlap: 1993. március 8., 5.).

1993. május 20-án a *Közoktatáspolitikai Tanács* a világnézeti el nem kötelezettség kérdésében a törvényjavaslat nem egyértelmű megfogalmazása miatt szükségesnek tartotta leszögezni: „Az állami és önkormányzati iskolák világnézeti el nem kötelezettek, de a szülők és tanulók kérésére biztosítani kell a helyet és időt a pedagógiai

programon kívül a hit- és vallásoktatás megszervezésére”. Ellentétben a hasonló nyilatkozatokkal, ezt nem az OÉF két „nagy” oldala írta csupán alá, hanem csatlakoztak hozzájuk az országos pedagógiai szakmai szervezetek, országos diákszervezetek, s a nem önkormányzati iskolafenntartók is (Ráció: 1993. június, 23.)

Az oktatási törvényjavaslatot – új formában, melybe *Mádl Ferenc* miniszter nyilatkozata szerint már az Alkotmánybíróság döntése is beledolgoztatott – néhány nappal ezután a parlament elé terjesztették. A hosszú és heves vita fontos – bár a korábbi tervezetekkel kapcsolatos vitákhoz képest kevésbé központi – eleme volt a hittankérdés. A hittan-szabályozást a parlament többsége az SZDSZ-es, FIDESZ-es, MSZP-s módosító javaslatok (melyek közös lényege a hittan iskolai intézményből való kizártsága, s az épületben tarthatóság garantáltsága volt) elutasítása után az alábbiakban fogadta el (1993. évi 79. tv.):

4. § (4) Az állami és a helyi önkormányzati nevelési-oktatási intézményben lehetővé kell tenni, hogy a szülő vallási meggyőződésének megfelelően a tanuló az iskolában és a kollégiumban, továbbá az óvodai foglalkozásokhoz csatlakozóan a gyermek az óvodában az egyházi jogi személy által szervezett fakultatív hit- és vallásoktatásban vegyen részt. A hit- és vallásoktatás tartalmának meghatározása, a hitoktató alkalmazása és ellenőrzése, a hit- és vallásoktatással összefüggő igazgatási cselekmények végzése, így különösen a hit- és vallásoktatásra való jelentkezés megszervezése, előmeneteli értesítések, bizonyítvány kiadása, az egyházi jogi személy feladata. Az iskola, a kollégium, illetve az óvoda köteles biztosítani a hit- és vallásoktatáshoz szükséges tárgyi feltételeket, így különösen a helyiségek rendeltetésszerű használatát, valamint a jelentkezéshez és működéshez szükséges technikai és adminisztrációs lehetőségeket.

10. § (3) A gyermeknek, tanulóknak joga, hogy ... d) ... szülei vallási vagy világnézeti meggyőződésének megfelelően az állami, illetve önkormányzati iskolában a közoktatás egész tartama alatt hit- és vallásoktatásban részesüljön.

13. § (3) A szülő joga igényelni, hogy az iskola egész pedagógiai programjában és tevékenységében a tájékoztatást és ismereteket tárgyilagosan és többoldalú módon közvetítsék, továbbá, hogy az állami, illetve önkormányzati iskolában a hit- és vallásoktatást lehetővé tegyék.

Ez a meghatározás minden korábbi törvénytervezetnél precízebben írja körül a hittanhelyzetet. Megállapíthatjuk, hogy az óvodai fakultatív hitoktatás rendezése (mivel itt kimondatott, hogy „csatlakozóan”) egyértelművé teszi, hogy időben világosan elválik egymástól a rendes óvodai foglalkozás és a hittanfoglalkozás. Ezzel sikerült eleget tenni az ellenzék kívánságának, mely rámutatott arra, hogy az óvoda élete nem tanórák szerint szerveződik, a fakultatív óra tehát óvodában nem értelmes fogalom; és az egyházak kívánságának, amelyek érthető módon már a legkisebbeknél kívánták elkezdni a pasztorálást.

A törvény, amely a szülők jogává teszi a lelkiismereti és vallási meggyőződésnek megfelelő oktatást, azon ellenzéki javaslattal szemben, amely a lelkiismereti és vallási meggyőződéssel nem ellentétes oktatás jogáról szólt, sokféle értelmezésnek biztosított teret. Köztük pl. Rédly Elemérének, (a katolikus püspöki kar oktatáspolitikusának) aki szerint a szülők megkérdőjelezhetik a pedagógus világnézetét (Köznevelés: 1993. május 21., 8.).

Sikerült ugyan a hitoktatással kapcsolatos adminisztrációt az egyház feladatává tenni, de nem mondatott ki az iskolai regisztráció egyértelmű tilalma. A hitoktató alkalmazását és ellenőrzését az egyház feladatává tette, de itt sem épített be tilalmakat az igazgató vagy a tantestület, esetleg az iskolaszék, a fenntartó részvételével kapcsolatban.

A hitoktatás a szülő vallási meggyőződéséhez kötött. Ez azt jelenti, hogy az oktatási törvény – ellentétben a diákszervezetek követelésével, illetve pl. a német gyakorlattal – nem különböztetett meg felekezeti értelemben kis- és nagykorú állampolgárt.

* * *

Jelen tanulmány nem kíván az – 1994-ben hivatalba lépett szociálliberális koalíciótól, ill. az 1994/1995-ös tanévtől számított – jelennel foglalkozni.

Egy erről szóló tanulmánynak ki kellene terjednie arra, hogy az 1994 tavaszi kormányprogram kitért a hitoktatás szabályozására, kimondta, hogy az iskola a szülők igénye esetén köteles a hit- és vallásoktatás céljára termet biztosítani, de azt nem szervezheti, a részvételt nem ellenőrizheti és nem tarthatja nyilván; a hit- és vallásoktatás érdemjegye nem kerülhet a bizonyítványba; a hitoktató nem lehet a tantestület tagja.

Elemezni kellene, hogy a fakultatív hitoktatás ügyében a püspöki kar szeretne volna, hogy a hittan számára biztosítanak tantermet és védett időt, illetve – eltérően a kormányprogramtól – ahol a tanulók többsége részt vesz a hitoktatásban, ott beiktatható legyen az órarendbe.

Elemezni kellene, hogy az 1995-ös oktatási törvénymódosítás is csak annyit szögezett le, hogy a hitoktatáson való részvétel jogát áttelepítette a szülőtől a tanulóhoz. Egyéb garanciális elemeket azonban – melyeket pedig korábban egyértelműen sürgettek a szociálliberális politikusok – nem tartalmazott.

Elemezni kellene, hogy hatott-e, és ha igen, hogyan, az egyházi ingatlan-törvény változása a hittanügyre, hogy a vatikáni megállapodás (s az a körüli kormányválság) miként hatott a hittan finanszírozására, miért éledtek fel, s kerültek az 1998-ban hivatalba lépett kormány programjába a direkt finanszírozással kapcsolatos kívánságok.

A fenti tanulmányoknak nemcsak az a hiányosságuk, hogy nem „jönnek el” a jelenig. A fenti tanulmányokban – időhatárunkhoz igazodva – nem használtuk fel azokat a közvetlen közelmúltban készült – az *Egyházfórumban* Máté Tóth András tollából megjelent – felméréseket, amelyek a hitoktatókkal kapcsolatban tartalmaznak szociológiai adatokat. Nem foglalkoztunk azokkal a dilemmákkal sem, melyek elé a hitoktatás tartalma és formája néz – Kamarás István ezt belülről ábrázolta pl. az Iskolakultúra egyik 1995-ös számában.

Azért nem foglalkoztunk ezekkel a kérdésekkel, mert úgy véljük, a tanulmány legfontosabb tárgya a hitoktatás és az állam–egyház-viszony kérdése, illetve a lelkiismereti és vallásszabadság, és az iskolai hitoktatás viszonya, illetve az ezzel kapcsolatos társadalmi viselkedés.

Azt, hogy e három kérdés napjainkban „hogyan áll”, rendkívül nehéz akár az 1990 előtti időszak elemzéséhez használt eszközökkel, akár az 1990–1994-es időszak elemzéséhez használt eszközökkel eldönteni. Továbbra is folyik azonban a „lelkiismereti és a vallásszabadság a magyar oktatásügyben” című kutatás, amelyből adatokat fogunk nyerni arra, hogy hol, milyen módon szerveződik a hittan, hol történik „csatlakozóan” és hol az órák között, hol mennyire válik szét az iskola intézményétől, illetve hol nincsen benn, még az épületben sem.

Egyházi iskolaindítás és az állam az 1990–1994-es parlamenti ciklus idején

Az egyházi iskolaindítás első korszaka a rendszerváltástól az 1994-es közoktatási megállapodásokig tart. Az első többpárti parlamenti választásokat követő parlamenti ciklus egyik legfontosabb oktatás- és társadalompolitikai kérdése volt az egyházi iskolaindítás kérdése. Nem egyszerűen arról van szó ugyanis, hogy a rendszerváltás természetes eredményeként szabaddá vált az iskolaalapítás és ezzel a szabadsággal többek között az egyházak is éltek, hanem arról, hogy a kormányzat oktatás- és egyházpolitikája középpontjába helyezte azt a törekvést, hogy növekedjen a történelmi egyházak által fenntartott intézmények aránya. Boross Péter miniszterelnök maga foglalt úgy állást, hogy kívánatosnak tartja, hogy a magyar közoktatásban az egyházi iskolák aránya érje el a 20%-ot.

Az államosítás megkérdőjeleződése

A történelmi múlttal való szembenézés – Pozsgai Imre reformkommunista politikus köréből irányított – részeként a korszak vezető reformlapja, a Magyar Nemzet cikksorozata a Pócspetri-ügyet és a Mindszenty-ügyet párhuzamos történetként mutatta be, előkészítve a közvéleményt „az egyházi iskolák államosítása beleillik a Rákosi-rendszer-féle törvénytelenések sorába” később kimondott elvéhez. Ezt az állítást azért kellett alaposan előkészíteni, mert a hetvenes évektől a történelmi tanulmányok és visszaemlékezések – még a negyvenedik évfordulón, 1988-ban is – nem a szocialista forradalom győzelmeiként, hanem az elmaradt polgárosodás „behozásaként” értékelték az iskolaállamosítást.

Az erősen kompromittálódott ÁEH helyett az egyházakkal kapcsolatos ágazati politika mindinkább a Művelődési Minisztériumba helyeződött. Glatz Ferenc művelődési miniszter és a katolikus gimnáziumok vezetői között nagy nyilvánosságot kapott levélváltás zajlott, s a katolikus és református egyház köreiben már ekkor számolni kezdtek államosított ingatlanok sorsával. „Az egyházi ingatlanok visszaadása nemzeti érdekünk” – nyilatkozta Glatz 1989 nyarán Mogersdorfbán, ősszel – a Fasori Evangélikus Gimnáziumban megtartott országos évnyitó után – pedig már megbeszélést tartott katolikus főpapokkal az ingatlanok leendő visszaszolgáltatásáról. (Magyar Hírlap: 1989. július 5., 6.; Magyar Nemzet: 1989. október 11., 3.)

Az első oktatási célokat szolgáló ingatlanátadások még a külpolitikai nyitással is összefonódtak; az elsőként megnyílt fasori evangélikus gimnáziumot George Bush is meglátogatta (Tér-kép: 1989/23, 12.). Amerikai–magyar református egyházi alapítvány született a sárospataki gimnázium támogatására, s a rendszerváltásban közismerten aktív amerikai nagykövet, Mark Palmer is aktívan közreműködött (Tér-kép: 1989/37, 7.; Magyar Hírlap: 1989. szeptember 28., 2.). Szintén külföldi segítséggel szerveződtek újjá a kalocsai iskolánövérsek (Magyar Hírlap: 1989. szeptember 18., 3.).

Az iskola-visszaigénylések közül elsőnek a budapesti Móricz Zsigmond Gimnáziumé merült fel, a református egyház – kifejezetten „világi”, részben emigráns értelmiségi csoportok szorgalmazására – 1989 januárjában igényelte vissza a volt Baár-Madast, s a pozitív válasz októberre meg is érkezett. (Vasárnapi Hírek: 1989. január 29., Esti Hírlap: 1989. október 4., 4.). Igazgatónak a szabadgondolkodó református értelmiség egyik vezető alakját a szekularizált értelmiségi körben is nagyra becsült történelmi nevet viselő Bibó Istvánt kérték fel. (Mai Nap: 1989. október 13., 7.)

Jellemző azonban, hogy a református egyházzal történt megegyezés az iskolaépület tulajdonosának, a fővárosnak együttműködése nélkül történt, a Fővárosi Tanács illetékes elnökhelyettese a sajtóban bírálta a minisztert (Esti Hírlap: 1989. november 29., 2.). A Móricz Zsigmond Gimnázium számára új iskolaépület teremtése végül is csak központi forrásból volt lehetséges. Ebből az esetből világosan látszik, hogy *azok a konfliktusok, amelyek az 1991-es egyházi ingatlantörvény után kirobbantak, nem pusztán a keresztény értékeket követő kormányzat és a liberális önkormány-*

zatok akcidentális, vagy éppen ideológiai ellentétéből fakadnak, hanem a szervezetszociológiai értelemben eltérő érdekek megjelenési formái. Már 1989-ben – nemzetiek és liberálisok nagypolitikai ellentétét és az önkormányzati törvény megszületését megelőzően – szemben állt egymással az egyházzal jó nagypolitikai viszony érdekében anyagi gesztusokra kész kormányzati érdek és a konkrét iskolák működtetéséért felelős, a konkrét helyi társadalommal számolni kénytelen helyi érdek megjelenítője.

Míg a neves iskolák költöztetéséért, összességében szorulásáért a helyi elitek láthatóan nehezteltek a kormányzatra és az egyházakra, addig kisebb tekintélyű helyi iskolákról – nemcsak az épület, de az *intézmény* átadásáról is szívesen tárgyaltak a helyi tanácsok. Ez évben fogalmazódott meg a katolikus egyház iskolaigénye Makón, a reformátusé Pápán (Mai Nap: 1989. július 23., 6.; Magyar Hírlap: 1989. november 1., 7.).

Az egész ingatlan-intézményvisszaadós logikával kapcsolatban 1990 tavaszán az egyetlen aggódalmas hangú cikket egy kiségyházi vezető, későbbi SZDSZ-es képviselő, Iványi Gábor jelentette meg. Arról írt, hogy az önkormányzatokra kellene bízni, mit és mikor adnak vissza az egyházaknak (Magyar Hírlap: 1990. május 31., 3.).

Az ingatlan-visszaadás előrejelzésével párhuzamosan – a rendszerváltás természetes részeként – Németh Miklós miniszterelnök felmondta az állam és az egyház 1950-es megállapodását, amely korlátozta a felekezeti iskolák számát, s az 1985-ös oktatási törvény 1990 eleji módosítása az egyházak alanyi jogává tette az iskolaalapítást. Közel sem volt ennyire természetes azonban az egyház-finanszírozási rendszer megváltoztatása – ennek sem általánosan elfogadott demokratikus nyugati modellje, sem könnyedén követhető magyar hagyományai nem voltak. 1989 elején Pregun István szabolcsi képviselő interpellált, hogy adjon az állam támogatást az egyházi iskoláknak. (Addig egyötöd részben a 200 milliós államsegélyből fedezték az egyházak iskoláik szükségletét, s négyötödrészt saját forrásból, külföldi adományokból működtek.) Az 1990-re vonatkozó költségvetési törvény az állami iskolák támogatásának felét ajánlotta fel a magániskoláknak, egyházi iskoláknak. Pregun ezt decemberben még kedvezőnek találta, de az 1990/III tc. tárgyalásakor már diszkriminatívnak minősítette. A költségvetést módosították tehát, s azon érv ellenére, hogy az egyházaknak van más forrásuk – akár tandíj is – egyenlősítették az állami és egyházi iskolák államtól kapott támogatását. *A minisztérium (MM) már ekkor – azaz a választások előtt – felismerte, hogy az egyházi iskolafenntartóval kötött külön-megállapodás jelentős befolyást, mérlegelési jogot biztosít a tanügyigazgatásnak.* Az 1990-es oktatási törvény szerint a helyi tanács vagy az MM dönti el, hogy az adott településen az állami oktatás feladatainak ellátásához kell-e magániskola – s az MM egyes munkatársai szerint a támogatás csak az MM engedélyének birtokában járt. (HVG: 1990/23, 19.). Az egyházakról szóló 1990/IV. törvény azonban végül megszorítás nélkül garantálta a teljes normatívát az egyházi iskolafenntartóknak. (Tehát nemhogy mérlegelési jogot nem hagyott az MM kezében, ami az egyház és állam elválasztásából következett, hanem annak az Európa német hagyományú területein érvényes joggyakorlatnak sem engedett teret, amely bizonyos normatív feltételekhez – pl. tandíjmentességhez, az állami tanterv elfogadásához stb. – köti a teljes körű állami támogatást.)

Az elszalasztott pillanat

A választások után, ahogy ez várható volt, felgyorsult az egyházas értelmiség iskolaszervező aktivitása. *Ekkor szalasztódott el az a történelmi pillanat, amikor „az egyházas iskolára való társadalmi igény” és „az egyházi tulajdon reprivatizációja” még szétválasztható volt.* Ezt a rövid ideig fennálló – és később oly sokak által hiányolt kettősséget legjellegzetesebb módon az „Arany János-ügyön” tanulmányozhatjuk. A XII. kerületi Keresztény Értelmiségi Szövetség igényfelméréssel ellátott kérelmet nyújtott be iskolaszervezés, „iskolaátvétel” végett. A magyar politikai köztudatban még nem létezett az iskolaépület/iskolaintézmény logikus szétválasztása, így ezek a kérvények az Arany János iskolát kérték vissza. Nem tudható, hogy a kerület – még az önkormányzati választások előtt – segítőkészsége esetén mi történt volna, új iskola alakul, vagy a régi kimenő rendszerben átalakul: a kerületi tanács elutasította az igényt. Ezután szerzett az egyesület tudomást arról, hogy a Szűz Mária Társaság visszaigényli „az Arany János” épületét, s megállapodtak velük a két igény összekapcsolásáról – igénybe vették továbbá a kerület MDF-es képviselőjének segítségét. Azaz helyi – megalapozott vagy kevésbé megalapozott, de mindenképpen *létező* – *iskolaigény-ügyből* a felek türelmetlensége és megegyezés-képtelensége miatt *reprivatizációs ill. pártpolitikai ügy lett.* (HVG: 1990/21, 73.; Magyar Hírlap: 1990. június 5., 7.)

Az állatorvosi ló esete tovább folytatódott, amikor már egyértelműen a meglévő iskola szellemiségének átalakulásáról volt szó. Hiszen miközben az MKM illetékes főosztálya – amelynek vezetője egyébként az ismert tanügyi jogász, Szüdi János volt – úgy foglalt állást, hogy az a szülői jog, hogy a szülők megválaszthatják az iskolában folyó nevelést, nem jelentheti azt, hogy meglévő állami iskola szellemiségét határozhatják meg. Ezzel mintegy sugallta a megoldást, hogy a reménytelen harc helyett a szülők kezdjenek magániskola-alapításba – a miniszter maga támogatásáról biztosította az akciót! (HVG: 1990/23, 19.)

Az egyedi ügyön túlmutat, hogy ez év szeptemberében a KDNP politikája középpontjába helyezte a keresztény szellemiségű önkormányzati iskolák védelmét. Ekkor már ténylegesen működött a hajdúdorogi görög katolikus, a mosonmagyaróvári római katolikus, a pesthidegkúti ökumenikus iskola. Mi több, a kereszténydemokraták állami fenntartású felekezeti iskolák létesítésére tettek javaslatot. (Az önkormányzati, állami, egyházi, és magániskolák mellett ekképpen új iskolatípus jött volna létre.) (HVG: 1990/39, 74.)

Feltűnő módon az erről folytatott tanácskozáson a parlamenti pártok közül egyedül az MDF nem jelent meg, s ez – együtt a Miniszterelnökség egyházügyi államtitkári pozíciójának átengedésével, az egyházi ingatlantörvény KDNP-s igazságügyi államtitkár által történt előterjesztésével egyre több politikai elemzőt arra a felismerésre készítetett, hogy az egyházpolitikát és az egyházi iskolák kérdését a legnagyobb kormánypárt mintegy „leadta” koalíciós partnerének. (Itt az FKGP és a földkérdés analógia merült fel.) (pl. Magyar Hírlap: 1991. május 4., 3.)

Eredetileg az önkormányzati iskolákban megindítandó felekezeti oktatás elutasítása/joga körül zajlott a *világnézet-semlegesség-vita* is. Nem véletlen, hogy ennek felforrósítása a KDNP ill. a katolikus püspöki kar által vereséggé vált megélt (1990 nyári) hittanügyi kompromisszum, illetve a parlament azon döntése utánra esik, amikor az új parlament nem volt hajlandó tárgyalni a Németh-kormány hagyatékából maradt törvénytervezet, az egykori egyházi ingatlanokkal kapcsolatos értékesítési moratóriumról. Utóbbi okát – ami megítélésem szerint az, hogy az önkormányzatok leendő, kormánypártinak remélt elitjének mozgásterét nem akarták előre korlátozni – az MDF vezetése még KDNP-s szövetségeseinek sem árulta el (HVG: 1992/45, 41.).

Az egyházi ingatlan-törvénytervezet és a hozzá kapcsolódó értékesítési moratórium csupán azután vált igazán sürgőssé, hogy az önkormányzati választásokon – az 1990 nyári várakozásokkal diametriális ellentétben – a koalíció pártjai vereséget szenvedtek. A kétharmados önkormányzati törvényben biztosított széleskörű fenntartói jogok ugyanis valószínűvé tették, hogy az egyházas szellem az önkormányzati iskolák nagyobbik részében akkor sem fog érvényesülni, ha ezt a törvény egyértelműen nem zárja ki. (Mi több, a KDNP és a Keresztény Pedagógus Kamara az önkormányzatokban még évek múlva is a régi rend képviselését látta.)

A kormány még az év vége előtt nyilvánosságra hozta, hogy be fogja terjeszteni az egyházi ingatlanokról szóló – funkcionális logikájának ígért – törvényjavaslatot. (Magyar Hírlap: 1990. december 13., 1.)

Az 1991-es egyházi ingatlantörvény és a politikai erők

Mint az 1991 tavaszán és nyarán kibontakozott vitából kitűnik, a kormányzat az egyházi oktatás alapjait elsősorban az egykori ingatlanok átadásával kívánta megteremteni. Ezt olyan magas szintű, stratégiai politikai kérdésként kezelte, hogy az önkormányzatok nem kaptak egyetértési jogot az iskolaingatlanok átadásának kérdésében. Ez az álláspont mindhárom ellenzéki párt egyöntetű elutasításával találkozott, sőt az MDF egyik képviselője (Varga János) is nyújtott be olyan módosító indítványt, mely az egyetértési jogot az önkormányzatok számára fenntartani kívánta. Az önkormányzatok természetesen szintén ragaszkodni szerettek volna egyetértési jogukhoz, ennek lényeges dokumentuma a Budapesti Közgyűlés Sáska Géza vezette Oktatási Bizottsága és Nagy Gábor Tamás vezette Emberjogi Bizottsága által kezdeményezett és a Közgyűlésen elfogadott határozat. Szintén figyelemre méltó, hogy a Református Egyház zsinati határozata csak akkor támogatja az iskolaindítást, ha az iskola ahhoz az önkormányzat egyetértő nyilatkozatát bírja. (Reformátusok Lapja: 1991/33, 5.)

Amennyiben az önkormányzat és az egyház nem tud megegyezni, a törvény szerint az ügy kormánybizottság elé kerül, mely az ingatlanok – funkcióvesztés esetén kárpótlással történő – átadását elrendeli. A kritikusok rámutattak, hogy az ágazati érdekképviselőt e bizottságban elégtelennek tűnik, hiszen annak elnöke a Miniszterelnöki Hivatal egyházi ügyekkel megbízott államtitkára. A bizottság nem érdekelt abban, hogy megkövetelje az ingatlanátvevő egyháztól, hogy abban továbbra is közoktatási tevékenységet folytasson, de ha ezt meg is tenné, egyelőre senkinek nincs módja ezen kötelezettség nem teljesítését szankcionálni.

Politikai vita folyt arról is, hogy az egyházi ingatlanok kormányzati szétosztása valóban pusztán egy méltányos gesztus a kormányzat részéről – ahogy ezt a kormánypártok állították –, vagy pedig bizonyos számítás, politikai befolyásolás eszközét találhatja meg ebben a kormányzat, ahogy ezt a FIDESZ (Fodor Gábor beszédében és a széles körben terjesztett Hét Pontjában) állította, s egyfajta „vallási tervgazdálkodás” a cél, ahogy ezt az SZDSZ vezér-szónoka, Mészáros István László mondta.

Az ellenzéki politikai, gazdaságpolitikai kritika többek között az egykori egyházi iskolák ingatlanforgalmának befagyasztására vonatkozott. Ehhez olyan gazdasági körök és szakértők is csatlakoztak – pártállástól függetlenül –, akik a növekvő ingatlanpiac pozitív hatását hangsúlyozták.

Az egyházi törvényben nem sikerült a funkcionális elvét megfelelően biztosítani. A törvény ugyan kimondja, hogy csak funkcionálisan lehet ingatlant visszaigényelni, de semmilyen szankciót nem tartalmazott arra nézve, mi történik,

ha az új tulajdonos végül mégsem iskolát indít ott, ahol eredetileg azt akart, hanem valami olyan gazdasági tevékenységet, mely szükséges. („Ez a törvény kárpótlási törvény” – mondta egyébként Pálos államtitkár két esztendővel később.)

A pedagógus-szakszervezetek felhívták arra a figyelmet, hogy a törvényben leszögezett fokozatosság bizonytalanságot teremt az iskolákban, s nem lesz kiszámítható, hogy azok mikor kerülnek átadásra, ez pedig lebénítja az adott iskola mozgásszabadságát a helyi társadalomban, érdekeltté teszi az önkormányzatokat, hogy ne költsenek az épületre, s a pedagógusokat arra ösztönzi, nézzenek másik, biztosabb munkahely után.

A FIDESZ azt javasolta, kerüljön a törvénybe, hogy egy világnézetileg semleges iskolának minden helységben maradnia kell. Ezt az alapvető eötvösi elvet feltehetően a kormányzó pártok számos képviselője is elfogadta, és csak kiélezett politikai vita miatt került sor az erre irányuló ellenzéki javaslat elutasítására.

A „történelem” – legalábbis a következő évek politikatörténete – igazolta az ellenzék aggodalmait.

Bebizonyosodott – a katolikus püspöki kar 1994-ben elhangzott nevezetes választási nyilatkozatával, a Seregély István környezete által megindított *vállaltan* választási lappal –, hogy Fodor Gábor gyanúja az egyházak politikai megvásárlásának szándékáról nem volt alaptalan, s az egyház-finanszírozási ügyekben kirobbant botrányok bizonyítják, hogy nem volt erős Mészáros István László azon kijelentése, hogy egyfajta „vallási tervgazdálkodás” a cél.

Az ellenzék aggodalmát, hogy tudniillik a kormánybizottságban majd politikai mérlegelés történhet a visszaadandó egyházi ingatlanok sorrendjéről, az MKM egy ideig azzal utasíthatta el, hogy az egyházak szabják meg a sorrendet, de a kárpótlási összeg szükségessége – és a törvény betartásának kényszere, vagyis hogy az egyházi követelések évi tíz százalékát darabszámmra, és nem értékben kell teljesíteni –, már 1992 végére, 1993 elejére felborította az egyházak által javasolt sorrendet, és politikai-hivatali mérlegelés tárgyává tette az ingatlan-visszaadást.

A nagyegyházak arra szólították fel lelkészeiket, hogy egyiskolás helységek ne szorgalmazzák az iskola átvételét, s a közvélemény-kutatások szerint az egyiskolás települések lakossága – noha körükben a legtöbb egyházat követően vallásos, illetve kormánypárti szavazó volt – egyértelműen helyeselte ezt az elvet. Ennek ellenére, pl. 1992-ben Zalában, lehetett ilyen törekvéssel találkozni (Magyar Nemzet: 1992. december 3., 12.). A formálisan többiskolás, de gyakorlatilag egyiskolás Dabas-Sári esete, az egyébként erősen egyházas beállítottságú szülők szembeszállása az iskolaátadással, s a „megoldásként” felépült fal bizonyítja, az aggodalom indokolt volt.

Az egyházak reagálása

A kritika arra is felhívta a figyelmet, hogy az ingatlantörvény az egyházi megújulási folyamatot, a „feudális vonások” (Várszegi Asztrik pannonhalmi főpát kifejezése) felszámolását akadályozza, hiszen a hívők kinyilvánított akarata helyett az egyházi hierarchiát hozza döntő pozícióba, a hívők az iskolát püspökeiktől kapják. A törvény ezzel is hátat fordított az eötvösi elképzelésnek, amely a katolikus autonómiát – azaz a hívők és alsópapság demokratikus beleszólását az egyház világi (s persze nem teológiai, ami magával a katolicizmussal ellenkezne) ügyeibe – éppen az iskolaügyön keresztül látta megvalósíthatónak.

Az aggodalom az utóbbi ügy – és persze az egyházak „túlvállalása” – következtében elérte azt a szintet, hogy miközben a nagyegyházak vezetése a kormánykoalíció mellé állt, a nagyegyházakon belül ellenzékinek számító lelkészek és világi értelmiségiek immár nyíltan szembefordultak a törvénnyel s a koalíció egyházpolitikájával. A napi sajtón kívül elsősorban az Egyházforum, a Mérleg (a Pax Romana lapja), az Igen, a Zsinati kör publikációi és az Egyház és Világ biztosítottak publicitást ezeknek a véleményeknek.

Az egyházak „túlvállalása” még azokat is aggodalomra készítette, akik nem értettek egyet azzal az interpretációval, amely az egyházak modern társadalomban betöltött feladatában – II. vatikáni zsinati, illetve a holland és német protestáns teológiát követő módon – a karitatív-diaikonikus és *nem* az iskolafenntartó–pasztorálási funkciót hangsúlyozta. Sokan – köztük Korzenszky Richárd, az egyházi iskolák MKM-alkalmazott, de eredetileg bencés paptanár biztosa – aggódtak, hogy a megfelelő számú pedagógus híján egyszerűen táblacsere lesz az egyházi iskolák indítása. Mások a kifejezetten elkötelezett szellemiségű tanulógardát határozzák meg a sikeresen működő és „valóban egyházas” iskola indítófeltételül. A „meglévő intézmények erősítése, vagy újabb intézmények alapítása” alternatíva a 16. század óta élő, és az 1850-es évek óta akut probléma az egyházakban. Az erőtartalékok végességéből többek – pl. Ritoók Zsigmond református főgondnok szerint is – bizonyos oktatási funkciókról, pl. az egyházi tanítóképzésről való ideiglenes lemondás, és ehelyett kollégiumszervezés következne. Hasonlóképpen az egyetemalapításban is két álláspont létezett: az önálló egyetem alapításának költségesebb és ingatlanigényesebb koncepciója – ennek megvalósítása lett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, és a meglévő tudományegyetembe való betagozódás koncepciója, ami a szegedi kísérletben manifestálódott.

„A törvény sok tekintetben zsákutcába vitt bennünket... Aki visszakér, az népszerűtlen, s még a legártatlanabb is gyanúba keveredik. Másrészt a társadalomban zavarokat okoz egyik-másik intézmény kiiktatása és új szellemben történő újraindítása” – nyilatkozta Várszegi Asztrik. (Igen: 1993. október 29., 22.) (A legmodernebb gondolkozá-

súnak tartott magyar főpap mozgásterének korlátját jelzi, hogy az egyiskolás települések kérdésében csak aggodalmas, de nem zárja ki az iskola-visszaigénylést.)

Ezek az álláspontok azonban rendre kisebbségben maradtak, erről persze nem csupán az ingatlantörvény és a parlamenti pénzelosztás logikája tehet, hanem az egyház-szociológiai helyzet is: Tomka Miklós adatai szerint „a városi közép- vagy felsőfokú végzettségű fiatal felnőttek, akik a kevésbé intézményfüggő, újszerű vallásosságot képviselik, Nyugat-Európában 20–25%-ot, Magyarországon csak 15%-ot képviselnek a vallásosak között” (HVG: 1993/32, 32.). A vallásos hitek és attitűdök – a maradék hetvenöt vagy nyolcvanöt százalékot tekintve is – Magyarországon sokkal tradicionálisabbak, mint Nyugat-Európában, ahogy erre Szántó János szociológiai felmérése rámutatott. (Szántó: 1990)

Az egyházak és az egyházas értelmiség köreiben – talán éppen ebből következően – az aggodalmakat negligáló vélemények is vannak: Lukács Tamás KDNP-s képviselő az átadás meggyorsítását ellenző érvek sorából lényegtelennek tekintette, hogy hány iskolát tudnak az egyházak működtetni (Magyar Hírlap: 1992. május 11., 4.). A káderhiányt („a magyar egyház nem bővelkedik tehetségekben” – vélekedik Kada Lajos Vatikánban élő érsek és Ternyák Csaba a püspöki kar titkára is [HVG: 1993/9, 98.]) sokan nem tekintik akadállynak a visszaigényléseknél. A protestáns kultúregyesület titkára, Tökécski László – noha szélsőségesen elitisztikusra formálná a református iskolaügyet – nem gondolkozik az ingatlan-visszaigénylések visszafogásában.

A tényleges iskolaigénylésekről döntő püspököktől pedig igazán nem várható el a „lemondás” attitűdje, ahogy Vég Gábor, a fővárosi ingatlanegyeztető bizottság SZDSZ-es elnöke igen empatikusan rámutatott: egyetlen püspök sem vállalhatja, hogy milliárdos vagyonról, nyolcszáz éves tradíciókról mond le – egy hite szerint néhány évtized alatt leküzdhető káderhiány, igényhiány érvére: a korlátokat a törvénybe kellett volna (egy törvénymódosításba kellene) beépíteni. (Magyar Hírlap: 1992. december 15., 7.)

Az ingatlanigények hatása az oktatáspolitikai fordulatára

Az igénylési processzusban hatezernél több ingatlant kértek vissza a történelmi egyházak, ezekben 1304 általános iskola, 31 óvoda, 61 gimnázium, 51 szakközépiskola, 11 szakmunkásképző, 34 kollégium működött. (Magyar Hírlap: 1991. november 6., 4.)

Az egyházi ingatlanokról szóló törvény tehát lényegében a kormánypártok egyházas köreinek és a nagyegyházak hierarchiájának megfelelő szövegezésben született meg: feltehetően ennek köszönhető, hogy az MKM – az egyházas oktatást garantálva, látván a leendő egyházi iskolákban – belenyugodott abba, hogy az önkormányzati intézmények világnézeti semlegességét törvény biztosítsa – így kerülhetett be e szó az 1991 novemberében forgalomba kerülő oktatási törvénykoncepcióba.

A koncepció a leendő – és elképzelések szerint nagyszámú – egyházi iskolának sajátos jogokat adott a magániskolákhoz képest: a minisztérium és az érintettek külön-megállapodását lehetővé tette, s az igazgatási felügyeletet maga az egyház látta el.

Közben azonban elkészült az első összesítés az MKM-ben. Ebből kitűnt, hogy még ha az önkormányzatok „simán” át is adnák intézményeiket, mindenképpen óriási funkcióvesztés következik be, hiszen az egyházak mindössze 752 általános iskola működtetését tervezték, miközben a visszaigényelt épületekben 1304 működött, mindössze 167 óvodáét, miközben a visszaigénylés 321 működőt érintett volna. Ezekben a hónapokban világossá vált, hogy az önkormányzatok igen sok ingatlanért fognak kártérítést kérni, s hogy a pénzügyi kormányzat által az adott évre engedélyezett egymilliárdos kártérítési alap bizony szinte semmire nem lesz elég. (Hasznosabb lett volna az önkormányzati vagyont átadása előtt egy három-öt százalékos tartalékalapot képezni az önkormányzatoknál, melyből az adott településen ki lehetett volna elégíteni az egyházak kárpótlási igényeit – sajnálkozott utólag a KDNP-s miniszterelnökségi államtitkár.) (HVG: 1992/45, 41.) (Mások szerint az önkormányzati vagyont ekkora kisajátítását is kilátásba helyezte egy értekezleten, de ezt ő maga cáfolta.)

Az ingatlanigénylések országos összesítéséből véleményem szerint az következett a kormányzat számára, hogy a funkcióvesztésre hivatkozás lehetőségét csökkenteni, illetve a mégiscsak önkormányzatnak maradó iskolák keresztény szellemiségét biztosítani kell.

Ezért maradt ki a világnézeti semlegesség fogalma az 1992. január 14-i tervezetből. (Nem szabad persze figyelmen kívül hagynunk, hogy a magyar kultúrharc másik két területén – a hadsereg és a média kérdésében – is ekkor élesedett ki a helyzet.) (Magyar Hírlap: 1992. január 27., 1.; Magyar Hírlap: 1992. február 25., 8.)

A különbség a két tervezet között a következő:

„A központi állami, illetve önkormányzati nevelési-oktatási intézményben a nevelés és oktatás világnézeti semlegesség elvén szerveződik.” (1991. december.) „A nevelési, nevelési-oktatási, oktatási intézményekben a nevelés és oktatás a lelkiismereti szabadság és a különböző világnézetiük közötti megbékélés elvén szerveződik.” (1992. január.)

A különbség tehát nem csak a semlegesség és a megbékélés közötti különbség miatt volt fontos (azaz a vita igazi tartalma nem a semlegesség, mint *kifejezés* körül zajlott), hanem amiatt, hogy az 1991-es koncepció külön szabályozta a közintézmények szellemiségét, az 1992-es pedig együttesen az egyházi és közintézményekét. Az önkormányzati iskolák változás nélküli átvételét ez tette volna lehetővé, és kizárta volna a kártérítést.

Az önkormányzati és szakszervezeti oldal 1992. április 3-án javasolta az Oktatási Érdekegyeztető Fórumnak, hogy a törvény mondja ki: „Az Önkormányzati Törvényben az önkormányzatok számára megállapított ellátási kötelezettség világnézeti szempontból semleges oktatási-nevelési intézményben teljesíthető”. Ezzel szemben a kormány fenntartotta azt az elképzelését, hogy „Az állami és önkormányzati nevelési-oktatási intézmény világnézeti alapon nem tartható fenn és nem működtethető, lakossági igény esetén a települési önkormányzatnak megállapodást kell kötnie a világnézeti alapon működő fenntartóval”. (A megállapodási kötelezettség – ami a kétharmados Önkormányzati Törvényt is sértette, elfogadására tehát nem sok remény volt – lehetővé tette volna, hogy kártérítési kötelezettség nélkül kerüljenek át iskolák az egyházakhoz. A lakossági igény fogalma ebben az esetben azért volt hasznos, mert nem a konkrét iskola szülőinek többségét, hanem egy egyházi iskolára való – feltehetően az adott településen lakó – tanuló elég lett volna az eljárás megindításához. Világnézeti alapú fenntartó lehetett egyébként alapítvány is – ahogy a kispesti iskolabotrány igazolta.) (Magyar Hírlap: 1992. május 5., 4.)

Közben a közvéleményt egyre intenzívebben foglalkoztatták az egyházi visszaigénylésekkel kapcsolatos konfliktusok, a budapesti Deák tér és Miskolc, vagy éppen Debrecen ügyei. Világossá vált, hogy a kiváltási összegekre nemcsak akkor van szükség, ha az önkormányzatok akarják megőrizni az intézményt, hanem akkor is, ha az intézmény pedagógusai, vagy a szülők, diákok nem akarják, hogy „átadják őket” az egyháznak. Ezekben az esetekben ugyanis a pedagógusok ill. szülők képesek voltak megszerezni a legfontosabb napilapok támogatását ügyükhöz. Az SZDSZ pedig jószolgálati bizottságot létesített az iskolakérdés rendezésére. (Magyar Hírlap: 1992. április 10., 4.) A korábban példaértékű – már az ingatlantörvényt megelőzően ingatlanátadásokhoz vezető – szegedi gyakorlat is a város és a szeged-csanádi püspökség közötti háborúskodássá vált – bár a többi egyházzal sikerült fenntartani a liberális önkormányzat jó viszonyát. (Magyar Hírlap: 1992. április 10., 5.) Pécsen ugyan kártérítési igény nélkül adta vissza az önkormányzat az ingatlanok egy részét, de a FIDESZ-frakció hevesen támadta ezt. (Magyar Hírlap: 1992. június 18., 5.)

A KDNP kénytelen volt megállapítani: az egyháznak minden egyes iskola visszaadásáért harcolniuk kell. (Magyar Hírlap: 1992. május 6., 3.) Világossá vált, hogy az önkormányzatokkal szemben rövid idő alatt erőből nem lehet célt érni, valamint az egyházi ingatlantörvény módosítását – ekkoriban még egyértelműen – kilátásba helyező politikai pártok várható győzelmétől is tartaniuk kell, így a KDNP kívánságára – sajtóinformációk szerint a KDNP ennek függvényévé tette az 1993-as évre szóló költségvetés megszavazását – radikálisan megemelték az önkormányzatok kárpótlására rendelkezésre álló összeget, ami az 1993-as évben az ingatlan-visszaadások gyorsítására vezetett. 1994-re – ingatlanvisszaadás-ügyben – 4 milliárd forint lett az önkormányzatok kárpótlására szolgáló kompenzációs alap, ebből 3,6 milliárd már előre le volt kötve. (Miatán a további hatmilliárdot nem szavazta meg a parlament, noha az emberjogi bizottság kormánypárti többsége Pálos Miklós javaslatára még megtette ezt.)

A visszaigénylés rendjét végül is ennek az alapnak a nagysága szabályozza, így – ahogy az egyházi kapcsolatok főosztályvezetője, Plathy Iván fogalmazott – „ma már rá sem lehetne ismerni azt eredeti sorrendre” amit az egyházak állítottak fel, annyira felborult a kényszerű gazdálkodás miatt. A bizottság így – pénzhiányban rákényszerült, hogy konkrét javaslatok alapján szavazzon a pénzről. Ekképpen a bizottság gyakorlatilag egyházpolitikai és oktatáspolitikai mérlegelő szervvé vált, noha a törvény eredetileg nem szánt ilyen feladatot neki. (Magyar Hírlap: 1993. december 31., 4.)

Az ingatlan-visszaadások gyorsulására olyan körülmények között került sor, amikor a választásokra készülõ mindhárom ellenzéki párt – súlyos (bár nem a nyilvánosság előtt zajló) belső viták után – lehátrált az ingatlantörvény várható módosításával kapcsolatos 1991/92-ben még egyértelmű álláspontjáról. Horn Gyula szocialista vezető (aki Vanó Magdolna, az MSZP Hívő tagozatának elnöke jelenlétében tárgyalt az esztergomi érsekkel) (OS. 1993. 06. 08.) szerint az egyházi ingatlan-törvény minél gyorsabb (!) végrehajtása szükséges, a FIDESZ egyházpolitikusi és az SZDSZ vezető politikusi is kijelentették, hogy nem kívánják az ingatlantörvényt módosítani.

Az MDF-en belüli vélemény-különbségekre utal, hogy az oktatási bizottság – ekkoriban megválasztott – elnöke, Karsai Péter úgy nyilatkozott, hogy szeretné, ha az oktatási intézmények nagy többsége – Hollandiához hasonlóan – egyházi kézben lenne, az akkori közoktatási államtitkár-helyettes asszony, Dobos Krisztina viszont határozottan cáfolta, hogy ilyen jellegű célkitűzései lennének a minisztériumnak. Az egyházi igénylések nyomán az intézmények 4–5%-a lenne állami, jelenleg kevesebb mint két százalék, hangsúlyozta az egyházi főosztály is. (Magyar Hírlap: 1992. október 15., 4.) (Boross Péter belügyminiszter a későbbiekben az egyházi iskolák kívánatos arányát 20, a KDNP pedig 20–30%-ban határozta meg.) (Népszabadság: 1993. október 14., 6.)

Az is világossá vált, hogy a kormányzat – a külön megállapodás segítségével – milyen irányban fogja befolyásolni az egyházi iskolák helyzetét: 1992 augusztusában az MKM a pedagógusok béremelését kiterjesztette az egyházi intézményekre, de a magánintézményekre nem. Tette ezt annak ellenére, hogy a parlament önkormányzati és kulturális bizottsága állást foglalt a nem önkormányzati iskolák egyenlő kezelése mellett (PDSZ Ráció: 1992. szeptember, 8.) A

politikai államtitkár pedig kijelentette, hogy olyan alapot kíván létesíteni, amelyből az egyházi iskolák finanszírozását ott is meg lehet oldani, ahol az önkormányzat nem vállalja a normatíva kiegészítését – látszik tehát, hogy a későbbi közoktatási megállapodások terve már ekkor megvolt. (Magyar Hírlap: 1992. augusztus 29., 9.)

Az alkotmánybíróság döntése

Az alkotmánybíróság – több beérkezett keresetet, köztük az SZDSZ-ét és a PDSZ-ét összevonva, végül is kimondta egyfelől – egy paragrafus kivételével – az egyházi ingatlantörvény alkotmányosságát, másfelől az állami iskola semlegességét. Leszögezte ugyanakkor: *„funkciómegőrzés az iskola egyházi iskolaként való továbbműködtetésével nem teljesülhet... Az államnak ... azok számára, akik nem kívánnak egyházi iskolába járni – tényleges alternatívát kell biztosítani azzal, hogy semleges iskola látogatását lehetővé teszi, – e semleges iskola igénybevétele nem jelenthet számukra aránytalan terhet. Csak a konkrét eset körülményei alapján dönthető el, hogy mi minősül aránytalan tehernek.”* Az alkotmánybíróság álláspontja szerint *„a semleges iskolát választóktól várható el kisebb áldozat.”* Megítélésem szerint ez a félmondat kulcselem a határozatban, mert a bizonytalan „aránytalan teher” fogalmának definiálását teszi lehetővé: azaz mindenképpen aránytalan a teher, ha a semleges iskolát választók nagyobb áldozatot hoznak, mint az elkötelezett iskolát választók. (Dabas-Sári persze azt mutatta: ez az értelmezés korántsem automatikus, sőt pl. a PDSZ alkotmánybírói definíciót is igényel.)

Az alkotmánybíróság, mely hosszú távú célként a semleges állam és világnézetileg elkötelezett oktatás teljes szeparációját jelölte meg, úgy foglalt állást, hogy a jelenlegi átmeneti helyzetben „ha a vallásos nevelés csupán egyes osztályokban folyik, ezekre nem vonatkozik az állami iskola vallási semlegességének követelménye”.

A közoktatási törvény 1993. februári változata – miután a világnézet-semlegesség elutasítása megdőlt – két módon kívánta az egyházi iskolaindítást segíteni, illetve az iskolaátadást – kárpótlás nélkül – lehetővé tenni. A szülők jogává kívánta tenni a lelkiismereti meggyőződésnek megfelelő iskolaválasztást: azaz gyakorlatilag közfeladattá tette ilyen iskolák létrehozásának segítségét. Másrészt helyi népszavazásból eredő lakossági véleménynyilvánítás alapján kötelezővé kívánta tenni az önkormányzati iskola átengedését.

Az MKM az oktatáspolitikai vitában ezzel mintegy kommunikációs fölénybe került. Az a korábbi megállapítás, hogy egy egyházas kisebbség akaratát kívánja a kormányzat a semlegességet kívánó többségre kényszeríteni, tarthatatlanná vált. Az ellenzéknek és a szakszervezeteknek csak az a rendkívül nehezen kommunikálható érv maradt, hogy „lelkiismereti meggyőződés szerintinél” jobb a „lelkiismereti meggyőződéssel nem ellentétes” iskolaválasztási jog, illetve hogy még a népszavazási többséggel szemben is védeni kell az egyházi iskolát nem kívánó helyi kisebbség érdekeit, hiszen kisebb sérelem a hívőknek semleges önkormányzati, mint a nem hívőknek elkötelezett egyházi iskolába járni. (A lelkiismereti meggyőződés szerinti oktatást Rédly Elemér, a katolikus püspöki kar iskolai ügyekkel foglalkozó referense már értelmezte is: szerinte a szülőknek joguk van megtudakolni az önkormányzati iskolában tanító pedagógusok világnézetét, s hogy gyermekük tankönyvválasztását ellenőrizhessék, a kiadókna kötelességük lenne az egyes tankönyvek világnézeti irányultságának feltüntetése...)

Hiába kísérelte meg a liberális ellenzék és a szakszervezetek a közvéleményt ezen érveknek megnyerni: a brutálisabb szembeállításokhoz szokott közvélemény ebben már nem érzekelte a világnézeti sérelmet. Az alkotmánybíróság instrukcióit általában követő, és az ÖTV-vel általában összhangba hozott oktatási törvény készítői „a semleges iskolát választóktól várható el kisebb áldozat” alkotmánybírói félmondat akceptálására már nem voltak hajlandók.

Az oktatási törvény

4. § (5) Az államnak jogi lehetőséget kell teremtenie ahhoz, hogy egyházi és más nem állami, illetve nem önkormányzati óvodák, iskolák és kollégiumok jöhessenek létre. Az állam és a helyi önkormányzat azonban ilyen óvodák, iskolák és kollégiumok alapítására nem köteles.

(6) Az állam és az önkormányzat anyagi támogatást nyújt az egyházi és más nem állami, illetve nem önkormányzati nevelési-oktatási intézménynek olyan arányban, amilyen arányban ezek – e törvényben foglaltak szerinti megállapodással – állami, illetve önkormányzati feladatot vállalnak át.

13. § (1) A szülőt megilleti a nevelési, illetőleg a nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga. A nevelési, nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga alapján minden érdekelt adottságainak, képességeinek, érdeklődésének, vallási, illetve világnézeti meggyőződésének, nemzeti vagy etnikai hovatartozásának megfelelően választhat óvodát, iskolát, kollégiumot.

(2) A szülők joga, hogy gyermekük számára nem állami, illetve nem önkormányzati óvodát, iskolát válasszanak, továbbá – e törvényben foglaltak szerint – nem állami, illetve nem helyi önkormányzati óvodát, iskolát alapítsanak, vagy annak alapításában részt vegyenek.

79. § (1) Ha a nevelési oktatási intézményt nem helyi önkormányzat alapítja, működésének megkezdéséhez engedély szükséges.

(2) Az engedély kiadása iránti kérelemhez csatolni kell a nevelési oktatási intézmény alapító okiratát, foglalkozási illetve pedagógiai programját, illetve azokat az okiratokat, amelyekből megállapítható, hogy a működés megkezdéséhez, a nevelő- és oktatómunkához szükséges személyi és tárgyi feltételek rendelkezésre állnak. A kérelem és mellékletei jogszabályban meghatározott formában nyújthatók be.

(3) Az engedély kiadásáról az intézmény székhelye szerint illetékes jegyző dönt. A jegyző döntése előtt a (4) bekezdés a) pontja tekintetében beszerzi a regionális oktatásügyi központ szakértői véleményét.

(4) Az engedély kiadása akkor tagadható meg, ha a nevelési oktatási intézmény

a) foglalkozási, illetve pedagógiai programja az e törvényben meghatározottaknak nem felel meg;

b) nem rendelkezik a működéshez szükséges személyi és tárgyi feltételekkel, illetőleg a költségvetésből nem állapítható meg, hogy a feladata ellátásához egy tanévre (nevelési évre) szükséges költségeket milyen forrásból biztosítják.

(5) Ha a nevelési-oktatási intézmény tevékenysége, illetve székhelye megváltozik, az (1) bekezdésben meghatározott engedélyt a fenntartónak ismételten be kell szereznie;

(6) Ha a jegyző elutasítja a működés megkezdéséhez szükséges engedély kiadását, a nevelési-oktatási intézmény nyilvántartásba vételét is meg kell tagadnia; ha a nevelési-oktatási intézményt már nyilvántartásba vette, törli a nyilvántartásból. Költségvetési szerv esetén megkeresi a Pénzügyminisztériumot a törlés céljából.

80. § (1) A jegyző látja el a nem helyi önkormányzat által fenntartott nevelési-oktatási intézmény fenntartói tevékenységének törvényességi ellenőrzését.

(2) A jegyző a hatósági ellenőrzés keretében vizsgálja, hogy a fenntartó a nevelési-oktatási intézményt az alapító okiratban és a működéshez szükséges engedélyben meghatározottak szerint működteti-e.

(3) A jegyző a törvényességi ellenőrzés körében – megfelelő határidő biztosításával – felhívja a fenntartót a törvénytörés megszüntetésére. Ha a fenntartó a megadott határidőn belül nem intézkedett, a jegyző kezdeményezheti a törvénytörés intézkedés, döntés, mulasztás bírósági megállapítását. A pert a törvénytörés megszüntetésére meghatározott határidő lejártától számított harminc napon belül kell kezdeményezni. Ha a bíróság megállapítja a törvénytörést, és azt a fenntartó a bíróság által megállapított határidőn belül nem szünteti meg, a jegyző a működéshez szükséges engedélyt visszavonja, és a nevelési-oktatási intézményt törli a nyilvántartásból, illetve költségvetési szerv esetén megkeresi a Pénzügyminisztériumot a nyilvántartásból való törlés céljából.

(4) A törvényességi ellenőrzést ellátó jegyző a nevelési-oktatási intézmény működését felfüggesztheti, ha az ott folyó nevelő- és oktatómunka a közbiztonságot, a közrendet, a közegészségügyet, a közérdeket sérti, vagy mások jogai, szabadságjogai ellen irányul, továbbá, ha a nevelési-oktatási intézmény a feladatainak ellátásához szükséges feltételekkel nem rendelkezik. A működés felfüggesztése előtt – kivéve, ha a késedelem jelentős vagy helyrehozhatatlan kárral, illetve veszéllyel járna – megfelelő határidő biztosításával fel kell hívni a fenntartót a kifogásolt tevékenység megszüntetésére, illetve a hiányosságok pótlására. A jegyző elrendelheti a határozat azonnali végrehajtását. A jegyző a határozat jogerőre emelkedését követő tizenöt napon belül – kivéve, ha annak oka megszűnt – köteles a (3) bekezdés szerint a pert megindítani, s az ott szabályozottak szerint eljárni.

(5) Ha a nevelési-oktatási intézménynek a székhelyén kívül másik telephelye is van, a telephelyre a 79. §-ban foglaltakban szerint engedélyt kell kérni a telephely szerint illetékes jegyzőtől. A jegyző telephelyén működő tagintézmény tekintetében látja el az (1)–(4) bekezdésben meghatározott hatáskört, azzal az eltéréssel, hogy a nyilvántartásból történő törlésről – megkeresésére – a székhely szerint illetékes jegyző intézkedik.

81. § (1) Ha a nevelési-oktatási intézményt nem helyi önkormányzat, illetve állami szerv tartja fenn,

a) a nevelési-oktatási intézmény vallási illetve világnézeti tekintetben elkötelezett intézményként is működhet;

b) a gyermek, tanuló felvételével kapcsolatos rendelkezések közül a 65. § (2) bekezdésében és a 66. § (2) bekezdésében foglaltakat nem kell alkalmazni;

c) az intézményvezető kiválasztására vonatkozó rendelkezéseket (18. § [8] bekezdés) nem kell alkalmazni;

d) a fenntartó meghatározott feladat elvégzését a feladat ellátásáért felelős helyi önkormányzattól – írásbeli megállapodással – elvállalhatja (a továbbiakban: közoktatási megállapodás). A megállapodás keretében a nevelés és oktatás a gyermek, a tanuló számára ingyenesé válik.

(2) Ha az (1) bekezdés d) pontja alapján kötött közoktatási megállapodás alapján az önkormányzati feladatellátásban olyan nevelési-oktatási intézmény működik közre, amelyik vallásilag vagy világnézetiileg elkötelezett, a megállapodás megkötése nem mentesíti a helyi önkormányzatot a feladat-ellátási kötelezettsége alól azon gyermekek tekintetében, akiknek szülei nem akarják vallási, illetve világnézetiileg elkötelezett iskolába járattatni gyermeküket. Ezekre a szülőkre, gyermekekre, illetve tanulóakra a közoktatási megállapodás miatt aránytalan terhelés nem hárulhat.

(3) A közoktatási megállapodás tartalmát a felek szabadon állapítják meg azzal a megkötéssel, hogy a megállapodásnak tartalmaznia kell:

a) a nevelési oktatási feladatokat,

b) a gyermek tanulók számát,

c) az óvodai nevelési feladatokban, illetve a tankötelezettség teljesítésével és az iskolai neveléssel és oktatással összefüggő feladatokban való részvételt, s ezzel összefüggésben a fenntartói irányítás egyes jogosítványai gyakorlásának a megbízóra történő esetleges átruházását,

d) azt az időszakot, amelyre a szerződést kötötték,

c) a fenntartó részére a feladatellátáshoz igénybe vehető forrásokat, valamint az ehhez nyújtott kiegészítő támogatás összegét, továbbá azokat a szolgáltatásokat, amelyek a megállapodása alapján a gyermekek, tanulók, szülők részére ingyenessé válnak.

(4) a közoktatási megállapodásban kikötött időszaknak biztosítania kell, hogy az érdekelt gyermekek az óvodát, illetőleg a tanulók iskolai tanulmányaikat a megállapodás alapján be tudják fejezni. Iskola esetén ez az időszak tíz évnél nem lehet kevesebb.

(5) A közoktatási megállapodást a helyben szokásos módon közzé kell tenni.

(6) A művelődési és közoktatási miniszter is köthet a fenntartóval közoktatási megállapodást abban az esetben, ha a nevelési-oktatási intézmény sajátos lakossági igényt elégít ki, vagy tevékenysége kiterjed a székhely település határán kívülre és a fenntartó eredménytelenül kezdeményezte a megállapodás megkötését a székhely szerint illetékes községi, városi, fővárosi kerületi, megyei jogú városi önkormányzatnál, ezt követően a megyei, fővárosi önkormányzatnál. Szakközépiskola vagy szakiskola esetén a művelődési és közoktatási miniszter a megállapodást a fenntartóval, a munkaügyi miniszterrel és a szakképesítésért felelős miniszterrel egyetértésben kötheti meg.

82. § Ha a pedagógiai szakszolgálat intézményét vagy a pedagógiai szakmai szolgáltató intézményét

a) nem helyi önkormányzat vagy állami szerv tartja fenn, tevékenységére a 81. § (1) bekezdésének d) pontjában és (5)–(6) bekezdésében foglaltakat alkalmazni kell

b) a jegyző vette nyilvántartásba, a 80. § (3) bekezdésében szabályozott eljárás szerint törölhető a nyilvántartásból.

88. § (3) A helyi önkormányzat a tulajdonában lévő nevelési-oktatási intézmény tulajdoni vagy fenntartói jogát részben vagy egészben átengedheti világnézeti alapon szerveződő fenntartónak, ha azon gyermekek részére, akiknek szülei nem akarják elkötelezett nevelési-oktatási intézménybe járatni gyermeküket, a nevelést és oktatást megfelelő színvonalon biztosítja, és annak igénybevétele a gyermeknek, tanulónak, szülőnek nem jelent aránytalan terhet.

122. § (1) A nem állami szerv, illetve nem helyi önkormányzat által fenntartott nevelési-oktatási intézmény pedagógusának kötelező óraszámára a közalkalmazottakra vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni.

127. § (2) E törvény hatályba lépésétől számított öt évig alkalmazható a kollégiumban nevelőtanárként, aki hittudományi egyetemi vagy főiskolai oklevéllel rendelkezik. Foglalkoztatására a 126. § (5) bekezdésében foglaltakat kell alkalmazni.

Közoktatási megállapodások az 1993-as törvény után

A törvény sajátos „dupla vagy semmi” helyzetet hozott létre. Az önkormányzatok (ill. az MKM) vagy egyáltalán nem kötnek közoktatási megállapodást az egyházakkal, vagy pedig olyan megállapodást kötnek, ami financiálisan rendkívül kötött: olyan arányban kell finanszírozni ezeket az intézményeket, amilyen arányban saját (önkormányzati) intézményeit.

A törvény – a legnagyobb kormánypárt, illetve az MKM deklarált szándéka szerint felekezeti iskolák létrehozásának kiemelt minisztériumi támogatását célozta. Míg a törvény szövege az önkormányzatok és egyházak megállapodását említette az első helyen, a Kalocsai-kecskeméti érsek és Lezsák Sándor, az MDF ügyvezető elnöke megbeszéléséről kiadott novemberi közlemény szerint az MDF fontosnak tartja, hogy szülessen közoktatási megállapodás az óvoda- és iskolafenntartó egyházak és a *kormányzat* között. (Új Magyarország: 1993. október 20., 5.) Az MKM egyházi kapcsolatok főosztályvezetője már 1993 júniusában leszögezte, az állam elismeri az egyházi kézbe került intézmények működtetési költségeit, és ezt rendelkezésükre bocsátja. (Reform: 1993. június 24.) Mi több, egy 1994. januári interjúban azt az álláspontot képviselte, hogy az egyházaknak „az állam (!?! NPT) más jogi személyei – például a Honvédelmi Minisztérium és a Belügyminisztérium”, mint iskolafenntartók mintájára teljes körű állami finanszírozást kell kapniuk. (Új Magyarország: 1994. január 07., 6.)

A teljes körű állami finanszírozás elképzelése tehát még ekkor is változatlan hangsúllyal és „sietséggel” volt jelen, annak ellenére, hogy már megindult az egyházi iskolák és az önkormányzatok közötti megállapodássor: a közoktatási megállapodás megkötését a fővárosi önkormányzat már 1993 decemberében kimondta. (Népszabadság: 1993. december 10., PV. Melléklet)

1994 tavaszán – gyakorlatilag a választásokkal egyidőben – az MKM körlevelet intézett a felekezeti iskolákhoz, melyekben felszólította őket, hogy amennyiben nem kötöttek az illetékes önkormányzatokkal – ill. a megyei, fővárosi önkormányzattal – megállapodást, tegyék azt meg sürgősen, húsz esztendőre előre (!) az MKM-mel. 138 egyházi iskolával írt alá megállapodást az MKM. (Népszabadság: 1994. május 7., 5.)

A megállapodást sok kritikus nem csak politikai „erkölcstelensége” – azaz egy lelépő kormány az utolsó percben öt ciklusra előre elkölti a közpénzeket – miatt bírálta, hanem azt állította: a törvényalkotói szándékkal is ellenkezik. (PDSZ Ráció: 1994:5.)

Ezen érvelés szerint először is az egyes iskolák egyenlőtlen finanszírozását hivatott ellensúlyozni – legalábbis a törvény szerint – a közoktatási megállapodás. A konkrét megállapodásokba azonban az került, hogy az iskolafenntartó egyház szabadon használhatja, csoportosíthatja át a pénzeket, s ilyen értelemben inkább egy második egyház-finanszírozási csatornáról van szó, mint az egyes iskolák hátrányainak kompenzálásáról.

A másik érv szerint – megfelelően operacionalizálható Nemzeti Alaptanterv hiányában – az egyházi iskolák egyszerűen nem vállalhatják, hogy minden állami feltételnek eleget tesznek, hiszen ezek még nem is ismertek.

Végül olyan elvi álláspont is megfogalmazódott, mely szerint az önkormányzati iskola tevékenységének a világnézet-i semlegesség éppolyan eleme, mint mondjuk az íráskészség elsajátítása: ennek következtében a teljes megfelelést a felekezeti iskolák eleve nem is vállalhatják. Az (akkori közvélemény-kutatások – és politikai megnyilatkozások – szerint kormánykoalíció-esélyes) két liberális párt megállapodása kimondta: az önkormányzat nem adhat át állami feladatot világnézetileg elkötelezett iskolafenntartónak. (Magyar Hírlap: 1993. december 23., 4.)

Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a közoktatási megállapodás lehetősége tartósan visszavetette azokat az egyházakon belüli és kívüli csoportokat, melyek a túlvállalástól óvták az egyházakat.

Az intézményátadás lehetősége

Nem „klasszikus” ingatlan-reprivatizációs ügyként (azaz nem az önkormányzat és az egyház konfliktusán alapuló modellként) robbant be a magyar közéletbe „Dabas-Sári”. Egy vallásos magyar falu (Sári) gyakorlatilag egyetlen (papíron egyesített társközségekről lévén szó) iskoláját a Független kisgazdapárti vezetésű önkormányzat és a helyi katolikus plébános megállapodása alapján átadták az egyháznak. (Bíró-Székelyi: 1994) A szülők és pedagógusok – akiknek véleményét az önkormányzat nem vette figyelembe – a nyilvánossághoz, a Köztársasági Megbízott Hivatalához, az MKM-hez, a köztársasági elnökhöz, a szakszervezetekhez, a parlamenthez fordultak. Országos botrány keveredett, az egyház (a váci püspök exponálta magát a helyi plébános mellett, aki egyszemélyben mesterkanonok, kerületi esperes, püspöki szentszéki bizottság tagja, az Országos Hitoktatói Bizottság titkára volt) és az önkormányzat hosszú ideig ragaszkodtak korábbi döntésükhöz, s gyakorlatilag helyi kultúrharcra került sor – az iskolaátadást támogatók, s az iskolán kívülre szorult szülők, gyerekek között. Többek – köztük az illetékes parlamenti bizottság FIDESZ-es elnöke és a köztársasági megbízott – javaslatára végül megosztották az épületet a két – önkormányzati és egyházi – intézmény között. (Népszabadság: 1993. szeptember 8., 4.) A püspök kívánságára végül a szó fizikai értelmében falat építettek a két intézmény közé. (Népszabadság: 1993. szeptember 11., 1.)

A konkrét történetnél – mely a maga konkrét élességében, stílusában *nem* volt tipikus – fontosabbak a politikai szereplők megnyilatkozásai.

A társadalom jól leírhatóan hasadt: ellenzékre és kormányzatra. Mindkét szakszervezet a pedagógusok védelmére kelt: a PDSZ azt hangsúlyozta, hogy az egyházi iskola nem jogutódja az önkormányzatnak – s munkaügyi bírósághoz fordult. (Népszabadság: 1993. szeptember 10., 4.) A PSZ és a Tanszabadság Társaság egyaránt alkotmánybírósághoz fordult annak kimondatásáért, hogy a szülők többségének akarata nélkül az önkormányzatnak ne legyen joga átadni iskolát. (Népszabadság: 1993. szeptember 21., 5.) Az emberi jogi bizottság elnöke, Fodor Gábor úgy foglalt állást, hogy az alkotmánybíróság elvi döntése értelmében azoktól kell kisebb áldozatot kérni, akik a világnézetileg semleges oktatást választják. (Népszabadság: 1993. szeptember 8., 4.) Az SZDSZ oktatási tagozata szeptember 13-án nyilatkozott a világi iskolát választó szülők, pedagógusok védelmében.

Körösfői László, MSZP-képviselő augusztus 31-én interpellált Boross Péterhez és Mádl Ferenchez. A szocialista napilap az önkormányzati hatáskör rendkívüli szélességének – és a liberális pártok megváltoztatás-képtelenséghez vezető „hiúságának” – bírálatahoz éppúgy felhasználta az esetet, mint a katolikus egyház egész tevékenységének értékeléséhez. „A katolikus egyház ismét tüzzel-vassal történő hittérítésbe kezdett”; „Magyarországot az egyház újraevangelizációs területnek nyilvánította”-típusú, igen kemény hangú értékelések mellett (Népszabadság: 1993. szeptember 21., 10.) az is figyelemre méltó, hogy egy elméleti cikk szerzője „Csak az egyházi hierarchia képviselőit és a katolikus értelmiségiek hallgatását nem értem” kérdését vetette fel, s a „széles népi gyökerű papgyűlölet” újjáéledésének veszélyére figyelmeztetett. (Népszabadság: 1993. szeptember 20., 23.)

A kormányzat viselkedése sajátos „lépcsőzetességgel” alakult. A miniszter szerint „az önkormányzatnak joga volt az egyház kezébe adni az iskolát, más kérdés, hogy politikailag okos volt-e a döntés.” (Népszabadság: 1993. szeptember 14., 4.) A politikai államtitkár, egyébként református főgondnok, jogi véleménye ugyanez volt – ő még az aránytalan teher létét is kétségbe vonta, ellentétben a köztársasági megbízottal – politikailag pedig úgy vélte, hangulatkeltés történt az egyházi iskola ellen. (A „hangulatkeltés” szót egyébként a sári plébános használta először.) (Népszabadság: 1993. szeptember 8., 4.; szeptember 11., 1.) MKM-tisztviselők szájából hangzott el, hogy az lesz a következmény, hogy valamennyi gyereket (mármint akik nem vettek részt a felekezeti iskola munkájában, s helyette a helyi művelődési házban tanultak az „ellenálló” pedagógusok irányításával) osztályismétlésre utalják. (Népszabadság: 1993. szeptember 11., 1.)

tember 10., 4.) Noha nemzetiségi sérelemről – a szlovák oktatás meggyengüléséről – is szó volt (sőt a váci püspök még azt is állította, egyébként alaptalanul, hogy a szülők a szlovák kormányhoz is fordultak), az MKM nemzetiségi főosztálya sem sietett a dabasi szülők segítségére. (Népszabadság: 1993. szeptember 11., 1.)

A váci püspök a konfliktusban deklarálta, hogy a semleges oktatást „ateista oktatásnak” tekinti (Népszabadság: 1993. szeptember 11., 1.), az Új Ember pedig „Semmilyen körülmények között ne legyen semleges” című cikkében jelentette ki, hogy „a semleges valójában ateista kommunizmusra jelent.” (Új Ember: 1993. szeptember 12.) A szimbolikus erejű fal felépítésére a váci püspök döntésére/javaslatára került sor. A püspöki kar őszi konferenciája az egyházat ért törvénytelenégekről szóló állásfoglalást tett közzé. (Magyar Nemzet: 1993. szeptember 24., 5.)

A Dabas-Sári ügy két legfontosabb tanulsága:

1. az egyházi ingatlan törvény logikája, csapdahelyzete (azaz meglévő iskolaépületekből – s kimondatlanul, de: iskolai intézményekből – váljanak egyházi iskolák, s ne újonnan alakuljanak) ott is képes hatni, ahol nem annak alkalmazására kerül sor: az oktatási törvény pontatlansága ráerősít a helyzetre.

2. Az MKM és a katolikus egyház vezetése a nyilvánvalóan „vesztes” konkrét ügyben hajlandó volt kompromisszumot kötni – de a helyzetet előidéző jogi és politikai álláspontjának feladására már nem mutatkozott készség.

Egyházi alkalmazottakból – közalkalmazottak

Míg az egyházi iskolák finanszírozásának kérdésében az eredeti kormánypárti törekvések teljes sikerre vezettek, csak részleges volt a siker az egyházi iskolai pedagógusok közalkalmazotti státusával kapcsolatban. A törvény a káderproblémákra olyan választ adott, mely sem az egyházak, sem számos kormánypárti képviselő számára nem volt elegendő. Az egyházi iskolai pedagógusokat ugyanis nem nyilvánította közalkalmazottaknak, s a nem pedagógus végzettségűek – magyarán pl. papok – számára csak a kollégiumi nevelőként való alkalmazást engedte meg. Az MDF két parlamenti képviselője – Karsai Péter és Nyerges Tibor – a történelmi egyházakkal folytatott megbeszélés után leszögezték: úgy kellene módosítani a törvényt, hogy az egyházi iskolák pedagógusait – bérezési szempontból, az ott töltött idő jogszerű időnek nyilvánítása szempontjából – vonják a közalkalmazotti törvény hatálya alá. (Magyar Hírlap: 1993. október 19., 5.)

Alig egy héttel később az MKM már elkészítette az egyházi alkalmazott pedagógusok „közalkalmazottasításának” törvénytervezetét, a Munkaügyi Minisztérium (MuM) jogi osztálya azonban szembeszállt ezzel. A MuM azt lehetségesnek tartotta, hogy a költségvetéstől kapott támogatás feltétele legyen, hogy az egyház ilyen – kvázi közalkalmazotti jogokat garantáló – megállapodást köt az alkalmazottaival – de a közalkalmazotti státus kiterjesztésétől ódzkodott. Politikailag a MuM láthatólag inkább azért aggódott, hogy a „tisztá” magániskolák is befolyánának a közszférába, s ez a (piaci) munkajog által szabályozott terület veszélyes összehúzódását, s közalkalmazotti lét parttalan kiterjedését vonhatja maga után. (Népszabadság: 1993. október 27., 5.)

A MuM ellenállása ebben az esetben azért jelentős, mert ebben a kérdésben megosztott volt a – világnézeti, egyházi kérdésekben hagyományosan egységes – parlamenti és szakszervezeti ellenzék. Az egyházi iskolák pedagógusai számára önálló tagozatot nyitó Pedagógusok Szakszervezete is szorgalmazta ugyanis a közalkalmazotti státust, s ez már jelentősen kihatott a Szocialista Párt álláspontjára is.

Mindenesetre a közalkalmazotti törvényt eredetileg ebben az irányban módosítani kívánó Tarnóczy Attila és Rudics Róbert (mindketten MDF-es képviselők) elálltak eredeti szándékuktól, s csak a 13. havi fizetés megadását szorgalmazták az egyházi iskolák számára. (Új Magyarország: 1994. január 7., 6.)

Rendszerváltás

Történt-e rendszerváltás az állam és az egyház (oktatási) viszonyában Magyarországon?

1990 és 1994 között ledőltek a hittanoktatás és az egyházi iskolaindítás előtti korlátok. Ezt bizonyítja az egyházi iskolák és a hittancsoportok számának rendkívüli növekedése. A vallásos pedagógusokat és szülőket már senki nem korlátozza, hogy az iskolában kinyilváníthassák hitüket – legalábbis ilyesmire vonatkozó konfliktusok, a nyilvánvalóan másról szóló Szív utcai eset kivételével nem kerültek napvilágra. Nemcsak a szoros értelemben vett egyházi iskolák, hanem a felekezeti vagy ökumenikus elkötelezettségű magániskolák, alapítványi iskolák száma is megnőtt. Ebben az értelemben a rendszerváltás megtörtént. Másfelől viszont az állam–egyház-viszony sem a dualizmus Magyarországon, sem a mai Európában nem nyer ciklusról ciklusra változva új meg új rendezést. Amíg nincs ilyen konstitucionális konszenzus, azt mondhatjuk: a rendszerváltás még előttünk van.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- A budapestvidéki, 1929** A budapestvidéki tankerület igazgatóinak értekezlete Miskolcon. 1929. május 20–21. Miskolc, 1929.
- A győri, 1939** A győri egyesült katolikus plébániák önkormányzati egyházközség (röviden: kat. autonómia) tanítóegyesületének szolgálati szabályzata. Győr, 1939.
- A háború, 1939** A háború utáni magyar pedagógiai irodalom. A visszacsatolt területek tanítóinak átképző tanfolyamán tartott előadás. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1939.
- A katolikus** A katolikus püspöki kar konferenciáinak jegyzőkönyve. (Könyomatos kiadvány, OL)
- A két világháború, 1984** A két világháború közötti Magyarországról. (Szerk.: Lackó Miklós.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.
- A korszerű** A korszerű közszolgálat útja. 1–17. kötet 1936–1944.
- A magyar II.** A magyar nevelés története, II. köt.: Főszerk. Horváth Márton. Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- A magyar közoktatásügyi, 1939** A magyar közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet szervezete. A visszacsatolt területek tanítóinak átképző tanfolyamán tartott előadás. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1939.
- A magyarországi, 1942** A magyarországi református egyház törvényei. Budapest, 1942.
- A magyarországi, 1938** A magyarországi református egyház egyetemes konventjének jegyzőkönyve. Budapest, 1938.
- A népiskola, 1939** A népiskola szervezete és igazgatása. A visszacsatolt területek tanítóinak átképző tanfolyamán tartott előadás. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1939.
- A törvényhatósági, 1880** A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve, I. köt. 1880.
- Alvinczy, 1906** Alvinczy Sándor: Középiskolai reformjavaslatok, Nagyvárad, 1906.
- Andorka, 1982** Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1982.
- Archer, 1979** Archer, Margaret: Social Origins of the Educational Systems. London, Sage, 1979.
- Aschbinder, 1893** Aschenbrier Antal: A katolikus egyház autonómiájáról Magyarországon. Budapest, 1893.
- Az állami, 1943** Az állami vallásügyi igazgatás hatályos jogszabályai. Szerk.: Haray László. Budapest, 1943–1944. Egyetemi ny. 1–3. köt.
- Az elemi,** Az elemi népoktatás enciklopédiája, szerk. Körösi Henrik és Szabó László. Atheneum, Franklin Társulat, 1908–1912.
- Az értelmiség, 1931** Az értelmiség válsága. Budapest, Magyar Társadalomtudományi társaság, 1931.
- Az iskoláztatási, 1939** Az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosítása. A visszacsatolt területek átképző tanfolyamán tartott előadás. Egyetemi ny., 1939.
- Az MKP és SZDP** A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948, Budapest, Kossuth, 1967.
- Ballér, 1994** Ballér Endre: Tantervelméleti paradigmaváltások a magyar neveléstörténetben. In: Educatio, 1994/3.
- Balogh, 1962** Balogh Sándor: A bethleni konszolidáció és a magyar neonacionalizmus. In: Történelmi Szemle, 1962/34.
- Balogh–Gergely, 1993** Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon (1790–1792). Budapest, 1993
- Balogh–Knausz, 1989** Balogh Margit–Knausz Imre: Gondolatok az iskolák államosításáról. In: Pedagógiai Szemle, 1989/4.
- Baumann, 1935** Baumann János: Tanulmányi felügyelői és szakfelügyelői beszámolók. Budapest, Franklin Nyomda, 1935.
- Becker, 1942** Becker Vendel: Gondolatok a katolikus iskolai főhatóság szervezetéről és feladatairól. Budapest, 1942.
- Bentley, 1908** Bentley, A. F.: The process of government. 1908.
- Berend, 1982** Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1982.
- Berényi, 1942** Berényi Szilárd: A katolikus autonómia és az egyházközségek. Budapest, 1942.
- Bibó, 1988** Bibó István: A magyar közigazgatásról. In: Bibó István Művei. Budapest, Magvető Kiadó, 1988.
- Bolyki–Ladányi, 1987** Bolyki János–Ladányi Sándor: A református egyház. In: A magyar protestantizmus 1918–1948. tanulmányok. Budapest, Kossuth, 1987.
- Bourdieu, 1978** Bourdieu, P.: A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1978.
- Budapest** Budapest székes főváros statisztikai és közigazgatási évkönyvei
- Csizmadia, 1966** Csizmadia Andor: A magyar állam és egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
- Csizmadia, 1976** Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- Csizmadia, 1981** Csizmadia Andor: Eötvös József egyházpolitikája. In: Világosság, 1981/8.
- Disputa, 1940** Disputa a magyar nemzetfogalomról. In: Társadalomtudomány, 1940/4.
- Dokumentumok, 1979** Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. 1945–1948. (Szerk.: Dancs Istvánné.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- Dolmányos, 1968** Dolmányos István: A „Lex Apponyi” (Az 1907. évi iskolatörvények). In: Századok, 1968/34.
- Donáth, 1996** Donáth Péter: Iskola és politika, Budapest, 1996.
- Durkheim, 1980** Durkheim, É.: Nevelés és szociológia. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.
- Egyházkerületi, 1942** Egyházkerületi népiskolai felügyelői jelentés a Tiszántúli Református Egyházkerület népiskoláinak 1941–42-ik iskolai év állapotáról. Debrecen, Debreceni Nyomda, 1942.

- Eötvös, 1976** Eötvös József: Kultúra és nevelés. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- EPL** Esztergomi Püspöki Levéltár
- Erdős, 1911** Erdős Ferenc: A görög nyelv tanítása Magyarországon. Budapest, Atheneum, 1911.
- Értelmiségszociológiai, 1981** Értelmiségszociológiai írások Magyarországon, 1900–1945. (Szerk.: Huszár Tibor.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- Ezer, 1996** Ezer éves a magyar iskola. Budapest, 1996.
- Felekezeti, 1991** Felekezeti gimnáziumi tantervek, 1850–1948. (Összeállította: Mészáros István.) Budapest, OKI (A tantervelmélet forrásai, 14), 1991.
- Felkai, 1979** Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. 1979.
- Felkai, 1983** Felkai László: Neveléstörténeti dolgozatok. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983.
- Felkai, 1992** Felkai László: Az Országos Közoktatási Tanács múltjából. In: Pedagógiai Szemle, 1992/3.
- Ferge, 1984** Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Fináczy, 1896** Fináczy Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Budapest, 1896
- FN** Felsőházi Napló
- Források** Források Budapest múltjából. V. a. kötet
- Földet, 1980** Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben. 1944–1948. Vál. és bev. Balogh Sándor Budapest, 1980.
- Fürj, 1990** Fürj Zoltán: A protestáns egyházak és a fakultatív hitoktatás kérdése. In: PSZ: 1990: 2: 112–127.
- Fürj, 1992** Fürj Zoltán: Egyház – iskola – államosítás. In: Magyar Tudomány, 1992/10.
- Galántai, 1960** Galántai József: Egyház és politika, 1890–1918. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- Gergely F., 1983** Gergely Ferenc: A magyar cserkészmozgalom újjászervezése és problémái 1919–1933. In: Történelmi Szemle, 1983/2.
- Gergely F., 1989** Gergely Ferenc: A magyar cserkészlet története. Budapest, Göncöl Kiadó, 1989.
- Gergely, 1977** Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- Gergely, 1985** Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. Budapest, Kossuth Kiadó, 1985.
- Gergely, 1992** Gergely Jenő: A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945. Budapest, 1992.
- Gergely, 1993** Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944. Typovent Kiadó, Budapest, 1993.
- Gergely, 1995** Gergely Jenő: A hitoktatás 1945 után, kézirat
- Gerő, 1991** Gerő András: Hóman-Szekfü, és ami utána következik. In: Kritika, 1991/2.
- Glatz, 1988** Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra–kulturált nemzet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Gonda, 1992** Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526-tól 1945-ig. Budapest, Századvég, 1992.
- Gulyás Gulyás Pál:** Magyar írók élete és munkái I–XVII. Budapest, 1939–1995.
- Gyáni, 1991** Gyáni Gábor: A hazai munkásság társadalomtörténete 1910–1914. In: Historia, 1991/1.
- Gyapay, 1989** Gyapay Gábor: A Budapesti Evangélikus Gimnázium. Budapest, 1989.
- Hajdu, 1933** Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége. Budapest, 1933.
- Hajdu, 1981** Hajdu Tibor: Az értelmiségi számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. In: Valóság, 1980/7., 1981/7.
- Halász, 1984** Halász Gábor: Az oktatáspolitikai szerkezete a hatvanas-hetvenes években. In: Medvetánc, 1984/2–3.
- Halász, 1986** Halász Ferenc: Teendők a népoktatás terén. Budapest, 1896.
- Halász, 1902** Halász Ferenc: Állami népoktatás. Budapest, 1902.
- Halász, 1992** Halász Gábor: Társadalmi igények és vallásoktatás. In: Educatio, 1992/1.
- Haller, 1927** Haller István: Katolikus egyházi vagyon és protestáns államsegély. Budapest, 1927.
- Hamar, 1976** Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanulásáról. In: Századok, 1976/1.
- Hanák, 1975** Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1975.
- Hanuy, 1918** Hanuy Ferenc: Hetven éves küzdelem az autonómiáért. Budapest, 1918.
- Hóman, 1938** Hóman Bálint: Művelődéspolitikai. Budapest, 1938.
- Horváth, 1931** Horváth Győző: Iskola, község, állam. Az elemi iskolák személyi terheinek igazságos elosztása és a tanítók sérelmeinek megszüntetése. Kalocsa, 1931.
- Horváth, 1990** Horváth Attila: Porosz hadsereg – porosz iskola? In: Világosság, 1990/4.
- Horváth, 1943** Horváth József: Nem állami tanítók választása, alkalmazása, véglegesítése, illetménye. Budapest, 1943.
- Horváth, 1978** Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere (1945–1948). Budapest, Tankönyvkiadó, 1978.
- Horváth-Rusztly, 1938** Horváth Győző és Rusztly Károly: Törvényjavaslat-tervezet a népiskolai terhek arányosításáról és a nem állami tanítók helyi illetményeinek korszerű kiszolgáltatásáról. Budapest, May Nyomda, 1938.
- Husén-Kogan, 1983** Husén, T. and Kogan, M.: Educational Policy and Educational Research. London, Routledge, 1983.
- Huszár, 1972** Huszár Tibor: Az értelmiség szociális jellemzői és fogalma. In: Valóság, 1972/2.
- Husztli, 1942** Husztli József: Gróf Klebelsberg Kuno életműve. Budapest, MTA, 1942.
- Illyefalvi, 1930** Illyefalvi I. Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, 1930.
- Illyefalvi, 1933** Illyefalvi I. Lajos: A hatvanéves Budapest. Budapest, 1933.
- Illyefalvi, 1935** Illyefalvi I. Lajos: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Budapest, 1935.
- Imre, 1936** Imre Sándor: A nyelvi kisebbségek iskolái. In: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1936/7.
- Iratok** Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, IV. (Szerk.: Kemény G. Gábor.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1951–1970.
- Jáki, 1970** Jáki László: A magyar pedagógiai irodalom, 1920–1944. Budapest, OPKM, 1970.
- Jennings, 1977** Jennings, M. K.: Policy and Policy Making in Local Educational Authorities. London, Batsford, 1977.
- Jóború, 1979** Jóború Magda: Köznevelésünk felszabadulás utáni történetének néhány kérdése. In: Pedagógiai Szemle, 1979/10. 867–876.
- Juhász, 1964** Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- Juhász, 1983** Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- Kanyar, 1989** Kanyar József: Népoktatás a Dél-Dunántúlon (1770–1868). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Karády, 1993** Karády Viktor: Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között. In: Szociológiai Szemle, 1993/2. 3–44.
- Karády, 1994** Karády Viktor: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: A tudománytól a tömegkultúráig. (Szerk.: Lackó Miklós.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994.
- Karády, 1995** Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első funkcióváltása Magyarországon. In: Educatio, 1995/4.

- Karády, 1997** Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Cserépfalvi, 1997.
- Karády, 2000** Karády Viktor: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok, 2000.
- Kardos, 1985** Kardos József: A szentkorona-tan története. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- Kardos, 1995** Kardos József: Opponensi vélemény. Kézirat, 1995. (A szerző birtokában.)
- Kármán, 1909** Kármán Mór: Paedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban. Budapest, Eggenberger, 1909.
- Kelemen, 1985** Kelemen Elemér: Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- Kelemen, 1994** Kelemen Elemér: Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. Az oktatási törvényhozás változásai. Budapest,
- Kelemen, 1994a** Kelemen Elemér: Tantervpolitika, tantervkészítés a 19–20 században. In: Educatio, 1994.
- Kelemen, 1995** Kelemen Elemér: Bírálatai Nagy Péter Tibor: Tanügyigazgatás és oktatáspolitikai a polgári Magyarországon című dolgozatáról. Kézirat, 1995. (A szerző birtokában.)
- Kis, 1997** Kis János: Túl a nemzetállamon. In: Az állam semlegessége. Budapest, Atlantisz, 1997.
- Klebsberg, 1929** Klebsberg Kuno: Küzdelmek könyve. Budapest, Athenaeum Nyomda, 1929.
- KN** Képviselőházi Napló
- Knausz, 1990** Knausz Imre: Az általános iskola létrehozása, 1945–1948. In: Pedagógiai Szemle, 1990/1.
- Kogan, 1975** Kogan M.: Educational policy Making. London, Allen/Unwin, 1975.
- Komlósi, 1972** Komlósi Sándor: Az Eötvös-féle népnevelési egyletek. In: Baranyai Művelődés, 1972/1.
- Konrád–Szélényi, 1989** Konrád György és Szélényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1989.
- Kónya, 1975** Kónya István: Tanulmányok a kálvinizmusról. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.
- Kormányjelentés** A magyar királyi kormány... évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1900–1944.
- Kornis, 1926** Kornis Gyula: Az elszakított magyarság közoktatásügye. Budapest, 1926.
- Kósa, 1942** Kósa Kálmán: Közoktatásügyi igazgatás és iskolafelügyelet. Budapest, 1942. Országos Közoktatásügyi Tanács (Nemzetnevelők Könyvtára, II. Nemzetiszolgálat, 4.)
- Kosáry, 1980** Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- Kotnyek, 1978** Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalaegerszeg, 1978.
- Kovács I., 1978** Kovács I. Gábor: A közalkalmazottak fizetési helyzete. in: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. (Szerk.: Huszár Tibor.) Budapest, Kossuth Könyv kiadó, 1978.
- Kovács M., 1982** Kovács M. Mária: Közalkalmazottak, 1938–1949. In: Valóság, 1982/9.
- Kovács, 1997** Kovács András: Vallásosság az egyetemi hallgatók körében. (kézirat)
- Kovács–Pöcze, 1988** Kovács Éva és Pöcze Gábor: Az állami iskolamónopólium kialakulása. Budapest, OPKM, 1988
- Kovrig, 1936** Kovrig Béla: Szociálpolitika. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1936.
- Kozma, 1990** Kozma Tamás: Kié az iskola? Budapest, 1990.
- Kozma, 1992** Kozma Tamás: Egyház és demokrácia. In: Educatio 1992/1.
- Köte, 1975** Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában, 1849–1918. Budapest, Tankönyvkiadó, 1975. (Egyetemes Neveléstörténet, 43–46.)
- Közoktatás, 1909** Közoktatás Művészet, 1–2. (Szerk.: Halász Ferenc.) Budapest, 1909–1910.
- Közzszolgálati, 1936** Közzszolgálati jogszabályok gyűjteménye, I–IV. 1936–1937.
- Kronstein, 1992** Kronstein Gábor: Trefort, a nemzeti liberális művelődéspolitikus és a XX. század. In: Pedagógiai Szemle, 1992/78. 127–144.
- Lackó, 1975** Lackó Miklós: Válságok, választások. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1975.
- Ladányi, 1991** Ladányi Andor: A felsőoktatás irányításának történeti alakulása. Budapest, 1991.
- Lányi, 1992** Lányi Andrásné: A Magyar Paedagógiai társaság és az Országos Közoktatási Tanács kapcsolata. In: Pedagógiai Szemle, 1992/4.
- Lasswell, 1950** Lasswell, H. D.: Power and society. Yale University Press, 1950.
- Lepold, 1920** Lepold Antal: A katolikus autonómia. Budapest, 1920.
- Lepold, 1927** Lepold Antal: Katolikus egyházközsegek. In: Magyar Szemle, 1927/1.
- Litván, 1984** Litván György: A polgári radikálisok nemzetfelfogása. In: Valóság, 1984/12.
- Locke, 1974** Locke, M.: Power and Politics in School System. London, Routledge, 1974.
- Lukács, 1982** Lukács Sándor visszaemlékezései a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériummal kapcsolatos pedagógus szakszervezeti tevékenységéről. (Nagy Péter Tibor által 1982-ben készített interjú kézirat szövege, a szerző birtokában.)
- Lukács, 1992** Lukács Péter Egyházi iskolák Nyugaton és nálunk. In: Educatio, 1992/1.
- M. stat. közl.** Magyar Statisztikai Közlemények, 79., 93., 96., 103., 114., 115.
- M. stat. évk.** Magyar Statisztikai Évkönyv(ek). (1900–1946)
- Magyar Városok** Magyar Városok Statisztikai Évkönyve, 1. rész. Budapest, 1935.
- Magyar, 1928** Magyar népoktatás. A megismerés könyve. Budapest, A Magyar királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium kiadása, 1928.
- Magyarország Évkönyve** Magyarország Évkönyve, 1934–1939.
- Magyarország óvó, 1937** Magyarország óvó és oktatószemélyzetének statisztikája az 1934–35. tanévben. (Szerk. és kiad: a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.) Budapest, 1937. (Magyar Statisztikai Közlemények, 103.)
- Magyarország tört. kron.** Magyarország történeti kronológiája, III. 1848–1944; Ua.: IV. 1944–1970. (Főszerk.: Benda Kálmán.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Magyarország története, 1976** Magyarország története, 1918–1919., 1919–1945. 8. kötet. (Főszerk.: Ránki György, szerkesztők: Hajdu Tibor és Tilkovszky Loránt.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- Magyarország története, 1978** Magyarország története, 1890–1918, 7. kötet. (Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Mucsi Ferenc.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
- Magyarország története, 1979** Magyarország története, 1848–1890, 6. kötet (Szerk.: Kovács Endre.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Magyarországi egyházak, 1994** Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek. Szerk.: Egyed Albertné Németh Judit. Budapest, Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1994.
- Magyary, 1932** Magyary Zoltán: A magyar közigazgatás ügyei és eljáró szervei. Budapest, 1932.
- Magyary, 1942** Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás. Budapest, 1942.
- Mai magyar, 1939** Mai magyar szociálpolitika. Budapest, 1939.
- Mann, 1982** Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Mann, 1992** Mann Miklós: Az Országos Közoktatási Tanács első évtizedei. In: Pedagógiai Szemle, 1992/3.

- Mann, 1993** Mann Miklós: Kultúrpolitikuskor a dualizmus korában. Budapest, OPKM, 1993.
- Mann, 1997** Mann Miklós: Oktatáspolitikuskor és koncepciók a két világháború között. Budapest, 1997.
- Mazsu, 1987** Mazsu János: A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg. In: Történelmi Szemle, 1987–88/1.
- Mester, 1987** Mester Miklós visszaemlékezései a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériummal kapcsolatos képviselői és az államtitkári tevékenységéről. (Nagy Péter Tibor által 1987-ben készített interjú kézirat szövege, a szerző birtokában.)
- Mészáros, 1989a** Mészáros István: Mindszenty és Ortutay. 1989.
- Mészáros, 1995** Mészáros István: Ateista nevelés. Budapest, Eötvös Kiadó, 1995.
- Mészáros, 1989** Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Mészáros, 1991** Mészáros István: Magyar iskolatípusok, 1996–1990. Budapest, OPKM, 1991.
- Mészáros, 1994** Mészáros István: ...Kimaradt tananyag... Diktatúra és, egyház I–III. Budapest, Márton Áron Kiadó, 1994.
- Mészáros, 1996** Mészáros István: Felekezeti népiskolai tantervek, 1868–1948. 1996.
- Mezei, 1979** Mezei Gyula: A magyar közoktatásirányítás (különösen az iskolafelügyelet) fejlődésének történeti áttekintése. Budapest, ELTE, 1979.
- Mihelics, 1931** Mihelics Vid: Az új szociális állam. Budapest, 1931.
- Mills, 1970** Mills, C. W.: Hatalom, politika, technokraták. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- Mills, 1972** Mills, C. W.: Az uralkodó elit. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1972.
- Molnár, 1940** Molnár Olga: Budapest székesfőváros statisztikai lexikonja. Budapest, 1940.
- MOTC** Magyarország tisztí cím és névtára, 1890–1944.
- MP** Magyar Paedagógia
- MPI, 1991** Magyar pedagógiai irodalom. 1919–1944. (Folyóiratcikkek.) (Összeállította: Jáki László.) Budapest, OPKM, 1991.
- MPL, 1933** Magyar Pedagógiai Lexikon. (A Magyar Pedagógiai társaság megbízásából, Finácz Ernő és Kornis Gyula közreműködésével szerk.: Kemény Ferenc.) Budapest, Révai, 1933.
- MSÉ** Magyar Statisztikai Évkönyv
- MSZMP** MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962, 1963–66. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970.
- MTL** Magyar Tanítók Lexikona. (Szerk.: Bene Lajos.) Budapest, 1940.
- Nagy M., 1994** Nagy Mária: Tanári szakma és professzionalizálódás. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1994.
- Nagy Zs., 1980** Nagy Zsuzsa, L.: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok, 1919–1931.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- Nagy, 1988** Nagy Péter Tibor: The Social and Political Status of Hungarian Elementary School Teachers. In: The Social Role and Evolution of the Teaching Profession in Historical Context. Joensuu, 1988.
- Nagy, 1992** Nagy Péter Tibor A magyar oktatás második államosítása. In: Educatio, 1992. 242 (Társadalom és oktatás)
- Nagy, 1992a** Nagy Péter Tibor: The Meanings and Functions of Classical Studies. (Ed. by Hager, F. P. et al.): Aspects of Antiquity. Hildesheim, Bildung und Wissenschaft, 1992. (International Series for the History of Education; Vol. 3.).
- Nagy, 1995** Nagy Péter Tibor: Neveléstörténeti előadások. Székesfehérvár–Budapest, Kodolányi János Főiskola–Oktatáskutató Intézet, 1995
- Nagy, 1995a** Nagy Péter Tibor: A numerus clausus – hetvenöt év után. Világosság, 1995/2., 72–80.
- Nagy, 1998** Nagy Péter Tibor: State – church relations in a post-communist educational system. The case of Hungary. In: Education for the 21st century. ed. by Christoph Wulf. Munster, New York, München, Berlin, Waxmann, 1998. 130–141. (European studies in education; 7.)
- Nagyné, 1969** Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban, 1777–1918. Budapest, 1969.
- Nehéz, 1986** Nehéz esztendőkről krónikája. Budapest, Gondolat, 1986.
- Németh, 1991** Németh G. Béla: A magyar liberalizmus eszméitörténete. In: Századvég, 1991/1.
- Németh–Pukánszky, 1992** Németh András–Pukánszky Béla: Neveléstörténet I–III. Szeged, 1992–1993.
- Népnevelési, 1937** Népnevelési kérdések a szegedi tankerület iskolafelügyelőinek értekezletén. (Közzéteszi: Kisparti János.) Szeged, 1937. (A Szegedi tankerület Közleményei, 3.)
- Neveléspolitikai, 1959** Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer idejéből. (Szerk.: Simon Gyula.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1959.
- NL** Néptanítók Lapja
- OKT JKV** Országos Közoktatási Tanács Jegyzőkönyvei, OPKM
- Oktatás, 1987** Oktatás és politika. (Szerk.: Halász Gábor és Nagy Mária.) Budapest, Vezetőképző Intézet, 1987.
- Oláh, 1989** Oláh János: A szegedi tankerület működésének legfőbb jellemzői. (Kandidátusi disszertáció.) 1989.
- Orbán, 1962** Orbán Sándor: Egyház és állam. Budapest, Kossuth 1962.
- Orosz, 1991** Orosz István: A nacionalizmus, mint a nemzetállam ideológiája. In: Holmi, 1991/8.
- Ortutay, 1949** Ortutay Gyula: Művelődés és politika – tanulmányok, beszédek, jegyzetek. 1949.
- Ortutay, 1973** Ortutay Gyula: Az iskolák államosítása. In: Pedagógiai Szemle, 1973/6., 485–488
- Ortutay, 1978** Ortutay Gyula: Az 1948/33 törvénycikk. In: Valóság, 1978/8., 1–19.
- Papp, 1928** Papp Gyula: A III. egyetemes tanügyi kongresszus naplója. Budapest, Thália Nyomda, 1928.
- Parthenon, 1932** Parthenon. A Klasszikus Műveltség Barátai Egyesületének közleménye. (Szerk.: Fray Jenő.) Budapest, 1932.
- Partnerek, 1992** Partnerek vagy ellenségek? Az egyház és állam viszonyáról. Budapest, Egyházforum Alapítvány, 1992. (Egyházforum konferencia 1.)
- Peres, 1890** Peres Sándor: A magyar népoktatásügy fejlődése. 1867–1887. Budapest, 1890.
- PML** Pest Megyei Levéltár
- Pethő, 1991** Pethő László: A tanítók és a társadalom. Budapest, Educatio, 1991.
- Ponesz, 1936** Ponesz Aranka: Pécs város középiskoláinak népessége 1900-tól 1935-ig. Pécs, Egyetemi Nyomda, 1936.
- Pölöskei, 1977** Pölöskei Ferenc: Horthy Miklós és hatalmi rendszere (1919–1922). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Pukánszky, 1990** Pukánszky Béla: Schneller István. Budapest, OPKM, 1990.
- Ránki, 1983** Ránki György: Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983.
- Regös, 1971** Regös János: A tanfelügyelői intézmény a 19. század utolsó évtizedében. In: Pedagógiai Szemle, 1971/3.
- Rendi, 1987** Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Salgótarján, 1987, 1988.
- Ringer, 1979** Ringer, Fritz K.: Education and Society in Modern Europe. Bloomington–London. 1979.
- Romsics, 1982** Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1982.
- Rónai, 1935** Rónai Zoltán (Vándor Zoltán álnéven): Fasiszta bürokratizmus a társadalmi önkormányzat ellen. In: Szocializmus, 1935/8.
- RZSL** Református Zsinati Levéltár
- Saad, 1984** Saad József: A Bethlen-restauráció és a társadalmi önismeret igénye. Fejezet a Horthy-korszak reformszociológiájának történetéből. In: Valóság, 1984/5.

- Sághelyi, 1929** Sághelyi Lajos: A magyar polgári iskola hatvan éves múltja. 1929.
- Sáska, 1988** Sáska Géza: Az iskolarendszerű felnőttoktatás magyarországi történetének vázlata. In: Magyar Pedagógia, 1988/4.
- Serédi, 1990** Serédi Jusztián hercegprímás feljegyzései 1941–1944. Budapest, 1990.
- Setényi, 1992** Setényi János: Az 1961. évi III. (oktatási) törvény politikai vázlata. In: Neveléstörténeti füzetek 11, Budapest, OPKM, 1992.
- Sipos, 1970** Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Stier, 1986** Stier Miklós: Politikai újrorientálódás az 1920-as és 1930-as évek fordulóján. In: Századok, 1986/2.
- Szabó D., 1991** Szabó Dániel: Századfordulós azonosulásformák. Állam, hivatalnok, vagy politikai identitás. In: Világosság, 1991/11.
- Szabó M., 1970** Szabó Miklós: Az 1901-es egyetemi „keresztmozgalom.” In: Történelmi Szemle, 1970/4.
- Szabó M., 1981** Szabó Miklós: Nemzetkarakter és ressentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. In: Világosság, 1981/6.
- Szabó M., 1988** Szabó Miklós: Történelmi nemzet–etnikus tudat. Az etnikum gondolata a Horthy-kor nemzetfelfogásában. In: Világosság, 1988/8–9.
- Szabó M., 1990** Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Budapest, Medvetánc Könyvek, 1990.
- Szabó M., 1993** Szabó Miklós: A Klebelsberg-legenda. In: Kritika, 1993/12.
- Szabolcs, 1965** Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában, 1920–1926. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- Szántó Konrád** Szántó Konrád: Az egyházügyi hivatal titkai. [s. I.] [s. a.]
- Szántó, 1986** Szántó Konrád: A katolikus egyház története Magyarországon. Budapest, Szent István, 1986.
- Szántó, 1998** Szántó János: Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Budapest, Új Mandátum, 1998.
- Szebenyi, 1994** Szebenyi Péter: Fejezetek a tankönyvjárvághagyás történetéből. In: Educatio, 1994/4.
- Szekfü, 1937** Szekfü Gyula: Bírálát a középosztályról. In: Századok, 1937/1.
- Szelényi, 1917** Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története. Pozsony, 1917.
- Szellemi, 1930** Szellemi munkások összeírása. 1928. Budapest, Athenaeum, 1930.
- Szemnecz, 1897** Szemnecz Emil: Katolikus Autonómia. Budapest, 1897.
- Szentpéteri, 1948** Szentpéteri Kun Béla: A magyarországi református egyház külső rendje. Budapest, 1948.
- Szinnyei** Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Budapest, 1891–1914.
- Szombatfalvy, 1933** Szombatfalvy György: A középiskola és a modern társadalom. In: Társadalomtudomány, 1933/34.
- Szombatfalvy, 1934** Szombatfalvy György: Középiszkoláink reformja. In: Társadalomtudomány, 1934/12.
- T. Kiss, 1999** T. Kiss Tamás: Klebelsberg Kuno. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- Tilkovszky, 1967** Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Tomka, 1991** Tomka Miklós: Magyar katolicizmus. Budapest, OLI KTA, 1991.
- Tomka, 1992** Tomka Miklós: Vallás és iskola. In: Educatio, 1992/1.
- Tökéczki, 1986** Tökéczki László: A Bethlen-kormány közoktatáspolitikai koncepciója. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1986.
- Török, 1941** Török Jenő: A katolikus autonómiamozgalom. Budapest, 1941.
- Törvények** Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Budapest, 1949.
- Trefort, 1888** Trefort Ágoston: Beszéd és levelek. Budapest, 1888.
- Turi, 1907** Turi Béla: A főkegyúri jog és az autonómia különös tekintettel a vallás és tanulmányi alapítványra. Budapest, 1907.
- Tyack, 1974** Tyack, D. B.: The One Best System. Cambridge, Harvard University Press, 1974.
- Unger, 1976** Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelem tankönyveinkben. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.
- Ungváry, 1940** Ungváry Iván János: A fasiszta nevelési eszmény és az új közoktatási törvény. Budapest, 1940.
- Utasítás, 1936** Utasítás a közoktatásügyi irányításról szóló 1935. VI. tc. végrehajtására. 3500/1936.
- ÚE** Új Ember
- Vajda, 1990** Vajda Zsuzsa: A pszichoanalízis pedagógiai fogadtatása a két világháború közötti Magyarországon. In: Pedagógiai Szemle, 1990/6.
- Vardy, 1976** Vardy, Stephen B.: Modern Hungarian Historiography. New York, Grindford, 1976.
- Vargyai, 1995** Vargyai Gyula: Bírálát. Kézirat, 1995. (A szerző birtokában.)
- Vári, 1988** Vári András: Előértelmezések. Értelmiség és nyelvhasználat a magyar nagybirtokon a XIX. században. In: Világosság, 1988/5.
- Vincze, 1990** Vincze László: Klebelsberg. Tíz év közoktatásügyünk történetéből. In: Magyar Tudomány, 1990/9.
- Weber, 1989** Weber, M.: A megértő szociológia alapvonalai. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Weis, 1930** Weis István: A mai magyar társadalom. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 1930.
- Zibolen, 1988** Zibolen Endre: Tehetségmentés az iskolában 1920–1944. Budapest, Oktatókutatási Intézet, 1988.
- Zsilinszky, 1911** Zsilinszky Mihály: A római katolikus autonómiáról. Budapest, 1911.